

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SALGIN :

TÜKENİŞ
ÇAĞINDA
DÜNYAYI
YENİDEN
DÜŞÜN-
MEK

SALGIN

Tellekt

DERLEYEN:
DIDEM BAYINDIR

BEKİR AĞIRDİR
ONUR AKGÜL
FATİH ARTVINLI
PAUL AUSTER
EVREN BALTA
FOTİ BENLİSOY
YENAL BİLGİCİ
ŞELVA DEMİRALP
ÖNDER ERGÖNÜL
EMRE GÖNEN
MELEK GÖREGENLİ
İLKER KAYI
E. FUAT KEYMAN
İOANNA KUÇURADI
GÜLÇAN ÖZER
GÖRGÜN TANER

AYŞEN UYSAL
NÜKHET VARLIK
MELDA YAMAN
MINE YILDIRIM

T

**SALGIN:
TÜKENİŞ ÇAĞINDA DÜNYAYI
YENİDEN DÜŞÜNMEK**

Tellekt_15

Salgın: Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek

© 2020, Can Sanat Yayınları A.Ş.

Bu eserin Türkçe yayın hakları Kayı Telif Hakları ajansı aracılığıyla alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. baskı: Eylül 2020, İstanbul

Bu kitabın 1. baskısı 2000 adet yapılmıştır.

Derleyen ve yayına hazırlayan: Didem Bayındır

Düzeltili: Melis Oflas

Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

Kapak Tasarımı ve Uygulama: Bora Başkan

İç Kapak Görseli: Bora Başkan

Baskı ve cilt: Türkmenler Matbaacılık Reklam San. ve Tic. Ltd. Şti.

Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. No: 16-18

Topkapı, İstanbul

Sertifika No: 43087

ISBN 978-625-7118-04-0

Tellekt

tellekt.com • bilgi@tellekt.com

Hayriye Caddesi No: 2, 34430 Galatasaray, İstanbul

Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33

Sertifika No: 43514

Tellekt, Can Sanat Yayınları Yapım ve Dağıtım Ticaret ve Sanayi A.Ş.'nin markasıdır.

twitter.com/tellekt • facebook.com/tellekt • instagram.com/tellekt

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

**SALGIN:
TÜKENİŞ ÇAĞINDA DÜNYAYI
YENİDEN DÜŞÜNMEK**

**DERLEYEN VE YAYINA HAZIRLAYAN:
DİDEM BAYINDIR**

Tellekt

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ: SALGIN SONRASI NELER OLACAK? / BEKİR AĞIRDİR	7
GEÇMİŞ PANDEMİLERİ ANLAMAK NEDEN ÖNEMLİ? / NÜKHET VARLIK	15
KAFESTE KUŞLAR GİBİ: SALGINLARIN RUHSAL TARİHİNE KENAR NOTLARI / FATİH ARTVİNLİ	45
PANDEMİ VE BİLİM / ÖNDER ERGÖNÜL	81
PANDEMİYLE HALK SAĞLIĞINI HATIRLAMAK / İLKER KAYI	97
PANDEMİNİN KARANLIK TARAFI: İNSAN, YABAN, YERYÜZÜ / MİNE YILDIRIM - ONUR AKGÜL	123
COVID-19 SALGINI SIRASINDA DÜNYAMIZIN DÜNÜNE, BUGÜNÜNE, YARININA BİR KUŞBAKIŞI / İOANNA KUÇURADI	155
"DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEZSENİZ O SİZİ DEĞİŞTİRİR" / MELEK GÖREGENLİ	173
COVID-19 SALGINININ EKONOMİK ETKİLERİ / SELVA DEMİRALP	183

SALGIN, KRİZ VE ULUS DEVLET / EVREN BALTA	205
POST-CORONA DÜNYA, TÜRKİYE VE SİVİL TOPLUM / E. FUAT KEYMAN	221
PANDEMİ VE SOLUN ŞOK DOKTRİNİ / FOTİ BENLİSOY	247
SALGIN GÜNLERİNİN GÖZETLEME VE TECRİT TOPLUMUNDA KATILIM, MUHALEFET VE KOLEKTİF EYLEM / AYŞEN UYSAL	277
MAKİNELER DURDU, YAŞAM DEVAM EDİYOR: PANDEMİ GÜNLERİNDE KADINLAR YAŞAMI YENİDEN ÜRETİYOR / MELDA YAMAN	293
COVID-19 ÖNCESİ VE SONRASI AVRUPA / EMRE GÖNEN	311
STANİSLAV'IN KURTLARI / PAUL AUSTER	331
"ÇOK HIZLI YÜRÜDÜK, RUHUMUZ GERİDE KALDI" / GÜLCAN ÖZER	341
HAKİKAT-SONRASI DÜNYANIN İLK BÜYÜK SINAVI OLARAK PANDEMİ: UYGARLIĞI YENİDEN NASIL KURARIZ? / YENAL BİLGİCİ	369
TOPLUMUN GELECEĞİ SANATLA KURULACAK / GÖRGÜN TANER	397
YAZARLARIN BİYOGRAFİLERİ	401
KAYNAKÇA	409
DİZİN	429

SALGIN SONRASI NELER OLACAK?

Covid-19 virüsü ve yaşadığımız salgın sürecinin sonrasında neler olabileceğini anlayabilmek için bakmamız gereken ilk katman salgının bireysel hayatlara etkileri, ikinci boyutu toplumsal etkileri, üçüncü boyutu ise devlet ve genel yönetim düzenleri; yani sosyal devlet ve sağlık politikaları üzerindeki etkileri olacak kuşkusuz. Corona salgınını işte bu üç boyutuyla ele almak gerekiyor. Ne var ki bu hikâyenin ve tüm bu yaşadıklarımızın bizi nasıl etkileyeceğini ya da geleceğin nasıl olacağını anlatmaktansa; soruları soran, süreçten nasıl ve ne şekilde etkileneceğimizi irdeleyen, hangi dinamiklerin nasıl harekete geçeceğine bakan bir yerden konuşmamız, yazmamız gerektiğini düşünüyorum.

Bu kitaptaki makaleler ve cevap arayışları sorunun tam cevapları olmayabilir; aslında amacımız da bu değil. Geleceğin nasıl şekilleneceğine dair kesin cümleler kurmak ne doğru ne de gerçekçidir çünkü hayat öyle akıyor. Dolayısıyla bu kitabın en sonuna koyacağımız paragraflardan biri bence şu olmalı: Değişecek olan ne ise o değişecek. Her birimizin; bireysel ya da kurumsal bazda, aktör, devlet, siyasi partiler, akademik dünya, medya ya da yayıncılar bazında bu hayata ve bu değişim sürecine nasıl müdahil olduğumuz değişimin yönünü, boyutlarını, yoğunluğunu etkileyecek. Örneğin Görün Taner, “Toplumun Geleceği Sanatla Kurulacak” adlı yazısında pandemi döneminde kültür hayatında inanılmaz boyutta bir dijital-

leşme yaşandığından, kültür arşivlerinin dijital ortamda ve herkesin kullanımına açılmasıyla birlikte müzelerin, sergilerin, konserlerin dijital olarak ziyaret edilebildiğinden söz ediyor. Böylesi bir aşamadan sonra Berlin Filarmoni'nin konserlerini erişimden kaldırması pek mümkün görünmüyor. Tüm bunlar devletler için de şirketler için de böyle: Bu süreçte ne yaptığımız ya da ne yapmayı arzuladığımız ve hayatın hangi yöne doğru evrilmesini istediğimiz; öngörümüzü, vizyonumuzu ve onlara dair yaptıklarımız değişim denen şeyi etkileyecek. Yaygın olarak, hayatlarımızdaki değişimin bir kaldırım da dururken ya da pencereden dışarı bakarken önümüzden akan ve bizlerin de ona uygun davranışlar sergilediği bir hikâye olduğunu düşünüyorduk. Ama değişim böyle bir şey değil. Değişim denen şey; bizim, her birimizin o akıp giden hayatın içine nasıl dahil olduğumuz, hangi hayal, ütopya ve amaçlarla ve ne yöne doğru müdahil olduğumuzla ilgili. Tam da bu nedenle bu kitaba böyle bir başlangıç paragrafıyla bakmak gerektiğine inanıyorum.

Kitabın içindeki tüm tartışmalar bilgi temeline dayanıyor. Bu anlamda değişime bilgi temelli katkıda bulunmayı öneriyor. Tartışmalarımızı ne kadar bilgi temelli ve diri yapabilirsek değişime katkımız da o anlamda ve o derinlikte olacak. Neyin değiştiğinden çok, neleri tartıştığımız ve hangi meselelerin nereye doğru aktığını görmeye çalışmak daha doğru olacaktır diye düşünmemiz geleceğe dair asıl doğru ipuçlarını sağlayacaktır. Hepimiz bu kitaptaki makaleleri o gözle okumalıyız. Evren Balta'nın "Salgın, Kriz ve Ulus Devlet" yazısını pandemi krizinden sonra siyaset ya da devlet sisteminin nasıl olacağının formülünü öğrenmek beklentisiyle değil; tartışmaya (tartışmalara) akademik ve entelektüel dünyanın dahil ve müdahil olmasıyla bunun toplumların talebi ve ihtiyaçları haline dönüşmesi perspektifiyle okumalıyız. Hikâyeyi bizlerin bakış açısı da belirleyecek.

Meselenin diğer yanı ise şimdi ve gelecek zaman arasındaki çizgi. Pandemi meselesini anlamakta zorlanışımızın nedenlerini burada görüyorum. Çünkü insanlık tarihindeki tüm felaket kehanetleri, Nostradamus'tan beri hep geleceğe dair bir hikâye anlatıyordu bize. Bilimkurgu filmlerine bakın. 300 sene sonra robotlar mı Marslılar mı dünyayı ele geçirdi? Virüsler mi bizi öldürdü? Bu hikâyelerin

hepsi gelecekle ilgiliydi. Ama televizyonu kapattığımızda, sinemadan çıktığımızda ya da o kitabı bitirdiğimizde döndüğümüz –gördüğümüz– reel bir hayat var. İnsan zihni o reel hayatla bu kehanet hikâyeleri arasında bir yabancılaşma yaratma fırsatını kullanıyordu. O film karesinin –ya da kitap bölümünün– içinde dünyada içme suyunun tükeneceğinden kaygılanırken sinema çıkışında içme suyu satın aldığımız anda o hikâyeye orada kalıyor. İnsanlık ilk kez böylesine bir felaketle burun buruna geldi. Aslında ilk kez demek doğru sayılmaz; Ebola, İspanyol gribi vs. vardı ve İspanyol gribini Türkiye'deki insanlar muhtemelen bir ay sonra duydu. Ama bilginin, iletişimin, haberin, deneyimin bu kadar anonimleştiği bir çağda ilk kez felaketle bu kadar burun buruna gelindi. Covid-19 virüsünde hepimiz her gün gerek televizyon ekranlarında gerekse internet üzerinden, tüm dünya ülkelerinde kaç kişinin her gece öldüğünü, kaç kişinin yoğun bakımda olduğunu izledik. Bu, insan zihninin kavramakta zorlandığı bir şey çünkü bir yandan geleceğe atfettiğimiz bir korkuyu reel hayatımızda yaşıyoruz. Mesela o haberleri kapattığımızda da gerçekten virüsün çocuğumuza, annemize, babamıza bulaşıp bulaşmadığı ya da mikrop kapıp kapmadığımız kaygısını aynı anda yaşadığımız için zihinlerimiz bunu kavramakta zorlandı. Hükümetleri önlem almak konusunda geç kaldıkları için ya da Dünya Sağlık Örgütü'nü pandemi ilanını geç duyurduğu için eleştiriyoruz fakat zihin dünyamızın böylesi bir durumu kavramaya yatkın olmadığını söylememiz gerekir. Dolayısıyla bireyler açısından baktığımızda, kimimiz az kimimiz çok ama tek tek her birimiz hem bir reel kaygıyı birlikte yaşadık hem de bütün haberler, akmakta olan tüm bilgiler bize o gün gripten dolayı ölenleri anlatırken aynı zamanda bunun arkasından bizleri bekleyen dehşet bir küresel ekonomik buhranı anlattı. Sonuçta her birimiz günün kaygısı ve korkusuyla gelecek korkusunu aynı anda yaşadık. Gece 22.00'de sokağa çıkma yasağı ilan edilince milyonlar marketlere koştu, elinde gofret alan insanlarla dalga geçildi ama o panik anında hangimizin ne yapacağını kestirmek, öngörebilmek mümkün değil. Çünkü o anda artık kendi korkularımızla yüz yüzeyiz. Hem bir sağlık krizi ve sağlık tehdidi hem de bir ekonomik kriz ve ekonomik tehdit karşısında korkuların aynı anda ve katman katman yaşanması durumu söz konusu. Neticede bir ekonomik kriz

olacaksa; yani dünya yüzde 30'lar mertebesinde küçülüyorsa ya da Türkiye'de işsizlik yüzde 35-40'lara çıkacaksa her birimizin bu riskin içinde olma ihtimalini, aynı zamanda da bakkaldan ekmek alırken bu mikrobu kapmış olmamız ihtimalini bir arada yönetmek gibi psikolojik bir problemle karşı karşıya kaldık. Bütün dünyanın ilk günlerinin paniği ve bocalaması biraz da bu nedenleydi.

Öte yandan bu sürecin ciddi kazanımları da oldu. Sahip olduklarımıza özen göstermek duygusu üç sene öncenin o hızlı tüketen, o popüler olan her şeyin peşinden koşan, kendini hıza, haz ve keyfe kaptırmış insanlığın birdenbire durup, "Bir dakika... Benim elimde ne var? Kızım var, oğlum var, eşim var, sevgilim var, annem babam var, işim var," dediğini duyduk. Zihin dünyamız işimize bile özen göstermek meselesini yeniden serinkanlılıkla kavradı. Özen gösterme meselesinin geleceğe yönelik trendleri belirlemek açısından çok önemli olduğunu düşünüyorum çünkü her birimizde ilk defa empati duygusu canlandı; her birimiz evde yemeğimizi yaparken, "Ya bu yemeği bulamayanlar varsa," dedik, "Ya mikrobu kapanlar varsa," dedik, "Sokaktaki köpekler aç mı?" dedik... Bir başkası "Bak, Kaz Dağları'nı böyle deldiğimiz için bunlar başımıza geliyor..." dedi ama her birimiz kendi özel hayatlarımız için de, işlerimiz için de, sevdiklerimiz için de, insanlık için de, memleket için de yeniden düşünme fırsatı bulduk. Kimi bunu çok daha ciddi ve yoğun; kimi daha az yaptı ama her birimizde yeniden özen gösterme duygusu yeşerdi.

Bu noktada toplumsal hayata geçecek olursak, bu özen duygusundan beslenerek dayanışmayı yeniden keşfettik. Türkiye gibi kutuplaşmış, kimliklere sıkışmış, güncel gerilimlerin neredeyse siteleirimizi, sokaklarımızı, mahallelerimizi ayırma noktasına getirdiği bir ülkede bile bu dayanışma kültürü yeniden yeşerdi. Bu çok değerli ve önemliydi. Çok parlak örnekler yaşadık. Askıda su faturaları, yerel yönetimlerin yaptığı yardımlar ya da küçük girişimlerin önce sağlık personeline destek olmak adına informal yoldan başlattıkları girişimler... Bunlar şunun için önemliydi: Sivil toplum deyince, hep aynı devlet gibi, şirketler, markalar gibi formu ve tanımı aynı, kuralları, hiyerarşisi, başkanı, yönetim kurulu belli, faaliyetleri tanımlanmış birtakım örgütlenme biçimleri anlıyorduk. Halbuki hayat, bize Co-

rona'dan önce de, sosyal medya kanalları ve sosyal iletişim kanalları üzerinden bütün bu hiyerarşileri olmayan, kuralları olmayan başka örgütlenmelerin mümkün olduğunu gösteriyordu. Okul aile birlikleri, öğrenci velileri, Kaz Dağları, Cerattepe... Şimdi Corona günlerinde informal biçimde görülen ve günümüzde artık formal hale dönecek olan yeni bir örgütlenme biçimini deneyimledik. Bu dönem ona sahip çıktığımız ve onun üzerinden örgütlenme maharetini gösterdiğimiz ve hatta oldukça geliştirdiğimiz bir dönem oldu.

Benim “bizim akvaryum” dediğim ülkemizde okumuş, yazmış, “endişeli modernler” olarak kodladığımız kesim, belki hayatlarında ilk kez bireyciliklerinden kurtulup daha ortak bir yerden düşünmeye başladı! Yani bu insanlar “paraları Portekiz’e yollayalım, çocukları da İngiltere’ye yollayalım, o oturma izinlerini de alalım, pasaportlar da cebimizde hazır olsun ki her an gidebilelim” duygusundan çıkıp toplumun geri kalan kesimleriyle yeniden bir empati ürettiler. Bu neden önemli? Yoksul ve yoksun ahalinin kapasiteleri ve maharetleri bellidir, fakat bu yönetime kapasitesi ve sosyal sermayesi güçlü kesimler çok uzun bir süredir ülkenin geleceğiyle ilişkisini kesiyordu; umutsuzluktan, otoriterlik ya da kısıtlanan özgürlük alanlarının sıkışmışlığından vesaire. Ama Corona, bu insanların da ülkenin sosyal sermayesini, kendi memleketini yeniden keşfettiği bir fırsat alanı açtı bana sorarsanız. Bunu ne kadar diriltip diriltemeyeceğimizi ya da kutuplaşmış ve gerilimlere sıkışmış siyasi zemini etkileyecek denli güçlü bir hale çevirip çeviremeyeceğimizi gelecek günler belirleyecek, ama en azından bu dürtü harekete geçti.

Empati, duygu ortaklığı ve özen gösterme gibi dayanışma duygusu da eksikti. Bana sorarsanız bu dayanışma duygusunun önüne bir umut koymak gerekiyordu çünkü dayanışma denen şey, özü itibarıyla gündelik hayatın meşakkatini göğüslemek ve o meşakkati bölüşmek; gerektiğinde açlığı paylaşmak yani birimizin evindeki çorbayı diğerimizin evindeki ekmekle buluşturmadır. Türkiye’nin de, insanlığın da yarın sabaha dair bir umuda ihtiyacı var aslında, çünkü mesele sadece pandemi meselesi değil. O nedenle bu umudu inşa etmek önemli. Bu yeni girişimlerin ya da bu yeni duyarlılıkların, özen ve empati duygusunun ya da dayanışma ruhunun önüne bir umut

inşa edip edemeyeceğimiz; ülkenin sosyal sermayesi güçlü aktörlerinin, sivil toplum örgütlerinin ya da siyaset aktörlerinin bunu başarıp başaramayacağı Türkiye'nin nereye doğru evrileceğini belirleyecek. Bu dinamikler hayata geçtiyse, bu dinamiklerin hayatımızı nasıl etkileyeceği son derece önemli olacak.

Her şey Corona referansıyla konuşuluyor; üstelik ciddi boyutta spekülasyonlar söz konusu. “Küreselleşmenin sonu mu gelecek?” “Liberallik tarihe mi karıştı?” Aslında bu gibi soruların Corona'yla birebir ilişkisi yok. Corona bütün dünyada aynı anda yaşandı; tıpkı düdüklü tencerenin artık buharı dışarı vermeye başlaması gibi... Ama düdüklü tencerenin içinde zaten 40 yıldır bir şey oluyordu ve henüz buhar dışarı çıkmadığı için biz onu çok fark etmemiştik. Halbuki son 40 yıldır yerkürenin ritmi değişiyor: küresel iklim değişikliği, petrolün bitişi, içme suyunun azalması, küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesi vs. İnsanlığın elindeki bütün modeller; üretim modelleri, tüketim modelleri, hayat tarzı modelleri yerküre sonsuzmuş ve değişmeyecekmiş gibi bir kabul üzerine dayalı. Petrol hiç bitmeyecek gibi fabrikalar kuruyor, yarın hiç buğday kıtlığı çıkmayacak gibi tüketiyoruz... İstihdam getiriyoruz diye, ekonomik refah diye Kazdağları'nı darmaduman ediyor, Bursa ovasını fabrikalarla dolduruyoruz. Sanki yerkürenin bu veri hali hiç değişmeyecekmiş gibi... Ama öyle değil; yerkürenin de bir ritmi olduğunu ve tepki verdiğini Corona görünür kıldı.

İstanbul Sözleşmesi benzeri Paris İklim Anlaşması var ama Trump, Amerika'nın çekileceğini açıkladı. Ama insanlığın önünde yerküreyle ilişkisi konusunda üretim ve tüketim modellerini yenilemek, değiştirmek gibi hem pratik hayatta yapması gerekenler hem de devletler ya da küresel örgütler bazında bunun politika ve kurallarını oluşturmak gibi bir mesele var. O noktaya ne zaman geleceğimiz (üç senede mi, 13 senede mi geleceğimiz) bilimsel bilgi üretimine ve sivil toplum ya da siyasi aktörlerin bu konuya ne kadar ve nasıl sahip çıkacağına göre belirlenecek. Ama bu gidişat kaçınılmaz çünkü Covid-19 bitecek ama belki bambaşka bir Covid-38 başlayacak...

Yerküreyle ilişkimize bakmak dünyanın başka coğrafyalarına da aynı merceklerle bakmayı gerektiriyor. Corona döneminde ellerimi-

zi her gün sürekli yıkamamız gerektiği uyarısı üzerine pek çoğumuz o soruyu ilk defa sorduk: “Afrika’da içme suyunu bulamayan çocuklar ellerini günde kaç kere yıkıyordur acaba?” Afrika’da ne olduğunu, kaç kişinin öldüğünü hâlâ bilmiyoruz; üstelik bütün bu teknolojik devrime rağmen. Türkiye’de de üç milyona yakın çocuk okullar kapalı olduğu için ve yoksul oldukları için evlerinde öğle yemeği yiyemiyorlar. Halbuki okullar açıkken okulun dağıttığı azıktan yemek yiyorlardı. Teknolojik olanakları da –teknolijinin eğitime entegrasyonunu kastediyorum– ciddi şekilde analiz etmek gerekir. Bununla birlikte, teknolojik imkânlar bu kadar gelişmişken eski düşünce biçimimizi değiştirmedığımız, hâlâ eski iş yapma alışkanlıklarımızdan vazgeçmemekte direndiğimiz için (örneğin Zoom toplantılarını Corona olmadan da yapabilirdik) yerkürenin ritmindeki değişim gibi gündelik hayatın ritmindeki değişime de ayak uydurmakta yavaş davrandı insanlık. O yüzden meselelerin tüm boyutlarını düşünmemiz, konuşmamız, tartışmamız lazım.

Corona pandemisi bize üçüncü bir tartışmanın daha kapısını aralıyor: Sosyal devlet politikaları. Sağlık sistemi bu kadar özel sektöre bırakılmalı mı? Yoksulluğun, adaletsizliğin bu kadar büyük yoğunlukta olduğu dünyada ve Türkiye’de sağlık sistemini özel sektöre bırakmak mümkün mü? Yoksullukla, adaletsizlikle mücadelede sadece evlere yardım götürerek ya da nakit yardımında bulunarak etkin çözüm üretilebiliyor mu? Devletin kalıcı rollerini yeni baştan tartışmaya başlayacağımız yeni bir dönemin başladığının da altını çizelim.

Corona virüsü; sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş ihtiyacı o geçişin bilgilerini, kurumlarını, kurallarını oluşturma ihtiyacını belki hepimize, bütün dünyaya aynı anda duyuran bir şey oldu. İşte bu nedenle, yazımın başındaki tartışmaya dönerek, küreselleşmenin sonu mu, liberalizmin çöküşü mü gibi spekülatif tartışmalar ya da birtakım falcıların saçmasapan kehanetlerine bel bağlamak yerine; bilimin, sanatın, felsefenin, siyasetin, sivil toplum örgütlerinin ne dediğine bakmak; bütün bu hikâyeyi buradan okumak lazım. Bu kitabın da amacı budur.

bu memleketin hayatını, yerkürenin ve dünyanın geleceğini yeni baştan düşünmemiz ve tartışmamızın zamanıdır. “Şu ya da bu olacak” gibi spekülâtif laflar falcılıktan ibarettir. Hiçbirimiz hayatımızda aynı falcıya bir ay sonra tekrar gidip, “Yahu hayatının aşkını bulacaksın bir hafta içinde dedin ama bulamadım,” diye hesap sormuyoruz ama belki bu tür kehanetlere artık hesap sorma vaktidir çünkü o tür kehanetler yolculuğu yolundan saptırıyor ve insanlar kolaycılığa kapılıyor.

Bu kitabın amacı da, tüm bu bireysel hayatlarımızdaki, toplumsal hayattaki ve devlet katındaki tartışmalara ışık tutma çabası ve farklı alanlarda kaleme alınan makaleler üzerinden hayatın farklı anlarına dair yeni baştan düşünmek, başlangıç noktaları belirlemek ya da tartışma başlıklarını açmak.

Bekir Ağırđır

GEÇMİŞ PANDEMİLERİ ANLAMAK NEDEN ÖNEMLİ?

Nükhet Varlık

İlk olarak 2019 yılının sonlarında Çin'in Hubey eyaletine bağlı Vuhan kentinde kaydedilen yeni tip Corona virüsü (SARS-CoV-2) enfeksiyonları kısa bir süre içinde tüm dünyaya yayıldı. 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilen Covid-19 salgını halen tüm dünyada ciddi bir şekilde etkisini hissettirmeye devam ediyor. Haziran ayı itibarıyla kayda geçirilmiş küresel toplam vaka sayısı 12 milyona yakın, ölümler de yarım milyonu aştı. Ancak öyle görünüyor ki kayıtlara geçmemiş olan gerçek vaka ve ölüm sayısı bunun kat be kat üzerinde. Ne yazık ki salgından etkilenenlerin sayısı her geçen gün hızla artmaya devam ediyor. DSÖ'nün son açıklamalarına göre şu anda içinde bulunduğumuz noktada "yeni ve tehlikeli bir aşamada" bulunmaktayız.¹

Covid-19, çoğumuz için tanık olduğumuz ilk pandemi. Yakın

1 DSÖ Başkanı Tedros Adhanom Ghebreyesus, 18 Haziran 2020 tarihinde yaptığı basın toplantısında salgının yeni ve tehlikeli bir aşamaya girdiğini belirtti: <https://www.bbc.com/turkce/topics/cr50y6x78z7t> (son erişim 29 Haziran 2020).

belleğimizde eşi benzeri olmayan bir deneyim. Ne var ki bu dünya tarihindeki kitlesel salgınların ne ilki ne de sonuncusu. Tarım toplumuna geçiş ve hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte, hayvanlardan insana geçen hastalıklar bin yıllar boyunca toplumları etkilemiştir. Örneğin kızamık, verem, cüzam, veba bu türden görece daha eski hastalıklardandır. En azından Tunç çağından itibaren insan toplumlarını etkilediğini bildiğimiz veba hastalığı bunlar arasında tarihi en iyi incelenmişlerinden biridir. Çağlar boyunca bazılarının hangi hastalıktan kaynaklandığını bildiğimiz, bazılarının ise hâlâ tam olarak bilemediğimiz irili ufaklı çok sayıda salgın tarihsel kayıtlarda yerini almıştır. Bunların en iyi bilinenleri arasında Atina vebası (MÖ 430-426), Antoninus vebası (165-180), İustinianos vebası (541-542), Kara Ölüm (1346-1353) sayılabilir.² Ortaçağ'ın sonlarından itibaren eski dünyada ticaret ve ulaşım ağlarının giderek genişlemesi, denizciliğin ilerlemesi ve coğrafi keşiflerle birlikte salgın hastalıklar da artmıştır. Bu dönemde eskiden beri var olan hastalıklara ilaveten çiçek, frengi, sarıhumma gibi hastalıklar, özellikle yeni ulaştıkları bölgelerde, kitlesel ölümlere neden olmuştur. Yeniçağ boyunca eski enfeksiyon hastalıklarının yayılımı artmakla birlikte yeni hastalıklar da ortaya çıkmış ve bunların dolaşımı gitgide hızlanmıştır.³ 19. yüz-

2 Atina vebası ve Antoninus vebasına hangi hastalığın neden olduğu hâlâ kesin olarak bilinmiyor. Her ne kadar bu eski salgınların adında "veba" kelimesi kullanılıyorsa da bu ifade genel olarak "salgın hastalık" anlamında kullanılır. İustinanos vebası ve Kara Ölüm salgınlarının her ikisinin de *Yersinia pestis* adı verilen bir bakterinin yol açtığı veba hastalığından kaynaklandığı genetik araştırmalarla kanıtlanmıştır. Antoninus vebasına kısa bir giriş için, bkz. Karakuş, O.S., "Doğu'dan Gelen Ölüm: Antoninus Vebası," *Toplumsal Tarih*, 2018, Sayı 296, s. 38-41. Kara Ölüm ve İustinanos vebası çalışmaları üzerine şu ana kadar hazırlanmış en kapsamlı bibliyografya için, bkz.: Roosen, J.; Green, M.H., "The Mother of All Pandemics: The State of Black Death Research in the Era of COVID-19-Bibliography", <https://docs.google.com/document/d/1w80d-d0iZjs5qQRwyXyfq41BiZBWFrGRQURz9rTyDXM/edit> (son erişim 29 Haziran 2020).

3 Bu genişlemeyle ilgili, bkz. Ladurie, E.R., "Un concept: l'unification microbienne du monde (XIVe-XVIIe siècles)", *Revue suisse d'histoire* 23, 1973, Sayı 4, s. 627-696. Hastalıkların, bitli ve hayvanların eski dünya ve yeni dünya arasındaki karşılıklı değişimi (Kolombiya Takası) için, bkz. Crosby, A.W., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood Press, 1972. Dünya tarihinde hastalıkların yayılımı ve toplumlar üzerindeki etkilerini konu alan geniş bakış açılı bir çalışma için,

yıla gelindiğinde demiryolu ve buharlı gemilerle daha da hızlanan ulaşım ve taşımacılık, başta kolera ve veba olmak üzere birçok salgın hastalığın yayılımını artırmıştır. 1918-1920 arasında tüm dünyada büyük kayıplara yol açan ve “İspanyol gribi” olarak da bilinen enfüanza pandemisi en azından 50 milyon insanın ölümlüyle sonuçlanmıştır. Yine geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari hava taşımacılığının yaygınlaşması, insanların küresel hareketlerini kolaylaştırıp hızlandırarak hastalıkların yayılmasını daha önce eşi benzeri görülmemiş bir seviyeye taşımıştır. Bunun sonucu olarak 20. yüzyılın özellikle sonlarına doğru yeni çıkan enfeksiyon hastalıkları küresel sağlık sorunları arasında önemli bir yer tutar. Bunlar arasında başta HIV/AIDS olmak üzere hayvan kökenli değişik grip türleri de sayılabilir. Örneğin 1957-1958 yıllarındaki Asya gribi ve 1968-1969 yıllarında yaşanan Hong Kong gribi birer milyon insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştu. Yaklaşık son 20 yıllık döneme baktığımızda ise ilk kez ya da yeniden ortaya çıkan enfeksiyon hastalıkları arasında SARS, MERS, Ebola, Zika, kuş gribi ve domuz grihini sayabiliriz. Bu geniş çerçeve içinde değerlendirildiğinde Covid-19 salgını bu zincirin son halkasıdır.

Pandemilerde Tarihsel Bilgi ve Güncel Deneyim

2020 yılının ilk aylarından itibaren Covid-19 pandemisinin dünyanın dört bir yanına yayılmasıyla birlikte salgın hastalıkların tarihi de hızlı bir şekilde kamuoyunun gündemine girdi. Başka zamanlarda bir avuç meraklısının dışında toplumun geniş kısmının ilgisini çekmeyen bu konu, şimdilerde büyük ilgi toplar oldu. Kamuoyunun ilgisi geçmişten birtakım dersler çıkarmak isteğinden mi kaynaklanıyor, yoksa belki de şu anda içinde bulunduğumuz pandemi-

bkz. McNeill, W.H., *Plagues and Peoples*, Anchor Press, 1976. Yakın zamanlı paleogenetik araştırmalarını tarihsel kaynaklarla sentezleyen ve küresel sağlık çalışmalarının tarihsel balık açılarını dikkate alması gerektiğini savunan bir çalışma için bkz. Green, M. H., “The Globalisations of Disease”, yay. haz. Boivin, N.; Crassard, R.; Petraglia, M.D., *Human Dispersal and Species Movement: From Prehistory to the Present*, Cambridge University Press, 2017, s. 494-520.

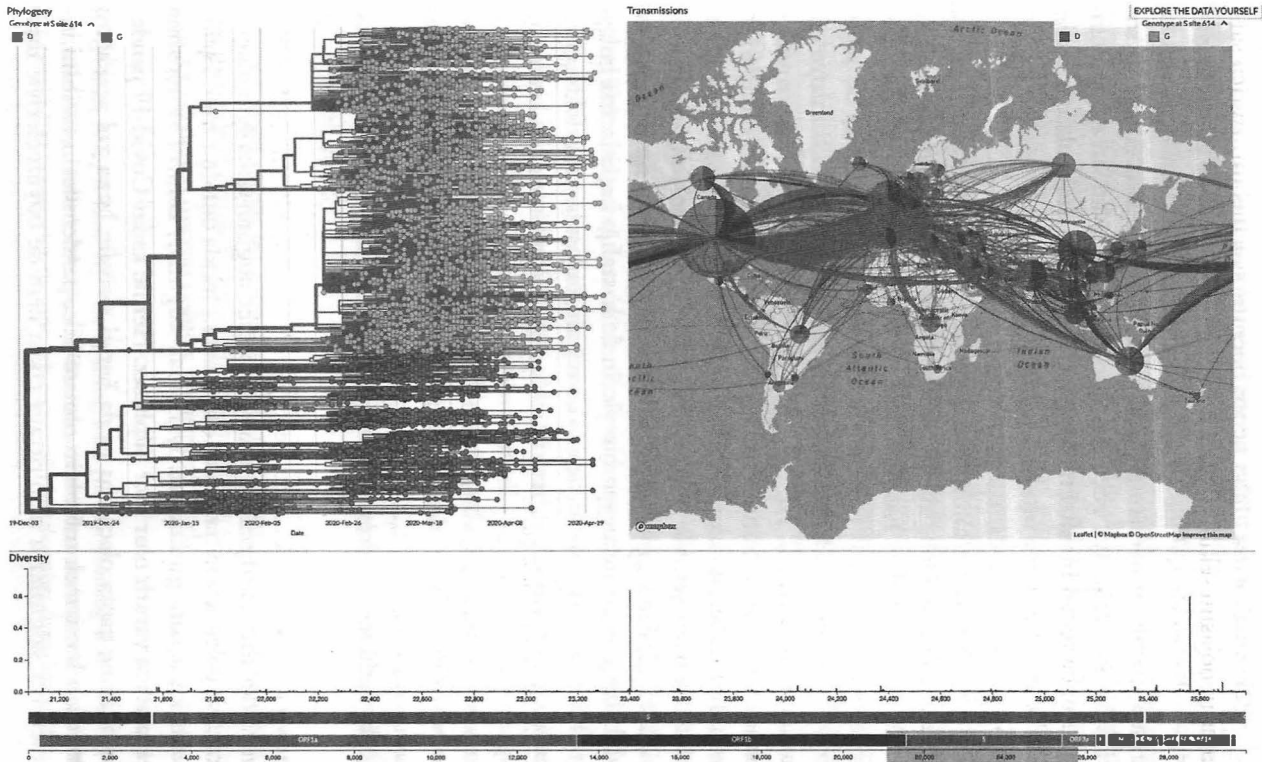
nin benzerlerinin (ya da daha kötülerinin) geçmişte de yaşanmış olduğunu öğrenip de bir rahatlama hissetmek arayışından mı bilemiyoruz. Ancak tarihçilerden birtakım cevaplar beklendiği kesin. Medya tarafından soru bombardımanına tutuluyorlar: “Buna benzer pandemiler daha önce de yaşandı mı?”, “Bu durumlarda toplumlar nasıl tepkiler vermişlerdi?”, “Tarihte yaşanmış pandemilerden nasıl dersler çıkarabiliriz?”, “Bunlardan hangileri günümüze uygulanabilir?” Bunun gibi sorular her gün farklı mecralarda karşımıza çıkıyor. Meslekten tarihçiler ya da tarih eserlerini okuyanların konuyla ilgili verdikleri hükümlerin yanı sıra eski salgınlarla ilgili çok sayıda bilgi dolaşıyor. Kimileri eski ve bazen de yanlış bilgileri tekrarlamakla yetiniyor kimileri ise ateşe körükle giderek Covid-19’u geçmiş pandemilerle yakından ilişkilendirip üzerine de bir güzel dersler çıkarıp meraklısına dağıtıyor. Ancak konunun uzmanı salgın hastalık tarihçileri bizi dikkatli olmamız için uyarıyorlar.⁴

Neden mi? Diğer tarihsel olgular gibi pandemiler de kendi tarihsel çerçeveleri içinde değerlendirilmelidirler. Geçmiş pandemilerle basit ve yüzeysel karşılaştırmalar yanıltıcı olabilir. En nihayetinde, benzerlikler bir yana, bu virüsle ilk defa tanışıyoruz ve bildiğimiz diğer hastalık yapıcı patojenlerle gözden kaçırmamamız gereken farklılıklar var. Bir pandemi tarihçisi olarak burada pandemilerin dünü ve bugünü arasındaki ilişkilerin aslında görüldüğü kadar basit olmadığını vurgulamayı ve eğer karşılaştırma yapılacaksa ne şekilde yapılması gerektiğine dair bazı düşüncelerimi paylaşmayı hedefliyorum. Amacım Covid-19 ve geçmiş salgınlar arasındaki ilişkiyi mercek altına yatırarak, tarihsel bilgi ve güncel deneyim arasındaki dinamiklerle ilgili birtakım gözlemlerde bulunmak. Şunu da eklemek gerekirse, burada amaç dünya tarihindeki salgın hastalıkları etraflı bir şekilde sayıp dökmek değil. Böyle bir çaba bu kısa yazının sınırlarını fazlasıyla aşar. Daha ziyade değinmek istediğim husus geçmiş salgınlarla ilgili bilginin bugün neden önemli olduğu sorusu hakkında.

4 Curtis, D.R.; Besouw, B., “Not Learning from History: Learning from Covid-19”, *The Wiley Network*, 14 Nisan 2020, <https://www.wiley.com/network/researchers/covid-19-resources-for-the-research-community/not-learning-from-history-learning-from-covid-19> (son erişim 29 Haziran 2020).

Peki ama tarihsel bilgi neden önemli? Geçmiş pandemileri anlamak gerçekten işimize yarar mı? Burada tarihinin görevi nedir? Tarihsel bilgi ne şekilde kullanılıyor? Bir pandemi tarihçisi için bu sorular şu sıralar her zaman olduğundan daha önemli. Ancak bu sorulara yanıt aramaya geçmeden önce Covid-19'un ortaya çıkışını daha yakından incelemekte fayda var. Tarihteki pandemilerin ortaya çıkma ve tekrarlama modellerine baktığımızda günümüzde yaşadığımız pandemiye anlamak aslında çok güç değil. Covid-19 başlamadan önce bir pandeminin ortaya çıkması için gerekli bütün şartlar zaten mevcuttu. Daha küçük ölçekte olsa da benzer salgınları son 20 yılda deneyimledik. Esasen Covid-19 gibi hayvanlardan insanlara geçen ve hava yoluyla yayılan bir virüs hastalığının küresel bir salgına yol açabileceği tehlikesi konunun uzmanları tarafından uzun yıllardır bilinmekteydi. Ne yazık ki Covid-19 korkutucu bir pandemi olmak için gerekli bütün unsurlara sahip: Yeni bir virüs olduğu için yayıldığı popülasyonlarda daha önceden bir bağışıklığın bulunmaması, hızlı bir şekilde ve geniş bir coğrafyaya yayılabilmesi (bunda virüsün kişiden kişiye bulaşabilmesi, hava yoluyla yayılması ve hastalık belirtileri göstermeyen bireylerin de hastalığı başkalarına bulaştırabilmesi kritik önem taşıyor), virüsün bulaşma ve enfekte etme kapasitesinin yüksek olması, enfekte ettiği bireylerde ciddi bir hastalığa yol açması ve bazı durumlarda enfeksiyonun ölümle sonuçlanmasının bundaki payı büyük. Kaldı ki günümüz dünyasının küresel hava trafiği ve hızlı ulaşım olanaklarının yanı sıra metropollerdeki nüfus yoğunluğu ve insan hareketliliği de bunun üzerine eklenince başka türlü sonuç vermesini beklemek pek de doğru olmaz (Şekil 1).

Burada belki de sormamız gereken asıl soru tarihsel bilginin işleviyle ilgili. Tarih bilgisi neye yarar? Geçmiş bilgisi bugüne hizmet eder mi? Tarihten edinilen öngörüler bugünü daha iyi anlamamıza ve gelecek için hazırlıklı olmamıza katkıda bulunur mu? Tarihsel bakış açısını günümüze uyarlamak salgınları kontrol altına alma çabalarına yararlı olur mu? Şüphesiz. Her ne kadar Covid-19 pandemisinin ne çapta olacağını ya da hangi virüsün buna yol açacağını önceden kestirmek mümkün olmasa bile, pandemilerin tarihini inceleyerek salgınların benzeri ortama çıkışı hem de büyümeyle ilgili

Şekil 1 Covid-19 pandemisine yol açan SARS-CoV-2 virüsünün dünya üzerindeki yayılımını gösteren harita ve filogenetik ağacı.

Kaynak: <https://nextstrain.org/ncov/global>

birtakım temel benzerlikler ve ipuçları tespit edilebilir. Ayrıca salgınların dolaşım şekilleri, bulaşma ve büyüme hızlarıyla ilgili öngörüler geliştirmek ve bunları hazırlanacak epidemiyolojik modellere kaynak olarak kullanmak da mümkün. Böylelikle salgının ne kadar büyüyeceği, kaç kişiye ulaşabileceği, ne kadar ölüme yol açabileceği konusunda temel bir dizi tahminde bulunma olanağı elde edilebiliyor. Ve yine bu verilerden hareketle salgının hızını kesecek tedbirler almak söz konusu oluyor. Dolayısıyla tarihsel epidemiyoloji bilgisi salgın hastalıklarla ilgili çalışmalarda önemli bir yer tutar. Dahası tarihsel epidemiyoloji günümüzde tıp, halk sağlığı ve epidemiyoloji alanlarında yapılan araştırmalarla yakından ilişkilidir. Her ne kadar yakın dönemlerde hastalıklarla ilgili araştırmalar ağırlıklı olarak biyomedikal incelemelerle sınırlandırılıyorsa da tarihsel epidemiyoloji hastalıkların uzun geçmişlerinden hareketle önemli iç görüler geliştirmeye yardım edebilir. Bir virüsün ya da bakterinin laboratuvar ortamında nasıl davrandığını inceleyen biyomedikal incelemeler, o patojenin uzun tarihini inceleyerek yeni bakış açıları kazanabilirler.

Bir yandan tarih bilgisi günümüz için ne işe yarar diye sorarken, bir yandan da tarihsel bilgiyi nasıl tahayyül ettiğimizi, ondan ne beklediğimizi, ona hangi özellikleri atfettiğimizi de düşünmekte fayda var. Öncelikle şunu belirtebiliriz ki tarih geçmiş, bitmiş, artık bizimle ilgisi olmayan bir bilgiler bütünü değildir. Tarihi tamamlanmış bir eser gibi görmek doğru olmaz. Tarih sürekli inşaat altında olan bir şantiye alanı gibidir daha çok. Devamlı olarak yeniden inşa edilir, sağı solu düzeltilir, yıkılır, yeniden yapılır. Kimi zaman da emeği yüzeyde görünmez bir süreçtir tarihsel bilginin üretilmesi. Salgın hastalıklar tarihi çok disiplinli ekip çalışmaları gerektiren bir konu olduğundan farklı alanlardan uzmanların katılımını gerektirir. Sadece tarihçiler değil, aynı zamanda arkeologlar, genetikçiler, evrimsel biyoloji uzmanları, ekoloji ve iklim bilimciler de bu alandaki çalışmalara katkıda bulunan araştırmacılar arasındadır. Böylesine çok aktörlü bir şantiye sahasında uzlaşmalara varmak da haliyle yavaş ve güçtür. Tüm bunlar salgın hastalıkların tarihiyle ilgili bildiklerimizin ne derece karmaşık süzgeçlerden süzülerek edinilen bilgiler olduğuna dair bir hatırlatma olmasıdır. Aynı zamanda bugünle

–güncel pandemi deneyimimizle– ilişkilerini düşünmek için de bir pencere açabilir konunun araştırmacılarına.

Tarih bize büyük resmi görebilmemiz için farklı bakış açıları sunar. Böylelikle olaylara sadece bugünün bakış açısından bakmakla sınırlı kalmayız. Tekrar hatırlatmak gerekirse Covid-19 tarihteki sayısız salgınlardan biri. Toplumsal geçmişte daha büyük krizler atlattı. Salgınlar onları şu ya da bu şekilde dönüştürdü. Biz de tarihin bir parçasıyız ve biz de değişeceğiz. Kendimizi tarihsel süreçten kopuk bir istisna olarak düşünme yanılıgına kapılmamak önemli. Bilakis, bugünkü deneyimimizi tarihsel sürecin bir devamı olarak düşündüğümüzde güncel deneyimimiz daha anlaşılır hale gelir. Bunu yaparken tarih bir yandan da bizi genellemelere karşı temkinli olmaya davet eder. Pandemiler ve onlara karşı verilen tepkiler her yerde ve her zaman aynı olmamıştır. Bunlar toplumdaki topluma ve zaman içinde değişim gösterirler. Bu yüzden de tarihsel bağlama dikkat etmenin gerekliliği vurgulanır daima.

Tüm bunları aklımızda tutarak geçmişteki pandemilerle Covid-19 pandemisi arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusuna geri dönebiliriz. Geçmiş pandemileri bugünle karşılaştırmak doğru mu? Geçmişteki salgınlarla benzerlik kurarak düşünmenin sakıncaları var mı? Bu sorulara yanıt ararken göz önünde bulundurmamız gereken unsurlardan bir tanesi salgınların kendilerine has biyolojik ve epidemiyolojik karakterleri olduğudur. Bu özellikleriyle her bir salgın kendine özgü sosyal tepkileri şekillendirir. Bunları belki de o salgının kişilik özellikleri gibi düşünebiliriz. Örneğin Covid-19 antisosyal bir pandemiye benziyor; kişiler arası fiziksel mesafenin korunmasını esas alıyor her şeyden öte. Her bir salgın, hastalık yapıcı etkeninin biyolojik özelliklerine, bulaşma mekanizmalarına, insan vücuduna girdikten sonraki kuluçka süresi, semptomlar, *morbidité* (toplumun ne kadarının enfeksiyona yakalandığı) ve *mortalité* (enfekte olanların ne kadarının hayatını kaybettiği) oranlarına göre, farklı bir tablo sergiler. Ölüm oranları yüksek olan ve kurbanlarını hızlı öldüren hastalıklarda kitlesel histeri, huzursuzluk ve ayaklanmalar daha çok görülür. Örneğin, yüksek ölüm oranlarına sahip olan ve özellikle hızlı ve korkunç bir ölüme yol açan kolera, veba ve çiçek hastalığı salgınları, 19.

yüzyılda birçok ayaklanmalara neden olmuştu.⁵ Toplumsal tepkileri şekillendiren unsurlardan biri de salgınlar sırasında sadece kaç kişinin öldüğüyle değil, daha çok kimlerin öldüğüyle ilgilidir. Birçok salgında olduğu gibi Covid-19 da kurbanlarını ayırım gözetmeden, eşit bir şekilde öldürmüyor. Toplumsal eşitsizlikler kimin hayatta kalıp kimin kalmayacağını belirlemekte belirleyici rol oynuyor.

Diğer yandan pandemilerin biyolojik ve epidemiyolojik özelliklerini esas almak, salgınları anlamak ve doğru karşılaştırmalar yapmak için bize yol gösterebilir. Örneğin Covid-19 ya da enflüanza virüsleri gibi hava yoluyla ve hızlı yayılan enfeksiyonlarla bulaşma olanakları nispeten daha sınırlı olan Ebola virüs hastalığı ya da yavaş yayılan HIV/AIDS karşılaştırması doğru olmaz. Bu bağlamda geçmişte yaşanan salgınlarda hastalığın ne olduğunun tanımlanması da haliyle kritik önem taşır. Şöyle ki herhangi bir salgında etkisini gösteren hastalık yapıcı mikroorganizmanın ne olduğunu bilirsek, davranışlarıyla ilgili temel bir fikir edinmemiz ve geçmişteki davranışlarını da bunun ışığında değerlendirmemiz mümkün olur. Diğer tüm canlılar gibi mikroorganizmaların da zaman içinde geçirdikleri evrimsel değişimler sonucunda davranışları değişebilir. Hastalık yapıcı mikroorganizmaların geçmişteki özelliklerinin daha iyi anlaşılması için evrimsel biyoloji, özellikle de paleogenetik çalışmaları bize yol gösterir. Bu çalışmalar özellikle son 20 yıldır büyük bir atılım yaptı. İnsan ve hayvan kemiklerinden ve yumuşak doku örneklerinden ya da diğer organik kalıntılardan elde edilen eski genetik malzemeler (antik DNA) laboratuvar ortamında incelenerek bunların içinde bulunan mikroorganizmaların genetik yapısıyla ilgili bilgiler elde edilebiliyor. Bu türden paleogenetik çalışmaları birçok eski salgını açıklamamıza olanak vermiştir. Örneğin tarihte bilinen en büyük salgın olduğu kabul edilen Kara Ölüm pandemisine hangi hastalığın neden olduğu tarihçiler arasında uzun yıllardır tartışma konusuydu. Sadece tarihsel belgelerden ve yazılı kaynaklardan yola çıkan tarih-

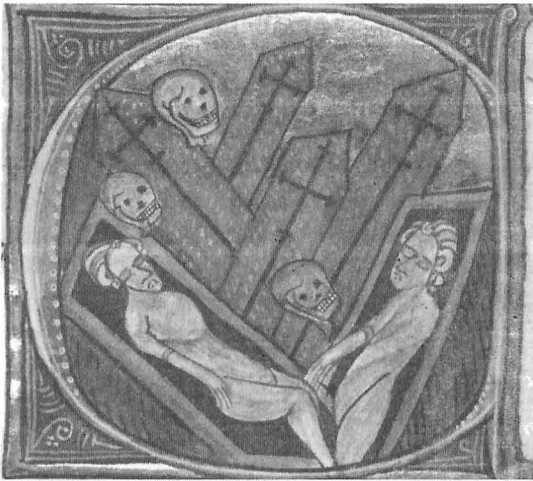
5 Cohn, Jr., S., "Fear and the Corpse: Cholera and Plague Riots Compared", *Histories of Post-Mortem Contagion: Infectious Corpses and Contested Burials*, yay. haz. Lynteris, C.; Evans, N.H.A., Palgrave Macmillan, 2019, s. 55-81. Yıldırım, N., "Karantina İsteme-züklü", *Toplumsal Tarih*, Haziran 2006, Sayı 150, s. 18-27.

çiler hastalığın gösterdiği belirtilerden hareketle birtakım çıkarımlarda bulunabiliyorlar ama bazen de birbirleriyle çelişebiliyorlardı. Herkesin fikir birliğine varmış olduğu bir uzlaşma mevcut değildi. Ta ki paleogenetik araştırmalar Avrupa'nın farklı mezarlıklarından elde edilen iskelet örneklerinden veba bakterisinin (*Yersinia pestis*) eski DNA parçacıklarını buluncaya ve bunun bir veba pandemisi olduğunu duyuruncaya kadar.⁶ 2010'lu yıllardan başlayarak artık hem genetikçiler hem de tarihçiler arasında kabul edilmeye başlayan bu uzlaşma Kara Ölüm'ün bir veba pandemisi olduğu yönünde (Şekil 2). Artık bu hastalığın ne olduğunu bildiğimiz için tarihsel kaynakları okurken daha sağlam bir çerçeve içinde değerlendiririz.⁷ Sonuç olarak, geçmiş salgınlardaki hastalık etkeninin bilinmesi salgınların doğru anlaşılması için elzem bir bilgidir. Günümüzde tarihçiler ve paleogenetik uzmanları arasında işbirliğiyle yapılan çalışmalar geçmiş salgınlarla ilgili birikimimize katkı sağlıyor. Bu bilgilere dayanarak geçmiş pandemilerin zamanlandırma ve sınıflandırmasını daha güvenli bir şekilde yapabiliyoruz. Bu salgınları nasıl sınıflandırdığımız da zaman içinde onlara karşı üretilen tepkileri daha iyi anlamamıza yardımcı oluyor. Başka bir deyişle, farklı salgın hastalıklar farklı sosyal süreçler üretebilir, farklı sonuçlara yol açabilir. Hastalığın ne olduğunu, biyolojik ve epidemiyolojik özelliklerini bilmek hangi sosyal, politik tepkilerin geliştiğini anlamak için önemlidir.

Pandemilerin biyolojik ve epidemiyolojik özelliklerini esas alacak olursak, geçtiğimiz son yirmi yılın salgınları (SARS, MERS, Ebola, kuş gribi ya da domuz gribi) ya da 1918-1920 enflüanza pandemisi covid-19 ile daha doğru karşılaştırmalara olanak verebilir gibi görünüyor. Özellikle enflüanza ve covid-19 pandemileri arasında belirgin paralellikler bulunur: Enflüanza pandemisinde de covid-19'da da hava yoluyla bulaşan virüslerden kaynaklı hastalıklardan söz ediyoruz. Her

6 Bu çalışmaların gelişimi için bkz., Little, L.K., "Plague Historians in Lab Coats", *Past and Present* 213, 2011, Sayı 1, s. 267-290.

7 Genetikçiler arasındaki bu uzlaşmayı kabul eden ilk kapsamlı derleme eser için, bkz. Green, H., (yay. haz.), *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death, The Medieval Globe*, Sayı 1, 2014, https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=medieval_globe.
Ücretsiz PDF kitap Arşivi - <https://archive.org>

Şekil 2 Kara Ölüm salgınının ardından Londra'da kalabalık bir mezarlıktan detay. Kaynak: James le Palmer'ın yaklaşık 1360-1375 yılları arasında yazdığı *Omne bonum* adlı ansiklopediden. Londra, British Library, MS Royal 6.E.VI, Cilt 1, 267vb. https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_6_e_vi!1_f267v

ikisi de insandan insana hızla bulaşma özelliğine sahip ve her ikisi de küresel pandemilere yol açmaya yatkın hastalıklar. Bu bakımdan da geçen yüzyılın salgını, günümüzde yaşanan pandemiyi nasıl anlamlandırdığımızı değerlendirmek için belki de çok uzak bir ayna değil. Bu tür benzer örnekler pandemilerin toplumları küresel olarak nasıl değiştirebileceğini düşünmemize olanak veriyor.

Ancak hastalıkların birbirlerine biyolojik benzerlikleri, bu karşılaştırmamızın sadece bir boyutu. Bunun ötesinde pandemiler arasında tarihsel bir devamlılık bulunduğunu da aklımızda tutmak gerek. Şöyle ki, Covid-19 için yaygın olarak uyguladığımız temel önlemlerin çoğu daha önceki salgınlar sırasında geliştirilmiş bilgi ve pratiklere dayanır. Örneğin sosyal mesafeyi korumayı esas alan okul, işyeri ve ibadet yerlerinin ve diğer sosyal alanların kapatılması, spor karşılaşmalarının iptal edilmesi ya da kalabalık grupların bir araya gelmesini engelleyecek her türlü önlem, 1918-1920 enflüanza pandemisi sırasında denenmiş ve başarılı olduğu tespit edilmiş uygulamalardandır. Yine günümüzde salgınlarla mücadelede hâlâ altın kural

olan aşılama yöntemi de tarihte salgınlarla mücadele etmek için geliştirilmiştir. Hatta bununla ilgili en iyi bilinen örneklerden biri 18. yüzyılın başlarında İstanbul'da bulunan İngiliz elçisinin eşi Mary Montagu'nün burada gözlemlediği çiçek aşısı uygulamasını İngiltere'ye gönderdiği mektuplarında merak ve övgüyle ayrıntılı bir şekilde anlatması ve ardından İngiltere'ye dönüşünde de bu yöntemi orada tanıtmaya çalışmasıdır. Her ne kadar daha güvenli çiçek aşısı uygulamalarının geliştirilmesi ve aşılamanın yaygınlaşması biraz vakit almış olsa da en azından son iki yüzyıldan beri aşılama salgın hastalıklar karşısında hâlâ en yaygın uygulamadır. Bugün de Covid-19 salgınının önünü kesebilmek için en önemli çaba bir an önce güvenli bir aşının geliştirilmesi içindir. Pandemiler tarihinde biraz daha eskilere gidecek olursak, salgın hastalıklar sırasında ülkelerin sınırlarını kapatması, enfekte olan yerlerden gelen bireylerin karantina altına alınması gibi önlemler yüzyıllar boyunca salgın hastalıklarla mücadele etmiş toplumların geliştirdikleri pratiklerdendir. Kaldı ki bugün Covid-19'un küresel bir sembolü haline gelen maske kullanımı da eski pandemilerden bize miras kalan uygulamalardandır.

Öyleyse pandemilerin geride bıraktıkları miras bugün deneyimlediğimiz pandemiye anlamak için anahtar görevi görür. Bu miras, sadece hastalıkla mücadele için geliştirilmiş başarılı uygulama örnekleriyle sınırlandırılmamalı. Tüm tarihsel olaylar gibi pandemiler de hafızalarda bir iz bırakır ve pandemilerin nasıl hatırlandığını (ya da unutulduğunu) incelemek de bize çok şey öğretir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri 1918-1920 enflüanza pandemisidir. Salgın, Birinci Dünya Savaşı zamanına denk geldiği için sarsıcı sonuçları ve çok sayıda hayat kaybı toplumsal hafızalarda savaşın yol açtığı travmayla birleşerek yok olup gitmişti. Dünya tarihinde unutulup gitmiş bir sayfa olan bu pandemiye tekrar ortaya çıkaran Amerikan tarihçi Alfred Crosby'nin araştırmalarıdır. 1989 tarihli *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918* (Amerika'nın Unutulmuş Pandemisi: 1918 Enflüenzası) adlı kitabı bu salgını yeniden toplumsal belleğimize taşıdığı için çok önemlidir.⁸ Crosby'nin çalış-

8 Crosby, Alfred W., *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, Cambridge University Press, 1989.

ması büyük bir başarıydı ve sayısız müteakip akademik çalışmalara ilham verdi. Bugün, birçoğumuzun zihninde, 1918-1920 salgını, Covid-19 salgınını anlamak için en iyi karşılaştırma noktasıdır. Bu da tarihsel bilginin pandemiler için ne derece önemli olduğunun bir kanıtıdır aynı zamanda.

Ne yazık ki pandemilerin geride bıraktıkları miras tümüyle olumlu değildir. Salgınlar sırasında ötekini suçlamak ya da günah keçisi ilan etmek, hastalığın diğerleri tarafından yayıldığını iddia etmek, buna yönelik suçlamalar, dedikodular, komplo teorileri yaymak, hatta şiddet eğilimli davranışlar göstermek gibi olumsuz davranışlar da görülür. Çoğu zaman bu türden suçlamalar, toplumların ırk, din, etnik köken, cinsiyet ya da sosyo-ekonomik konum bazında yaptıkları ayrımcılıkların ifadesi olarak ortaya çıkar. Günümüzde olduğu gibi geçmiş pandemilerde de bunun örneklerine rastlanır. Özellikle Avrupa'da Kara Ölüm sırasında Yahudilere karşı yapılan zulümler iyi bilinir. Salgınlar sırasında kimileri gerçeği inkâr edip yüzleşmek istemezken kimileri de korku ve umutsuzluğa kapılır. Bazıları kaçarak ya da kendilerini evlerine kapatarak korunmaya çalışırken, diğerleri de başka insanlara yardımcı olmak için kendi hayatlarını tehlikeye atarlar. Bu türden birbirleriyle zıt olan davranışların bir arada görülmesi de salgınlara karşı verilen tepkilerin tipik bir özelliğidir. Geçmişte olduğu gibi bugün de pandemiler sırasında farklı sosyal tepkiler ve davranışlar bir arada görülür.

Öyle görünüyor ki salgınların biyolojik ve epidemiyolojik benzerliklerinin ötesinde toplumsal boyutlarındaki benzerlikleri daha dikkatli bir şekilde düşünmeliyiz. Bu noktada belki Covid-19 pandemisinin farklılıklarından hareketle bir istisna olup olmadığını sorgulamalıyız. Bu daha önceleri bilmediğimiz, tanımadığımız yeni bir virüs olduğu için ve Covid-19'un kendine mahsus biyolojik özellikleri nedeniyle bu pandemiye bütünüyle bir istisna olarak mı değerlendirmeliyiz? Tabii ki değil. Covid-19 ile geçmişteki pandemiler arasında biyolojik ve epidemiyolojik farklılıklar bulunduğunu aklımızda tutarak yine de ortak noktalar arayabiliriz. Bu arayışta belki de salgınla ilgili biyolojik ve epidemiyolojik tanımımızı biraz gevşeterek geçmişteki farklı pandemi örneklerini

gözden geçirme fırsatı bulabiliriz. Daha önceden görülmemiş bir virüs olsa da Covid-19, pandemi yayılımı ve verilen tepkiler açısından değerlendirildiğinde geçmiş örneklerle benzerlikler taşımaktadır. Bu bakımdan, bu düşünce egzersizi için biraz uzaklardan ve hem biyolojik hem epidemiyolojik özellikleri Covid-19'a pek de benzemeyen bir örnek üzerinde düşünmeyi öneriyorum. Kimilerine göre bütün pandemilerin “anası” olarak kabul edilen ve dünya tarihindeki en büyük salgın olan Kara Ölüm pandemisi bunun için eşsiz bir örnek.

Kara Ölüm pandemisi insanlık tarihinin bilinen en büyük salgınıdır. 14. yüzyılın ortalarından itibaren tarihsel kayıtlarda karşımıza çıkmaya başlayan bu veba pandemisi, Afrika ve Avrasya'nın çoğuna yayılmıştır. 1346-1353 yılları arasına tarihlendirilen salgının bu ilk yayılımı, Avrupa, Orta Doğu, Kuzey Afrika'da büyük bir tahribata yol açmıştır. Bu bölgelerde nüfusun yaklaşık yüzde 40 ila 60'ını öldürmüş olduğuna dair bilgiler mevcuttur.⁹ Ancak salgın büyük ihtimalle bu bildiğimiz bölgelerden çok daha geniş bir alana yayılmıştı. Bugün hâlâ Kara Ölüm'ün tam olarak ne kadar büyük bir bölgeye yayıldığını tam olarak bilemiyoruz. Bu geniş yayılımı ve yüksek öldürücülüğüne rağmen Kara Ölüm tekil bir salgın değildi. Bu ilk patlamasının ardından yüzyıllar boyunca devam eden bir salgınlar silsilesi başlattı. Bu salgınlar zinciri İkinci Veba Pandemisi olarak adlandırılır. Başka bir deyişle, Kara Ölüm'den sonra veba kaybolmadı; her on yılda bir ve bazen daha da sık tekrarladı. Vebayla yaşamak, Afro-Avrasya'nın birçok toplumunda yaşamın bir gerçeği haline geldi.¹⁰ En azından 500-600 yıl boyunca art arda tekrarlayan veba salgınları silsilesini yeni bir *hastalık rejimi* olarak düşünmeyi öneriyorum. Bu süreç, birbirini hiç tanımayan iki organizmanın zaman içinde birbirleriyle yaşamayı öğrenmelerinin serüveni olarak düşünülebilir. Bir yandan enfeksiyona yol açan mikroorganizma (veba örneğinde *Yersinia pestis* adlı bakteri) insanlarla yaşamayı öğreniyor,

9 *Pandemic Disease in the Medieval World.*

10 Bunun en iyi örneklerinden biri de yüzyıllarca veba salgınlarıyla mücadele eden Osmanlı toplumdur. Bkz. Varlık, N. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, Kınay Yayinevi, İstanbul, 2017.

diğer yandan da insan toplumları bu yeni hastalıkla yaşamayı öğreniyorlar. Bu hem biyolojik hem de sosyal bir tanışma ve belki de deyim yerindeyse bir uzlaşma arama sürecidir.

Covid-19 pandemisini yeni bir hastalık rejimi olarak düşündüğümüzde, Kara Ölüm örneğinde olduğu gibi yeni bir patojenle ilk kez karşılaşan bakir bir nüfus arasındaki dinamik etkileşime dikkat çekmek gerekir. Bir yandan veba bakterisi insanlara uyum sağlayıp onlarla birlikte yaşamayı öğrenirken (bakterinin evrimsel değişiminde bunun izini sürebiliyoruz), bir yandan da toplumlar bu hastalıkla yaşamayı öğrendi. Yüzyıllar süren salgınlar boyunca üretilen bilgi, inanış, kurum, uygulama ve pratiklerinin tümü bu alışma sürecinin bir ürünüdür. Covid-19'a uyum sağlamayı öğrenmeyi düşündüğümüz şu günlerde içinde bulunduğumuz durumu Kara Ölüm ile başlayan bu hastalık rejimine benzetmek faydalı olabilir.

Peki benzerlik kurarak düşünmenin sınırları nedir? Ne zaman bu benzerlikler üzerinde durmak yaşadığımız güncel pandemiye doğru yorumlamamıza zarar verir ve dikkatimizi yanlış noktaya yönlendirir? Paralellikleri düşünmek ne zaman zararlıdır? Örneğin Covid-19 hakkındaki tartışmaların çoğu 1918-1920 enflüanza pandemisinden üretilmiş metaforlarla düşünülüyor. Enflüanza pandemisinin yayılımının, en azından Amerikan şehirlerindeki incelenmiş örneklerinde dalgalar halinde olduğu öne sürülmüştür. Şimdilerde Covid-19'un ikinci ya da üçüncü dalgaları olup olmayacağı tartışılıyor. Ancak bu tartışmaları yaparken şunu da akılda tutmak gerekir ki Covid-19 bir grip salgını değil. Bu salgının ilerleyişini dalgalar şeklinde anlamaya çalışmak belki de bizi yanlış bir yere götürebilir. Yakın zamanlarda bazı epidemiyologlar bu hastalığın hareketlerini dalgalardan ziyade bir orman yangını gibi düşünmenin daha doğru olacağını öne sürdüler.¹¹ Epidemiyolojik düşünme kalıplarımız ve hatta kullandığımız metaforlar burada kritik bir öneme sahip çünkü

11 Örneğin 21 Haziran 2020 tarihinde ABD'nin Minnesota Üniversitesi Enfeksiyon Hastalıkları Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Michael Osterholm'un yaptığı açıklama için bkz. <https://www.minnnews.com/meet-the-press/meet-press-june-21-2020-n1231596>.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://tiny.cc/meyarw>

alacağımız önlemleri bu modeller belirleyecek. Dolayısıyla pandemi doğru şekilde değerlendirmemiz bu bağlamda daha da büyük önem kazanıyor.

Covid-19'dan Öğrendiklerimiz Tarihe Bakışımızı Nasıl Şekillendiriyor?

Tarihsel bilgi ve güncel deneyimlerimiz arasındaki ilişkiye bir de diğer yandan bakmayı deneyelim. Yani tarih bugüne nasıl hizmet eder sorusunun yerine bugünümüz tarihe nasıl hizmet eder diye soralım. Günümüzdeki pandemi geçmiş pandemileri anlamamıza nasıl yardımcı olur? Bugünkü deneyimlerimiz geçmişten yeniden değerlendirilmemize yardım eder mi? Tarih, sadece bugünü anlamamıza yardımcı olmakla kalmaz elbette. Bugünümüz de geçmişten yeniden düşünmemize yardımcı olmalıdır. Kaldı ki her yeni salgında buna benzer bir durum görülür. Bugün medyanın tarihçilere gösterdiği ilgi de yine bu merkezde anlaşılabilir. Bu eski salgınlarda da böyleydi. Bir salgın olduğunda daha önceki salgınlar sırasında yazılmış eserler yeniden basılır, düzenlenir, okurlara sunulurdu ve bunlar yeniden okunur ve tartışılırdı. Yeniçağ'da yazılmış birçok veba risalesinin böyle yeniden yapılmış baskıları ya da edisyonları bulunur. Pandemi olayları geçmiş pandemilerle ilgili bilgiyi tetikleyen bir unsurdur. Güncel deneyimler geçmişten yeniden yorumlamak için zemin hazırlarlar.

Şu aşamada Covid-19'dan şimdiye kadar öğrendiklerimizi göz önünde bulundurarak tarihsel pandemilerle ilgili üç temel gözlem yapmak yerinde olur: (1) pandemi çalışmalarında küresellik boyutu ciddiye alınmalıdır; (2) pandemiler kısa süreli bir olay değil uzun bir süreç olarak değerlendirilmelidirler; (3) pandemilerin dün, bugün ve yarını birbirleriyle ilişkilidir ve birbirleriyle bağlantılı olarak incelenmeyi gerektirir. Bir pandemi tarihçisi olarak aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağım bu üç temel unsuru hem günümüz pandemisini anlamak hem de geçmiş pandemilerin tarihsel tahayyülü için düstur edinmekte fayda görüyorum.

Pandemi Çalışmalarında Küreselliğin Önemi

Yaşadığımız pandeminin küresel bir olgu olduğunu biliyoruz ancak buradaki küresellik unsurunu yeterince ciddiye alıyor muyuz? Öncelikle şunu hatırlayalım: Küresellik pandemi teriminin özünde yer alıyor. Yunanca kökenli bu terim, *pan* (tüm) ve *dēmos* (insanlık) kelimelerinin birleştirilmesinden meydana geliyor. Yani çok sayıda insanı hatta tüm dünyayı etkileyen bir salgın hastalık anlamında kullanılıyor. Her ne kadar bu kavram son bir-iki yüzyıldan beri kullanılmaya başlanmış olsa da pandemiler bin yıllardır toplumları etkilemiştir.

Küreselliğin pandemi teriminin özünde olmasına rağmen, bugün Covid-19 küresel bir şekilde yönetiliyor mu? Pandemileri küresel politikalarla yönetmek mümkün mü? Güncel deneyimimize baktığımızda pandemiyle ilgili alınan önlemlerin tümünün ulus devletlerin kendi sınırları içerisinde virüsün yayılımını azaltma çabalarından kaynaklandığını görüyoruz. Bazı hükümetler hafif, bazıları ise son derece agresif tedbirlerle cevap verdi pandemiye. Başarı oranları da buna bağlı olarak büyük farklılıklar gösteriyor. Ulusal çabalar virüsün küresel dağılımını yavaşlatmaya katkıda bulunuyor elbette. Bu anlamda ulus devletler hem kendi vatandaşlarının sağlığını korumak hem de küresel sorumluluklarını yerine getirmek adına çalışıyorlar. Yine de ulus devletlerin ötesinde küresel çabalar yetersiz. Uluslararası düzeyde pandemi yönetiminde söz sahibi olan DSÖ –ki özünde bu tür pandemilerin yayılmasını engellemek için kurulmuş bir organizasyondur– süreçte yeterince aktif bir rol oynayamadı. Pandeminin başından beri DSÖ’nün tutumu çokça eleştirildi; hâlâ da eleştirilmeye devam ediyor. Covid-19’u pandemi ilan etmekte geç kaldı. Bu nedenle bazı ülkeler test imkânlarının geliştirilmesi, sağlık çalışanlarının korunması için gerekli ekipmanların (kişisel koruyucu donanım) sağlanması, pandemi hazırlık eğitimleri gibi gerekli hazırlıkları tamamlamakta geciktir. Yine bununla bağlantılı olarak sınırların kapatılması, seyahat sınırlandırmaları, karantina gibi tedbirlerin uygulanmasında da bazı ülkeler geç kaldı. Tüm bunlar pozitif vaka ve tabii buna bağlı olarak da ölüm sayılarının olması gereken den daha yüksek bir seviyeye taşınmış oldu. DSÖ’nün çokça eleştiri

aldığı başka bir konu da virüsü taşıyan ama hastalığın belirtilerini göstermeyen (asemptomatik) bireylerin virüsü bulaştırma kabiliyetlerinin önemini yeterince vurgulamaması ve yanıltıcı politikalar tavsiye etmesiyle ilgiliydi.

Pandeminin başından beri yapılan tartışmalarda bariz olan şey böyle bir tehdit karşısındaki hazırlıksızlığımız ve kısa bir süre içinde gerekli küresel politikaları geliştirip uygulama zorluğu. Belki de bu kadar büyük ölçekli bir gerçeklik olduğu için pandeminin etkisini kavramak ve ortak tepkileri organize etmek güç. Benzer şekilde son yıllarda gündemimizde olan iklim değişimi de küresel etkileri görülen bir sorun ama süreci yavaşlatmak için bile küresel politikaların geliştirilmesi zor görünüyor. Ulus devletlerin ekonomik öncelikleri ve çokuluslu şirketlerin kâr-zarar kaygıları üzerinden yapılan hesaplar ve bunları korumak için izlenen politikalar ne yazık ki olması gereken küresel politikaların önündeki en büyük engel. İklim krizinde olduğu gibi pandemiye karşı izlenen politikalarda da ekonomik değerlerin insan hayatının üzerinde tutulduğuna işaret eden bir değerler hiyerarşisinin içinde yaşadığımızı hatırlıyoruz. Tüm bunlar bizi pandeminin küresel bir tehdit olduğu gerçeğinden uzaklaştırarak virüs kontrolünün ulus devletlerin politik, ekonomik ve sosyal önceliklerine göre yönetilen ve hatta bazı demokrasilerde bireylerin vicdanına kalmış yerel bir sorun olarak görüldüğü bir anlayışa doğru yönlendiriyor. Halbuki küresel bir pandemi, salgının dinamik doğasını esas alan bir yönetim süreci gerektirir. Dünyanın bir tarafındaki bir virüs vakası başka yerler için de bir risk oluşturur. Bizde olan başkasına da sıçrayabilir. Hiçbir yerdeki enfeksiyonlar birbirinden tamamen bağımsız değildir. Yani salgının küresellik özelliği sadece geniş bir coğrafyaya dağıldığına vurgu yapmıyor. Aynı zamanda birbirleriyle bağlantılılığına da işaret ediyor.

Covid-19 her ne kadar küresel bir deneyim olsa da pandeminin her toplumu eşit derecede etkilemediğini güncel deneyimimizden biliyoruz. Ancak buna ilaveten bazı toplumların pandemi deneyimleri diğerlerinden daha fazla önemseniyor gibi. Gelişmiş ülkelerde görülen bir salgının haber değeri nedense gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerdekinden daha yüksek. Örneğin Covid-19, Avrupa ve

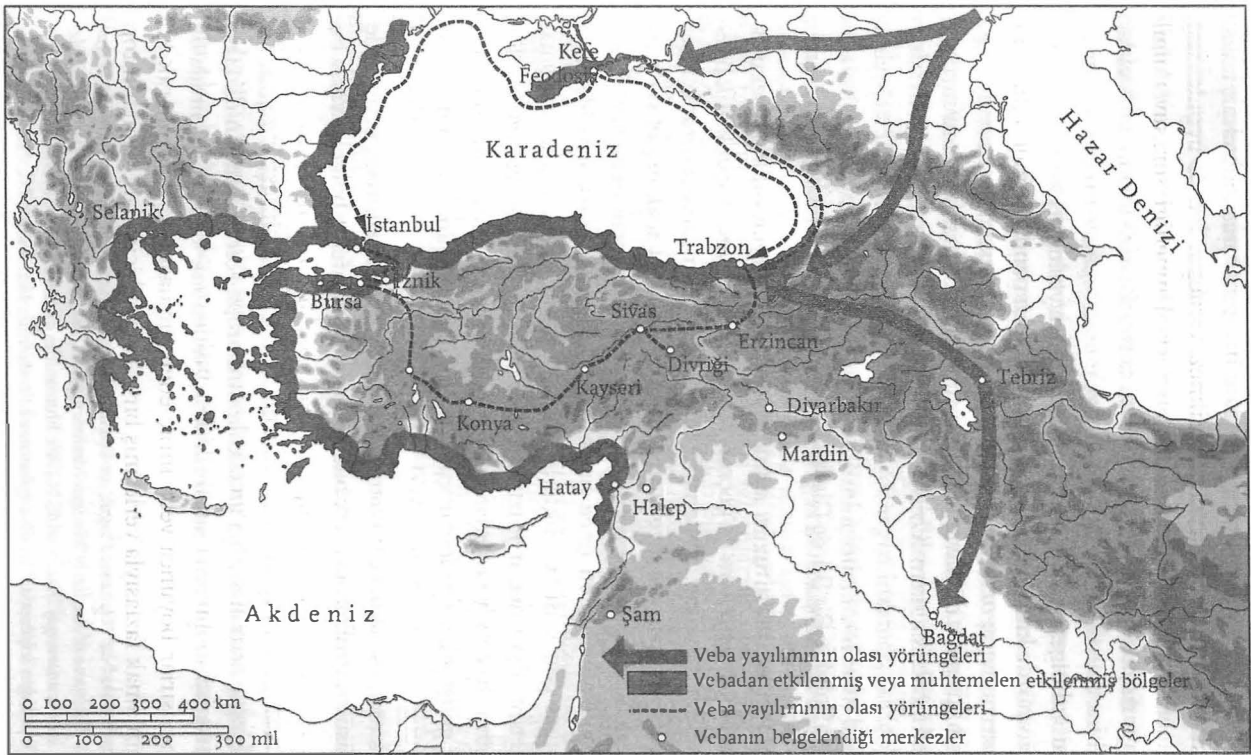
Kuzey Amerika'yı etkilemeye başladığından itibaren uluslararası basında daha çok yer bulmaya başladı. Diğer yandan Ebola ve kızamık salgınları aynı dönemde Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde binlerce insanın ölümüne yol açtığı halde, bunlara dair haberlerin uluslararası medyada daha az yer alması düşündürücüdür.

Pandeminin küreselliğiyle ilgili yaptığımız bu gözlemler acaba geçmişteki pandemileri değerlendirmemize nasıl etki ediyor? Geçmiş pandemilerin küreselliğini yeterince ciddiye alıyor muyuz? Dünyanın farklı bölgelerinde meydana gelen salgınlara tarihçiler eşit derecede ilgi gösteriyorlar mı? Bu sorulara cevap ararken önce pandemi tarihçisi Monica Green'in bu konudaki uyarısına kulak verelim. Green pandemiye düşünürken, terimin içinde yer alan ve en temel tanımı olan "pan" unsurunu ciddiye almamız gerektiğini vurgular.¹² Bu gözlem hem geçmiş pandemiler için geçerli hem de bugün. Hastalıkların tarihini incelerken geniş kapsamlı bir bakış açısı gereklidir. Küresel bir mikrobiyel bütünlüğü kavrayabilmek için yerel perspektiflerden ziyade küresel ölçekte bakmak esastır. Pandemiler dinamik bir bütün olduğu için bugün olduğu gibi geçmişte de bu bağlantılılık esas alınarak incelenmelidir. Dünyanın farklı bölgelerini etkilediğini bildiğimiz bir pandeminin sadece bir bölgede görülen etkilerini anlamak, diğer bölgelerin deneyimlerini araştırma konusu yapmamak bizi yanlış çıkarımsamalar yapmaya götürür. Nasıl bugün bazı toplumların, bazı bireylerin hayatı daha çok konuşuluyor, düşünülüyor, okunuyor ve diğerlerinininki aynı öneme sahip olarak görülüyor ise, tarihçilikte de geçmişteki bazı toplumların hayatlarını, hastalıklarını, ölümlerini çalışma konusu olarak ele almak daha çok tercih ediliyor. Böyle olunca da söz konusu toplumların (özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'nın beyaz nüfusunun) hastalıkları hakkında son derece ayrıntılı sayısız çalışma varken, diğerler toplumlar hakkında en temel bilgilere bile sahip değiliz. Nitekim biraz önce sözü edilen Kara Ölüm pandemisiyle ilgili çalışmaların neredeyse tümü aynı izlenimi verir. Bu hastalık 14. yüzyılın ortalarında Avrupa'yı kasıp kavurmuş-

12 "Taking 'Pandemic' Seriously: Making the Black Death Global," *Pandemic Disease in the Medieval World*, s. 27-61.

tur denilir, ancak Avrupa dışında dünyanın hangi bölgelerini nasıl etkilediğiyle ilgili bilgi fazla verilmez. Örneğin aynı dönemde Anadolu'nun bu pandemiden etkilenip etkilenmediği sorusuyla ilgili araştırma neredeyse yok gibidir. Oysa bugün biliyoruz ki Anadolu da o dönemde Batı Avrasya'nın birçok toplumu gibi bu pandeminin yayıldığı bölgelerden biridir¹³ (Şekil 3). Ancak bildiklerimiz yine de son derece sınırlı. Bunun yanı sıra Kara Ölüm pandemisinde veba Hindistan'a, Çin'e ya da Sahra Altı Afrika'ya ulaştı mı? Bunun cevabı kesin olarak hâlâ bilinmiyor. İlk çıkış noktası Orta Asya olduğu düşünülen bu salgının Avrasya'nın dört bir yanına yayıldığını paleogenetik çalışmalarından biliyoruz ancak tam olarak hangi bölgeye ne zaman vardığı henüz bilinmiyor. Bu durum elbette akademik bilgi üretim hiyerarşileriyle ve politikalarıyla da yakından ilgili.

Tarih yazıcılığı bu hastalığın sadece Avrupa toplumuna etkisi üzerine eğilmiş durumda. Bu tarihçilik geleneği son iki yüzyıldır tamamen Avrupa-merkezci bir çerçeve içinde üretilmiş. Var olan tarih anlatılarının Avrupa odaklı bakış açısını kırmak, bu bakış açılarını genişletmek için haliyle Avrupa dışındaki toplumların veba deneyimlerini de bu çerçevenin içine yerleştirmek gerekiyor. Ancak kalıplaşmış düşünce biçimleri ve yerleşmiş söylemler buna direnç gösteriyor. Örneğin Avrupa-merkezci tarih yazıcılığında veba hastalığının Avrupa'ya Doğu'dan geldiği düşüncesi kemikleşmiş bir kalıptır. O tarihçiliğin üretilmeye başlandığı 19. yüzyıl Avrupa'sında yerleşmiş hâkim düşünce Avrupalıların diğer toplumlardan üstün bir medeniyete sahip oldukları inancını esas alıyordu. Akademik tarihçilik bu entelektüel çerçeve içinde Avrupa tarihini yazarken kendi tarihlerini diğer toplumlarınkinden üstün gösterme çabasından da geri kalmadı. Bu tarihçiler Avrupa'nın vebalarının tarihini yazarken hâkim oryantalist düşünce kalıplarının tuzağına düştüler. Avrupa dışındaki toplumları, özellikle de Müslüman Orta Doğu'yu kendilerine asırlar boyunca veba ihraç eden bir hastalık odağı olarak konumlamak fazlasıyla yerleşmiş bir düşünce biçimiydi. Osmanlı toplumu zaten askerî ve siyasi olarak "hasta adam" ilan edilmişti. Bu

Şekil 3 Kara Ölüm sırasında Anadolu ve çevresi, yaklaşık 1346-1349.
 Ücretsiz PDF Kitap Arama - <https://trantey.org>
 Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600, 2017, s. 134.

gelenek 20. yüzyıla gelindiğinde aynı bakış açısından üretilmiş koloniyalizm nedeniyle dünyanın geri kalan bölgelerine de uygulanmış oldu. Böylelikle sadece Müslüman Orta Doğu değil Güney Asya, Doğu Asya ve Afrika toplumları da hastalıkla ilişkilendirilmiş oldu. Ben bu uzun soluklu kalıplaşmış geleneğe “epidemiolojik oryantalizm” adını veriyorum.¹⁴ Öylesine derinden yerleşmiş bir kalıp ki hâlâ günümüzde kimi tarihçiler ve biliminsanları bunun bir gerçek olduğunu zannediyor ve bu varsayıma göre çalışmalarını hazırlıyorlar. Bu kalıplaşmış düşünce biçimlerinin kırılması için pandemi tarihçilerinin üzerine önemli bir görev düşüyor.

Uzun Soluklu Bir Süreç Olarak Pandemiler: Hastalık Rejimi

Pandemilerin uzun soluklu süreçler olduğuna dikkat çekmek hem bugün için hem de geçmiş pandemileri anlamak için kritik öneme sahip bir nokta. Neden mi? Bugün için önemi açıkça ortada: Eğer pandemiyi kısa bir süre sonra hayatımızdan çıkacak geçici bir gerçeklik olarak görüyorsak doğru önlemleri almıyoruz demektir. Doğru önlemler bir an önce hayatı normale döndürmek için alelacele yapılan geçici değişikliklerle olmaz. Yaşam, sosyalleşme, çalışma, tüketim alışkanlıklarımızı yeniden kurgulayacağımız kökten bir dönüşüm ister. Her ne kadar moral bozucu olsa da güvenli bir aşı ya da ilaç geliştirilinceye kadar virüs karşısındaki yegâne kalkanımız koruyucu önlemlerdir (fiziksel mesafeyi korumak, maske takmak, el yıkamak, vs.). Ancak biz kendi mahallemizde, şehrimizde, ülkemizde virüsü kontrol altına alsak bile dünyada hâlâ enfekte bölgeler varsa bu herkes için bir risk oluşturur. Yani Covid-19 pandemisinde şu anda bulunduğumuz nokta yukarıda sözünü ettiğim hastalık rejiminin başlangıç noktasıdır. Şu andaki konumumuz Kara Ölüm’ün ilk çıkış noktasındaki duruma benzetilebilir. Neden mi? Her iki durumda da

14 Varlık, N., “‘Oriental Plague’ or Epidemiological Orientalism?: Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean”, *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, yay. haz. Varlık, N., Arc Humanities Press, 2017, s. 57-87. Bu söylemlerin yeniden inşasında Marsilya vebasının rolü üzerine bkz. Varlık, N., “Rethinking the History of Plague in the Time of COVID-19”, *Centaureus*, 2020, Sayı 62, s. 289-297.

yeni bir pandeminin eşiğinde duran toplumlar görüyoruz. Biz bugün bu serüvenin başındayız. Pandeminin ne kadar süreceğini, ne kadar yayılacağını, tekrar bir ikinci ya da üçüncü dalga olup olmayacağını bilmiyoruz. Tekrar hatırlatmak gerekirse bedenlerimizin tanımadığı yeni bir virüsten söz ediyoruz. Evrimsel biyoloji açısından baktığımızda bu birbirleriyle hiç tanışmamış iki farklı organizmanın birlikte yaşamayı öğrenme sürecinin başlangıcı. Tarihteki bu türden diğer karşılaşmalara baktığımızda bu uzun süreçlerin izini sürebiliyoruz. Örneğin Neolitik dönemde, tarım toplumlarına geçiş, hayvanların evcilleştirilmesi ve hayvancılığın başlamasıyla birlikte hayvanlardan insanlara geçen hastalıkların (örneğin kızamık, suçiçeği, kabakulak) bin yıllar süren bir zaman dilimi içinde, insanların bağışıklığı arttıkça, etkilerinin azaldığını görüyoruz. Zaman içinde bunlar endemik hastalık (çocuk hastalıkları) haline gelmişlerdir. Buna başka bir örnek de asırlar boyunca veba salgınlarına maruz kalmış olan Doğu Akdeniz toplumlarında görülen bir genetik hastalıkla ilgili. Çok yeni bir araştırmaya göre, Ailevi Akdeniz Ateşi olarak bilinen ve özellikle Türkler, Ermeniler, Yahudiler ve Araplar arasında görülen bu genetik hastalığın kökeninde yatan gen mutasyonu bireylere veba bakterisine karşı direnç kazandırıyor. Günümüzde bu bölgede aktif veba vakası görülme de söz konusu mutasyonu taşıyanlar nüfusun yaklaşık yüzde 10'unu teşkil ediyor.¹⁵ Görüldüğü gibi hastalık yapıcı etkenler ve toplumların genetik yapıları arasında süregelen ve bazen yüz yıllar, hatta bin yıllar boyunca şekillenen bir diyalog ya da uzlaşma sürecinin sonucunda böyle örneklerle rastlamak mümkün.

Pandemilerin uzun soluklu süreçler olarak gerçekleştiği bilgisi tarihsel pandemileri anlamak için önemli. Geçmişteki bir pandemiyi, öncesi ve sonrası olmayan, tarihsel çerçevesinden kopuk, tekil bir olay olarak görmek doğru olmaz. Süreç olarak düşünölmeleri gere-

15 Park, Y.H., vd., "Ancient familial Mediterranean fever mutations in human pyrin and resistance to *Yersinia pestis*", *Nature Immunology*, 2020, <https://doi.org/10.1038/s41590-020-0705-6> (son erişim 7 Temmuz 2020); Patin, E., "Plague as a cause for familial Mediterranean fever", *Nature Immunology*, 2020, <https://doi.org/10.1038/s41590-020-0724-3> (son erişim 7 Temmuz 2020).

kir. Yine veba pandemilerinden örnek vermek gerekirse, biraz önce sözünü ettiğimiz Kara Ölüm pandemisi, yakın zamana kadar tarihçilik geleneğinde böyle tekil bir olay olarak ele alınıyordu. Vebayla ilgili mevcut araştırmaların önemli bir bölümü Kara Ölüm'ün 14. yüzyılın ortalarında ortaya çıkışı ve bunun sonuçları üzerine yoğunlaşmıştı. Oysa yüzyıllar boyunca devam eden İkinci Pandemi, muhtelif zamanlarda tekrar tekrar şiddetlenmiştir. Çalışmaların ağırlıklı olarak Kara Ölüm'e odaklanması sonradan gelen salgınların tarihsel kavranışını bozar. Son analizde birkaç yıl sürmüş bir salgına odaklanıp sonrasında 500-600 yıl boyunca süregelen salgınlar göz ardı ediliyorsa, bir yerde bir yanlış yapıyor demektir. Ölümcül ama kısa süreli Kara Ölüm döneminden sonra birçok veba dalgasının devam ettiğini aklımızda tutarsak, İkinci Pandemi'nin ardışık dalgalarının tarih çalışmalarında yeterince dikkate alınmamış olduğu daha aşikâr hale gelir.

Peki uzun soluklu düşünmek neden önemli? Hastalığın dolaşım ve tekrarlama eğilimlerindeki değişimlerin izini sürmek ancak böyle mümkün olur. Bu değişimi görmek için bazen 40 ya da 50 yıl ya da bir yüzyıl yeterli olmayabilir. Bazen birkaç yüzyıllık bir dönem bir arada değerlendirilirse ancak bu yavaş değişimlerin izi sürülebilir. Bir yandan da pandemilerin yavaş ve bazen görünmez yayılmalarını da burada hatırlamak faydalı olabilir. İzini sürmek istediğimiz değişim bazen yeterince görünür olmayabiliyor. Bazen tarihsel kaynaklarda fazla bahsedilmese de hastalık bir yandan yayılmaya devam ediyor olabiliyor. Ancak patlak verip de salgın boyutuna ulaşınca biz bunu tarih kaynaklarında görebiliyoruz. Buna benzer bir durumu aslında Covid-19 pandemisinde de yaşadık. Her ne kadar salgın Mart 2020'den itibaren bütün dünyanın gündemine girdiyse bile son yapılan araştırmalar aslında virüsün düşündüğümüzden çok daha önce dünyanın dört bir yanına yayılmış olduğuna işaret ediyor. Tıpkı bugün olduğu gibi geçmiş pandemilerde de hastalığın sessizce, yavaş yavaş yayıldığı görünmez dönemleri kayıtlara geçmiyor kimi zaman. Uzun soluklu bakış açısıyla baktığımızda bu bilgi boşlukları daha görünür hale geliyor. Yani bir anlamda tarih kaynaklarındaki bilgi eksiklerini günümüzün epidemiyolojik bilgisi sayesinde düzeltmiş oluyoruz.

Elbette hastalık rejimi derken akla sadece biyolojik ve epidemiyolojik süreçler gelmemeli. Sosyal pratikler çerçevesinde baktığımızda da hem bugün hem de geçmişte toplumların hastalıklara uyum sağlama sürecinden geçerken yaşama, çalışma, sosyalleşme alışkanlıklarını değiştirdiklerini biliyoruz. Tarihteki salgınlara baktığımızda tabii ki bulaşıcı hastalıkların nasıl anlaşıldığının toplumların tutumlarını etkilemiş olduğunu görüyoruz. Tarihsel pandemi-lerde bu bilginin üretildiği, geliştirildiği, yeniden incelenip de düzeltil-ildiği dönemlerin izini sürmek mümkün. Burada en önemli faktör belki de salgın tecrübesi. Her ne kadar geçmişten gelen bilgi gele-nekleri devam etse de salgınlar sırasındaki gözlemler ve tecrübeler var olan bilgi sistematığının içine yerleştirilmiştir.¹⁶ Bugün nasıl has- talıkla ilgili edindiğimiz her yeni bilgi ile bildiğimizi sandığımız eski bilgileri sorguluyorsak geçmişteki pandemi-lerde de toplumların ay- nısını yapmış olduğunu görüyoruz.

Geçmiş pandemiler toplumsal dokuyu, siyasal yapılanmaları değiştirmiş, ekonomik, dinî, kültürel birçok alanda derin değişimle- reyol açmıştır. Bu kısa yazıda bunların hepsini ayrıntılı olarak aktar- mak mümkün değil. Burada yine veba salgınlarından örnek vermek- le yetineceğim. Modern öncesi dönemlerdeki veba salgınlarının en önemli sonuçlarından bir tanesi halk sağlığı kavramının, bilgisinin, pratiklerinin ve kurumlarının oluşumu sürecidir. Her ne kadar mo- dern öncesi dönemlerde koruyucu hekimlik ve kamu sağlığı tedbirle- ri, tedavi edici tıptan daha ön planda tutulmuş olsa da salgın zaman- larında bunu daha net bir şekilde görürüz. Kamu sağlığına yönelik çabalar, özellikle veba gibi tedavisi bilinmeyen hastalıklar söz konu- su olduğunda koruyuculuğu ön planda tutardı. Salgın sırasında şe- hirleri daha yaşanır mekânlar haline getirmek, havanın, suyun ve gıdaların temizliği, şimdi de olduğu gibi çok önemsenirdi. Kent mekânında yapılan temizlik ve dezenfeksiyon çalışmaları da yine bu tedbirler arasındaydı. Kentlerin daha yaşanır mekânlar haline geti- rilme çabası, kent sakinlerine temiz hava, temiz su, temiz gıda sağla-

ma çabası tıp tarihindeki halen en büyük devrim olarak kabul edilmektedir.¹⁷

Ölü gömme pratiklerine de kısaca değinecek olursak modern öncesi dönemde salgın hastalıklar sırasındaki en ciddi sorunlardan biri olduğunu görürüz. Bu sorun karşısında toplumların geliştirdikleri yeni pratiklerle karşılaşırız. Örneğin Osmanlı şehirlerinde 16. yüzyıldan itibaren veba salgınları sonucu ölümler şehir surları dışında açılan büyük mezarlıklara gömülmeye başlanmıştı¹⁸ (Şekil 4). Bugün de özellikle salgının çok ağır seyrettiği şehirlerde bu türden sorunlarla karşılaşıldığını gözlemliyoruz. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, günümüzde içinde bulunduğumuz durumu geçmiş toplumlarla karşılaştırmak, bir yandan da bizim böyle bir salgına ne kadar hazırlıksız yakalanmış olduğumuzu da gözler önüne seriyor. Geçmiş toplumlar zaten böyle felaketlerin olacağı gerçeğiyle

Şekil 4 Pieter Coecke van Aelst, bir müslüman cenazesi. *Ces Moeurs et fachons de faire de Turcz* (Türklerin Gelenek ve Âdetleri), 1553. Harris Brisbane Dick Fund, New York, 1928. The Metropolitan Museum of Art. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/336313>

17 Dünyanın önde gelen tıp dergilerinden biri olan *British Medical Journal*'ın düzenlediği bir okuyucu anketinde 11 binden fazla okuyucu temiz suya erişim ve kanalizasyon sistemlerinin geliştirilmesini de içine alan *şahhi devrimi* son 150 yılda tıptaki en önemli gelişme olarak değerlendirdi. Bkz. Ferriman, A., "BMJ readers choose the 'sanitary revolution' as greatest medical advance since 1840", *British Medical Journal*, 2007, Sayı 333, s. 111.

18 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>
Akdeniz Dönüşünde ve Osmanlılarda Veba, s. 308-338.

yaşarlardı. Biz ise modern dönemde kendimizi böyle felaketlerden korunmuş hissediyoruz. İşte tam da bu yüzden birçok ülkede pandemi hazırlıklarına ayrılan fonların başka alanlara aktarıldığına ve pandemi geldiğinde de gerekli cevabın geciktiğine şahit olduk. Pandeminin yol açtığı ağır can kaybı bilançosu ne yazık ki bu hafızasızlığın en iyi kanıtıdır.

Pandemilerin Dünü, Bugünü ve Yarını: Tarihsel Bilginin Önemi

Geçtiğimiz yüzyılda tedavide önemli atılımlar olmuştu ki bunlar salgın hastalıklara bakışı kökten değiştirmişe benzer. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısı antibiyotiklerin geliştirildiği bir dönem olarak önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Bunun ardından 1960-1970'lerden itibaren bakteriyel enfeksiyonlar kontrol altına alınabilir gibi görünmeye başlamıştı. Bu durum uluslararası tıp camialarında büyük bir güven duygusu yaratmıştı – enfeksiyon hastalıklarının ortadan kalkacağına dair bir güven. Özellikle çiçek hastalığına karşı yürütülen küresel çaptaki aşı kampanyasının başarısı, bu türden hastalıkların artık geçmişe dair bir şey olduğuna dair inancı iyice yaygınlaştırmaya başladı. Belki de işte tam da bu sırada enfeksiyon hastalıkları tarihi sadece bir tarih bilgisi kategorisine indirildi. Eski salgınların bilgisi artık tıbbın ilerlemesine bir katkısı olmayacak bir hikâyeler zinciri gibi algılanmaya başlandı ki tıp tarihiyle ilgili bu anlayış hâlâ kimi tıp çevrelerinde yaygındır.¹⁹

Ne var ki enfeksiyon hastalıklarını tümüyle yenmiş olduğumuza dair bu güven kısa sürdü. 20. yüzyılın sonlarında, özellikle AIDS/HIV pandemisi ve ardından da yeni çıkan enfeksiyon hastalıklarıyla birlikte bu güven kırılıverdi. Burada acı bir gerçekle karşı karşıya alındı. Sadece antibiyotiklerle pandemilerden korunamayacağımız gerçeği daha da belirgin hale geldi. Koruyucu tedbirlerin ve kamu sağlığının önemi tekrar vurgulanmaya başlandı. DSÖ ülkelerin sağlık teşkilatlarına yeni çıkabilecek pandemilere karşı hazırlıklı olmaları

19 Bu görüşe bir örnek için, bks. Horton, R. "Offline: The moribund body of medical history", *The Lancet*, 26 Temmuz 2014, Sayı 384, s. 292.

rı yönünde bilgi ve eğitim desteği sağladı. Son 20-30 yıldan beri bu türden küresel tehdit oluşturabilecek virüs hastalıkları daha iyi takip edilmeye ve önlemler alınmaya başlandı. Örneğin 1986 yılında kurulan Uluslararası Enfeksiyon Hastalıkları Cemiyeti'nin başlıca görevlerinden biri dünyanın dört bir yanında meydana genel enfeksiyon hastalıklarıyla ilgili bilginin hızlı bir şekilde küresel uzmanlarla paylaşılmasıdır. Bu şekilde doğru önlemler alındığında bu gibi krizlere erken müdahale edilmesi mümkün olabiliyor. Ne var ki ulus devletler salgınlarla ilgili bilginin yönetiminde kendi ulusal çıkarlarını dünyanın iyiliği için yapmaları gerekene tercih ettiklerinde bunun ağır faturasını hepimiz ödüyoruz. Yine aynı şekilde günümüzde de tanıklık ettiğimiz gibi hükümetlerin ekonomi politikaları ve sağlık politikaları da çoğu zaman aynı eksende ilerlemiyor. Bunların birbirleriyle çatıştığı durumlarda maalesef ekonomik öncelikler ön plana geçiyor.

Yukarıda da değindiğimiz gibi tarihsel pandemilerle ilgili bilgi, bugünden kopuk bir bilgi öbeği değildir. Devamlı sorgulanmakta ve yeniden üretilmekte olan bilgi sistematığının bir bütünüdür. Tarihsel epidemiyoloji günümüz pandemilerinin anlaşılmasında önemli bir rol oynar. Pandemi tarihçiliğini bugünle bağlantısı olmayan, geçmişe ait bir anekdotlar dizisi olarak görmekten kurtulalım. Burada tarihçilerin aktif bir şekilde rol oynamaları gereklidir. Bilim heyetlerine eklenmeleri, birikimlerini salgını yönetenlerle ve kamuoyuyla paylaşmaları önem taşır. DSÖ çok yakın geçmişte bu yeni uygulamayı başlatmış bulunuyor. Diğer ülkelerin bilim kurullarının ve araştırmacılarının da, bu farkındalığa kulak verip, pandemi tarihçileriyle işbirliği içinde çalışması bir gerekliliktir.

Sonuç olarak, bu yazıda göstermeye çalıştığım tarihsel bilgi ile güncel bilgi arasında kompleks bir ilişki olduğudur. Tarihi bugün için nasıl kullanıyoruz ve bugünü tarih için nasıl kullanıyoruz sorularını her daim aklımızda tutmak önemlidir. Pandemiler hem günümüzde hem geçmişte küresel bütünlükleri içinde düşünülmeli. Bunun hem bugünkü deneyimimiz hem de geçmişi anlamak için neden önemli olduğunu burada ayrıntılarıyla tartıştım. Pandemiler tekil olaylar değil, uzun soluklu hastalık rejimi süreçleri olarak incelenmelidir. Bu sayede hem biyolojik ve epidemiyolojik özelliklerindeki

değişimlerin hem de toplumların hastalıklarla yaşamayı öğrendikleri uyum sürecindeki değişimlerinin izini sürmek mümkün olabilir. Bugünkü pandemi deneyimimiz hiçbir şekilde geçmişteki pandemi deneyimlerinden kopuk değildir. Bir pandemiye yaşarken, tek bir gerçekliği yaşarız ama bir yandan da bütün geçmiş pandemilerin travmasını da taşıyoruz toplumsal belleğimizde. Pandemilerin dünü, bugünü ve yarını birlikte ele alınmalıdır. Birbirlerinden kopuk tekil olgular olarak değil, bir bütünlük içinde, bir sürecin parçası olarak düşünülmelidirler. Pandemisiz yarınlar için geçmişteki pandemileri iyi anlamak esastır.

KAFESTE KUŞLAR GİBİ: SALGINLARIN RUHSAL TARİHİNE KENAR NOTLARI

Fatih Artvinli

“Geçmişin gerçek yüzü hızla kayıp gider. Geçmiş,
ancak göze görüldüğü o an, bir daha asla
geri gelmemek üzere, bir an için parıldadığında,
bir görüntü olarak yakalanabilir.”¹

Walter Benjamin

Ama nasıl? Yakalanabilir mi gerçekten? Benjamin'den sonra dünya büsbütün görüntüye gömüldü. Tüm ihtişamıyla Tarih Meleği bugün yeryüzüne inse, büyük ihtimalle *selfie* çektiirmek isteyen yığınların karşısında bin kat daha artan kederiyle kanat çırpardı.

Sürekli genişlediği söylenen evrende, sayısız galaksideki milyarlarca gezegenden biri olan Dünya'da, bir tür olarak insanın ya da insanlığın, bir an için “işte bu tarihi an” diyebileceği şu zamanda, ne bir meleğin ne bir kuşun kanat çırpmasına kulak vermesini beklemek nafil. Küçük bir meslek türü olarak insan-tarihçiden beklenen, belki de başka bir meleğin sesine kulak vermek, daha doğrusu Azrail'i takip etmek, bıraktıklarını toplamak, mümkünse erken kalkıp onun yani ölümün uğraması mümkün yerlere önceden varmak ve kurtarabildiği kadar insanın belki bedenini değil ama ruhunu, hafızasını, tecrübelerini, düşüncelerini kurtarmak.

1 Benjamin, W., “Tarih Kavramı Üzerine”, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, YKY, İstanbul, 2011.

Yangın devam ederken, eski yangınların, daha doğrusu geçmişteki salgınların enkazından birkaç insan sesine ulaşmaya çalıştım. Belli ki derdini anlatmamaktan yanık bu seslere, çok uzun zaman kulak veren, dinleyen olmamış. Bir tür olarak insan, insan-olmayan hayvanları dinlemeyi uzun zamandır unuttu; bari kendi türünün ölülerini dinleyebilse, okuyabilse diyeceğim ama ona da ne vakti kaldı ne takati.

Sürmekte olan Covid-19 pandemisinin insan ruhsallığı üzerine etkilerini ve bunun boyutlarını kavrayabilmekten çok uzaktayız. Bu yazıda, yarın devam edecek tartışmalarda tarihsel bir kenar notu olarak okunması ümidiyle, çok uzak olmayan bir geçmişten, tıp ve psikiyatri tarihinden birkaç sesi bugüne taşımaya çalışacağım. Bazen elçilik yapar tarihçi; bir eşikten diğer eşige, bir yüzyıldan diğer yüzyıla. Ben de bunu geçtiğimiz iki yüzyılın içinden seçtiğim üç hekimin tecrübeleri, tespitleri, düşünceleri, uyarıları ve az da olsa hislerini aktararak yapmaya çalışacağım. Bazen de tercümanlık yapar tarihçi; bir diyalog imkânı açısından geçmişin sesini bugüne tercüme etmeye çalışır. Başlamadan önce bunu usulen değil içtenlikle söylüyorum: Metinde ortaya çıkabilecek her türden hata, eksik ya da ifade yanlışları bana ait.²

Inat Eden: Bir Ruh Hekiminin Salgınla Sınavı

Luigi [Louis] Mongeri, 1815 yılında Milano'da doğar, dönemin meşhur tıp fakültesi Pavia'dan mezun olur. Henüz öğrenciyken, Milano Hastanesi'nin koleralılar servisinde bir süre staj yapar. Hastalara ihtimam gösterirken, kolera hastalığının doğası ve nedenlerini araştırmaya da özen gösterir. Genç bir hekim adayı olarak Mongeri, servisteki gözlemlerinden yola çıkarak kolera'nın bulaşabilirliğini konu edinen bir inceleme yazısı kaleme alır.³ Geriye dönüp bakınca,

2 Bu makalenin kısa ve zor bir zamanda ortaya çıkabilmesini, sevgili Özge Ertem'in öneri ve düzeltilerine, Tomas Terziyan'ın Fransızca çeviri desteğine, Didem Bayındır'ın yazı daveti ve sabrına borçluyum; kendilerine teşekkür ederim.

3 Avram(mo) de Castro, *Biographie du Docteur Louis Mongeri par le Dr. A. de Castro* (Discours prononcé à la Société Impériale de Médecine de Constantinople dans la séance du 29 Décembre 1882), Imprimerie de Castro, Konstantinopolis, 1882.

bulaşıcı hastalıklarla ilgili ilk sınavının bu olduğunu söyleyebiliriz: Dönemin egemen paradigmasının dışında kalarak, biraz da gençliği verdiği cesaretle kafa tutan inceleme yazısı, sorumlu hocası tarafından olağanüstü iyi karşılanır.

Mongeri, tıp fakültesinden mezun olduğu yıllarda üniversitenin bulunduğu Lombardiya bölgesi, Avusturya'nın egemenliğinde ve kendisi gibi İtalyan birliğinden yana olan gruplar üzerinde bir baskı söz konusu. Üniversitede de yaşanan bu baskı karşısında kendisini siyasi açıdan tehlikede hisseden Mongeri, önerilen kadroyu reddederek, ülkeyi terk etmeye karar verir ve 24 Mayıs 1839 günü İstanbul'a gelir. Gelir gelmez, o sırada Mısır'a karşı savaşmakta olan Osmanlı ordusuna tabip olarak katılır ve Nizip Savaşı'nın ardından İstanbul'a dönerek karantina teşkilatında göreve başlar. İlk görev yeri Sinop Karantinahanesi'dir. Burada bir buçuk yıl çalıştıktan sonra, 1841 yılında Girit Karantinahanesi'ne tabip olarak atanır ve 1849 yılına kadar adada karantina hekimi olarak çalışmaya devam eder.⁴

Mongeri, Girit adasında görev yaptığı dönemde kolera salgınıyla yoğun olarak ilgilenir ve bu alandaki birikimini ve gözlemlerini daha sonra makaleler şeklinde yayımlar.⁵ Mongeri'nin uygulamak istediği karantina tedbirlerini sert bulan idari makamlar, 1849 yılında kendisini bu görevden uzaklaştırır.⁶ Mongeri ise başka bir yere

4 Mongeri'nin tıp ve psikiyatri tarihi bağlamında biyografisini ele alan makale için bkz. Artvinli, F., "Pinel of İstanbul: Dr Luigi Mongeri (1815-82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire", *History of Psychiatry*, 2018, Sayı 4, Cilt 29, s. 424-437. Mongeri'nin ölümünün ardından meslektaşı ve asistanı Avram(ino) de Castro'nun cenaze törenindeki konuşmasına dayanan biyografi metni için bkz. Avram(ino) de Castro, *Biographie du Docteur Louis Mongeri*. Ayrıca bkz. Taşkıran, N., "Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhânesinin Son Toptaşı'nın İlk Başhekimisi Louis Mongeri", *Haseki Tıp Bülteni*, 1973, Cilt 11, Sayı 1, s. 1-18.

5 Koleraya ilişkin yazılarını önce *Gazette Médicale d'Orient*'de yayımlayan Mongeri, 1865 yılında İstanbul'da yeniden kolera salgını ortaya çıkınca, eski yazılarını da bir araya getirerek ayrı bir kitap yayımlamıştır. 102 sayfalık kitabını Fuad Paşa'ya ithaf etmiştir. Mongeri, L., *Études sur l'épidémie de choléra qui a régné en Constantinople en 1865*, Imprimerie M. De Castro, Konstantinopolis, 1866.

6 *Biographie du Docteur Louis Mongeri*, s. 4. Gündelik hayatı ciddi olarak etkileyen karantina uygulaması başlangıçta çeşitli bölgelerde halk tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Yıldırım, N., "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyânlar: 'Karantina İstemezük!'", *Tophansal Tarih*, 2006, Sayı 150, s. 18-27.

tain edilmeyi reddeder; daha sonra eski görevine dönmesi istense de iş işten geçer. Girit adasında hekim olarak çalıştığı yaklaşık sekiz yıl boyunca mesaisinin neredeyse tamamını adaya bir salgının girmemesine, girişi engellenemediği durumda ise yayılmamasına ve bir an evvel sonlandırılmasına adar. Bu dönemde yaşadıklarını, tecrübelerini, salgınlar hakkındaki görüşlerini ise İstanbul'a döndükten sonra yayımladığı bir dizi yazıyla tıp çevreleriyle paylaşır.

Mongeri, 1851 yılında İstanbul'a döner ve 1856 yılında çok istediği Süleymaniye Bimarhanesi'ne, yani başkentin en büyük akıl hastanesine başhekim olarak atanır. Bu ara dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birleşik Krallık, Fransa ve Piyomente'nin yardımıyla Rusya'ya karşı savaştığı yıllar, yani 1853-1856 yılları arasını kapsayan Kırım Savaşı dönemidir. Savaş nedeniyle İstanbul'da bulunan Avrupalı hekimler, 1856 yılında Société Impériale de Médecine (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane) ismiyle bir dernek kurarlar; ertesi yıl derneğin dergisi *Gazette Médicale d'Orient* (Şark Tıp Gazetesi) yayımlanmaya başlar. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'de yayımlanmış en uzun ömürlü tıp dergisi olan *Gazette Médicale d'Orient*, Fransızca yayımlanır. O dönem dünyada tıp dili Fransızcadır. 14 Mart 1827 yılında İstanbul'da açılan tıp fakültesi Mekteb-i Tıbbiye'nin eğitim dili de 1839 yılından itibaren Fransızca olur. Özetle Mongeri, salgınlarla sınavını, kurucularından biri olduğu tıp cemiyetinin yayımlamaya başladığı ve ilk yıldan itibaren önemli yazarları arasında yer alacağı *Gazette Médicale d'Orient*'da yazmaktadır. Derginin 1857 yılı Kasım ayında yayımlanan sekizinci sayısında, kolera salgınıyla ilgili ilk yazısı yayımlanır: "Koleranın Bulaşıcı Tabiatı ve Sıhhiye Hekimlerinin Vazifeleri".⁷

Yazının girişinde Mongeri, hekimin insanların sağlığı konusunda ciddi bir görevi olduğunu ama esas görevinin toplum sağlığı tehlike altındayken ortaya çıktığını söyler. Salgın sırasında hekimler zorluklarla, engellerle dolu bir alanda çalışmak zorunda kalmaktadır:

7 Mongeri, L., "De La Nature Contagieuse Du Choléra Et Des Devoirs Des Médecins Sanitaires", *Gazette Médicale d'Orient*, 1857, Sayı 8, s. 138-146.

Hekimin yalnızca ferdin sıhhati mevzubahisken ciddiyet arz eden rolü, o, amme sıhhatine memur bir muhafıza dönüştüğünde daha da büyür ve mukaddes bir vazife mahiyeti kazanır. İmdi önünde geniş ama zorluklarla, her türlü engelle dolu dikenli bir saha açılır. Bir salgının istilacı ilerleyişini durdurmak mı lazım? Felaketi müessir bir şekilde önleyebilecek bütün tedbirlere direnen cehalet ve uyuşukluk bir tarafta, anlamsız bir korkudan mülhem faydasız pratikler telkin edebilecek peşin hüküm ve alışkanlıklar diğer tarafta, hemen mücadeleye girişir. Yürekli ve kararlılıkla, düşmana karşı bir bent dikmeye, muvaffak olmaya, onu dar hudutlar içine hapsetmeye görsün, menfaatçi toplulukların düşüncesizliği ya da idarenin hicap verici cehaleti çoğu kere, güçlkle elde edilen neticeyi bir anda yıkar.

[...] Sıhhiye hekimleri ulvi vazifelerinin her zaman farkında olabildiler mi? Elbette, fedakârlık ve cesaret onlarda hiç eksik olmadı ve bu da mesleğimizin iftiharlarından biridir. Ama teslim etmeliyiz ki kimi zaman zekâ ve malumattan mahrumdular. Avrupa'yı ve bütün dünyayı üzen veba salgınlarının tarihi, bu felaketlerin nüfuz ve gelişmelerini onlara karşı kullanılan tedbirlerin eksik icrasından çok yetersizliğinin kolaylaştırdığını teyit için önümüzde duruyor.⁸

Bir yanda “fedakârlık ve cesaret” diğer yanda “cehalet ve uyuşukluk”. Mongeri'nin bu temel tespitleri, içinde bulunduğumuz pandemi sürecinde sıkça dile getirildi. Mongeri, kendi döneminde geçmiş salgınlara bakarak bu sonuca varıyordu aslında. Geçmiş salgınlar denince ilk akla gelen, çoğunlukla, yüzyıllar boyunca süregiden veba salgınları oluyor. Kolera ise, 19. yüzyıl başında ilk defa ortaya çıkıyor ve ancak 1830'lardan itibaren daha ciddi bir pandemi yaratarak dünyanın gündemine oturuyor. Bu yüzden Mongeri'nin kolera ile veba salgınları arasında mücadele açısından benzerlik kurması şaşırtıcı değil. Biz de 21. yüzyılın en büyük pandemisi Covid-19 ile 20. yüzyılın en şiddetli pandemisi İspanyol gribi arasında mücadele açısından bazı benzerlikler kurmaya çalışıyoruz. Bu elbette tarihin tekrar ettiği anlamına gelmez. Tarih tekerrür etmez ama bir tür olarak insanların, toplulukların ve toplumların davranış kalıpları tekrar edebilir:

Ekoller arasındaki çekişmeler, sistem zihniyeti, suiniyet ve belki de, söylemesi bize ıstırap veriyor, menfaatperest hükümetlere karşı korkak bir hatırsayarlık vebanın bulaşıcı tabiatını teslim etmemize mani ve birbiri ardından onun yayılıp gelişmesine neden oldular.

Günümüzde hâlâ, bizlere pahalıya mal olan bir tecrübe ortadayken, farazi bir ilim adına, felakete umumi bir sebep göstermek için, vakaların açıkça ispatına rağmen birçok münazara ve kurnazlıkla zaman eyleyen kısır teorisyenler görmüyor muyuz? Vakalar bize *sirayet* [bulaşıcılık/*contagion*], onlar ise *salgın tesiri* [*influence épidémique*] diyor. Eskiden bu, veba içindi, bugün kolera için.⁹

Salgınlarla mücadele esnasında hekimlerin kişisel fedakârlık ve cesaret gösterdiklerini söylerken, kimi zaman meslektaşlarının zekâ ve bilimsel bilgi açısından eksik kaldıklarını da vurguluyor Mongeri. Haksız değil; hekimler arasında, vebanın bulaşıcı bir hastalık olduğunu kabul etmek o kadar kolay olmadı. Buna bir de, dönemin kalıplaşmış düşüncelerini, yönetimlerin zihniyetini sorgulamama eklendiğinde, daha da fenası, toplumun değil kendi menfaatlerinin peşinde koşan hükümetlere karşı “korkak bir hatırsayarlık” eklendiğinde, bazı hekimlerin değil salgınları önlemek, bizzat salgınların yayılıp gelişmesine sebep olabileceklerini söylemesi boşuna değil.

Bir hastalığın bulaşıcı tabiatının ispatı için evvela onun menşesine inmeli, daha sonra da sebepten neticelere kadar fiyasyonu takip etmelidir. Avrupa’da her şey bu nevi araştırmalara muhaliftir. Evvela, muhaberat [haberleşme] imkânları o kadar süratli ve çok, içtimai [sosyal] birleşmeler o kadar sıkışık ve girift ki yapılan araştırma, hastalığın izini kolayca kaybediyor ve nihayet, bulaşıcı olmadığı neticesine varıyorlar.

Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul ve denize nazır diğer şehirleri, haberleşmedeki sürat bakımından Batı Avrupa şehirleriyle aynı şartlarda bulunmaktadır. Hastalığın menşesine inmek ve emarelerini takip etmek zordur. Dâhildeki [iç bölgelerdeki] veya Osmanlı takımadalarındaki şehirlerde bu zorluğa rastlanmaz. Ve eğer impa-

ratorluğun Sıhhiye Meclisi bir vakitler vebaya karşı kullandığı vasıtaları koleraya karşı da kullanabilse veya kullanmayı isteseydi aynı muvaffakiyeti gösterebilecekti.¹⁰

Salgınların bir türlü sona ermemesinin önünde esas engel elbette hekimler değil, tam tersine hekimler de dahil bütün bir toplumu idare eden kişiler, hükümetler, hatta onların da kararlarını etkileyen birileri, çıkar grupları, daha doğrusu menfaat ortakları.

Araştırmalardaki bu tabii zorluğa, umumun faydası için de olsa muamelelerini baltalayabilecek hiçbir tedbire tahammülü olmayan ticari açgözlülüğün yarattığı *engeller de* ilave edilmeli. Modern cemiyet her şeyden evvel, kazanıp sahiplenmeyi kolaylaştırmakla meşgul; düsturu, İngiliz düsturudur: *time is money*, yani vakit nakittir. Mesafeleri silen harikulade icatlar, mahsullerin ve servetlerin şimşek hızıyla el değiştirip tedavülünü mümkün kılmakta ama hastalık da aynı yolu takip etmektedir. Bu gidişatı durdurmaya teşebbüs etmek, en zorlu menfaatlere saldırmak, devrin en kökleşmiş ihtirasına cepheden toslamak demektir.¹¹

İçinde yaşamaya devam ettiğimiz modern dünyayı tanımlamada iki anahtar sözcük egemenliğini sürdürüyor: *vakit ve nakit*; zaman ve para! Ticari açgözlülüğün sınırları Mongeri'nin yaşadığı 19. yüzyılda tüccarların, kapitalistlerin para kaybetmeye tahammül edememeleri, kârlarının kesintisiz ve artarak devam etmesiyle sınırlıydı belki. Bugün 21. yüzyılın kapitalist açgözlülüğü ise *salgın*'ın s'sini duyar duymaz büyük iştahla ve zaman kaybetmeksizin işe koyuldu: İnsanların bu türden bir pandemide en çok ihtiyaç duyacağı maske ve dezenfektan gibi temel ürünler stoklandı, fahiş fiyatlarla satıldı. Salgın sürecinde en ufak kâr kaybına tahammülü olmayan ulusal ve uluslararası şirketler ise bir an evvel ulaşımın, dolaşımın, alışverişin, tüketimin özetle kapitalist ekonominin kapılarının derhal ve mümkünse ardına kadar açılması için yüklendi, yüklenmeye devam edi-

10 Agy.

11 Agy.

yor. İyi de bizzat kapitalist dünyanın doğal bir uzantısı olarak tüketici bireyler, toplumlar çok mu farklı davranıyor? Pandemi sürecinde istifçilik yaygın olarak gözlemlendi, tuvalet kâğıdına hücum görüntüleriyle temsil edilen “panik alışverişleri” henüz hafızamızda canlılığını koruyor.

Pandemi aynı zamanda hatta daha fazla psikolojik bir fenomen. Pandemi sırasında, bedensel ya da fiziksel bulaşıcılığın yanı sıra psikolojik bulaşıcılıktan, daha doğrusu psikolojinin bulaşıcılığından bahsetmemek mümkün mü? Nasıl ki bedensel ya da fiziksel hastalıkların patojenleri, vektörleri, geçişi, konak yeri, kuluçka süresi varsa ve bunların ardından hastalık nihayet toplumsal bir salgına ulaşıyorsa, salgınların psikolojik boyutunda da buna benzer bir işleyiş olduğu söylenebilir. Psikolojik sürecin çekirdeğinde yanlış bilgi ve haberler yer alıyor; durum belirsizlikten besleniyor; şüpheyle büyüyor; limbik sistemde kuluçkaya yatıyor; medya ve iletişim vektörleri üzerinden kişisel ve kitlesel panik biçiminde patlıyor.¹² Sosyal psikolojide bulaşıcılığın bir türü de “kuralları ihlal etme bulaşıcılığı”dır: Covid-19 pandemisinde örneklerini yaşamaya devam ettiğimiz karantina, sokağa çıkma yasağı, maske takma ve sosyal mesafe kurallarını ihlal etme gibi.

Karantina mahallerindeki sıhhi kaidelerin sıkı takibi çoğu defa ihlal ediliyor. Kaidelerin takibi, esas unsur, yani vatandaşların iştiraki eksik kaldığında, her taraftan irtibata açık bir memlekette ne kadar zor olurdu! Bu iştirak ne cebren ne de şiddetle elde edilebilir. O, otoriteye olan itimadın, sıhhi kaidelerin faydasına olan inancın ve onları tatbikle mesul zevata karşı hürmetin bir neticesidir.¹³

Klinik Psikolog Steven Taylor’a göre salgınlar, basitçe “bazı virüslerin insanları enfekte etmesi”nden ibaret değildir; bizzat “insanların davranışları yoluyla sebep oldukları ve kontrol altına aldıkları”

12 Khan, S.; Huremović, D., “Psychology of the Pandemic”, *Psychiatry of Pandemics A Mental Health Response to Infection Outbreak*, yay. haz. D. Huremović, Springer, 2019, s. 37-44.

13 “De La Nature Contagieuse Du Choléra Et Des Devoirs Des Médecins Sanitaires”.

olaylardır.¹⁴ Salgınlar, ancak insanlar özel birtakım şeyler yapmak konusunda anlaştıkları zaman kontrol edilebilir: öksürürken ağzı kapatmak, elleri yıkamak, sosyal mesafeye uymak gibi. İnsanlar çeşitli psikolojik nedenlerle bunları yapmayı reddeder ve salgın yayılmaya devam eder.

...Mesela veba. Başlangıçta onu karşılayan gülünç inanmazlık, her nevi önleyici tedbirden nefret etme ve daha sonra felaket ortaya çıktığında hissedilen korku; zihni toparlayamama hali, çaresizlik içinde ilme ve akla mugayir tedbirlere müracaat edilmesi. Bunlar, tecrübeyle sabit vakalar değil mi? Tecrübenin derslerine sağır kalma; korkunun hükümranlılığı altında sonradan tahrif ve mübalağa edilen şeyi başta cehaletle inkâr etme itiyadı, bu zararlı itiyat, insan cinsine o kadar has bir şey ki...

Hakikati reddetmedeki bu aynı inat, bu hicaba gark eden, onu gizlemek için müphem laflar etme oyununu, felaketin şiddetlenmesiyle verilen bu gecikmiş tavizleri kolerada da görmedik mi?¹⁵

Mongerî'nin görev yaptığı yer itibarıyla, salgının yayılmasını önlemek için şüphesiz ciddi bir avantajı vardı; çünkü adaya giriş çıkış yeri belliydi, çok seçenek yoktu ve girişleri kontrol etmek daha kolay-

14 Taylor, S., *The Psychology of Pandemics: Preparing for the Next Global Outbreak of Infectious Disease*, Cambridge Scholars Publishing, 2019. Bir sonraki pandeminin hazırlanmaya fırsat vermeyecek kadar kısa bir zaman içerisinde meydana geleceğini iddia eden kitap, 2019 yılı Aralık ayı başında yayımlandı ve sadece birkaç hafta sonra Çin'in Wuhan eyaletinde tespit edilen Covid-19 hastalığı, hızla ilerleyerek küresel bir salgına dönüştü. "Gelecek Salgının Bir Portresi" başlıklı son bölümünde anlatılan ve sosyal psikolojiden bağımsız olarak anlaşılamayacağını vurguladığı davranış kalıpları, ruhsal durumlar ya da toplumsal gelişmeler (örneğin, panik alışverişi, komplo teorileri, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, damgalama, özgecilik, sağlıklı endişelilerin hastanelere hücum etmesi, insanların karantina ve sosyal mesafe uygulamalarından rahatsız olmaya başlaması gibi) Covid-19 sürecinde de yaşandı, yaşanmaya devam ediyor. Yazar Steven Taylor ise kitabının bir kehanet sayılamayacağını, sadece araştırmaya dayandığını söylüyor: "I've spent years studying the psychology of pandemics. This is what you need to know about Covid-19", *Independent*, 17 Mart 2020, <https://www.independent.co.uk/voices/coronavirus-covid-19-pandemic-psychology-research-predictions-a9406876.html> (erişim tarihi: 5 Temmuz 2020).

15 "De La Nature Contagieuse Du Choléra Et Des Devoirs Des Médecins Sanitaires".

dı. Ada sakinleri de defalarca veba ve daha sonra kolera salgınları nedeniyle bu konuda hayli tecrübe kazanmışlardı. Örneğin, Mongeri 1842 yılında, Mısır'dan gelen bir gemide hıyarcıklı veba vakasını ortaya çıkarır ve karantina tedbirleri alarak Girit adasını bu veba istilasından korur.

Ada, 1830'dan beridir sekiz ayrı fasılda, veba istilasının tehdidine maruz kalmış, her seferinde de himaye edilmiş, dahası hastalığın mağlup edildiğini görebilmiştir. Bulaşıcılık canlarına o kadar tak etmişti ki en ufak salgında sıhhi tedbirlerin tatbikini talep ediyorlardı. Koleranın imparatorluğun şehirlerini kırıp geçirdiği 1848'de olan da buydu. Şimdi onların ricalarına uyup hastalığa mani olacak, mama-fih Sıhhiye İdaresi tarafından tasvip edilmeyen tedbirlere müracaat ettim. Bir sene sonra kolera adada patlak verdi ve tehlikenin ani büyüklüğü o raddeye vardı ki vicdanımın sesine kulak verip halka karşı töhmet altında kalmamak için amirlerimin emirlerine itaat etmemeliyim, diye düşündüm.¹⁶

Anlaşılan o ki Mongeri'nin İstanbul'dan bir ümidi kalmamıştı. 1848 yılı sonunda salgının sona erdiği resmî olarak ilan edilir. 1847-1848 kolera salgınında Osmanlı Devleti'nin resmî rakamlarına göre 4.292 ölüm kaydedilmiştir. İllet-i Müthişe diye adlandırılıyor bu salgın; yani müthiş, dehşet verici hastalık. Önce salgın hafiflemeye başlar, sonra hastalananların sayısı azalır, ölümler eskisine oranla daha az sayılara iner, köylerde tek tük vakalar kalır. Gemilere uygulanan karantina kaldırılır, ardından başkent İstanbul'da 10 gün boyunca kolera vakası görülmeyince, nihayet padişah iradesiyle 18 Ekim 1848 günü salgının sona erdiği ilan edilir.¹⁷ Yani hem saray hem hekimler hem de halk nezdinde artık salgın tedbirlerine gerek olmadığı şeklinde bir kanaat olduğu anlaşılıyor. İşte tam "salgın bitti artık" denildiği bir dönemde, 1849 yılının Ocak ayında, Gaidouropoli köyünde bir kolera vakası haberi alır Mongeri, hemen hastayı yerinde ziyaret edip, hastalığın nereden kaynaklanmış olabileceğini araştırmaya

16 "De La Nature Contagieuse Du Choléra Et Des Devoirs Des Médecins Sanitaires".

17 Yıldırım, N., *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Ajansfa, İstanbul, 2010.

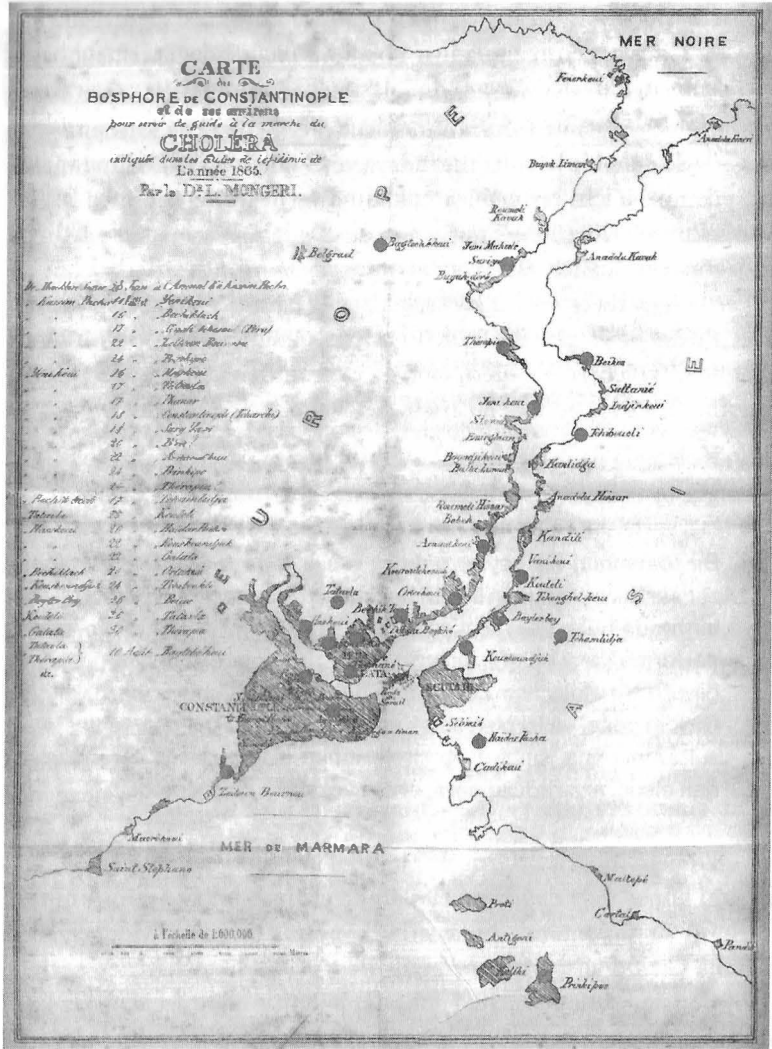
başlar. Kısa süre sonra da sebebini ortaya çıkarır: Kızı birkaç gün önce koleradan ölmüş bir adam, Kuşadası'ndan gemiyle Girit'e gelmiştir. Kızını kaybetmenin acısıyla gemiye binen baba, apar topar kızına ait eşyaları da yanına almıştır. Koleralı dışkıyla kirlenmiş çamaşırlarla dolu bir bavulla iner adaya ve Gaidouropoli köyüne varınca, yıkanması için bir çamaşırcı kadına verir. Mongeri, önce fiyasyonla kısa sürede şüpheli temas içinde olanları, köyde kolera belirtileri gösteren kişileri tespit ve ziyaret eder; ardından derhal köyün diğer bölgelerle temasını keserek sıkı bir karantina tedbiri uygular. Her ne kadar merkezden gelen emirler tersini söylese de Mongeri inat eder; kolerayı dar bir alanda sıkı karantinayla izole eder; salgın yayılmadan sona erer ve bu arada görevi de sona erdirilir.

Kolerayla ilgili yazılarından ilkinin kısaca özetlemeye çalıştığım Mongeri, yazının sonunda bir temennide bulunuyor:

Bir temennim var beyler, o da bu vesileyle yaşadığım şartlara benzer şartlarda bulunan bütün hekimlerin, benim gibi, iki kıymetli şeyi bir arada bulmaları: iyi niyetli, itaatkâr, kadirbilir bir halk ve vatandaşlarına karşı müşfik, onların menfaatlerine hüsnüniyet gösteren bir otorite. Koleranın can yaktığı bütün müddet boyunca, o vakitler Girit'in genel valisi olan sabık sadrazam Mustafa Paşa, majesteleri sultan namına, sıhhiye otoritelerinden olsun, zavallı vatandaşlardan olsun, arzu edilen para, erzak vesaireyi esirgemedi.¹⁸

Dönem itibarıyla Girit ile İstanbul arasında sadece salgının yönetimi konusunda değil; genel olarak gerilimli bir siyasi ilişkinin de varlığını akıldan tutarak, hikâyenin devamına bakalım. Mongeri, dönemin Girit Valisi Mustafa Naili Paşa'yla birlikte hareket ederek, 1850'de İstanbul'a gelir, 1851 yılında, Sultan Abdülmecid'in kız kardeşi Adile Sultan'ın tedavisi için görevlendirilir; 1856 yılında ise Süleymaniye Bimarhanesi'ne başhekim olur. Son derece sefil bir halde ve ilgisizliğe terk edilmiş bu kurumu ıslah etmek üzere kolları sıvar.

18 “De La Nature Contagieuse Du Choléra Et Des Devoirs Des Médecins Sanitaires”. O dönemde, dergide yayımlanan yazıların bir kısmı, cemiyet toplantısında dinleyicilere hitaben okunan metinlerdi; “beyler” ifadesi bundan kaynaklanmaktadır.

Şekil 1: 1865 kolera salgınının yayılmasını açıklayan, Dr. Luigi Mongeri tarafından çizilmiş İstanbul Boğazı ve civarı haritası. Bu harita Mongeri'nin kitabının (*Études sur l'épidémie de choléra qui a régné à Constantinople en 1865*) son sayfasına eklenmiştir. Haritanın renkli versiyonu ise SALT Araştırma Merkezi-Sinan Kunalalp Koleksiyonu'ndadır.

Yaptığı reform ve uygulamalarla toplum ve bürokrasi düzeyinde delilik ve bimarhanenin algılanışını belli bir ölçüde değiştirmeyi başlar; psikiyatrinin bir tıp ve bilim alanı olmasına yönelik ısrarlı çalışmalarını ölümüne dek sürdürür.¹⁹ Kolera salgınında olduğu gibi bu defa da akıl hastalıklarının etiyojisini ve seyrini inceler; bu konuda çok sayıda yazı ve kitap kaleme alır. Tabii büsbütün salgınlar konusundan uzaklaşmaz; hatta tam tersine akıl hastanesini yönettiği yıllarda en büyük korkularından birisi içeride bir salgının patlak vermesidir. 1865 yılında İstanbul'da yeniden kolera salgını ortaya çıkınca, salgında aktif olarak görev alır. Resmî rakamlara göre 11 bin, daha güvenilir kaynaklara göre 20 bin kişinin öldüğü bu salgın döneminde Mongeri, İstanbul Boğazı ve çevresinin salgın haritasını çıkarır.²⁰

1871 yılında bu defa 3.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan bir kolera salgını daha yaşar Mongeri. 1873 yılı sonlarında ise korktuğu şey başına gelir: Bimarhanede hastalar arasında yayılan bir tür gastroenterit hastalık. Kusma, ishal ve düşük ateşle beraber ağrı ve siyanoz gibi belirtilerin görüldüğü hastalık, Mongeri'ye göre koleranın karakteristik belirtilerini göstermez.²¹ Fakat Mongeri, bu salgını, artık iyice köhnemiş eski bimarhanenin boşaltılması ve farklı bir yere taşınması için uygun bir gerekçe olarak kullanır:

[...] 8 gün içinde 29'u ölümle neticelenen 39 vaka görülmüştü. Uzun zamandan beri istediğim bir yeri nihayet bana tahsis etmeye muvafakat ettiler. Bu suretle bulaşmış tımarhaneyi boşaltma emri verdim. Bütün delileri yıkattıktan ve her birisine birer fanila örtü verdikten sonra gece yarısı onları Üsküdar'daki yeni binaya nakletmek üzere, bütün gereken ihtiyat tedbirlerine başvurarak vapura bindirdim.²²

19 Artvinli, F., "Pinel of İstanbul: Dr. Luigi Mongeri (1815-82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire", *History of Psychiatry*, 2018, Cilt 29, s. 424-437.

20 Mongeri, L., *Études sur l'épidémie de choléra qui a régné à Constantinople en 1865*, Imprimerie M. De Castro, Konstantinopolis, 1866.

21 Artvinli, F., *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toprak Bimarhanesi (1873-1927)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2013.

22 Çeviri Taşkın'a ait: *Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim*. Metnin orijinali için bkz. "Société Impériale de Médecine, Séance du 14 Novembre 1873", *Gazette Médicale d'Orient*, 8-9, 1873, 131.

İstanbul'da surların dışında ve geniş bir arazi üzerinde modern bir akıl hastanesinin inşa edilmesi için çabalayan Mongeri, bunun gerçekleşmeyeceğini anlayınca, görece daha sakin bir bölgeye, Üsküdar'ın Toptaşı semtindeki Valide Atik Darüşşifası'na taşır kurumu. Yani Toptaşı Bimarhanesi, "bir tehlike anında parlayıveren" düşüncenin ürünüdür; devletin salgın nedeniyle kurumu boşaltmak ve acilen başka bir yere taşınmak gerekeceğine ikna edilmesi sonucu ortaya çıkmış bir kurumdur.

Mongeri, 1882 yılında ölünce, asistanı Dr. Avram de Castro²³ görevi devralır. Castro'nun başhekimlik döneminde, 1893 yılında bu defa Toptaşı Bimarhanesi'nde kolera salgını patlak verir. Bir ay içinde 86 kişi hayatını kaybeder. İstanbul'u esir alan kolera salgını sırasında, insanların bir kısmı bu salgının nedeni olarak Toptaşı Bimarhanesi'ndeki akıl hastalarını gösterir. Gerekçeleri de akıl hastalarının hijyen alışkanlıklarının olmaması, temizliğe dikkat etmedikleri vs. gibi; yani bir tür damgalama veya günah keçisi arama söz konusudur. Dahası, salgın akıl hastanesinde can almaya devam ederken, Yassıada'da barakalardan bir tımarhane kurup, kurumun tüm hastalarla birlikte buraya taşınması için komisyon kurulup incelemeler yapılır.²⁴ Neyse ki bu çılgın projeden de son anda vazgeçilir. Komisyonun diğer üyelerini nakil kararından vazgeçmeye ikna eden kişi ise Pastör Enstitüsü'nde eğitim ve laboratuvar çalışmaları deneyimi olan Celallettin Muhtar Özden ve onun, koleranın ortaya çıktığı yerde söndürülmesinin medeni devletler tarafından uygulanan en güvenli yol olduğuyla ilgili görüşüdür.²⁵

İlerleyen yıllarda Toptaşı'nda birkaç defa daha küçük çaplı kolera salgını yaşanır. Toptaşı Bimarhanesi'nin son başhekimi Mazhar Osman, 1924 yılı sonlarından itibaren kurumu bu defa Bakırköy'deki metruk halde bulunan Reşadiye Kışlası'na taşımaya başlar ve günü-

23 Dr. Castro için bkz. Artvinli, F., "Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir biyo-bibliyografi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2012, Cilt 13, Sayı 2, s. 85-97.

24 *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi*.

25 Ayar, M., *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

müzdeki Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi kurulur. Son olarak, 1970 yılında Sağmalcılar'da baş gösteren kolera salgını, Bakırköy hastanesine sıçradığında bir kere daha ciddi kayıplar verilir. Sağmalcılar kolera salgını yakın dönem Türkiye sağlık tarihinin önemli olaylarından biridir ve özellikle İstanbul'da yaşayanların hafızalarında ciddi izler bırakmıştır. 1978 yılında kolera'nın hafızalarındaki etkisini silmek amacıyla Sağmalcılar ismi Bayrampaşa'yla değiştirilmiştir.²⁶ Sağmalcılar kolerasının tartışıldığı 1971 yılı TBMM tutanaklarında hükümet ve bakanlığa yönelik eleştiriler, “öncesinde gereken tedbirlerin alınmamış olması, karantinanın ilan edilmemesi, müdahale konusunda geç davranılması” şeklinde özetlenebilir.²⁷ Sağmalcılar kolera salgını sırasında, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nde kısa sürede yüzden fazla hastanın öldüğünü, dönemin tanıklarıyla yaptığımız sözlü tarih görüşmelerinde dinledik. Hastane çalışanları bu kolera salgını esnasında, tam olarak ne şekilde davranacaklarını bilmediklerini söylemişti. Her gün koğuşlardan çıkan onlarca ölüyü, gözlerden uzak tutmak için süt kamyonlarına koyup, kimsesizler mezarlığına gömmekten başka ellerinden bir şey gelmediğini ifade etmişlerdi.²⁸ Bu durum, salgın hafızası konusunda yeniden düşünmemiz gerektiğini gösteriyor; salgın hafızasının, salgın deneyimlerinin ve salgın yönetiminin kurumsallaşamaması sorununun ciddiyetini ortaya koyuyor.

26 Bakar, C., “Kırk Yedi Yıl Sonra Yeniden Bir Salgının Hikâyesi: 1970 Sağmalcılar Kolera Salgınından Günümüze Dersler”, *Turkish Journal of Public Health*, 2017, Cilt 15, Sayı 3, s. 245-269.

27 İlginç olan, o dönemde kolera, tifo gibi bulaşıcı hastalıkların en yaygın görüldüğü ve olası bir salgının merkez yerlerinden biri olarak Sağmalcılar hakkında çok sayıda yazı, makale, inceleme yapılmış olmasıdır. “Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla ünlü olarak tıp literatürüne geçmiş bir bölgede ünlü önce sarılık ve tifo gibi hastalıklar görüldüğünü ve bulaşıcı hastalık geçmiş olan bir bölgede tedbirlerin alınmaması ve aşının tam olarak yapılmaması, ayrıca affedilmez bir hatadır.” TBMM, Meclis Zabıtları, 7.1.1971, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM/d03/c009/b031/mm_030090310612.pdf

28 *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi.*

İcat Çıkaran: Akıl Hastanelik Bir Hekim

Covid-19 pandemisinin hızla yayılmasıyla birlikte salgın hastalıkların tarihine duyulan merak da hızlı bir şekilde medyanın ve kamuoyunun gündemine girdi. Pandemi tarihçisi Nükhet Varlık'ın dediği gibi başka zamanlarda “bir avuç meraklı” hariç, toplumun ilgisini çekmeyen bu konu, şimdilerde büyük ilgi topluyor.²⁹ Medya tarafından soru bombardımanına tutulan pandemi tarihçilerine, geçmiş pandemilerde neler yaşandığı, ne tür tepkiler verildiği, pandemiden nasıl dersler çıkarılabileceği gibi birbirine benzer sorular yöneltildi. Beklenen cevaplar itibarıyla, bu durumu bir tür “tarihsel reçete” istemeye benzetiyorum: Kısa sürede etki edecek güçlü ilaçlar listesi.

Tıp tarihi ve daha çok psikiyatri tarihi çalışmalarıyla tanınan Nancy Tömes, Covid-19 pandemisi sırasında epey konuda şaşkınlığa uğradığını söylemiş. Mesela, şu “Ellerinizi yıkayın!” çağrısı. Bu kadar basit bir sağlık önerisi nasıl oluyor da gündemin birinci maddesine oturuyor? Bu dönemde, tıp tarihçilerine ve özel olarak da pandemi tarihçilerine yöneltilen klasik (ya da magazin) soruya (“Pandemi tarihi çalışan biri olarak pandemiye yaşamak nasıl bir duygu, neler hissediyorsunuz?”) bence çok güzel benzetmeyle karşılık vermiş Tömes: “Pandemi türünden şeylerin bir tarihçisi olmak ve sonra da bunu yaşamak, *Titaniç*'te bir yolcu olmak gibi, olan biteni apaçık seyretmek gibi bir şey.”³⁰

Pandemi başlar başlamaz, bilimsanlarının ilk ciddi tavsiyesi, ellerimizi sık sık yıkamak oldu. Sıkça el yıkama, psikiyatri tarihinde ve pratiğinde başka şeylere denk düşüyor. Salgın sonrasının klinik kısmını uzmanlarına bırakıp, salgın öncesine, yani el yıkamanın tarihine bakalım. Öyle ya, el yıkamak gibi basit bir şey nasıl oluyor da tıbbın ve bilimin alanına giriyor? El yıkamaktan medet

29 Varlık, N., “Geçmiş Pandemileri Anlamak Neden Önemli?”, *Salgın: Tükeneş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek*, Tellekt, İstanbul, 2020.

30 Fleming, A., “Keep it clean: The surprising 130-year history of handwashing”, *The Guardian*, 18 Mart 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/18/keep-it-clean-the-surprising-130-year-history-of-handwashing> (Erişim tarihi: 29 Haziran 2020).

umuyoruz. Medet, yani imdat! Yetişin, kurtarın anlamında bir seslenme sözü...

Salgınlar karşısında sayısız insan sayısız tanrılara seslenmiş, aman dilemiş, medet umagelmış. Tarihte pek çok kültürde, pek çok toplulukta el yıkamak bir tür ritüel, bazen kutsallık atfedilen pratik. En azından tek tanrılı Yahudilik ve İslamda dinî hayatın bir parçası sayılmış el yıkamak. Fakat el yıkamanın dinî veya kültürel ritüel olarak inanç sisteminden bir başka inanç sistemine, yani tıbbi inanç sistemine dahil olması, hijyen uygulamasının ayrılmaz bir parçası haline gelmesi çok yakın bir zamanda gerçekleşiyor. Ellerin aynı zamanda hastalık yayan birer organ olduğunu anlamak ve bu yüzden bir önlem olarak elleri yıkamak gerektiği düşüncesinin, bu kadar basit görünen bir düşüncenin tıp dünyasında kabul edilmesi ise o kadar kolay ve basit olmamış.

Tam adıyla Ignaz Philipp Semmelweis (1813-1865)³¹ Budapeşte'nin batı kısmı Buda'nın Tabán mahallesinde, on çocuklu bakkal bir ailenin beşinci çocuğu olarak doğar. Ailesi, Viyana Üniversitesi'ne hukuk okumaya gönderir fakat kısa süre sonra tıp fakültesine kaydolar, mezuniyetin ardından da kadın doğum alanında uzmanlaşmaya karar verir. Semmelweis, 1846 yılında Viyana Hastanesi'nin Birinci Doğum Kliniği'ne başasistan olarak atanır ve her sabah hastaları muayene ederek klinik şefin vizitine hazırlamak, öğrencilere doğum hakkında eğitim vermek gibi bildiğimiz yoğun bir tempoda çalışmaya başlar.

Semmelweis'in bu dönemde karşılaştığı en büyük zorluk, Avrupa'nın diğer doğum servislerinde olduğu gibi yüksek ölüm oranlarıdır. Sorumlusu olduğu birinci serviste anne ve bebek ölüm oranı yüzde 13,10 iken, ikinci serviste bu oranın yüzde 2,3 olması, Semmelweis'i düşündürür. Bu durumu, sadece hastane çalışanları değil, doğuma gelen kadınlar da gayet iyi biliyordur. Yani hamileler, birin-

31 Semmelweis'in hayat hikâyesi için şu iki temel kaynağı kullandım: Nuland, S.B., *The Doctors' Plague: Germs, Childbed Fever and the Strange Story of Ignác Semmelweis*, W.M. Norton, 2003; Carter, K.C.; Carter, B.R., *Childbed fever. A scientific biography of Ignaz Semmelweis*, Transaction Publishers, 2005.

ci servisin kötü ününü duyduklarından, doğum yapmak için ikinci servisi tercih etmektedirler. Semmelweis'in dikkatini çeken durum ya da onu şaşkınlığa düşüren ilk tespit şu olur: Hastane servisinde yatarak doğum yapan annelere kıyasla hastaneye gelmek üzereyken yolda, sokakta doğuran annelerde lohusalık hummasına (ateşine) daha çok rastlanması gerekir fakat durum tam tersidir. Hastane dışı doğumlarda bu hastalık daha nadir görülür. O zaman hastane dışında, daha kötü koşullarda doğum yapan kadınları bu ateşten koruyan bir şey olmalıdır, o şey ne olabilir? Bir sonraki aşamada Semmelweis, yeni bir soru sorar kendine: Lohusalık ateşine bağlı olarak anne ölümleri onun servisinde niçin daha yüksektir ve ikinci serviste niçin daha düşüktür? Servis şefi, dönemin çoğu doktoru gibi lohusalık ateşini, yoksulluk, cahillik, doğumun yan etkisi gibi değerlendirir ve enfeksiyonun önlenabilir nitelikte olduğunu söyleyen Semmelweis'a sert biçimde karşı çıkar: Ölümlere sebep olan lohusalık ateşinin önüne geçilemez; yani bu hastalık önlenemez niteliktedir.³²

Semmelweis iki doğum servisi arasındaki yegâne farkın işleyişle ilgili olduğunu fark eder. Birinci servis, tıp öğrencilerinin eğitim gördüğü servistir; ikinci serviste ise yıllardır ebeler görev yapmakta ve eğitim görmektedir. İki servis arasındaki ölüm oranlarının bu kadar farklı olması herkesi şaşırtsa da durum yine de kanıksanmıştır; çünkü son noktada doğum servislerinde lohusalık ateşi sık görülen ve önlenemeyen bir hastalıktır. 1847 yılında Semmelweis'in arkadaşı ve adli tıp profesörü Jakob Kolletschka, kadavra üzerinde çalışırken kullandığı bıçakla, kaza sonucu parmağını deler ve olaydan bir süre sonra hayatını kaybeder. Profesörün otopsi sonucunda tuhaf bir durum ortaya çıkar: Ölüm nedeni, doğum servisinde ölenlerde görülen patolojik bulgulara çok benzemektedir. Semmelweis, tam bu noktada işin sırrını çözer: Kendisi ve öğrencileri otopsi odasında, üzerinde çalıştıkları kadavralardan bulaşan etkeni, doğum servisine taşıyıp oradaki hamile ya da doğum yapmış kadınlara bulaştırıyor olabilirler. Bu başlangıç hipoteziyle yola çıkan Semmelweis, koruyucu bir önlem olarak otopside sonradan ve servisteki hastaları

muayene etmeden önce, ellerin klorürlü kireç solüsyonuyla yıkanmasını önerir. Başlangıçta tıp öğrencileri ve hastane idaresi bu uygulamaya itiraz etse de, Semmelweis el yıkama konusunda ısrarcı olur ve sadece bir ay sonra kendi servisinde ölüm oranı yüzde 12,24'ten 2,38'e iner. Mart ve ağustos aylarında lohusalık ateşinden tek bir kadın dahi ölmez. Genç doktorlar Semmelweis'in keşfinin önemini anlayarak onu desteklerken, kendi şefi ise bu uygulamayı eleştirir. Ne var ki Semmelweis, bu yeni uygulamanın önemini ve somut sonuçlarını tıp dünyasına bir türlü anlatamaz.³³ 1849 yılında ise hastanedeki görevinin uzatılması için gerekli olan yeniden görevlendirme reddedilir. Ebelik okulunda işe başvurur fakat yine reddedilir. Esas sebep aslında politiktir; 1848 işçi isyanlarıyla sarsılan Avrupa'da Semmelweis da Viyana'daki olaylarda yer alır. İsyân ve devrim hareketinin bastırılmasının ardından üniversite ve bürokraside güç kazanan muhafazakârlar için Semmelweis, her şey bir yana Macar bir doktordur.³⁴ 19. yüzyılın en prestijli tıp fakültesi ve hastanelerinden birine sahip olan Viyana'da doktorluğun, orta ve üst sınıfa ait epey soylu bir meslek olduğunu da not düşelim. Macar bir doktorun, Viyanalı ünlü doktorları ikna etmeye çalıştığı şey ise "elleri kirlendiği için hastaların ölümüne yol açtıkları"dır. Yani tertemiz giyinen koskoca doktorlar, elleri temiz olmadığı için hastalığı, zaten yoksulluk, sefalet ve bakımsızlıktan kıvranarak doğum yapan kadınlara mı taşıyorlar? Daha da tuhafı, hastalar sağlıklı bir doğum için geldikleri hastanede, bizzat doktorların sebep olduğu bir hastalık sonucu ölmektedir. O dönem halk arasında, bu ölümüne "doktor ölümü" dendiğini de not edelim.

Muayeneden önce elleri yıkamak, unutmayalım ki aynı zamanda doktorlar için ekstra bir iş demek; hastane yöneticileri için de uzun vadede binayı, servisleri bu ihtiyaç doğrultusunda yeniden tadilata sokmak, her servise su hattı çekmek, lavabo ve musluk takmak, yani ekstra bir masraf ve iş demek.

Semmelweis, Viyana tıp çevrelerinde tutunamaz; çok uzun za-

33 Agy; *The Doctors' Plague: Germs, Childbed Fever and the Strange Story of Ignác Semmelweis*.

34 *Childbed fever. A scientific biography of Ignaz Semmelweis*.

mandır beklediği doçentliğini alsa da, kendisine hastalardan uzak ve sadece maketler üzerinde doğum eğitimi verebileceği bildirilir. Bu aşağılamanın üstüne ekonomik zorluklar ve moral bozukluğu da eklenince 1850 yılında Viyana'yı terk ederek memleketine döner. Macaristan'da politika ve bilimin durumu ise daha iç karartıcı haldedir. 1857 yılına kadar görev yaptığı hastanede, lohusalık ateşi salgını patlak verdiğinde kendi isteğiyle doğum kliniğinde görev üstlenir ve uyguladığı tedbirlerle kısa sürede ölüm oranını yüzde 0,85'e indirir. Aynı dönemde, Prag ve Viyana'da bu oran yüzde 10-15 arasında devam etmektedir. Semmelweis'in düşünceleri Macaristan'da kabul görür, hatta hükümet bu profilaktik yöntemlerin diğer yerlerde de uygulanması için ilgili makamlara mektup gönderir. Macaristan dışında pek kimse dikkate almadığı gibi Viyana'da kendisine karşı duyulan nefret de bu dönemde artar. Öyle ki, dönemin ünlü dergisi *Wiener Medizinische Wochenzeitschrift* editörü, "Klorid ile el yıkama saçmalığına artık bir son vermenin zamanı geldi," diye yazar. Alman hekimler ve bilimcilerin düzenlediği bir konferansta, konuşmacıların çoğu Semmelweis'in doktrinini reddeder.³⁵

Semmelweis, Viyana'daki bir kadın doğumcu doktora gönderdiği mektupta şöyle yazmış: "Siz, Bay Profesör, bu katliamın bir suç ortağısınız!" Bir başkasına ise şöyle seslenmiş: "Bay Hofrath, şayet benim görüşümün aksini ispat etmeden öğrencilerinizi bu görüşe muhalif şekilde eğitmeye devam ederseniz, Tanrı ve tüm dünyanın önünde sizi temin ederim ki bir katilsiniz ve 'Lohusalık Ateşi Tarihi' sizi tıbbın Nero'su olarak kayda geçirirse asla haksız sayılmayacaktır."³⁶

Hiçbir biçimde keşfinin değer görmemesi karşısında Semmelweis'in karamsarlığı giderek artar ve bu arada sosyal ilişkileri zayıflar, bir tür tükenmişlik ve depresyon yaşar. 1865 yılında aşırı içmeye, ailesinden daha sık uzaklaşmaya ve akıl hastalığı belirtileri göstermeye başlayınca, arkadaşları ve akrabaları onu bir Viyana seyahatine ikna ederler. Önceden ayarladıkları, Viyana'daki bir akıl hastanesine zorla yatırılır. Ne olup bittiğini anlayamayan Semmel-

35 *Childbed fever. A scientific biography of Ignaz Semmelweis.*

36 *The Doctors' Plague: Germs, Childbed Fever and the Strange Story of Ignaz Semmelweis.*

weis, sadece iki hafta sonra, bu hastanede ölür. Semmelweis'in icat ettiği el yıkama uygulaması gibi ölümüne sebep olan hastalık da tam olarak anlaşılamaz. Yorumlar ve efsaneler muhtelif. Alzheimer hastalığı ya da bilişsel ve duyu durumunda hızlı çöküşe neden olan bir tür psikoz çeşidi veya dönemin yaygın hastalığı sifilize yakalanarak üçüncü evresinde görülen nörosifiliz olabilir.³⁷ Hastalığının ne oldu-

Şekil 2 Ignaz Semmelweis'in anısına heykeltıraş Alajos Stróbl tarafından 1904 yılında yapılan ve Budapeşte'de Szent Rókus Hastanesi'nde bulunan *Annelerin Kurtarıcısı* (*Saviour of Mothers*) isimli heykel. Kaynak: Wellcome Collection.

ğundan daha önemlisi Semmelweis'in ne şekilde ve nerede hayata veda etmek zorunda bırakıldığı...

Semmelweis akıl hastanesine zorla yatırılmasına karşı çıkarak kaçmayı dener. Bunun üzerine hademeler tarafından feci halde dövülür, deli gömleği giydirilerek karanlık bir hücreye kapatılır. İki hafta sonra öldüğünde, sağ elinde oluşan enfeksiyonun neden olduğu kangrenli bir yaranın varlığı, bahsedilen fiziksel şiddeti doğrular niteliktedir. Otopsi sonucuna göre, ölümüne sebebiyet veren şey kan zehirlenmesi, yani bir enfeksiyona bağlı olarak gelişen septik tablo sonucu ölmüştür.³⁸ Semmelweis, ömür boyu ısrar ettiği el yıkama uygulamasından bihaber; hastanede, elinde oluşan ve gayet önlenbilir bir enfeksiyona bağlı olarak ölür.

Semmelweis, icat çıkarmanın bedelini aklını kaybederek ödüyor belli ki. Ölümünden yaklaşık 20 yıl sonra bu defa Paris ve Berlin'de yepyeni bir akıl icat edilir: Mikrop teorisi. Louis Pasteur'un çalışmalarıyla başlayan ve Robert Koch tarafından genişletilen "hastalık yapıcı mikrop teorisi"yle birlikte Semmelweis'in haklılığı epey gecikmeli olarak kanıtlanmış olur. İşin pratik kısmında ise Joseph Lister, antiseptik cerrahiyi keşfeder; karbolik asitin (fenol) enfeksiyonlara neden olan mikropları öldürdüğünü, yaraların kangrenleşmesini ciddi biçimde azalttığını ispatlar. Cerrahların temiz eldivenler giymesini, ameliyat öncesinde ve sonrasında mutlaka ellerini karbolik asit solüsyonuyla yıkamasını sağlar. Sonuçta, mikropların varlığı, el yıkamanın yaşamsal önemi, hastanelerde dezenfektan kullanılması gibi gelişmelerle birlikte hijyen uygulamaları önce tıp çevrelerinde ardından toplumda giderek yaygınlaşır. Dahası, merkezinde el yıkamanın bulunduğu bir dizi hijyen ve temizlik kuralları gündelik hayatın alışkanlığı haline gelir.

1865 yılında Viyana'da ölen Semmelweis'in cenazesine sadece birkaç arkadaşı katılır; Viyana ve Budapeşte'de birkaç tıp dergisinde öldüğüne dair çok kısa haberler yer alır. Semmelweis'in Pest Üniversitesi Doğum Kliniği'ndeki görevine yeni bir doktor atanır

ve çok kısa süre sonra ölüm oranları yüzde 6'ya fırlar; yani neredeyse altı kat artar fakat doktorlardan hiç ses çıkmaz; soruşturan, eleştiren ya da itiraz eden olmaz. Tabii Semmelweis'in adı da katiyetle telaffuz edilmez. Yıllar sonra, 1891 yılında mezarı önce Budapeşte'ye; 1964 yılında ise bu defa doğduğu eve tekrar nakledilir.³⁹ O ev bugün dünyanın sayılı tıp tarihi müzelerinden biri olan Semmelweis Tıp Tarihi Müzesi. Bugün Macaristan'ın 250 yıllık tarihe ve en önemli tıp fakültesine sahip üniversitesi, 1969 yılından itibaren onun adını taşır: Semmelweis Üniversitesi. Viyana da boş durmaz elbette, doğum hastanesine Semmelweis'in adı verilir; ölümünün yüzüncü yılı anısına Avusturya hükümeti resmî pul bastırır, doğumunun iki yüzüncü yılında ise adına hatıra altın madenî para basılır. Özetle, yaşadığı dönemin gerçek bir mağduru olan Semmelweis, ölümünden sonra "tıp kahramanı" olur; kendisinden bahsedilirken kullanılan sıfatlardan biri de "annelerin koruyucusu"dur.⁴⁰

Bugün Semmelweis'in hikâyesi sadece tıp fakültelerinde değil, bilimsel araştırma yöntemlerinde, bilim felsefesinde, bilimsel düşünce tartışmalarında anılıyor, anlatılıyor, örnek gösteriliyor. İsmi ve hikâyesine atfen uzun zamandır dolaşımda olan bir kavram bile var: Semmelweis Refleksi!⁴¹ Yani, var olan inançlar, kurallar ya da paradigmlar karşısında yeni bir bilgiyi reddetme refleksi.

Kafaya Takan: Uyku Salgınında Uzman Bir Hekim

Covid-19 pandemisi başladığında, "Psikiyatri tarihinden bakınca neler görünüyor, ne düşünüyorsun?" şeklindeki soruları cevaplamaya çalışırken sözlerimi genellikle bir temenniyle bitiriyordum: "Umarım, İspanyol gribindeki gibi bir başka salgını tetiklemez:

39 Agy.

40 Best, M.; Neuhauser, D., "Ignaz Semmelweis and the birth of infection control", *Quality and Safety in Health Care*, 2004, Cilt 13, Sayı 3, s. 233-234.

41 "Semmelweis reflex", *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Semmelweis_reflex#cite_note-1 (Erişim tarihi: 30 Haziran 2020).

Nöropsikiyatrik bir hastalık olarak uyku hastalığı salgınıyla asla karşılaşmayız!”

Şu âna kadar karşılaşmadık ama her geçen gün Covid-19 pandemisinden iyileşen kişilerden bazılarında nöropsikiyatrik bozuklukların gelişmeye başladığı yönündeki her bulgu, vaka, makale bir psikiyatri tarihçisi olarak kaygımı artırıyor. Yıllar önce, Mazhar Osman (Uzman) ve ekibinin uyku hastalığı salgını hakkında yazdıklarını okudukça, bu meseleyi çok abarttıklarını düşünmüştüm; şimdi bir pandemi ortasında yeniden dönüp o yazıları okuyunca, daha önce “uzak ihtimal”, “bir tür tıp efsanesi” gibi gelen karmaşık klinik belirtilerle örülü hastalık tablosuna pekâlâ bir grip virüsünün yol açabileceğini düşünüyorum. Bir salgın haline dönüşmemesini kuvvetle dileyerek, salgınların ruhsal tarihinden bir başka tehlike ânını işaret etmek istiyorum.

Covid-19 pandemisi, hem klinik açıdan hem de tarihsel açıdan en çok İspanyol gribi pandemisiyle karşılaştırıldı. İspanyol gribi, tarihçiler tarafından yakın sayılabilecek bir dönemde ancak kapsamlı olarak araştırılmaya başlandı. Bugün ana akım medyada, İspanyol gribi ile Covid-19 pandemisi arasındaki ilişki, çoğunlukla maske kullanımı ve sosyal mesafe kuralı üzerinden kurulan pratik bir benzerlikle sınırlı kaldı. İlginç bir şekilde, İspanyol gribinin diğer boyutlarıyla karşılaştırıldığında, bu devasa pandeminin ruh sağlığı üzerindeki etkileri, kalıcı ve uzun süreli nöropsikiyatrik tehlikeleri hakkında çok az araştırma yapıldığını görüyoruz. Oysa İspanyol gribinin devam ettiği yıllarda, hatırı sayılır ölçüde yaygın bir başka tıbbi tartışma daha süregidiyordu: letarjik ansefalit ya da bizdeki adlandırmayla uyku hastalığı salgını.

Henüz İspanyol gribi pandemisi başlamadan evvel, 1916 yılı sonlarında, Viyana Üniversitesi Psikiyatri ve Nöroloji Kliniği’nde Dr. Constantin von Economo’nun birkaç hastada sıra dışı nörolojik belirtiler fark etmesiyle başlıyor hikâye. Hastalarda tipik belirtiler olarak baş ağrısı, keyifsizlik ve huzursuzluk haliyle başlayıp fizyolojik uykuyu andıran bir uyuklama hali. Doktor Economo, genellikle göz kaslarında kısmi felce benzer okulomotor sorunların eşlik ettiği bu aşırı uyku durumuyla karakterize olan klinik tablonun, o güne

kadar bilinen hiçbir nörolojik hastalığa tam olarak uymadığını gözlemliyor.⁴² Ertesi yıl yayımladığı makalede, sıra dışı belirtiler kümesinden oluşan bu yeni hastalığı Encephalitis Lethargica (EL) adıyla tanımlıyor. Daha sonra Uyku Hastalığı Pandemisi (Sleeping Sickness Pandemic) ya da Von Economo Hastalığı adıyla da anılan, bu ilk tanımlamanın ardından, önce Avrupa ülkelerinde ardından bütün dünyada bu tuhaf hastalık hakkında yeni haberler gelir. 1919 yılına gelindiğinde tüm Avrupa ülkeleri, ABD, Kanada ve Hindistan'da hastalık yaygınlaşıyor. 1916 yılından 1930'lara kadar tüm dünyada yaklaşık bir milyon kişinin hastalıktan etkilendiği tahmin ediliyor.⁴³ Bu süreçte birbiri ardına makaleler yazılmaya başlanır. 1930'lu yıllara kadar hastalık hakkında yaklaşık 9.000 makale yayımlanır.⁴⁴ Bu makalelere Türkiye'den yazılanlar dahil değil ama söz konusu dönemi kapsayan karşılaştırmalı bir literatür çalışması yapılacak olsa, EL hakkında en çok yazı yayımlanan diller arasında Türkçenin de yer alacağını düşünüyorum. Üstelik resmî istatistiklere göre bu hastalığın neredeyse hiç var olmadığı bir ülkenin dili. Ayrıntılara geçmeden önce, kısaca İspanyol gribinin Türkiye kısmını ve tarihsel bağlamını hatırlayalım.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesine yakın bir dönemde, 1918 yılı baharında ortaya çıkan ve kısa sürede pandemi halini alan İspanyol gribi geçen yüzyılın en büyük küresel salgınıydı. Tüm dünyada yaklaşık 40-50 milyon insanın ölümüne yol açan H1N1 pandemisine, ilk olarak 1918 yılı Mart'ında ABD'nin Kansas eyaletinde bulu-

42 Lutters, B.; Foley, P.; Koehler, P.J., "The centennial lesson of encephalitis lethargica", *Neurology*, 2018, Cilt 90, Sayı 12, s. 563-567.

43 Eghigian, G., "The Spanish Flu Pandemic and Mental Health: A Historical Perspective", *Psychiatric Times*, 2020, Cilt 37, Sayı 5, s. 26. Uyku Hastalığı Pandemisi'ne yakalanan yaklaşık bir milyon kişinin yarısının 1919-1928 yılları arasında vefat ettiği tahmin ediliyor. Ravenholt, R.T.; Foege, W.H., "1918 influenza, Encephalitis Lethargica, Parkinsonism", *The Lancet*, 1982, Cilt 16, Sayı 2, s. 860-864.

44 Peng, S., "Reductionism and encephalitis lethargica, 1916-1939", *New Jersey Medicine*, 1993, Sayı 6, s. 459-462. Bir fikir vermesi açısından *encephalitis lethargica* (EL) ile ilgili bir bibliyografya için bkz. Foley, P.B., "The most important encephalitis lethargica monographs published during or immediately after the epidemic period", *Encephalitis Lethargica: The Mind and Brain Virus*, Springer-Verlag, 2018, s. 857-1058.

nan askerî üslerde rastlanmıştı.⁴⁵ Diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İspanyol gribi, Osmanlı devletinde de öncelikle cepheadaki askerleri etkilemiştir. Siperlerde yan yana, yıllarca savaşmaktan yorgun ve bitap düşmüş askerlerin şüphesiz bağışıklık sistemleri de iyice zayıflamıştır. 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından Osmanlı ordusu terhis edilince, cepheden dönen askerler çeşitli bulaşıcı hastalıkları da kendileriyle birlikte evlerine getirmiştir. Başkent İstanbul, o yıllarda fiilen işgal altındadır. İşsizliğin, yoksulluğun yanı sıra salgın hastalıklarla da mücadele etmektedir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında tifüs, verem (tüberküloz), frengi, uyuz vb. bulaşıcı hastalıklarla başa çıkmaya çalışan toplumun sağlık dertlerine, 1918 yılında grip salgını eklenir.

Üç dalga halinde yayılan İspanyol gribi, ilk başladığında Osmanlı basınında fazla yer bulamaz; daha etkili bir şekilde gribin patlak verdiği ikinci dalga esnasında, yani 1918 yılı Eylül ayından itibaren daha fazla gündemde yer alır. Diğer ülke örneklerine benzer biçimde tedbirler alınmaya başlanır: 1918 yılı sonunda, Aralık ayında okullar ve eğlence yerleri kapatılır; ölüm vakaları azalmaya başlayınca, Ocak 1919'da okullar ile sinema, tiyatro, gazino gibi eğlence yerleri hijyen koşullarına uymak koşuluyla kademeli olarak yeniden açılır.⁴⁶ Yine bir örnek ya da günümüzdeki pratiklere benzerlik açısından, Sıhhiye Müdürlüğü'nün salgın döneminde, halkı bilgilendirmek için yayımladığı metinlerden birinde yer alan önerilere bakalım: "Öksürürken peçete kullanmak, hastaları ziyaret etmemek, kapalı mekânları havalandırmak, mümkün olduğunca toplu taşıma araçlarını kullanmamak, kalabalıktan uzak durmak, hastalık süresince yaktan çıkmamak, ıhlamur içmek ve Aspirin almak."⁴⁷

45 Snowden, F.M., *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*, Yale University Press, New Haven, 2019. 1918 yılında ortaya çıkan H1N1 pandemisinin, İspanyol gribi olarak adlandırılmasının nedeni, Birinci Dünya Savaşı'na dahil olan ülkelerde hükümetler, halktan bu salgını gizlemek için haberlere sansür uygularken, tarafsız ülke İspanya'da, hastalığa dair haberlerin gazetelerde geniş yer bulabilmiş olmasıdır.

46 Yolun, M.; Kopar, M., "The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire", *Belleten*, 2015, Cilt LXXIX, Sayı 286, s. 1100-1120; Temel, M.K., *Gelmiş Geçmiş En Büyük Katil: 1918 "İspanyol" Gribi*, BETİM, İstanbul, 2015.

47 Çoruk, A.Ş., *Osmanlı'nın Son Yılları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.

Gelelim *Encephalitis Lethargica*'nın (EL) Türkiye serüvenine... Bu konuda en çok yazan isim, tahmin edileceği üzere, Türkiye'de adı psikiyatriyle özdeşleşmiş hekim Mazhar Osman. Hastalığın adlandırılmasından başlayalım:

Bizde halk arasında uyku hastalığı tesmiye olunan [isimlendirilen] Ansefalit Letarjik tıp kitaplarının yazdığı hakiki uyku hastalığı değildir. Bu kitaplarda zikrolunan uyku hastalığının sebebi, tabiatı, seyri ve tedavisi büsbütün başkadır. Ancak hakiki uyku hastalığı bizim memleketimizde mevcut Ansefalit Letarjikin halkın lisanına ve anlayışına daha mülayim gelen Uyku Hastalığı namile ipkasında [adlandırılmasında] mahzur görmemekteyiz.⁴⁸

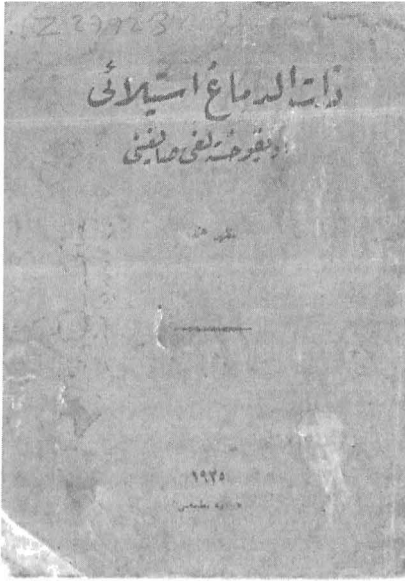
Bu hastalık eskiden yoktu, yahut tek tük vardı da fark edilmiyordu. Tıp tarihinden istidlâl ettiğimize [delillere bakarak anladığımıza] göre eski zamanlarda nasıl birdenbire müstevli [bulaşıcı] bir hal almışsa umumî harbin sonunda yeniden patlak verdi. Had hecmeleri [şiddetli dönemlerinde] bir yangın halinde cihanı sardı, öldürdüğünü öldürdü, kalanları kurtuldu sanıldı, halbuki birkaç sene sonra hepsinin adeta çarpıldığı, vücutlarının katılaştığı, yüzlerinin gerildiği, gözlerinin donuk bir cam gibi ruhsuz ve sabit kaldığı görüldü. Vakıa tarih eskiden de böyle salgınlar olduğundan ve doktorlar gelip yetişinceye kadar söndüğünden bahsediyor. Fakat bu defaki on bir senedir hâlâ sönmedi, yangın yerinden yine ara sıra alevler çıkıyor.⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de uyku hastalığının bulunmadığını iddia eden Mazhar Osman, bu hastalığın özellikle “insanların fazla toplu ve fazla yorgun oldukları zaman” müthiş bir salgın haline geldiğini ve ancak uzun yıllar sonra söndüğünü söylemektedir. Yani uyku hastalığı bir tür “harp hastalığı, bir kalabalık ve sefalet hastalığı olarak kabul olunabilir; bir kasırğa gibi gelir geçer.”⁵⁰

48 Osman, M., “Ansefalit Letarjik (Uyku Hastalığı)”, *Sibhat Almanakı*, Kader Matbaası, İstanbul, 1933, s. 712-718.

49 Osman, M., *Akl Hastalıkları*, Kader Matbaası, İstanbul, 1928.

50 “Ansefalit Letarjik (Uyku Hastalığı)”, *Sibhat Almanakı*.

Şekil 3 Mazhar Osman, *Zati'd-dimağ-ı istilâf: Uyku Hastalığı Salgını*, Kader Matbaası, 1925.

Şekil 3 Mazhar Osman, *Zati'd-dimağ-ı istilâf: Uyku Hastalığı Salgını*, Kader Matbaası, 1925.

manla bine yaklaşır. Kendi ifadesiyle, “Bir-iki makale niyetiyle başladığım iş, 300 sayfalık bir kitap oldu.”⁵¹ Mazhar Osman’ın, bu uyku hastalığı salgınına epeyce kafa yorduğu belli; zamanla İspanyol gribinin neredeyse EL’den ibaret olduğu görüşüne kadar vardırır işi:

Harbin niyahetine kadar Türkiye’de ansefalit vakasına tesadüf olunmadı. Mütareke senesinde Türkiye’ye dahil olan itilaf orduları vasıtası ile hastalık bize de geldi. 1918-1919 senelerinde İstanbul’da

Mazhar Osman, EL hakkında en çok yazan ve konuşan kişi. Kendisinin yayımlandığı aylık tıp dergisi *İstanbul Seririyatı*’nda, 1920-1924 yılları arasında, Uyku Hastalığı hakkında 34 yazıdan oluşan bir tefrika kaleme almış, 1925 yılında ise bu yazıları da içeren *Uyku Hastalığı Salgını* adlı kitabı yayımlamıştır.⁵¹ Söz konusu eser EL ile ilgili erken yıllarda yayımlanmış dünyadaki birkaç kitaptan biridir. Mazhar Osman, başlangıçta birkaç makale yazar; ardından kendi gördüğü 20-30 hastadan bazı notları kaydetmeye başlar; fakat 20-30 vaka za-

51 Osman, M., *Zati'd-dimağ-ı istilâf: Uyku Hastalığı Salgını*, Kader Matbaası, İstanbul, 1925.

52 Agy. Kitabın sonuna bir bibliyografya eklemeyi için hastalığa dair klinik kısımların ne ölçüde kendisine ait, hangi bölümlerin alıntı olduğu belirsiz kalmış. Bu durumu, birkaç forma daha ilave olunacağı ve yabancı dillerde yayınlanan eser adlarını latin harfleriyle dizme işinin güçlüğüne bağlamış. Bir de kitabını şöyle ifade etmiş: “Eserim ilim adamlarının kütüphanesinde yer edecek ve müracaatgâh olacak derecede mükemmel olmadığından bilhassa dünyada hiçbir mütefenninin [biliminsanının] tanımadığı Türkçe lisanıyla intişar ettiğinden bu biyografiden kimse müstefid olamayacaktır [istifade edemeyecektir].”

Grip, İspanyol, Paçavra hastalıkları namile müthiş salgın halinde devam edip birçok kurbanlar vermemize saik olan afetin Ansefalit Letarjik olduğuna şüphe yoktur.⁵³

Hastalık hakkında yazan hekimlerden biri de Mazhar Osman'ın öğrencisi ve daha sonra meslektaşı olan Nazım Şakir'dir. Mazhar Osman'a benzer şekilde EL'nin 1918 sonlarından önce Türkiye'de bulunmadığı görüşündedir:

Harbi umumi nihayetine yani 1918 teşrinlerine kadar memleketimizde Ansefalit epidemike ait hiçbir kaydımız yoktur... Türkiye'de ilk defa Ansefalit vakasının hangi mıntıkada zuhur ettiği de malum değildir. Memleketimizin herhangi bir noktasında Ansefalit epidemiyin mevcudiyetine dair bir beyanata tesadüf edilmediği içindir ki birinci vakanın İstanbul'da zuhur ettiğini kabul etmek lazımdır. İstanbul'dan gayri şehirlerimizde de belki Ansefalit vekayi [vakaları] zuhur etmişti, fakat teşhis vaz'ındaki müşkülât ve müşahedenin madumiyeti sebebile buna muvaffak olunamamıştı. Kanaatımca 1918 kışına kadar Ansefalit Türkiye'ye girmemişti. İlk vaka 1918-1919 kışında İstanbul'da müşahade olundu.⁵⁴

Hastalığın belirtilerine gelince, Mazhar Osman'a göre, uyku hastalığı önce üşüme, titreme, genel bir kırgınlık hali ve ağrılarla başlar. Bir-iki gün sonra hastaların çoğunda, üç temel belirti görülür: uyku, çift görmek ve ateş. Hastalar gece gündüz uyumaya başlar, bazıları uyuyamaz ve yalnız gözkapakları kapalı şekilde yatarlar.

Ekonomo'nun dikkatini celbeden ilk araz uyku olmuştur. Hasta uyuklar ve uyur, uyandırılınca uyanır, sütünü ilâcını içer, yine uykuya dalar. Hafif şekillerinde tramvaylarda, doktorların bekleme odalarında uyuyanlar pek çok görülmüştür. Umumî bir kırgınlık, baş ağrısı, okuyamamak, yazamamak ve çift görme letarjiklerde eksik olmayan hallerdendir.⁵⁵

53 “Ansefalit Letarjik (Uyku Hastalığı)”, *Sihbat Akınmakı*.

54 Şakir, N., “Bizde Ansefalit Letarjik”, *İstanbul Seririyatı*, 1933, Cilt 15, Sayı 9, s. 719-722.

55 *Zatü'd-dimağ-ı istilâ; Akıl Hastalıkları*.

Uyku hastalığı sadece nörolojik belirtilerle seyretmez, bir süre sonra, psikiyatrik belirtiler eşlik etmeye başlar. Hastaların bazılarında duygu durumu daha derinden etkilenir; hayata karşı kayıtsızlık, isteksizlik, işten ve eğlenceden uzak durmak, sokağa çıkmamak, pencereden dahi bakmayı istememek gibi. Şiddetli ataklar sırasında, ruhsal sorunların daha da arttığına dikkat çeken Mazhar Osman'ın, hastalık ve hastalar hakkında bazı ifadeleri damgalayıcı ve ağır benzetmeler içeren yazılarını, yayımlandığı yıllarda okuyanların "bu hastalığa yakalanmaktansa ölmeyi tercih edecek" bir korkuya kapılmış olmaları muhtemel. Şiddetli ataklar döneminde, hastalarda oluşan ruhsal belirtilerden, daha az korkutucu ve korkunç benzetmelerin olmadığı birkaç satırı okumak yeterli fikir verebilir:

Had hamleler esnasında ruhî arazlar pek şiddetli olabilir. Mürteiş hezeyana [titremeli sayıklama] ve teşevvüş [şiddetli zihin karışıklığı] psikozlarına çok benzer. Hasta fevkalâde müteheyyiç [heyecanlı, coşkun] ve mütenebbih [uyanmış, uyarılmış] olur. Tamamen şaşkın ve sersem haldedir. Zemin ve zamandan katiyen haberdar değildir. Gözüne hayaller görünür, meşguliyet hezeyanları fazladır. (Tacirse işlerinden bahs eder, biletçi bilet paralarının hesabını yapar, âşık maşûkası için yanık şarkılar söyler, genç kız ayna karşısında saçlarını tarar, askerse boru sesleri işitir ve duvardaki silaha koşar). Ancak salgın zamanlarda ansefalit letarjik denilebilir. Diğer asabi arazların madum olduğu sporatik vak'alarda ansefalit letarjik kestirilemez.⁵⁶

Nazım Şakir, 1918-1919 kışında İstanbul'da tespit ettiği EL vakasını şöyle tarif ediyor:

Ben ilk vakayı Beşiktaş'ta görmüştüm. Gelibolu'da hastalanarak İstanbul'a gelen bu hasta genç bir kadın idi. Daima uyuyor, kolayca uyandırılabilir, konuşup yiyor ve tekrar uykuya dalıyordu. (...) Bir gün sonra hastayı tekrar gördüm, Ansefalit letarjik ihtimali olmasını beyan ettim. Bu ihtimal İstanbul'da o zamana kadar

bence meçhul Ansefalit istilası karşısında olduğumuz şüphesini uyandırdı. Filhakika 1919 kanuni sanisinden [ocak ayından] sonra vekayi [vakalar] tedricen fazlalaşmaya başladı. Her gün bir gün evvelkinden fazla Ansefalit teşhisi vaz olunmaya başladı. Ancak Ansefalit memleketimizde yeni bir hastalık olduğu için muktedir veya mütehasşis etıbbadan [tabiplerden] gayri meslektaşlar ansefalit teşhisini yapamıyorlar ve bu yüzden bir çok vekayi [vakalar] meçhul kalıyordu.⁵⁷

Nazım Şakir'in yazdıklarına bakınca, mütareke döneminde EL hastalığının değil ciddiyetini, varlığını bile kabul ettirmekte zorluk yaşanmış:

Ansefalitin memlekete muzır bir vaziyette kalmaması maksadile mütehasşis etıbba [uzman tabipler] tarafından hastalık hakkında verilen konferanslar ve neşriyat maatteessüf bazı makamlarca –İstanbul'da ansefalit yoktur– şeklinde menfi bir mukavemete maruz kaldı. İstanbul vilayeti sıhhiye müdüriyetinin aylık emraz [hastalık] istatistikleri tetkik olunursa görülür ki ansefalitin bir intan [bulaşıcı hastalık] mahiyetinde hükümferma olduğu 1919-1920 seneleri zarfında mezkur istatistikler içinde ansefalit epidemik musap [hastalığa yakalanan] ve vefiyatı [ölüm] yoktur. Halbuki aynı seneler zarfında sebebi vefatları grip ve hummayı şibh tifo [tifoid ateş] olarak gösterilen vekayiden [vakalardan] bir kısmının ansefalit olduğuna şüphem yoktur.⁵⁸

Mazhar Osman'a göre tartışmasız olan nokta ise hastalığın bulaşıcı olduğudur:

Uyku hastalığı saridir; yani mikrobu vardır. Bu mikrop henüz keşfolunmamıştır.

Aradan yüzyıl geçmesine rağmen, letarjik ansefalitin etiyolojisi halen bilinmiyor. Kabaca iki teoriden bahsedilebilir: Çevresel ve

57 “Bizde Ansefalit Letarjik”, *İstanbul Seririyatı*.

58 Agy.

enfeksiyonel. Üçüncü bir teori ise otoimmünite. Economo, bu hastalığın İspanyol gribi pandemisiyle birlikte artışını değerlendirirken, uyku hastalığının bir çeşit grip ansefaliti olma ihtimalini vurgulamıştı. Hastaların beyin dokusundaki bulgulara dayanarak, bunun virüs kökenli bir enfeksiyon olduğu sonucuna varmıştı. İlginç olan, İspanyol gribinin etkisi tamamen ortadan kalktığı yıllarda, bu hastalığın hemen hemen aynı dönemde ortadan kalkmasıdır. 2004 yılında öne sürülen yeni çalışmanın hipotezi ise, hastalığın enfeksiyon sonrası otoimmün bozukluk olabileceği yönünde. 2009 yılında H1N1 grip pandemisi sırasında bazı Avrupa ülkelerinde narkolepsi vakalarının artması, İspanyol gribi ile EL arasındaki bağı tekrar gündeme getirdi.⁵⁹

EL hastalığı, aslında Oliver Sacks'ın 1973 yılında yayımlanan *Awakenings*⁶⁰ kitabına konu olmuş ve eser 1990 yılında Hollywood'a uyarlanmıştı. Çoktan unutulmuş bir hikâye, 1990'lı yıllarda ilginç bir seyirlik film olarak izlenmişti. New York'ta bir bakımevinde ansefalit sonrası hastaların L-DOPA tedavisiyle canlanmasını, uyanışını konu edinen film; bir yandan Robin Williams ve Robert De Niro'nun yıldızını parlatırken diğer yandan salgın sonrası ansefalitin insanların hayatını nasıl söndürdüğünü gösteriyordu.

İspanyol gribi ile nörolojik bozukluklar ve EL arasındaki ilişki çok uzun yıllar boyunca tarih araştırmalarına konu olmuyor. Bu alandaki istisnai çalışmalardan birini yapan Svenn-Erik Mamelund, 1872-1929 yılları arasını kapsayan dönemde Norveç'teki akıl hastanelerine yatanları araştırıyor. Sonuç: Akıl hastanelerine ilk defa yatırılan ve gribe atfedilen ruhsal bozukluklara sahip hastaların oranı, pandemiyi takip eden altı yıl boyunca yıllık ortalama 7,2

59 Hoffman, L.A.; Vilensky, J.A., "Encephalitis Lethargica: 100 Years After the Epidemic", *Brain*, 2017, Cilt 140, Sayı 8, s. 2246-2251.

60 Sacks, O., *Uyanışlar*, çev. Erhun Yücesoy, YKY, İstanbul, 2003. Oliver Sacks'ın tüm dünyada çoksatır listesine giren bu romanı, EL hastalığını anlamak ve tedavi etmek üzere yedi yılını veren Sacks'ın mesleki ve klinik deneyiminden yola çıkarak yazdığı bir eser. İlginç olan, Sacks'ın o yıllarda hastalık ve tedavisi hakkında öne sürdüğü düşüncelerin ve yayınladığı sonuçların meslektaşları tarafından bir tür Semmelweis Refleksi ile karşılanmış olmasıdır.

kat artmıştır. İspanyol gribinden sağ kalan hastaların beyanlarını incelediğinde ise uyku bozuklukları, depresyon, ruhsal dağınıklık, sersemlik hali, işle başa çıkmakta zorluk gibi belirtiler gösterdiklerini ortaya çıkarıyor.⁶¹ Bir başka dikkat çekici araştırmaya göre, İspanyol gribi pandemisinin ortaya çıkışından tam dört yıl sonra EL vakaları zirveye ulaşmış; yani aslında aralarında ciddi bir eşzamanlılık söz konusu.⁶²

Covid-19 pandemisiyle birlikte, önce SARS-CoV-2'nin merkezî sinir sistemine olası girişleri ve etkileri üzerine yazılar çıktı; ardından ilk vaka ve peşi sıra yeni ansefalit vakaları bildirilmeye başlandı.⁶³ Bu yazıyı tamamlarken, bir kere daha ve endişe içinde son literatürü yeniden taradım. Temmuz ayının ilk haftasında yayımlanan iki yazının başlıkları şöyle: Covid-19: Encephalitis Lethargica'dan Öğrenilebilir miyiz?⁶⁴, Encephalitis Lethargica'dan Covid-19'a: Önümüzde başka bir salgın mı var?⁶⁵

Sonuç: Kafeste Kuşlar Gibi

Covid-19 pandemisinin başlangıç günlerinde, İtalyan Tıp Tarihi Cemiyeti'nin yayın organı *Medicina Historica*'nın yeni sayısı yayımlandı. 1910 yılından itibaren yayımlanan tıp tarihi dergisinin, 2020 yılının ilk sayısı, İtalya'dan korkunç haberlerin gelmeye başla-

61 Mamelund, S.E., "Effects of the Spanish Influenza Pandemic of 1918-19 on Later Life Mortality of Norwegian Cohorts Born About 1900", University of Oslo Department of Economics, Working Paper, Memorandum 29-2003.

62 Foley, P.B., "Encephalitis lethargica and the influenza virüs-II, The influenza pandemic of 1918/19 and encephalitis lethargica: epidemiology and symptoms", *Journal of Neural Transmission*, 2009, Cilt 116, Sayı 10, s. 1295-1308.

63 Ye, M.; Ren, Y.; Lv, T., "Encephalitis as a clinical manifestation of COVID-19" *Brain, Behavior, and Immunity*, 10 Nisan, 2020, 10.1016/j.bbi.2020.04.017

64 Giordano, A.; Schwarz, G.; Cacciaguerra, L.; Esposito, F.; Filippi, M., "COVID-19: Can We Learn from Encephalitis Lethargica?", *Lancet Neurology*, Temmuz 2020, 10.1016/S1474-4422(20)30189-7.

65 Badrfam, R.; Zandifar, A., "From encephalitis lethargica to COVID-19: Is There Another Epidemic Ahead?", *Clinical Neurology and Neurosurgery*, 9 Temmuz, 2020: 10.1016/j.clineuro.2020.106065

dığı mart ayında çıktı. Derginin editörü Giuseppe Armocida, “Yeni-den Eski Bir Hikâye: Corona virüsü Krizi” adlı sunuş yazısına şu tarihi cümleyle başlıyordu:⁶⁶

Hepimiz, bir daha asla yaşayacağımıza inanmadığımız şeyleri yaşıyoruz. Aramızdaki en genç doktorlar hatırlar; geçen yüzyılın ortalarından sonra, antibiyotik ilaçların zaferiyle, Batı dünyasının bulaşıcı hastalıklardan artık korkmayacağını umut etmiştik. Peki ya şimdi olup bitenler? Son on yıllarda gerçekleşmiş AIDS korkusundan ve diğer ciddi olayların ardından bir kere daha korkmaya başladık. Eski bir tarih, bir başka zamanda önümüzde beliriyor.

Evet, eski bir tarih bir başka zamanda önümüzde beliriyor. Paradoksal biçimde, önümüzde belirene daha yakından ve daha dikkatli bakınca eski bir ânı görmemek mümkün değil. Armocida, yıllarca öğrencilerine tıp tarihi derslerinde veba ve kolera salgınlarıyla meşhur pandemileri anlatmış. Kendi deyişiyle anlattıkları “teşhis, tedavi ve önleme konusundaki sorgulanamaz becerilerine güvenen güçlü, modern tıbbın sadece bir antika merakıyla baktığı, yüzyıllar önceki eski hikâyeler”di. Fakat aynı zamanda öğrencilerine, sadece teorik olarak geçerli olduğundan emin olduğu, şu soruyu da soruyormuş: Eğer 1918 İspanyol gribi gibi ciddi bir grip salgını olursa buna karşı ne yapabiliriz?

O zaman gerçekleşmiş olan şeyin şimdi gerçekten meydana gelebileceğini hayal etmediğini söyleyen Armocida’nın yazısı şöyle bitiyor:

Tıp bilimi araştırmaları ve tartışmaları devam ediyor ve doktorlarla hastaneler hastaları yapabildikleri en iyi şekilde tedavi ediyorlar. Ancak hastalığa karşı savunma sadece, tıpkı veba döneminde yapıldığı gibi, her yerde modern karantınayı organize edebilen bir politikanın zamanında müdahalesiyle mümkün.

66 Armocida, G., “An Old Story Again: The Coronavirus Emergency”, *Medicina Historica*, 2020, Cilt 4, Sayı 1, s. 6.

Tıbbı, bilimi, politikaları, toplumu örgütleyen nihayetinde bir tür olarak insan. İnsanlar ile insan olmayan hayvanlar arasında ayırım yapılırken, bir tür olarak insanın sıklıkla sosyal bir hayvan olduğu söylenir. İnsan aynı zamanda, insan olmayan hayvanlar gibi duygusaldır. Duygusal bir hayvan olarak, yalnız yaşayamaz insan, yalnız ölmek istemez ya da türünden biriyle dayanışma olmaksızın yaşayamaz. Bir yanımız yere, toprağa, yeryüzüne dönük; diğer yanımız göğe, havaya, gökyüzüne. Kapatılmak belki de evrimsel olarak en ağır gelen korkularımızdan biri. Yüzyıllar boyunca insanlar kalelerde, manastırlarda, tekkelerde, ahırlarda, mahpuslarda, zindanlarda, hapishanelerde, tımarhanelerde bir köşede yalnız ya da birlikte hücre hayatı, kafes hayatı yaşadı. Covid-19 pandemisiyle birlikte insanların tüm imkânlarına, imtiyazlarına rağmen ve kısa bir süreliğine dahi olsa kapatılma hissinden şikâyetçi olduğunu okuduk, dinledik. Kanat çırpıp özgürce uçacak bir kuşun kafese sokulması gibi. Covid-19 pandemisine neden olan SARS-CoV-2'nin “hayvan pazarı”nda kafeslenmiş halde satılmayı bekleyen “vahşi hayvanlar” aracılığıyla insanlara geçtiği söylendi. Son söz olarak, yukarıda bahsettiğim 1893 yılında Toptaşı Bimarhanesi'nde kolera salgını patlak vermeden bir süre önce bimarhanede birkaç ay hasta olarak kalan (ya da kapatılan) müfettiş Ali Enver'in, Yıldız Sarayı'na yazdığı mektuptan birkaç cümleyle kapatmak istiyorum bu yazıyı. Dilerseniz “bimarhane” geçen yeri “dünya”, “deliler”i ise “insanlar” olarak okuyabiliriz.⁶⁷

Evvela, bimarhane bahçe ve yeşillik gibi ezhana hüsn-i tesirâtı münker olmayan esbab-ı tenşîtiyeden külliyyen ârî [zihinlere iyi etkisi inkâr edilemez ferahlatıcı şeylerden tamamen çıplak] olup uzaktan olsun bu kabîlden bir şey görülemez ve hatta sokaklara bakılmamak için pencereler adam boyundan yüksek yapılmış olduğundan zavallı mecanin [deliler] dört duvar içinde kafes-nişin kuşlar gibi mukassî [kafeste oturan kuşlar gibi kasvetli] bir yerde vakit geçirirler. Böyle bir yerde deliler şifa-yâb olmak [şifa bulmak] şöyle dursun akıllılar bile bir müddet orada kalacak olsa mutlaka çıldırırlar.

67 Artvinli, F., “Ali Enver'in Toptaşı Bimarhanesi Gözlemleri”, *Toplumsal Tarih*, 2010, Sayı 194, s. 66-73.

PANDEMİ VE BİLİM

Önder Ergönül

“Bilgi güçtür.”

René Descartes

Pandemi, yıllar içinde attığımız küçük adımları ve çabaları bir araya getiren, parçaları birleştiren, çalışmalarımızı ve duygularımızı yoğunlaştıran bir süreç oldu. Tüm sorunlarımıza ve yaşadıklarımıza büyüteç tuttu. Bizlerse Covid-19’la mücadele içinde küresel ve ulusal ölçekte önemli bir sınav verdik.

Pandemi tıp, siyaset, yönetim, sosyoloji, psikoloji alanlarını ilgilendiren zorlayıcı bir süreci önümüze koydu. Tarihte ender görülen bu zorlayıcı süreci en çok savaflara benzetebiliriz. Savaşın kazanılması bilimsel donanım, sağlık altyapısı, toplumların durumuyla ilgili başlıklarla yakından ilişkilidir. Bu savaşın ön cephesindeki askerler sağlık çalışanlarıdır ve enfeksiyon hastalıkları ve mikrobiyoloji alanında çalışanlar daha da öne çıkmaktadır.

Türkiye’de Kırım-Kongo kanamalı ateşinin saptandığı 2003 yılında başlayan sürecin başından bu yana, yeni ortaya çıkan enfeksiyonlar ilgimi çekti¹. Kırım-Kongo kanamalı ateşinin heyecanlı öy-

1 Ergönül, Ö., “Crimean- Congo Hemorrhagic Fever”, *Lancet Infect Dis*, 2006, Cilt 6, s. 203-214.

küsüyle başladım ve sonrasında kuş gribi (2005), domuz gribi pandemisi (2009, enflüenza A H1N1), Batı Nil ateşi virüsünün yaptığı salgınlar, tatarcık humması her zaman ilgilendiğim konular oldu.² Bu nedenle, dünyanın her yerinden konuyla ilgilenen meslektaşlarımla temas halindeydim. Özellikle 2009 yılında yaşanan domuz gribi pandemisinden sonra bu alanda çok sayıda grup hazırlık çalışmaları yaptı. Avrupa Birliği çerçevesinde fonlar ayrıldı, çok sayıda proje desteklendi, araştırmalar yapıldı, raporlar yazıldı. Şimdi yaşamakta olduğumuz süreci bir sınava benzetecek olursak sınavda sorulan soru, bu çalışmaların ne işe yaradığıdır. Pandemi elbette tüm dünyayı etkiledi ancak asıl etkisi sönümlendikten sonra ortaya çıkacak. Çok şey öğrenmiş olacağız ama acaba bilimsel alanda ne kadarı kalacak? Bilimsel açıdan kazançlı bir şekilde çıkabilecek miyiz? Bu soruların çerçevesinde ilerleyerek süreci ele alacağım.

Pandemi Öncesi Sağlık Tartışmaları

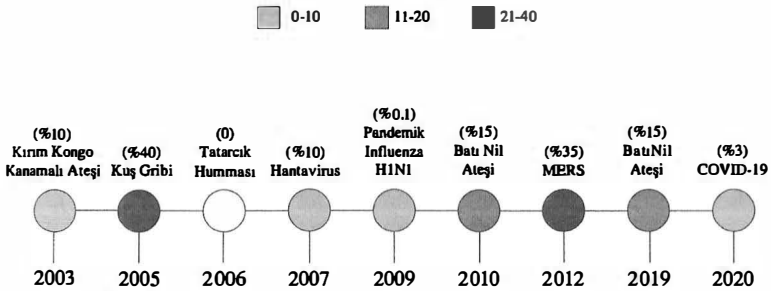
Pandemiden hemen önceki durumu hatırlayalım. Tıp alanında ülkemizde en çok konuşulan konular aşılardan etkin olup olmadığı, sağlıklı beslenme alanında farklı öneriler ve alternatif tıp uygulamalarıydı. Popüler sağlık alanının temel konuları bunlardı. Ancak 2020 yılının başından itibaren gündemin ilk maddesi pandemi oldu. Hiç beklenmedik şekilde, hızla ve sayıda ölümlerin olması günlük yaşamı tamamen değiştirdi. Ülkelerin ekonomileri çöktü, sosyal politikalar değişti.

Önemli enfeksiyon hastalıklarının tarih boyunca dünyanın seyrini değiştirdiği bilinir. Örneğin, akla gelen ilk on hastalık veba, kolera, verem, çiçek, frengi, sıtma, Ebola, HIV/AIDS, enflüenza ve sarıhummadır³. Covid-19, burada sıralanan ilk on hastalığın bazılarından daha önemli oldu. İspanyol gribi olarak bilinen enflüenza,

2 Ergönül, Ö.; Can F.; Madoff L.; Akova M., *Emerging Infections: Clinical-Case Studies*, Elsevier, Amsterdam, 2014.

3 Sherman, I., *Dünyamızı Değiştiren 12 Hastalık*, çev. Emel Tümbay, Mine Anç Küçükler, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013.

1918 yılında yaklaşık 30 milyon kişinin ölümüne neden olmuş ve yaklaşık iki yıl sürmüş bir pandemiydi. İspanyol gribinden ölen insan sayısının, Birinci Dünya Savaşı'nda ölen insan sayısı ile eşit, hatta bazı kaynaklara daha fazla olduğu söylenir. Elbette, İspanyol gribinden ölenlerin sayısı ile Covid-19 nedeniyle ölenlerin sayıları karşılaştırılmaz ama yine de etkisi oldukça yüksek oldu. On yıl önce yaşadığımız domuz gribi salgını da 21. yüzyıldaki ilk pandemiydi. İnsan bağışıklığı yetersizliği virüsü (HIV), henüz 36 yıl önce saptandı. Ortaya çıktıktan sonra 20 yıl kadar özellikle bazı ülkelerde oldukça etkili seyretti ve yakın zamanlarda yavaşladığını ve bazı ülkelerde kontrol altına alındığını söyleyebiliriz. HIV/AIDS'in etkisi oldukça yüksekti ama Covid-19 pandemisinin kısa sürede tüm ülkelerde tek bir gündem olması açısından en büyük global felaketlerden olduğunu söyleyebiliriz. Hatta, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana görülen en büyük global felaket olarak kabul edenler de var.

Şekil 1: Türkiye için tehdit oluşturan virüsler.

Özellikle son 20 yılda, ulaşımın kolaylaşması, doğal ortamlarla daha yakından temasın artması ve belki de en önemlisi teknolojinin gelişmesi sonucunda çok sayıda yeni ortaya çıkan enfeksiyon görmeye başladık.

Türkiye'de yeni ortaya çıkan virüsler Şekil 1'de gösterilmiştir. Ortak özellikleri RNA virüsleri olmaları, acil müdahale gerektiren

bir halk sağlığı tehdidi oluşturmaları, kesin olarak kabul edilmiş bir tedavi seçeneğinin ve aşılarının olmamasıdır. Tüm bu virüsler, toplumda panik oluşturacak salgınlara neden olabilmektedirler.

SARS-CoV-2 Nasıl Ortaya Çıktı?

Geçtiğimiz yılın Aralık ayında, Çin'in Wuhan kentinde ciddi seyirli zatürre hastalarında artış olduğu saptandı. Önceden bilinen grip benzeri hastalıklardan daha ağır seyretmesi dikkat çekiciydi. Polimer Zincir Reaksiyonu (PZR) adı verilen yöntemle yapılan araştırmalar sonucunda etkenin 2003 yılında Uzak Asya'da ortaya çıkan SARS (Ciddi Akut Solunum Yolu Sendromu) ve 2012 yılında Arap yarımadasında ortaya çıkan MERS (Ortadoğu Solunum Yolu Sendromu) ile aynı grupta yer alan Corona virüsü ailesine ait bir virüs olduğu saptandı.⁴ Etkenin adı, SARS-CoV-2 (Ciddi Akut Solunum Yolu Sendromu-Coronavirus-2), hastalığın adı Covid-19 (Corona virüsü hastalığı-19) olarak belirlendi. Bazı çevreler tarafından etkenin bir laboratuvar kazasına bağlı ortaya çıktığı iddia edilse de, bilim çevrelerinde bu görüş kabul edilmiyor, bir zoonotik hastalık etkeni olarak doğadan ve muhtemelen yarasalardan ya da başka hayvanlardan geçtiği kabul görüyor.

Başlangıçta etkenin Çin'le sınırlı kalacağı beklenirken, beklenen olmadı ve virüs kısa süre içinde kuzey yarıkürede yer alan ülkelere, başta gelişmiş Avrupa ülkeleri ve daha sonra da Amerika kıtasındaki ülkelere hızla yayıldı. Dünya Sağlık Örgütü, ilk önce halk sağlığı acil durumu (30 Ocak 2020), daha sonra da pandemi (11 Mart 2020) ilan etti. Aynı aileden SARS, sadece 9.000 kişi, MERS ise 3.500 kişiyle sınırlı kalırken, 2020 yılının Temmuz ayında 12 milyon kişi SARS-CoV-2 ile enfekte oldu ve 600 bin kişi hayatını kaybetti. Ölüm oranı dünya genelinde yüzde 5-6 olarak belirlendi.

4 Petrosillo, N.; Viceconte, G.; Ergönül, Ö.; Ippolito, G.; Petersen, E., "COVID-19, SARS and MERS: Are They Closely Related?", *Clin Microbiol Infect*, Haziran 2020, Cilt 26, Sayı 6, s. 729-734. 10.1016/j.cmi.2020.03.026.

Şekil 2 Ölümü belirleyen parametreleri incelenen OECD ülkelerinde COVID-19'un ölüm oranları.

CFR: Olgu ölüm yüzdesi (*case fatality rate*). Bu haritada sunulan bilgi Doç. Dr. Mehmet Gönen'in hazırlanmış olduğu web sayfasında aktif olarak güncellenmektedir (<http://midas.ku.edu.tr/COVID19CFR/>). Şekil, 11 Eylül 2020'de güncellenmiştir.

En Çok Kimler Etkilendi?

Bu kadar çok sayıda insanın etkilenmesi öngörülmemiştir. Bu süreçte oldukça ilginç gözlemlerimiz oldu. Bunlardan en sarsıcı olanı, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın gelişmiş kapitalist ülkelerindeki yüksek ölüm oranlarıydı. Pandemi, büyük ülkelerin büyük şehirlerini vurdu⁵. Büyük şehirlerde yaşayan sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı gruplar en çok etkilenen kesimler oldu. Amerika Birleşik Devletleri'nde siyahi bir sivilin polis şiddetiyle öldürülmesi üzerine başlayan ırkçılık karşıtı protestolar Covid-19 pandemisi zemininde ortaya çıktı. Bu açıdan 2020 yılının başından bu yana, yoksul kesimlerin yaşamakta olduğu orantısız dezavantajlı durumun dışavurumu oldu.⁶

Batının gelişmiş kapitalist ülkelerindeki ölüm oranlarının yüksek olmasının önemli nedenleri var. Hastalık, başka diğer benzer hastalıklarda olduğu gibi, kalp hastalıkları, hipertansiyon, diyabet, kronik akciğer hastalıkları gibi kronik hastalıkları olan kişileri daha çok etkiliyor ve bu kişilerde daha ölümcül seyrediyor. Yaş arttıkça bu gibi kronik hastalıklar arttığı için yaşlı nüfusta ölüm oranı daha fazla oluyor. Bu nedenle, özellikle İtalya'da yaşlı bakımevinde çok yüksek sayıda ölüm gerçekleşti. Türkiye'nin nüfus piramidinde gençlerin yüksek oranı ve yaşlılara önem veren bir kültür içinde olmak inkâr edilemez bir avantaj sağladı. Kronik hastalıklardan en çok hipertansiyonun, hastalığın seyrini olumsuz etkilediğini gördük.

Pandemi sürecinde hastane kapasitelerinin ve donanımlarının önemi anlaşıldı. Hasta olanların hastaneye yetişmeleri ve uygun bakıma ulaşabilmeleri gerekiyordu. Hastalığın ağır seyretmesi durumunda yoğun bir destek tedavisi ve gerekirse solunum desteği için özel cihazlar kullanılmalıydı. Büyük şehirlerin hastanelerinin koor-

5 Ergönül, Ö., "Kentler ve Pandemi", yay. haz. Sema Ergönül, İnci Olgun, Serim Dinç, Kumru Cılgin; Esra Turgut, *Pandemide Kentsel Sistem: Yaşama, Çalışma ve Sosyalleşme Mekânlarında Yeni Standartlara Doğru*, www.tasarimrehberleri.com

6 Ergönül, Ö.; Akyol, M.; Tanniseven, C.; Tiemeier, H.; Petrosillo, N.; Petersen, E.; Gönen, M., "The Key Epidemiologic Elements of the National Case Fatality Rates of COVID-19 Pandemic", *Clin Microbiol Infect*, 2020, yayım aşamasında.

dine olmaları gerekiyordu. Bunu bazı ülkeler başarabildi. Sağlık sistemlerinde hastane yatak sayıları uygun olan ve hastaneler arasında koordinasyonu sağlayabilen ülkeler başarılı oldu. Türkiye bu ülkelerden biriydi. Sağlık insan gücümüzün muhteşem çalışkanlığı dünyaya örnek oldu. Disiplinle ve azimle çalışmanın en güzel örneğini verdiler.

Gerekli olduğunda laboratuvar tanısının konulabilmesi için test yapılması önemliydi. Laboratuvar kapasitesi yüksek olan ülkelere ölüm oranları daha düşük oldu. Her ülke pandemiden önceki kapasitesine göre bir yanıt oluşturdu. Yanıt kapasitesinin önemli bileşenlerinden biri de laboratuvar olanaklarıydı. İlk başlarda, laboratuvar test kapasitemiz yüksek değildi ama sonradan yüksek test sayısına ulaşılabildi. Ayrıca Türkiye’de gereksiz yere ve çok sık kullanılmamasından yakındığımız bilgisayarlı tomografiler pandemi döneminde işe yaradı.

Ülkelerin ve şehirlerin nüfus yoğunlukları önemliydi. Aynı şehir içinde nüfusun daha yoğun olduğu semtlerde hastalığa yakalanma olasılığı daha yüksekti çünkü hastalığın başkalarına geçmesi esas olarak insandan insana damlacıkların bulaşması sonucu oluyordu. Büyük şehirlerde, emekçilerin yoğun oldukları mahallelerde, gençlerin veya çalışan nüfusun ister istemez bir araya gelmesi, marketlere gitmeleri, sosyalleşmek için buluşmaları ve nihayet çalışmak zorunda olmaları hastalığın bulaşma riskini artırdı ve enfeksiyonun yaygınlaşmasına neden oldu. Kentlerin sosyal sınıfsal yapısı önemli oldu. Pandemi, yoksul kesimleri daha çok vurdu ama varlıklı kesimlerin kaygıları daha yüksekti.

Bilim ve Siyaset

Pandemi, tüm ülkelerde siyaseti yakından etkiledi. Pandeminin başından bu yana önemli darboğazlar vardı. Enfeksiyonun tanısında, tedavide ve enfeksiyon kontrolünde önemli sıkıntılar yaşandı. Bili-min hızlıca yanıt veremediği alanlar vardı ve boş kalan yerler hızlıca dolduruluyordu.

Enfeksiyon hastalıkları uzmanları olan bizler, gündüzleri hastalarımızla ilgilenirken, geceleri yayınları okuma, okuduklarımızı filtreleme ve bu bilgilerden rehberler oluşturmayla uğraştık. Uzun saatler harcadığımız bu bilgi işçiliğinin sonucunda elde ettiğimiz bilgiler her zaman her soruya yanıt veremiyordu. Bu durumda, elimizdeki bilgilerle, siyasetçilerin veya yöneticilerin panik içinde istekleri arasında zaman zaman boşluklar oluyordu. Belirsizlikler arttıkça gerilim de artıyordu. Belirsizliklerin yarattığı gerilim herkesi farklı etkiliyordu. Kimileri bu stresi kaldıramıyor, çekip gidiyor ya da en yakınında gördüğü bizlere tepkilerini yansıtıyorlardı. Bizlerse, bir yandan hastalarımızın tedavisi için uğraşırken, bir yandan da belirsizliklerin yarattığı gerilimle uğraşıyorduk. Yüksek gerilimli ve stresli savaş halinin bize özgü olmadığını, dünyanın her yerinde yaşandığını görebiliyorduk. Bu farkındalık bizi sakinleştiriyordu. Küresel ölçekte böylesine tarihsel bir sürece tanıklık etmek bile önemliydi. Kaldı ki, yararlı olma duygusu en önemli motivasyonumuzdu.

Dönemin bir başka özelliği, özellikle 2020 yılının Şubat ve Mart aylarında, en saygın dergilerde bile, başka zamanlarda hiçbir zaman göremeyeceğimiz kadar kötü yazıların yayımlanması oldu. Alanın en prestijli dergilerden olan *New England Journal of Medicine* ve *Lancet* gibi dergilerde çok sayıda hatalı yazı yayımlandı. Bu yazıların bir kısmı ileride geri çekilecektir.

Bu çerçevede, bir ilaç, politikacıların ilgi alanına girdi. Hidroksiklorokin (HK) Covid-19 hastalığında en çok tartışılan ilaç oldu. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Trump, ilacın etkili olduğunu doğrudan ilan etti. Acaba gerçekten öyle miydi? Bu konuda bilimsenleri ne diyordu? Çalışmalar nasıldı? Bu gibi soruların yanıtlanmasına fırsat kalmadan, hidroksiklorokin tarafında yer alanlar ve karşısında olanlar şeklinde bir kutuplaşma yaşandı.

Bilimin Siyasallaştırılmasına Bir Örnek: Hidroksiklorokin

Hidroksiklorokin, uzun yıllardan beri sıtma tedavisinde kullanılan bir ilaçtır. Corona virüsü tedavisinde de sıtma ilacı olarak anıl-

dı. Marsilya'dan Didier Raoult ve ekibi, HK'yi sıtmanın yanı sıra pek çok başka enfeksiyon hastalığının tedavisinde kullanılması için önerdi. Virüsün hücre zarına yapışması ve endositoz yaparak hücre içine girişini birden çok mekanizmayla engelleyerek etkisini gösterdiği iddia edilmektedir.⁷ Ayrıca bağışıklık sistemi üzerine de etki yaparak, özellikle Covid-19 hastalığında görülen enflamasyona karşı etkili olduğunu da ileri sürenler vardır.

Bu ilacın, daha önce laboratuvar ortamlarında Corona virüsü ailesinden SARS-CoV ve MERS'e karşı etkili olduğu gösterildi. Ancak her hastalık için de, klinik çalışmalarda deneme şansı olmadı. Yıllar sonra, Covid-19 pandemisinin ortaya çıkmasıyla, SARS ve MERS deneyimlerinden hareketle, 2020 yılının Şubat ayında klorokin hızlıca laboratuvar ortamında denendi.⁸ Önceki denemelere benzer şekilde, SARS-CoV-2 virüsünün hücre içine girişini engellediği gösterildi. Klorokin ile hidroksoiklorokin aynı etkiyi göstermelerine rağmen, hidroksoiklorokin daha az toksik olduğu ileri sürüldü ve bu nedenle, klinikte klorokin yerine hidroksoiklorokin kullanılmaya başlandı.⁹ Çin'den başlayarak, dünyanın tüm ülkelerinde kullanıldı. Ülkemizde de, Covid-19 için en sık kullanılan ilaç oldu.

Bugüne kadar SARS ve MERS enfeksiyonunda sınırlı hasta sayısı nedeniyle yapılamayan klinik çalışmalar artık yapılabilirdi. Covid-19 Çin'de ilk ortaya çıktığında bile yeterli sayıda hasta vardı ve bu nedenle pek çok randomize kontrollü çalışma başlatıldı. Bu arada, salgın Avrupa'ya sıçradı. Avrupa'da salgının yayılmasının başlarında, 20 Mart 2020'de HK'nin yaygın kullanılmasını destekleyen bir yazı

- 7 Fantini, J.; Scala, C.D.; Chahinian, H.; Yahi, N., "Structural and molecular modeling studies reveal a new mechanism of action of chloroquine and hydroxychloroquine against SARS-CoV-2 infection", *Int J Antimicrob Agents*, 2020, s. 105960.
- 8 Wang, M.; Cao, R.; Zhang, L. vd., "Remdesivir and chloroquine effectively inhibit the recently emerged novel coronavirus (2019-nCoV) in vitro", *Cell Research*, 2020, Sayı 30, s. 269-271.
- 9 Liu, J.; Cao, R.; Xu, M. vd., "Hydroxychloroquine, a less toxic derivative of chloroquine, is effective in inhibiting SARS-CoV-2 infection in vitro", *Cell Discovery*, 2020, Cilt 6, Sayı 16.

yayımlandı.¹⁰ Marsilya'dan Didier Raoult ve ekibinin bu yazısı normal şartlarda bu dergide yayımlanamazdı. Ama insanlık pandemiye çok hazırlıksız yakalanmıştı, uygun bir antiviral seçeneği de yoktu. Bu yazı, hak ettiğinden çok fazla ilgi gördü. Daha sonra yazının yayımlandığı derginin editörler kurulu adına bir açıklama yapılarak yazının standart kalitenin çok altında olduğu belirtildi.

Hatta öyle ki, salgın döneminin başlarında, bilimsel açıdan yetersiz olan bu yazılara dayanarak sağlık çalışanları koruyucu amaçlı hidroksiklorokin kullandılar. Salgının başlangıç döneminde, 21 Mart 2020'de, Türk Klinik Mikrobiyoloji ve Enfeksiyon Hastalıkları Derneği (KLİMİK) bir bildiri yayımlayarak, hidroksiklorokin koruyucu amaçlı kullanılmaması gerektiği konusunda uyarıda bulundu.¹¹ Bu veriler daha etraflıca ele alınarak yayımlanacaktır. Ülkemizde yayımlanan bir makalede hidroksiklorokin kullanan üç hastada ciddi aritmi geliştiği bildirildi. Bu üç hastadan ikisi, hidroksiklorokini hastalıktan korunmak amacıyla kullanan hekimlerdi.¹²

Hidroksiklorokin'le İlgili Klinik Çalışmalar

New York'ta 1446 hastanın dahil edildiği gözlemsel bir çalışmada, hidroksiklorokin alan ve almayan hastalar solunumun kötüleşmesi sonucunda nefes tüpü takılması veya sağkalım açısından karşılaştırıldı. Hidroksiklorokin verilmesinin sağkalım açısından bir yararı olmadığı bildirildi.¹³ Yine New York'tan 25 hastaneden 1.438

- 10 Gautret, P., vd., "Hydroxychloroquine and azithromycin as a treatment of COVID-19: results of an open-label non-randomized clinical trial", *Int J Antimicrob Agent*, 20 Mart 2020.
- 11 Klimik Derneği, "Klorokin ve Hidroksiklorokin Covid-19 hastalarında ve profilakside kullanımı konusunda KLİMİK Derneği Görüşü", 21 Mart 2020, <https://www.klimik.org.tr/2020/03/20/hidroksiklorokin-covid-19-hastalarinda-ve-hastaligin-profilaksisinde-kullanimi-konusunda-klimik-dernegi-gorusu/>
- 12 Zengin, R.; Sarıkaya, Z.T.; Karadağ, N.; Çuhadaroglu, Ç.; Ergönül, Ö.; Kocagöz, S., "Adverse Cardiac Events Related to Hydroxychloroquine Prophylaxis and Treatment of COVID-19", *Infect Dis Clin Microbiol*, 2020, Sayı 1, s. 24-26.
- 13 Geleris, J. vd., "Observational Study of Hydroxychloroquine in Hospitalized Patients with Covid-19", *N Engl J Med*, 7 Mayıs 2020.

hastanın katılımıyla, HK ile birlikte bir antibiyotik olan azitromisin alan hastalar değerlendirildi. Bu çalışmada da, azitromisin ile birlikte ya da tek başına HK kullanımının ölüm üzerine bir etkisinin olmadığı bildirildi.¹⁴ Fransa'dan dört merkezin katıldığı bir çalışmada, oksijen ihtiyacı olan, ciddi seyirli hastalardan HK alan ve almayanlar karşılaştırıldı ve HK yararı tespit edilemedi.¹⁵ Çin'den bildirilen, hafif ve orta seyirli 150 hastanın katıldığı bir çalışmada, HK kullanımı standart tedavi ile, hastalar randomize edilerek karşılaştırıldığında istatistik açıdan hidroksiklorokinin yararlı olduğu gösterilemedi.¹⁶ Hatta bu yazıda, HK kullanan hastalarda belirgin olarak daha fazla yan etki gözlemlendiği bildirildi. Birçok ülke, hidroksiklorokini kullanmaktan vazgeçti. Almanya, Türkiye'ye gelen vatandaşlarına bu ilacın verilmemesi konusunda Sağlık Bakanlığı'nı uyardı.

Yayınlanmış ilaç çalışmalarının yanı sıra, şu anda klinik araştırmalar web sitesinde Covid-19 etkisine dair 500 civarında ilaç araştırması kayıtlıdır. Bu çalışmaların yaklaşık dörtte biri hidroksiklorokinle ilgilidir ve sonuçlanmaları beklenmektedir. Ancak eldeki verilerimizle, gözlemsel ve az sayıdaki randomize çalışmalarla hidroksiklorokinin yararlı olduğunu söyleyemeyiz. Bu çalışmalar yayınlandıkça daha doğru bilgiler elde edebileceğiz.

Pandeminin Öğrettikleri

Dünyamızın en eski ve en etkili tıp dergilerinden olan *Lancet*'in editörü olan Richard Horton'a göre, Covid-19 pandemisine küresel yanıt verilemedi.¹⁷ Bu büyük bir yenilgi oldu, hatta bu çağda gördü-

- 14 Rosenberg, E.S. vd., "Association of Treatment With Hydroxychloroquine or Azithromycin with In-Hospital Mortality in Patients With COVID-19 in New York State", *JAMA*, 11 Mayıs 2020.
- 15 Mahevas M.; vd., "Clinical efficacy of hydroxychloroquine in patients with covid-19 pneumonia who require oxygen: observational comparative study using routine care data", *BMJ*.
- 16 Tang W.; vd., "Hydroxychloroquine in patients with mainly mild to moderate coronavirus disease 2019: open label, randomised controlled trial", *BMJ*, 14 Mayıs 2020.
- 17 Horton, R., *The COVID-19 Catastrophe: What's Gone Wrong and How to Stop It Happening Again*, Polity Press, Londra, 2020.

ğümüz en büyük bilim politikası yenilgisiydi. 1980'den bu yana sıkça yapılan uyarılar dikkate alınmamıştı. Geçmiş 20 yılı bir kenara bırakalım, 2020'nin başında bile, politikacılar biliminsanlarının söylediklerini dinlemediler. Sağlık sistemleri hazırlıksızdı, ilaçlar hızlıca hazırlanamadı, tanı testleri geliştirilemedi, aşı zaten yoktu. Demek ki, bugüne kadar çok fazla zaman kaybedildi.

Bu pandemiye hazırlanamamıştık. Peki, gelecek başka pandemiler için dersler çıkarabilir miyiz? Pandemi, en başta, bize bilimin önemini öğretmiş olmalı. Kulaktan dolma bilgiler, hurafeler ve yalancı çözümler hızlıca önemini yitirdi. Pandemi başlamadan önce aşı karşıtlarının komplo teorileri popüler bilimin en gözde konularından biriydi. Pandemi başladıktan sonra bu kişilerin sesi duyulmaz oldu. Hatta, pandemi öncesinin aşı karşıtları bile, pandemi sonrasında, "Bunun aşısı yok mu?" diye feryat ettiler. Bugünlerde günün ilk sorusu, "Aşı ne zaman geliştirilecek?" oldu. Umarım, burada bilim adına bir kazanım elde edebiliriz.

Pandemi süreci bizleri aynı zamanda hurafecilerin etkisinin azalması gerektiği konusunda uyarıyor. Sürecin başında sürekli hurafeler, komplo teorisyenleri gibi figürleri sıklıkla gördük. Ne var ki bu kişiler ortalıktan çekilince, kısa bir şaşkınlık dönemi arkasından, bir şekilde kıyısından köşesinden bilimle uğraşmış, konunun uzmanı olmasa da temel kavramları anlayabilen ya da bu kavramları öğrenmeye çalışan ve öğrendiklerini unvanına ya da mesleğinin kısmi ilgi çekiciliğine güvenerek öğrendiklerini bir an önce medya yoluyla anlatmak isteyen kişiler türedi. Bu kişilere pandemist diyebiliriz, Paulo Coelho'nun simyacısı gibi. Bu kişilerden kimisi iyiydi, kimisi kötü; kimisi silindi, kimisi sevildi... Ne var ki bilimsel çalışmalar ilerledikçe, bilime ihtiyaç daha yakıcı olarak hissedilince bu kişiler kendiliğinden kaybolurlar. Bunun da ilacı, daha çok bilim, gerçek bilimdir.

Aşı örneğine benzer şekilde pandemi, insanlık tarihinin önemli kazanımlarını yoğun olarak ve bir çırpıda bizlere yeniden hatırlattı. Yoğun insan nüfusunun yaşadığı kentlerin tasarımının sağlık açısından ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Taşrada yaşayanlar pandemiden daha az etkilendi. Demek ki, bu durumda içinde yaşa-

diğımız büyük kentlere daha çok özen göstermeli ve kentleri daha çok yaşanır kılmalıydık. Kentlerimizde yaşlı bakımevlerinin olması önemliydi ama aynı zamanda sosyal açıdan desteklenmeleri ve modernize edilmeleri gerekiyordu. Bu süreçte İtalya gibi olmaktan çok korktuk.

Ayrıca sosyal mesafenin sağlanması için kent yerleşimlerinin rahat ve sakin olması, nüfus yoğunluğunun dağıtılması önemliydi. Çalışanlara rahat ve uygun sosyal mekânlar yaratılmalıydı. Kronik hastalıkların daha az olması için kentlerde sağlıklı yaşam koşulları oluşturulmalıydı. Bu konularda da kentleri düzenlemek, yaşanabilir kılmak adına atılması gereken ciddi adımlar var.

Yine de kanımca, bu süreçten en önemli kazanımımız bilimin ve bilimsel düşüncenin yükselmesi olacaktır. Bilimin ve bilimsel çalışmaların pandemi nedeniyle hız kazanması Türkiye için en önemli hedeflerden biri olmalıdır. Akademiye ve akademik çalışmalara mevki ya da pozisyon odaklı bakmak yerine, bilimsel yayın üretimine yönelen, bilgiyi akademi içinde ve kamusal düzeyde aktarmayı hedefleyen bakış açısına ihtiyacımız var. Sistem, mevcut haliyle üretkenliği destekler durumda değil, bilimsel üretim akla gelmeyecek kadar az yer tutuyor. Bu anlamda, rasyonel akıl ve bilimsel düşünce pekiştirilmeli, buna emek verenler ödüllendirilmelidir. Liyakatın ya olmadığı ya da çok zayıf olduğu Türkiye’de başta yüksek eğitim kurumları olmak üzere tüm kurum ve kuruluşlar bilimin önemini ve değerini fark ederek kendilerini rasyonel bilgi üretimine adanmalıdır. Pandemi sürecinden ancak bu şekilde kendimiz ve toplumumuz adına olumlu çıkacağımızı düşünüyorum. Bu, şüphesiz bir dönüşüm anlamına gelir.

Pandemi için olabildiğince yoğun yapılacak çalışmalar gelecek için başlangıç olacaktır. O yüzden, geç kaldık demeden yoğun çalışmak çok önemlidir. Çalışmalar, enfeksiyonun tanısı, tedavisi, aşı çalışmaları ve enfeksiyon dinamikleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bugün Covid-19 için yapılacak çalışmalar, ileride başka hastalıklar için de kullanılabilir.

Şekil 3 Covid-19 çağında bilgi üretim piramidi.

Şekil 3'te özetlediğim bilgi piramidinde görüldüğü gibi, yaşadığımız pratikte bilgi üretme sürecinde beş aşama gözlemliyorum. Toplumumuzda tümünün örnekleri mevcut. Ama piramidin ucuna doğru çıktıkça oran ciddi bir şekilde azalıyor. Görsel ve yazılı medyaya baktığınızda, piramidin alt tarafında yoğun kümelenme olduğunu göreceksiniz.

Özetle, kendi ürettiğimiz bilgileri kullanabilmeli, Batılı biliminsanlarının ürettiklerini takip eden uygulayıcılar olmak yerine, bilgi üreten ve ürettiği bilgiyi kullanabilen biliminsanları olmayı hedeflemeliyiz. Bu nedenle, biliminsanlarının hedefi piramidin ucuna yönelmek olmalıdır.

Bitirirken...

Sayılar, ölüm oranları, modeller vb. gibi bilimsel veri kaynakları çok önemli; ama pandemiye salt sayıların dilinden bakamayız. Salgın dönemleri edebiyat ve felsefeye önemli ve güçlü veriler sunmuş-

tur. Örneğin Avrupa’da Rönesans’ın başlaması veba salgınıyla ilişkilendirilir.

Albert Camus’nün *Veba*, José Saramago’nun *Körlük* romanları salgınlardan ve salgınla ilgili metaforlardan yararlanmışlardır. İnsana dair duygu ve yaşantılar ele alındığında pandemi sürecinin kendine özgü bir edebiyat oluşturduğu yorumu pekâlâ yapılabilir. Bu yönüyle bilimin ve sanatın birlikte gelişimi insanlığın en önemli umudu. Ne de olsa iki farklı alandan, insana ve yaşadıklarına bakılır. Ciddi sağlık sorunu olan ya da ölmekte olan insana onun yaşadıkları gözünden yaklaşmak hem rasyonel hem de duygusal akli beraberinde getirecektir. İnsanlık, korku ve kaygılarını bilim sayesinde aşabiliyor.

“Bilgi güçtür.” Böyle söylemişti Fransız filozof Descartes. İtalyan gökbilimci Galilei ise, sağlam temellere dayanan bilginin önünde hiçbir gücün duramayacağını öğretti bizlere.

Sağlık çalışanlarının bilimin rehberliğinde dayanışma içinde olmaları, üretmeleri ve çalışmaları en önemli güvencemiz olmuştur. Pandemi süreci büyük bir krizdi şüphesiz; ama aynı zamanda bizlere büyük bir dönüşüm fırsatı da sundu. Bizim dışımızda birilerinin ürettikleri bilgileri kendimize uyarlamaya çalışmaktan ibaret olan bilgi işçiliğinin ötesine geçmenin zamanı gelmiştir. Kendi ürettiğimiz verileri kullanabilir olmalıyız. Bu bilgileri sınamalı, sınavdan geçenleri sürdürmeli, sürekli geliştirmeli ve dünyayla paylaşmalıyız; hem de coşkuyla, cesaretle, özgüvenle. Bu sürecin adı bilimdir ve bilim en güvenilir rehberdir.

PANDEMİYLE HALK SAĞLIĞINI HATIRLAMAK

İlker Kayı

Pandeminin olumlu sayılabilecek yan etkilerinden biri, tıp disiplinlerinden “halk sağlığı”nın kimilerince tanınması, kimilerince de hatırlanması oldu. Oysaki modern halk sağlığı disiplini, bulaşıcı hastalıklar ve salgınların kontrolü, toplum içinde alınacak önlemlerin planlanmasıyla başladı. Halk sağlığı, özellikle Türkiye’de de yeterince bilinen bir tıp disiplini değil. Hekimler arasında itibarı pek de yüksek sayılmaz; çünkü tıpta kariyer yolları klinik dalların hegemonyası altındadır. Öğrencilik yıllarında hekimler de nadiren klinik dışı branşlara yönelmek isterler.

Aslında halk sağlığına ben de sonradan yöneldim. Tıp okurken halk sağlığı konularına ilgim yoktu. Psikiyatri veya nöroloji dallarından birinde uzmanlaşmayı planlıyordum. Mezuniyetimin ardından, mecburi hizmette gittiğim ilk görev yerim Van’ın Gevaş ilçesine bağlı Güzelkonak Köyü’ydü. Burada yeni mezun bir pratisyen olarak, kendi hekimlik pratiğimi keşfetmeye başladım ve giderek klinikten ziyade toplum içinde sağlık bilgimi kullandığım işleri daha çok sevdiğimi fark ettim. Çalıştığım sağlık ocağına bağlı 16 köye, her bulduğum fırsatta ziyarete gidiyordum ve özellikle okul ziyaret-

lerinde, öğretmen arkadaşlar benden öğrencilere sağlıkla ilgili bir şeyler anlatmamı isterlerdi, ben de anlatırdım. En sevdiğim zaman bahar dönemi idi. Dağlık alanlardan Van Gölü kenarındaki toprak yollarla ulaşılan uzak köylere kadar pek çok yere gidip aşılamayla, sağlık ocağına kadar gelemeyenlerin muayeneleriyle veya muhtarlarla tanışıp sağlık sorunlarını değerlendirmek ve çözüm aramakla uğraşırdım. Bu işleri sevdiğimi ancak hekimliğe başlayınca anladım. Tüm bunlara rağmen halk sağlığı uzmanlığını seçmek için bile bir arkadaşımın bana sevdiğim işlerin halk sağlığı disiplinine denk geldiğini hatırlatması gerekti. Bu sayede, halk sağlığının benim için en doğru uzmanlık olduğuna karar verdim.

TUS diye bilinen tıpta uzmanlık sınavında, İstanbul Tıp Fakültesi'nde halk sağlığını kazandığımı öğrendikten sonra annemi aradım ve kendimce sevinçli bu haberi paylaştım. Annemin ilk tepkisi ise şu oldu: “Bari nöroloji olsaydı.” Okuyunca heves kırıcı gibi gelebilir fakat biz bu anıyı şimdi gülerek hatırlıyoruz. Bu sözlerin altında yatanları tabii ki anlıyordum. Geniş ailemizden ilk defa bir doktor çıkacak, kimsenin ne iş yaptığını bilmediği bir alanda uzmanlaşacaktı.

Halk sağlığı uzmanlığı dendiği zaman herkes birkaç saniyelik duraksamanın ardından cesaretini toplayıp kibarca, “Yani aile hekimliği gibi bir şey mi?” diye sorar. Kimse duymamış, görmemiştir halk sağlığı uzmanlarını. Kimse halk sağlığı hizmetlerinden nasıl faydalandığını da bilmez. O nedenle salgın ya da pandemi denince de halk sağlığı pek kimsenin aklına gelmedi. Ne var ki Covid-19 pandemisi birçoklarına halk sağlığını hatırlattı. Hatta Sağlık Bakanlığı'na bile.

Halk Sağlığı Ne İşe Yarar?

Halk sağlığının uzunca tanımları bulunmakta ama disiplinden ziyade halk sağlığı eğitimi alan profesyoneller ne yaparlar diye bakabiliriz. Halk sağlıkçıları özünde birbirini tamamlayan iki temel alanda çalışmakta. İlki sağlık ve hastalık durumlarının toplum içinde nasıl dağıldığını ve bu dağılımın nedenlerine kafa yormak, araştır-

mak, anlamaya çalışmakla ilgilidir. Halk sağlıkçıları, özellikle hastalık ve sakatlıkların en çok etkilediği grupların kimler olduğunu belirlemeyi hedefler. Bunun için de en önemli araçları olan epidemiyoloji yöntemlerini kullanırlar. Sürveyans sistemleri oluşturarak veya topluma dayalı araştırmalar tasarlayarak bir toplumda hastalıklara yol açan nedenleri inceler ve var olan müdahale programlarının etkinliğini ortaya koyarlar. İkinci alan olarak halk sağlıkçıları –birinciyle de bağlantılı olarak– toplumun sağlık ihtiyaçlarına cevap verecek çözüm önerileri üretir ve uygularlar. Çözümler koruyucu sağlık uygulamalarına dayanmaktadır ve temel olarak üç seviye korumadan söz edilebilir. Birincil korumada toplumun sağlıklı yaşam davranışlarını geliştirmek ve çevresel risk faktörlerine maruziyetlerini azaltmak hedeflenmektedir. İkincil koruma uygulamaları, erken tanı ve tedaviyi içerirken, üçüncül korumada ise hastalık veya sakatlıkla yaşamak durumunda olan bireylerde komplikasyonların önlenmesi için çalışılmakta, toplumsal yaşama uyumu ve yaşam kalitelerini yükseltmeye yönelik faaliyetler yer almaktadır. Yakın zamanda bu seviyelere öncel (*primordial*) koruma ve dördüncül (*quaternary*) koruma olarak adlandırılan iki yeni seviye daha eklendi. Öncel korumada amaç sağlığa zarar veren risk faktörlerini ortadan kaldırmaktır. Örneğin, bir yasa teklifiyle tarımda pestisit kullanımı tamamen yasaklanıp organik üretime geçilse, toplu olarak hepimiz bir risk faktöründen korunmuş olabilirdik. Dördüncül koruma ise gereksiz tıbbi işlemlere veya tüketime bağlı olarak aşırı tanı ve aşırı tedavinin önlenmesidir. Gereksiz antibiyotik kullanımını önleme çabaları bunun en iyi örneklerindendir.

Bu uygulamalar tabii ki tıp disiplini içinde de yapılır. Halk sağlığının tıptan en temel farkı sağlığı bireysel değil, toplumsal bir düzeyde ele almasıdır. Bir hekim kendisine başvuran kişiler için yukarıda saydığım koruma faaliyetlerini bireysel düzeyde uygulayabilir. Halk sağlıkçıları ise bunları toplumsal seviyede, çeşitli gruplar veya en genişinde ülkenin tamamının faydalanacağı şekilde hayata geçirmektedir. Dolayısıyla halk sağlığı, uygulamalarıyla çok geniş kitlelerin iyilik halini tesis ederken, tıbbi uygulama süreçleri hastaların hastalıklarını teker teker iyileştirir. Tıp başvuruya dayalı olarak ha-

reket etmekte, halk sağlığı ise toplumu etkileyen risk etmenlerine yönelik proaktif bir tutumla çalışmaktadır. Ancak insanlar kendilerini iyileştiren hekimleri hatırlarken, arka planda herkesin iyilik halinin devamını sağlayanları çoğunlukla tanımamakta, hatta bilmemektedir. Haliyle, halk sağlıkçılarının emekleri görünmezdir.

Öncel ve birincil koruma, sağlığı belirleyen çevresel, sosyal, ekonomik ve yapısal faktörlere yönelik uygulamalar gerektirmektedir. Toplumsal seviyede risk faktörlerini ortadan kaldırmak veya risk faktörlerinin maruziyetini azaltmak için sistematik bir plan ve politik kararlılığa ihtiyaç duyulmaktadır. Sağlığı geliştirme faaliyetleri olarak sınıflandırılabilir bu uygulamaların stratejisi için Dünya Sağlık Örgütü "Her Politikada Sağlık" yaklaşımını benimsemiştir.¹ Bu yaklaşımda her türlü yasal düzenleme için sağlık etki değerlendirmesi yapılması ve bu düzenlemelerin olası sağlık zararlarını önlemesi amaçlanmaktadır. İkincil, üçüncül ve dördüncül koruma ise hastalık ve sakatlık durumlarının iyileştirilmesine yönelik faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerinin koordinasyonu için iyi bir sağlık sistemine ihtiyaç vardır. Bir sağlık sistemi toplumun sağlık ihtiyaçlarına ne kadar cevap verebildiğiyle değer kazanır. Bu hedefe ulaşmak için sağlık sistemlerinin yönetiminde halk sağlıkçılarının önemli bir yeri bulunur. Dünya Sağlık Örgütü'nün tarihi toplantılarından çıkan Alma-Ata ve Ottawa gibi sonuç bildirgeleri yönetim süreçlerinde halk sağlıkçılarına rehberlik eden kaynak metinlerdir. Alma-Ata Bildirgesi'nde özellikle halka en yakın noktalardan (ev, iş vb.) başlayarak örgütlenen, öncelikli sağlık sorunlarına cevap veren ve toplumun katılımıyla şekillenen temel sağlık hizmetleri kavramı öne çıkarılmıştır.² Temel sağlık hizmetlerinin halka en yakın noktada ilk başvuru noktası olarak tarif ettiği yapı ise bizim hafızamızda sağlık ocakları olarak yer eden, sağlıkta dönüşüm sonrası yeniden isimlendirilme sonucu aile sağlığı merkezine dönüşen birinci basamak sağlık hizmetleridir.

1 World Health Organization, "Health in All Policies (HiAP) Framework for Country Action", Ocak 2014, https://www.who.int/cardiovascular_diseases/140120HPRHi-APFramework.pdf

2 Dünya Sağlık Örgütü, "Alma-Ata Deklarasyonu", 1978.

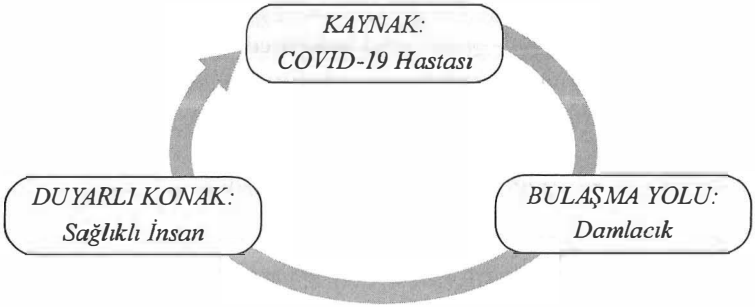
Ottawa Bildirgesi'nde sağlığın geliştirilmesi için sektörler arası işbirliklerinin önemi vurgulanarak sağlıklı yaşam davranışları için kişisel becerilerin geliştirilmesi hedefi ortaya konmaktadır.³ Sektörler arası işbirliği yaklaşımı, sağlık sisteminin ve disiplinlerinin dışında kalan, ancak sağlığı etkileyen sosyal, ekonomik ve kültürel nedenlere yönelik politikalar ve uygulamalar geliştirilmesi bakımından çok çeşitli fırsatlar sunmaktadır.

Buraya kadarki bölümde özünde halk sağlığının nasıl bir anlayışla hizmet ürettiğini anlatmaya çalıştım. Özetlemek gerekirse halk sağlığı disiplininin başvurduğu ilkeler, ele alınacak konu ne olursa olsun size bir çerçeve sunar. Halk sağlıkçılar, konunun özelliklerine göre bu çerçeveyi adapte ederek sorunu anlamaya, ardından da çözüm ve uygulama önerileri üretmeye çalışırlar. İster obezitenin kontrolü isterseniz trafik kazalarına bağlı zararların önlenmesi olsun temel yaklaşım her zaman “sağlıklı olanların sağlığını korumak ve geliştirmek; hastalık ve sakatlıkları ise önlemek, erken tanıyarak tedavi etmek ve hastalıkla yaşayanların hastalıkla yaşama uyumlarını artırmak” esaslarına dayanmaktadır. Bir salgın söz konusu olduğunda da durum değişmemektedir. Çerçevenin aynı kalmasının yanı sıra daha önce de belirttiğim gibi salgınlar halk sağlığının doğuşuna neden olan olayların başında gelmektedir. O nedenle salgın dendiği zaman ilk akla gelen disiplinlerden birinin halk sağlığı olması beklenir.

Salgın (epidemi), bulaşıcı bir hastalığın belli bir zaman diliminde, belli bir bölgede beklenenden daha fazla sayılarda görülmesidir.⁴ Pandemi ise kabaca bir salgının küresel bir hal alarak uluslararası yayılımını ifade eder. Bulaşıcı hastalık salgınlarının kontrolünde esas ilke, enfeksiyon zincirinin kırılmasıdır. Bu zincirin de kırılacak üç temel bileşeni bulunmaktadır: enfeksiyon kaynağı, bulaşma yolu ve konak canlı (Şekil 1).

3 Dünya Sağlık Örgütü, “Ottawa Sağlığın Geliştirilmesi Ottawa Sözleşmesi”, *Health Promotion International*, 1986.

4 Alsakoğlu, G., *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2008.

Şekil 1 Covid-19 hastalığı örneği üzerinden enfeksiyon zinciri.

Enfeksiyon etkeninin yaşadığı ve çoğaldığı habitat kaynak olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, pandemi tarihinde önemli yeri olan vebada enfeksiyon kaynağı sıçanlardır. Günümüzün pandemisi olan Covid-19'un etkeni SARS-CoV-2'nin, yarasalardan veya pangolin-den insana bulaştıktan sonra yaşadığı ve çoğaldığı habitat da insan bedenidir. Zincirin bir diğer halkası olan bulaşma yolu ise enfeksiyon etkeninin doğrudan veya dolaylı olarak enfeksiyona karşı duyarlı konağa taşınmasına aracılık eden mekanizmayı tarif etmektedir. Sağlıklı kişilere taşınan her bir enfeksiyon etkeninin vücuda giriş noktaları vardır. Örneğin, sıtma hastalığında bulaşma yolu hasta insandan enfeksiyon etkenini alarak sağlıklı bir kişiye taşıyan sivrisineklerdir. Covid-19 için ise bu hasta insanlardan konuşma, hapşırma ve öksürük yoluyla çevreye yayılan damlacıkların sağlıklı bir kişinin solunum yollarına girmesiyle olmaktadır. Enfeksiyon zincirinin kırılmasında ise yine üç tür uygulamadan söz edilebilir: etkenin kaynağa elimine edilmesi veya kontrolü, sağlıklı kişilerin bedenlerine giriş noktalarının etkenden korunması ve son olarak konak canlıının bağışıklığının güçlendirilmesidir.⁵ Bugün dünyayı derinden etkileyen SARS-CoV-2'nin etkeni olduğu Covid-19 hastalığının enfeksiyon zincirini kırmak için elimizdeki yaşlı ama eskimeyen bu bilgiye

5 "Principles of Epidemiology in Public Health Practice: An Introduction to Applied Epidemiology and Biostatistics", Centers for Disease Control and Prevention, 2012, <https://www.cdc.gov/csels/dsepd/ss1978/SS1978.pdf>

ek olarak üretilen bilimsel bilginin hızla yayılabilmesine olanak sağlayan bir internet ağı ve gelişmiş teknolojik çözümlerin kolayca adapte edilebilmesi gibi avantajlarımız da bulunmaktadır.

Enfeksiyon Zincirini Kırma: Doğru ama Nasıl?

Şimdi, halk sağlığını enfeksiyon zincirini kırma üzere nasıl kullanabileceğimizi değerlendirelim. İlk olarak sorunu anlama işlevini yerine getirmek üzere pandemiye yol açan hastalığın enfeksiyon zincirini tanımlamak gerekir. Dolayısıyla hastalığın etkenine, nasıl yayıldığına ve kimleri nasıl etkilediğine dair bilgiye ihtiyaç vardır.

Kaynak için pandeminin hikâyesini kısaca hatırlayacak olursak; Çin'in Wuhan şehrindeki bir vahşi hayvan pazarında satılan yarasalardan insana bulaşan bir virüsün yol açtığı solunum yolu enfeksiyonu olarak ortaya çıkan hastalık salgına dönüştü. Zaman ilerledikçe mikrobiyolojik araştırmalar virüsün özelliklerini ortaya koyarken, enfeksiyon hastalıkları disiplini hasta kliniği ve tedavileri üzerine çalışarak bilgi üretti. Böylece SARS-CoV-2 virüsünün neden olduğu Covid-19 hastalığı tanımlandı. Virüsün, hasta insanlardan damlacık yoluyla sağlıklı insanlara bulaştığı belirlendi. Yeni bir virüs olduğu için kimsenin virüse bağışıklığı yoktu. Haliyle virüsün aşısı ya da klinik süreçlerde kullanılabilecek bilinen etkili bir tedavisi de yoktu. Sürveyans çalışmalarıyla enfeksiyon kaynağını belirlemek üzere hastaların ve temaslılarının belirlenmesi sayesinde virüsün toplumda nasıl dağıldığı, virüsün yayılma hızı ve kimleri daha çok etkilediği ortaya çıkıyordu. İlk belirlemelere göre gribe göre daha bulaşıcı ve ölümcül bir hastalıktan söz ediliyordu. İnsanların ilk defa karşılaştıkları ve hızla yayılabilen bir virüs olduğu için salgın küresel olarak ilerledi ve pandemi niteliği kazandı.

Salgına müdahalede halk sağlığının başvurduğu koruyucu sağlık aşamalarından ilki öncel korumadır. Diğer koruma aşamalarından farklı olarak risk faktörlerinin herkes için eliminasyonu anlamına gelir. Salgınlarda bu tarz koruma, etkenin ortaya çıktığı kaynağın kontrol edilmesi anlamına gelir. Örneğin, geçmişte kuş gribinde kanatlı hayvanların itlaf edilmesi gibi. Ama ne yazık ki bu Covid-19

için kaçırılmış bir fırsattır. Olay Wuhan'daki vahşi hayvan pazarından ve burayı ziyaret edenlerden çıkıp küresel bir hal aldığından virüsün kaynaktan kontrolü diye bir şey söz konusu olmaktan çıkmıştır. Artık kaynak, dünyanın her yerinde hasta insanlardır ve kontrol altına alınması gerekenler de yine bu insanlar haline gelmiştir. Bu da bizi birincil ve ikincil koruma aşamalarına götürmektedir.

Birincil korumada hedeflenen sağlıklı kişilerin virüsle karşılaşmasını en aza indirerek hastalanmalarını engellemek iken, ikincil korumada hastaların hızlı ve erkenden tespit edilmeleri gerekir. Her ikisi için de hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önlemler alınması mümkündür. Enfeksiyon zinciri üzerinden sırayla değerlendirmeye başlarsak, tüm sorunu çözecek olan ana hedef kaynak kontrolüdür. Covid-19 pandemisinde kaynak hasta insanlar olduğu için hastaların önce tespit edilmeleri gerekmektedir (ikincil koruma). Salgın durumlarında erken tanının yanında bir de hasta belirlendikten sonra onunla temas edip hastalanma riski yüksek kişilerin belirlenmeleri de önemlidir (filyasyon). Erken tanıyla bir yandan hastaların gerekli bakıma ulaşmaları sağlanırken, bir yandan da hastaların izolasyonları ve temaslılarının da karantinaya alınmasıyla toplumun geri kalanındaki sağlıklı insanların virüsle karşılaşma olasılıkları azaltılmış olur. Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus, pandeminin erken safhalarında bir basın toplantısında, “En kritik mesajımız test, test, test,”⁶ sözleriyle test yapılarak hastaların tespit edileceğine ve filyasyon sayesinde hastaların temaslılarının bulunup sağlam kişilerden ayrılacağına dikkat çekti. Toplumda hasta sayısının azaltılmasının (kaynak kontrolü) en sağlam yolu da budur. Covid-19 pandemi sürecini başarıyla yürüten ülkelerin en iyi yaptıkları şey hasta tespiti ve filyasyon olmuştur.

Bulaşma yolu düşünüldüğünde asıl önemli olan hastalardan saçılan damlacıklara maruz kalmamaktır. Hasta tespiti ve izolasyonu başarılı bir şekilde yapıldığında hastalardan çevreye damlacık yayılımı da engelleneceği için dolaylı yoldan bulaşma yolu da kontrol

6 DSÖ Başkanı: “Our key message is: test, test, test”, BBC News, 16.03.2020, <https://www.bbc.com/news/av/world-51916707/who-head-our-key-message-is-test-test-test>

altına alınırken, bu pandemideki sorun, semptomsuz ve tanı konmadığı için de toplum içinde rahatça dolaşan hastaların damlacıklarına maruz kalmaktır. Sağlık çalışanları için damlacık ve hava yoluyla bulaşma arasında bir fark vardır. Neticede damlacık da havaya saçılır ancak hava yoluyla bulaştığı söylenen hastalıklarda etken bakteri veya virüs uzun mesafeler boyunca havada taşınır. Örneğin kızamık için durum böyledir. Ancak damlacıkların havada kat edebildikleri mesafe ise 1,5-2 metredir. Bu sebeple de damlacıklarla karşılaşmamak için önerilen ilk önlem mesafedir. Saçılan damlacıklar çeşitli yüzeylerde belli süreler boyunca kaldığı için ikinci önlem de el yıkamaktır. Pandeminin başından beri, bulaşmayı azaltmada alınacak diğer önlemler arasında evden gerekmedikçe çıkmamak ve de maske takmak duyurularda sürekli yer almıştır. Bu önlemler davranış değişikliği gerektirdiği için klinik tıp dallarının çalışma alanına uzak kalmaktadır.

Sağlıklı insanlara yönelik yapılması gereken şey ise bağışıklık sistemini güçlendirmeye yönelik uygulamalardır. Ancak bunu en başarılı şekilde yapacak araç aşıdır. Aşı olmadığı için insanların bulaşma yoluna karşı alınacak önlemlere dair ve bağışıklık sistemlerini güçlendireceklerine dair doğru ve güvenilir bilgilendirmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaca yanıt vermek adına da bir iletişim stratejisi gereklidir.

Pandemiye Müdahale Etmek

Salgın süreçlerinde bireysel olarak hastaların tedavi edilmeleri de gereklidir, ancak bugün etkili tedavisi olmayan bir hastalıkla karşı karşıya kaldığımız gibi gündelik yaşamımızı derinden etkileyen bir pandemiyi yaşamaktayız. Bu durum, Dünya Sağlık Örgütü'nün açıkladığı strateji belgesinde de yer almış ve Covid-19'un yüksek yayılım hızı ve ciddi sağlık etkilerine ek olarak sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilediği vurgulanmıştır.⁷ Salgın tekil bir enfeksiyon

7 Dünya Sağlık Örgütü, COVID-19 Strateji Güncellemesi, 14.04.2020, https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/covid-strategy-update-14april2020.pdf?sfvrsn=29da3ba0_19&download=true

hastalığından veya teker teker enfeksiyon hastalarının bir araya gelmesinden ibaret değildir. Salgını ortaya çıkaran ve farklı kesimlerin salgından daha fazla etkilenmesine yol açan biyolojik nedenlerin yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel faktörler vardır. Örneğin, Covid-19 döneminde tüm dünyada yayılan “Evde kal” mesajına hangi kesimler gönül rahatlığıyla uyabildi? El yıkama önerilerini yerine getirmekte zorlanacak kesimler kimlerdi? Nasıl bir örgütlenme sayesinde yaygın test yapılabilirdi? Karantinaya alınanlar evde mi izlenmeliydi, yoksa başka bir yerde, örneğin karantina merkezleri gibi mekânlarda izlenmeleri daha güvenli mi olurdu? Hastalar evde izlenirse beraber yaşadıkları kişiler nasıl korunmalıydı? Toplumun ruh sağlığı nasıl etkilendi? Salgının ekonomik sonuçları sağlık harcamalarına nasıl yansdı? Bir gün aşı geliştirilirse kimlere nasıl ulaştırılmalı? Salgın nedeniyle çevre sağlığı nasıl etkilendi? Bu soruları, ardı arkası kesilmeden devam ettirmek mümkün.

Görüldüğü üzere enfeksiyon zincirini merkeze aldığınızda bir salgın ve hatta bir pandemi durumunda zincire eklenecek olan yeni halkalar kaçınılmaz. Covid-19 pandemisinde de deneyimlediğimiz gibi salgın sağlık sisteminden başlayarak ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve hatta yönetsel dinamikleri derinden sarstı. Bu dinamiklerin birbiriyle olan ilişkileri düşünüldüğünde teker teker insanların sağlıklarının korunması veya bu insanların tedavi olması ve hatta alacakları bireysel önlemlerle salgının kontrol edilmesi zordur. Çünkü salgın toplumsal bir olaydır ve bir kişinin baş edebilme kapasitesinin üzerindedir. O yüzden dayanışma ve kolektif bir çaba gereklidir. Salgınla mücadelede bu kolektif çabayı sistematik olarak örgütleyecek disiplin halk sağlıdır.

Kolektif çabayı tanımlayan beş anahtar kelime vardır: entegrasyon, işbirliği, eşgüdüm, koordinasyon ve toplum katılımı. Sağlık sistemi basamaklı bir yapıdan oluşur; salgın veya afet gibi durumlarda bu basamakların bütünsel bir hizmet üretmelerini sağlamak gereklidir (entegrasyon). Salgınla mücadelede farklı klinik dalların arasında olabileceği gibi gündelik hayata dokunan her türlü alana dair sektörler arası işbirliğiyle çözüm yolları geliştirilmeli ve eşgüdüm sağlayarak uygulanmalıdır. Bu faaliyetlerin doğru bir şekilde

işleyebilmesi için de etkin bir koordinasyon sağlanması şarttır. Tüm bu süreçlerin başarısını artıracak en önemli faktörlerden biri ise toplumun sürece katılımının sağlanmasıdır. Salgından etkilenen kesimlerin, sivil toplum kuruluşları veya yerel yönetimler aracılığıyla pandemi yönetimi süreçlerine katılmaları toplum katılımının işletilmesi için değerlidir. Toplum katılımı toplumdaki ihtiyaçların, önceliklerin ve çözüm önerilerinin belirlenmesinin yanı sıra uygulamaların toplum tarafından daha hızlı ve kolay benimsenmesine yol açar.

Salgına Hasta/Hastane Merkezli Yaklaşım

Pandemiyle mücadele tüm ülkelerde sağlık otoritesince yürütülür. Pandemi mücadelesi afet yönetimine benzer. Pandemi öncesi, evresi ve sonrası dönemde yapılacaklarla ilgili hazırlıkların planlanması genelde halk sağlığı birimleri tarafından yerine getirilir. Türkiye'nin 2009 yılındaki domuz gribi pandemisinin ardından hazırladığına benzer bir hazırlık planı Covid-19 pandemisinde de hazırlandı. Hazırlık planı, temel olarak sağlık sisteminin nasıl bir yanıt üreteceğine ve aynı zamanda ekonomi başta olmak üzere diğer alanlarda alınacak önlemlerin koordinasyonuna odaklanıyor.⁸

Covid-19 pandemisi başladığından bu yana sağlık sistemi verilen yanıtın merkezinde yer aldı. Hasta sayısının gün gün gösterildiği salgın eğrisinin sağlık sistemi kapasitesini aşmasının önüne geçilmesi bu süreçteki kritik hedeflerden biridir.⁹ Kapasite doktor, hasta yatağı, yoğun bakım yatağı, solunum cihazı sayılarına göre tanımlanır. Hasta sayısının artmasından duyulan endişeyle tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de yeni solunum cihazlarının alımı için planlamalar yapıldı. Her ilde, kamu veya özel ayrımı yapılmaksızın pandemi hastane-

8 T.C. Sağlık Bakanlığı Pandemi İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı, Ankara, 2019, https://grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf

9 Kayı, İ.; Sakarya, S., "Policy Analysis of Suppression and Mitigation Strategies in the Management of an Outbreak Through the Example of COVID-19 Pandemic", *Infect Dis Clin Microbiol*, 2020, Sayı 1, s. 30-41.

leri ilan edildi. Yoğun bakım yatak sayıları artırıldı. Acil sağlık hizmeti hariç diğer rutin sağlık hizmetleri ertelendi. Hastalığın tanı ve tedavi algoritmaları yayımlandı ve gelen gelişmeler doğrultusunda güncellendi. Hatta sonradan öğrenildiği kadarıyla hastalığa karşı etkili olması muhtemel bir ilaç erken aşamalarda piyasadan toplatılarak depolandı. Hastanelerdeki yığılmaları engellemek için topluma verilen mesajlardan biri de gerekmediği takdirde Covid-19 için bile hastaneye gelinmemesi oldu. Atılan bu adımlar kimine göre başarılı ve doğru adımlar olarak görülebilir. Ancak halk sağlığı açısından bakınca yazının başından beri değindiğim bütünselliği ihmal eden bir yanı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunun nedeni ise yapılanların hastane ve hasta merkezli, salgını sadece hasta olacak bireylerin tedavisiyle çözmeye odaklı bir yaklaşım olması.

Bu arada, bu şaşırtıcı bir durum değil. Aslında özellikle 1980’lerde küresel olarak sağlıkta neoliberal dönüşüm hamleleri başladıktan sonra sağlık hizmetine başvurma konusunda yanlış bir paradigmanın peşinde koşturuluyoruz. Sağlık algımız büküle büküle hastalıkların olmamasıyla veya hastalıklardan kurtulmakla eşdeğer hale getirildi. Hastalıklarımızın şifasını da tam teşekküllü hastanelerin ve seçme özgürlüğümüz olan uzman hekimlerin kapılarında aramaya alıştırdık. Hatta makbul olan uzmanın da ötesinde doçent veya profesör olmaları. Bunun temelde birbirini besleyen iki ana nedeni var. Birincisi, Batı tıbbının sağlık anlayışının halk sağlığıyla ayrışması. Halk sağlığı bakış açısı sağlık ve hastalık durumlarının yaşamın içinde birbirinin devamı olan bütünsel bir süreç olarak ele alırken, Batı tıbbının en sorunlu yanı sağlığa hastalık odaklı bakmasıdır. Halk sağlığı hem sağlık hem de hastalık süreçlerinde koruma odaklıyken Batı tıbbi hastalıkların tedavisine ve rehabilitasyonuna odaklanır. Koruyucu hizmetlerin sunulması için insanlara yaşadıkları ve çalıştıkları yerlere yakın hizmet üretecek birinci basamak sağlık örgütlenmesinin güçlendirilmesini savunan halk sağlığı anlayışı karşısında, sadece tanı ve tedavi süreçlerine odaklı hastane komplekslerinin inşası hastalık merkezli bir bakış açısının ürünüdür. Bu anlayışın koruyucu hizmeti “check-up”dır.

İkincisi sebep ise birinciyle bağlantılı olan sağlık hizmetlerinin

politik ekonomisidir. Sağlık hizmetleri son 40-50 yıldır dünya genelinde çeşitli reform hareketleriyle şekillendirilmektedir. Bu reformların gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde temel olarak hedefi sağlık hizmetlerini alınıp satılabilen meta haline getirmektir. Bu şekilde sağlık hizmetleri de ekonomi piyasasının dinamiklerine tabi olarak ürettikleri hizmetlerde kâr amacı güden kurumsal yapılarda sunulacaktır. Sağlık hizmetlerini koruyucu ve tedavi edici hizmetler olarak kabaca iki gruba ayırdığınızda sağlıkta kâr getirecek olan hastalıkların tanısı ve tedavisidir. Böyle bir tabloda hastalıklara en iyi şekilde tanı koyan testlere ve cihazlara, hastalıkları da en iyi şekilde tedavi eden ilaçlara ve konusunda uzman hekimlere ve tabii ki bu süreçlerin geçeceği mekânlar olan gelişmiş hastanelere ihtiyaç vardır. Koruyucu sağlık hizmetleriyle hastalıkların önlenmesi kâr mantığına ters düşer. Koruyucu sağlık hizmetlerinin adresi birinci basamak sağlık kuruluşlarıdır. Bu yapının –Türkiye’deki karşılığı olan aile sağlığı merkezlerinin– böyle bir dönüşüm tablosunda yerini alabilmesi çok zordur. O nedenle de Türkiye’de 17 yıldır sürdürülen sağlıkta reform sürecinde sistemin köşe taşı olarak ilan edilmesine rağmen reçete tekrarının ve görece “basit” sağlık sorunlarının çözümü yeri olarak hafızalarda yer etmektedir.¹⁰

Bu dönüşüm sadece sistemle sınırlı kalmamış, toplumda da benzer şekilde bir algı değişikliği yaratmıştır. Sağlık, insanların içinde yaşadığı ve çalıştığı koşulların bedenlerimizdeki olumlu ve olumsuz etkileri olarak görmek yerine, yalnızca bedensel bir kavram olarak algılanmaya başlandı. Bir arabanın işlemesi gibi bozulunca tamirciye götürülen, arada bir de “check-up” mantığıyla bakımı yaptırılan bedenlerin sağlığından söz eder olduk. Türkiye’deki dönüşüm sürecinin sloganlarından hekim seçme ve istenilen hastaneye başvurma özgürlüğü kulağa hoş gelse de temelde sağlık hizmetlerinin tüketim nesnesi olarak algılanmasının yolunu açmış oldu. Her sağlık sisteminin vazgeçilmezi olan sevk sisteminin işletilmemesi de bu yolun taş-

10 Kayı, İ., “Sadece Hastane Odaklı Yaklaşımla Salgın Mücadelesi Yürütülemez”, *Diken*, 08.04.2020, <http://www.diken.com.tr/sadece-hastane-odakli-yaklasimla-salgin-mucadelesi-yurutulemez/>

larını döşedi. Durum öyle bir hal aldı ki başvurduğunuz doktor reçetesiz veya yeterince ilaç reçete etmeden –hatta bunların arasında antibiyotik olmadan– hastasını uğurladığında hasta memnuniyeti dibe vurur hale geldi.

İnsanlara dilediği zaman dilediği hastaneye başvurma özgürlüğü vaat eden ve dönüşüm programının yürütücü kurumu olan Sağlık Bakanlığı'nın pandemi önlemleri alınırken “hastalansanız bile ciddi olmadıkça hastaneye başvurmayın” mesajlı çağrıları sağlık tüketicilerinde hayli şaşkınlık yarattı. Pandeminin başında teste ulaşmanın zor olduğu zamanlarda –bu konuya ilerleyen kısımlarda değineceğim– toplum tarafından bilinen meşhur isimlerin veya parası olanların test yaptırması ve sosyal medyada sonuçlarını paylaşmasıyla pandemideki eşitsizliklerin ilk örnekleri belirmiş oldu. Test için bakanlık önerisini dinleyerek evde bekleyenler ile hasta olup olmadığını anında öğrenme kapasitesine sahip iki kesim ortaya çıktı.

Pandemi sürecinde verilecek sağlık hizmetlerinin entegrasyonu için birinci basamağın, yani aile sağlığı merkezlerinin oynayabileceği rol ne yazık ki geç fark edildi. Hastanelerde yığılmaların önlenmesi için aile sağlığı merkezleri üzerinden mahallelere yayılmış bir şekilde hizmet üretmek mümkündü. Ancak dönüşüm sürecinin değersizleştirdiği birinci basamak sağlık örgütlenmesi pandemide de gecikmeli olarak hatırlandı. Pandemi Bilim Kurulu tarafından oluşturulan vaka yönetim algoritmaları ilk olarak hastaneye başvuran hastalar için yazılmıştı ve uzunca bir süre de öyle kaldı. Aile sağlığı merkezine Covid-19 şikâyetleriyle başvuran bir kişi için nasıl bir yol izleneceğine dair aile hekimleri ne yapacakları konusunda yalnız kalmış oldu. Oysa aile sağlığı merkezlerinin de olağanüstü koşullara göre hizmet verme kapasitesi vardır. Pandemi ilerledikçe Sağlık Bakanlığı da bu yönde gelen eleştirileri belki de duyarak adımlar attı; evde karantina ve hasta bakım algoritmaları yayımladı. O zaman da birinci basamak sağlık çalışanları için kişisel koruyucu malzeme eksiklikleri görünür hale geldi. Çünkü bu malzemelerin dağıtım planlarında yine hastaneler ön plana alınmıştı.

Birinci basamak sağlık hizmetleri pandemiye uygun bir adaptasyonla özellikle de sürveyans ve filyasyon hizmeti için en uygun

yerlerdir. Sürveyansın pandemideki amacı hızlı bir şekilde hastaların tespiti, hastalarla temas etmiş kişilerin belirlenerek izlenmesi, pandemiden daha fazla etkilenebilecek riskli grupların değerlendirilmesi, pandemi kontrol önlemlerinin etkisinin değerlendirilmesi, pandeminin yan etkilerinin izlenmesi ve virüs örnekleri üzerinden mutasyonların izlenmesi olarak özetlenebilir.¹¹ Filyasyon ise hastalık etkeninin kaynağının ortaya konması ve hasta kişilerle temas edenlerin tespit edilerek koruyucu önlemlerin alınmasını ifade eden bir kavramdır.¹²

Test, Test, Test

Pandemi koşullarında hızlı olmak ve vakaları erken tespit etmek gerekir. Kaybedilen zaman içinde tespit edilmemiş hastaların ya da karantinaya alınmamış temaslılarının gündelik hayatlarına devam ederken sağlıklı kişilerle karşılaşarak virüsü yaymaları muhtemeldir. Enfeksiyon zincirinden hatırlanacağı üzere hastaların tespit edilmesi ve gündelik yaşamdan izole edilmeleri gereklidir. Bu nedenle de yaygın test stratejisi önerilmektedir. Hatta salgın ülkede tespit edilmeden önce, test kapasitesinin yüksek seyretmesi ve ilk vakaların erkenden tespit edilmesi erken uyarı cevabı olarak uygulanmalıdır. Ancak Türkiye test yapma işine kısıtlı başladı. Test sayılarının düşük ve test için belirlenen laboratuvar sayısının yalnızca “tek bir tane” olması da başlangıçta en çok eleştirilen konulardan biri oldu. Bakanlık özellikle kendi merkez laboratuvarına bağlı olmayan yerlere yetki vermemekle birlikte süreci tamamıyla kendisi yönetmeye çabaladı. Vaka sayılarının yükselmeye başlamasıyla birlikte bu inadından vazgeçerek test ve laboratuvar sayılarını artırmış

11 Dünya Sağlık Örgütü, “Surveillance strategies for COVID-19 human infection: interim guidance”, 10.05.2020, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/332051>. License: CC BY-NC-SA 3.0 IGO

12 Halk Sağlığı Uzmanları Derneği, “Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) Kavramlar ve Tanımlar Rehberi”, erişim tarihi 28 Haziran 2020, <https://korona.hasuder.org.tr/wpcontent/uploads/Terminoloji-28.3.2020.pdf>

olsa da ilk vakanın tespiti gecikti.¹³ Üstüne bir de temmuz ayının sonuna doğru basına yansıdığı kadarıyla bakanlıkla anlaşmalı olarak tanı kitlerini üreten tek firma olduğu, bu firmanın da test kitlelerinin doğruluk düzeyinin düşük olduğu (yüzde 40) gündeme geldi. Bu haberlerle birlikte bakanlıkta bu testi onaylayan bürokratin görevden alındığı duyuruldu.¹⁴ Dünya genelinde Covid-19 tanı testlerinin güvenilirliğinin sorunlu olduğu bilinse de testlerin gerçekten hasta olan bir kişiyi tespit etme oranları (duyarlılık) yüzde 70-90 arasında.¹⁵

Türkiye, ayrıca, test algoritması bakımından hastalığın semptomlarını gösterenlere test yapan ülkeler kategorisinde yer almakta. Ancak bilimsel çalışmalar hastalığın semptomsuz olarak geçirilebildiğini de gösterdiğinden kaynak kontrolünün anahtarı olan hasta tespiti ve izolasyonu için yapılması gereken testlerin daha geniş bir tanımla yapılması beklenebilirdi. Salgınla mücadelede başarılı olan –yani vaka ölüm hızlarının düşük olduğu– iki ülke Almanya ve Japonya, kurdukları yaygın test yapma sistemleri sayesinde vakaları ve ardından da temaslılarını oldukça erken tespit ederek gündelik hayattan ayırmalarıyla gündeme geldiler. Almanya’da Robert Koch Enstitüsü özellikle 2014 yılındaki Ebola salgınında –ki Almanya bundan etkilenmedi– test kapasiteni geliştirme konusunda yaptığı çalışmalardan ders çıkarıp yol üstü (*drive through*) test merkezleri aracılığıyla isteyen herkese test yapacak şekilde hazırlanırken, Japonya’da “Küme Avcıları” (*cluster busters*) olarak anılan filyasyon ekibi hastaların kümelandıkları yerlere özel olarak müdahale ederek hızlı

13 Türk Tabipleri Birliği, COVID-19 Pandemisi İki Aylık Değerlendirme Raporu, 2020, https://www.ttb.org.tr/yayin_goster.php?Guid=00cdf548-96a3-11ea-baf3-777c09b98775

14 Fıstık, F., “Türkiye’de Tüm Hastanelerde Kullanılan Corona Virüs Testinin Doğruluğunun Yüzde 40 Olduğu İddia Edildi, Daire Başkanı Görevden Alındı”, 21.07.2020, <https://medyascope.tv/2020/07/21/medyascope-ozel-haber-turkiyede-tum-hastanelerde-kullanilan-koronavirus-testinin-dogrulugunun-yuzde-40-oldugu-iddia-edildi-daire-baskani-gorevden-alindi/>

15 Watson, J.; Whiting, P.F.; Brush, J.E., “Interpreting a covid-19 test result”, *Bmj*, 12 Mayıs 2020, s. 369.

ve etkin tespitleri sayesinde bu başarıda pay sahibi oldular.¹⁶ Tüm bunlar hastanelerin yapabilecekleri işler değil, olamaz da. Ancak güçlü bir birinci basamak yapısı sayesinde başarılabilir. Hastane merkezli değil, toplum merkezli uygulamalardır.

Almanya ve Japonya bu sayede hem hastanelere yığılmayı engelledi hem de salgının toplum içinde yayılmasını yavaşlatarak zaman kazandı. Kazanılan zamanı da toplumun salgına hazırlanması için kullandı. Toplumun salgına hazırlanması enfeksiyon zincirinde hastalığa duyarlı sağlıklı kişilere yönelik uygulamaları kapsar. Covid-19 gibi aşısı ve etkili tedavisi henüz olmayan bir hastalık için elde kalan tek çözüm ilaç dışı uygulamaların topluma anlatılmasıdır. Bugün artık evde kalma, mesafe, maske ve el yıkama olarak bilinen uygulamalar toplumun gündelik hayatında ciddi bir değişiklik gerektiriyordu. İnsan temasının kültürel olarak baskın olduğu bizimki gibi bir ülkede Covid-19'a yönelik alınacak önlemlerin toplumdan beklentisi zorlu bir davranış değişikliği idi.

Bilgi Açığı, Infodemi, Risk İletişimi

Halk sağlığı literatüründe insanların davranış değişikliğini gerçekleştirebilmeleri için bilgilenebilir ve davranışı mümkün kılan bir ortama ihtiyaçları vardır. Covid-19 salgını başladığında, hastalık hakkındaki her şey sıfırdan öğrenildiği için tıp ve bilim dünyası kadar toplumun da bilgi açığı yüksekti. Bilgi eksiği sebebiyle, insanların yeni edindikleri tüm bilgiler risk algılarını şekillendirir. Tam da bu nedenle durumun ciddiyeti ve kişilerin önlemlere uymasının yararlarını tartmak için kişilere doğru bilgi sağlanması şarttır. Risk iletişimi olarak da adlandırılabilir bu durum doğru bilginin sağlanması kadar, yanlış, taraflı veya abartılı bilgilerin de yayılımına karşı önlemler alınmasını gerektirir. Her tür bilgi veya görüş küresel olarak büyük bir hızla yaygınlaşma kapasitesine sahipken ortamda

16 Zerofsky, E., "How Munich Turned Its Coronavirus Outbreak Into a Scientific Study", *The New Yorker*, 19 Temmuz 2020, <https://www.newyorker.com/news/letter-from-europe/how-munich-turned-its-coronavirus-outbreak-into-a-scientific-study>

yalnızca doğru bilgi yoktur. Yanlış, taraflı ve abartılı bilgi (infodemi) karşısında salgını yönetenler tarafından doğru bilginin de güçlü bir şekilde sunulması sağlanmalıdır ki insanlar kendilerini güvende hissedebilsin. Aksi takdirde bilgi içeriğine göre zararlı uygulamalar veya ayrımcı söylemlerde artış olması kaçınılmazdır.¹⁷

Infodemi dünya genelinde yaygın olan bir sorun. Donald Trump'ın bir basın toplantısında hakkında yeterince kanıt olmamasına rağmen sıtma ve romatolojik hastalıkların tedavisinde kullanılan hidroksiklorokin isimli ilacı mucize niteliğinde anlatması tüm dünyada ilaca olan talebi artırmış, bu durum gerçek ihtiyaç sahiplerinin mağdur olmasına yol açmıştır.¹⁸ Türkiye'de de benzer şekilde bir infodemi yaşanmıştır. Örneğin, rüyasında Corona'dan korunmanın yolunu sumak tüketmek olarak gören kişinin videosu büyük ilgi görmüş ve sumak satışlarında patlama yaşanmıştır.¹⁹ Hastalıktan korunma yolları kadar bulaşma yolları, salgının kaynağı ve salgının gidişatı hakkında da yanlış bilgi yayılımı söz konusu olmuştur. Yine Donald Trump'dan örnek verecek olursak, virüsü Çin Virüsü olarak isimlendirmesi²⁰ toplumda ayrımcı ve zenofobik tepkilere yol açmıştır. Dünya çapında yayılan yanlış bilgiler nedeniyle panik alışverişleri yaşanmış ve tuvalet kâğıdı krizi²¹ olarak tarihe geçen olaylar ortaya çıkmıştır. Kimi zaman koordinasyon sorunları da süreçte çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Türkiye'deki büyük şehirlerde salgın önlemleri

- 17 Uzunköprü, G.; Salıyaya, S., "Covid-19 İnfodemisi ve Yönetimi: Türkiye ve Dünya Örneklerine Karşılaştırmalı Bir Bakış", *İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü Politika Raporu*, Mayıs 2020, Sayı 9, https://d4b693e1-c592-4336-bc6a-36c134d6fb5e.filesusr.com/ugd/c80586_b962495b3b4b41f68f26ace499fc014a.pdf
- 18 Milman, O., "Trump touts hydroxychloroquine as a cure for Covid-19. Don't believe the hype", *The Guardian*, 06.04.2020, <https://www.theguardian.com/science/2020/apr/06/coronavirus-cure-fact-check-hydroxychloroquine-trump>
- 19 Korkmaz, B., "Sumak Suyunun Yeni Corona Virüsü Yenmede Etkili Olduğu İddiası", 28.03.2020, <https://teyit.org/sumak-suyunun-yeni-koronavirusu-yenmede-etkili-oldugu-iddiasi/>
- 20 Viala-Gaudefroy, J.; Lindaman, D., "Donald Trump's 'Chinese virus': the politics of naming", *The Conversation*, 21.04.2020, <https://theconversation.com/donald-trumps-chinese-virus-the-politics-of-naming-136796>
- 21 McCue, T.J., "Toilet Paper Crisis And What To Do If You Run Out", *Forbes*, 23.03.2020, <https://www.forbes.com/sites/tjmccue/2020/03/23/2020-toilet-paper-crisis-and-what-to-do-if-you-run-out/#5cb50e74576f>

kapsamında ilk defa ilan edilen sokağa çıkma yasağının başlayacağı saate iki saat kala duyurulması nedeniyle insanlar eve kapandıkları süreçte ihtiyaç duyacakları malzemeleri almak üzere gecenin bir vaktinde sokaklara akın etmiştir. Hatta her ne kadar sonrasında kabul edilmese de Türkiye’de içişleri bakanının istifasına dahi yol açmıştır.²²

Yanlış bilginin etkilerini engellemenin yanı sıra salgın dönemlerinde bilimsel olarak yeni kanıtlar üretildikçe değişikliğe uğrayan bilgi ve uygulamaların da doğru bir şekilde aktarılması gerekmektedir. Covid-19 döneminde bilgi değişiminin lideri maske olmuştur. Başlangıçta biliminsanları tarafından sokaklarda maske kullanılmasının gereksiz olduğu ifade edilmiştir. Hatta, maske yalnızca hastalara uygulanan bir önlem olarak kullanılmıştır. Ancak bu dönemlerde dahi N95 gibi sağlık hizmet sunumunda kullanılması gereken bir maske türünün kullanımı sağlık çalışanlarının dışında da yaygınlaştı. Test konusunda olduğu gibi, bir yanda gereksiz olduğuna dair bilgiye göre hareket edenler ve diğer yanda en ileri maskeyi kullananların olduğu bir ortam oluştu. Sonrasında semptomsuz hastaların da hastalığı yayabileceği öğrenildiğinde hasta olma durumuna bakılmaksızın herkesin maske takması önerildi, ardından da zorunlu kılındı. Maske kullanımına dair kanıtların nasıl değiştiğinin topluma iyi bir şekilde anlatılması gerekirken, süreç önce gerek yok, sonra yasal zorunluluk olarak yaşandı. Öte yandan bir ara neden maske önerilmiyor diye toplumdan gelen yaygın bir serzeniş takiben “yeni normal”e geçiş fazında maske kullanımında da bir savsaklama olduğu da söylenebilir.

İnsanların maske kullanımında da aslında farklı motivasyonlar olabilir. Herkesin maske kullanmasının önerilmesindeki temel hedef şudur: Eğer kişi hasta ise ve hasta olduğunu bilmiyorsa toplumu kendisinden korumanın yolu maskedir. Buna karşın salgının başından beri maskeyi kendini korumak üzere takan bir kesim de var. Oysa kanıtlar gösteriyor ki sadece maske takmak Covid-19’da

22 “Sayın A. Süleyman Soylu İstifa Etti, Cumhurbaşkanını Erdoğan Kabul Etmedi”, *BBC News Türkçe*, 13.04.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52265897>

en az koruyuculuğu olan yöntem. Koruyuculuk bakımından evde kalmak, el yıkamak ve fiziksel mesafe daha etkili yöntemler olarak gösteriliyor ve en etkin koruma bunların hepsi beraber yapıldığı takdirde sağlanmış oluyor.²³ Maskenin hangi motivasyonla takılırsa takılsın iyi olduğunu düşünebiliriz ama sahte güvenlik algıları insanları dikkatsizliğe sürükleyerek hatalı davranışlarda bulunmalarına yol açabiliyor. Örneğin birçok yerde maske takıp çalışan insanların mesafeye dikkat etmeden fiziksel şakalaşmalarına, beraber sigara paylaşmalarına tanık olmak mümkün. O yüzden insanların hangi davranışların neden yapılması gerektiğine dair açık ve net bilgilendirilmeleri davranışların doğru temellere oturmasına olanak sunabilir.

Yukarıda bahsettiğim örnekleri çoğaltmak mümkün ancak salgın dönemlerinde toplumun önlemlere uyumunun sağlanması için doğru bilgi sunulması ve risk iletişiminin önemi bu örnekleri azaltmak adına elzemdir. Bunun yanında davranışı kolaylaştıran faktörlerin de düşünülmesi gerekir. Halk sağlıkçıları bu davranışları gerçekleştirmede zorlanacak kesimlerin ihtiyaçlarını dikkate alarak davranışı mümkün kılan bir ortam hazırlamanın yollarını ararlar. Topluma “evde kal” mesajları verirken çalışmak zorunda olanlar, evde şiddetin çok olduğu evler hatta evsizler gibi bu mesajı aldığı evde kalmak konusunda sıkıntı çekenler veya el yıkama, antiseptik solüsyonlar kullanma mesajları karşısında temiz su ve sabuna erişimi olmayan insanlar olabileceğini düşünerek hareket ederler. Bunlar arasında mesafeye dikkat etmek belki de en zor konulardan biridir. Mesafe insanların birbiriyle tanıştığı çevrelerde iletişimde gariplikler yaşanmasına yol açan bir uygulama. Yabancılar karşı mesafeyi korumak daha kolay ama onun bile zor olduğu yerler olabilir. Akla ilk gelen örnekler metrobüs gibi toplu ulaşım araçları veya süper market sırası. Öte yandan tanıdıklarımızla selamlaşmak için el sıkışan, sarılan ve öpüşen varlıkları; üstelik bunu yapmamanın kültürel olarak

23 Deziel, N.C.; Allen, J.G.; Scheepers P.T.J.; Levy, J.I., “The COVID-19 pandemic: a moment for exposure science”, *J Expo Sci Environ Epidemiol*, 2020, Cilt 30, Sayı 4, s. 591-593. 10.1038/s41370-020-0225-3, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32350383/>

olumsuz bir anlamı var. Haliyle mesafelenmenin duygusal açıdan insanları zorlayan bir yanı olduğunu yadsıyamayız.²⁴ Buradaki ihtiyacı gidermenin yolu ise bu mesafeyi pandemi dönemi için kabul edilebilir bir şekilde insanlara aktarabilmek. İnsanların duygusal zorlanmalarını tersine çevirmede isimlendirmenin bile etkisi var. Fiziksel mesafe kavramı ilk dile getirildiğinde sosyal medyada kavrama itiraz edenlerce üretilen şöyle bir ifade vardı: “Sosyal dayanışma, fiziksel mesafe.” Böylelikle hem kavramı daha iyi ifade eden hem de mesafeye dikkat etmek için duygusal dünyamıza gerekçe sağlayan bir çerçeve sunmuş oluyordu.

Davranış değişikliğini kolaylaştırmak için duygusal ortamın da müdahaleye ihtiyacı vardır. Toplumsal bir tehditle karşı karşıya kalındığında insanlar olumlu ve olumsuz duygu süreçlerinden geçerler. Olumlular arasında empati, şefkat, dayanışma gibi duygular yer alırken, olumsuzlar arasında korku, öfke, endişe, depresyon, nefret, panik, yalnızlık, üzüntü gibi duygular sayılabilir. Bu duyguların aşırılıkları veya eksikliklerinde insanların risk algılarında ve salgın koşullarına hazırlıklarında belirsizlikler olur. Bu da insanların karar vermelerine, yargılarına ve bilgi edinme davranışlarına yansiyacaktır.²⁵ Pandemiye karşı hissettiklerimize ek olarak pandeminin sosyal ve ekonomik etkilerinin de yaratacağı sorunlar söz konusudur. Evden çalışmanın yarattığı güçlükler, evde çalışma koşullarına sahip olmama, süreç boyunca aşırı çalışma, işsiz kalma, maaşın azalması veya maaş alamama gibi iş hayatına dair süreçlerin psikolojik yükleri kişinin kendisi ve beraber yaşadıkları için de başa çıkılması zor bir hal alabilir. Dolayısıyla insanlara sağlanacak ekonomik desteklere ek olarak özellikle aşırıya kaçan olumsuz duygu-

24 Furman University Corona Virus News Source, “Why social distancing is so difficult; how research explains our behavior”, 18.03.2020, https://www.newswise.com/corona-virus/why-social-distancing-is-so-difficult-how-research-explains-our-behavior/?article_id=728360

25 Huan, P.H., “Pandemic Emotions: The Good, the Bad, and the Unconscious”, *Implications for Public Health, Financial Economics, Law, and Leadership*, University of Colorado Law Legal Studies Research Paper, No. 20-14, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3653428&download=yes

larla başa çıkmalarına yardımcı olacak psikososyal destek hizmetlerin planlanmasına da ihtiyaç vardır.²⁶

Biyo-Psiko-Sosyal Müdahale: İşbirliği, Dayanışma, Toplum Katılımı ve Barış Dili

Halk sağlıkçıları tüm bu ihtiyaçları dikkate alarak pandemi mücadelesini yürütmeye çalışırlar. Sağlık sistemi içinde çözüm bulunamayan durumlar için sektörler arası işbirliği mekanizmalarını işletirler. Toplumdaki dayanışmayı yükseltmek ve önlemlerin benimsenmesini sağlamak amacıyla katılımcı karar alma süreçleri oluşturmaya çabalarlar. Sağlık Bakanlığı veya Pandemi Bilim Kurulu gibi yapılar da alınan kararların yerele adapte edilerek uygulanabilmesi için yerel yönetim unsurları ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği kıymetlidir. Ancak Türkiye’de hastalık odaklı bir bakış açısının benimsenmesinin yanı sıra, yönetim anlayışı bakımından da merkezîyetçi bir tutum ağırlık kazandı. Sağlık Bakanlığı dışında devletin diğer bazı yapılarıyla işbirliği anlayışı içinde çalışılmışken, önlemlerin yerelde uygulanmaları sırasında diğer sektörler ve aktörler büyük çoğunlukla devre dışı kaldı. Pandemi hakkında karar süreçlerine meslek örgütlerinin temsilcilerinin katılımı hekimlerle ama yine de kısıtlı bir şekilde kaldı. Hemşire ve yardımcı sağlık personellerini temsil edecek meslek örgütlerine yönetim süreçlerinde yer verilmedi. Bilimsel işbirliklerine gidilerek salgın hakkında hızlı kanıtlar elde etme ve yayınlama yoluna gitmek varken salgın verilerinin akademik çevrelerle paylaşımı engellendi. Belediye ve sivil toplum kuruluşlarıyla etkin işbirliği modelleri geliştirilmediği gibi bir kısmının yapacakları yardım faaliyetlerine engel olundu.²⁷

26 Restubog, S.L.; Ocampo, A.C.; Wang, L., “Taking control amidst the chaos: Emotion regulation during the COVID-19 pandemic”, *Journal of Vocational Behavior*, Haziran 2020, Cilt 119, 103440.

27 Tokyay, M., “Belediyelerin Bağış Kampanyasına Engel: Yasalar Ne Diyor, Hukukçular Nasıl Değerlendiriyor?”, *Euronews*, 02.04.2020, <https://tr.euronews.com/2020/04/02/chp-li-belediyelerin-bagis-kampanyasina-engel-hukukcular-nasil-degerlendiriyor>

Türkiye’de süreç boyunca işbirliği yerine kutuplaşma, toplum katılımı yerine merkezîyetçilik, şeffaf bilgi paylaşımı yerine veri gizliliği gibi bir politika izlendiğini gördük. Bütün bunlara ek olarak salgınla mücadeleyi savaşla özdeşleştiren dil kullanımı dayanışma sağlamak için ucuz ve halk sağlığının özüyle de çatışan bir üslup oldu. Altı çizilerek vurgulanmalıdır ki salgın bir savaş değildir; sağlık kuruluşları cephe, sağlık çalışanları ordu, ilaçlar da cephane değildir. Çünkü savaş koşulları askerî komuta ve kontrol mekanizmalarını gerektirir, zorunluluklar ve yasaklar olarak uygulanır. Bu da hesap verebilirlik, şeffaflık, insan hakları ilkelerinin feda edilmesini meşrulaştırır. Bu anlamda Türkiye’de 65 yaş üstü ve 20 yaş altı bireylere yönelik getirilen sokağa çıkma yasağına karşı bir tepki gelişmesi savaş koşullarında kabul edilen bir anlayış olan insan haklarının sınırlandırılabilirliğinin kabulü gibi düşünülebilir. Oysa pandemide insanların diğerkâmlık sergilemelerine ve örneğin yaşlı nüfusu koruma çabalarına veya imkânları ölçüsünde gönüllü olarak evde kalmalarına daha çok ihtiyaç duyulur. Savaş dili kullandığınızda durumun vehametinden dolayı mutlak ve kaçınılmaz olan durumlara karşı bazı kurbanların verilmesi olağanlaşır. Kahramanlık veya fedakârlık savaş ortamında kabul gören kavramlardır. Böylece ölümlerin, hastalık komplikasyonlarının ya da pandeminin sosyal ve ekonomik etkilerinin önlenabilir durumlar olduğu görünmez kılınır. Örneğin süreç boyunca yaşamını yitiren hekimlere şehitlik nişanı verilmesi önerileri sağlık hizmetinde alınması gereken önlemlere yönelik tartışmaların önüne geçmiş ve sağlık çalışanlarının ölümlerini askerî zaiyat düzeyine çekerek kabul edilebilirliğini artırmaya çalışmıştır.

Savaş dili kullanımı dünyada da yaygın bir üslup olmuştur. Üstelik bu yeni de değildir, tarihsel arka planı çok eskidir. Tıbbi metinlerde de bağışıklık sistemi vücudun ordusu olarak anlatılır ve yabancılara karşı savaşır. Savaş dili bir düşman gerektirir. Pandemide düşman görünmez bir varlık olan SARS-CoV-2 virüsüdür. Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki görünmez düşman ise verem ve sıtma olmuştur. Hatta bu hizmet veren kurumların isimlerine kadar yansımış ve verem savaş dispanserleri kurulmuş, sıtma savaş personelleri istihdam edilmiştir. Hastalık yükleri değiştikçe savaş ilanı yapılan

hastalıklar da değişime uğramış, karşısında güçsüz kaldığımız hastalıklar savaş metaforuyla anılmıştır. “Kanserle savaş” için adı da bu şekilde olan dernekler vardır. Savaşılacak düşman yaratmak Türkiye’de sadece hastalıklarla sınırlı değil aslında. Örneğin bitmeyen trafik terörü veya trafik canavarı gibi ifadeler hafızalarımızda tazeliğini korumaya devam ediyor. Ancak yazının başlarında değindiğim Ottawa Bildirgesi’nde sağlığın ön koşulu olarak barışa vurgu yapılmaktadır. Halk sağlığı da tıp da yaşamdan yanadır. Dili barışın dili olmalıdır.

Halkın Sağlığı ve Sağlığın Sosyal Belirleyicileri

Biyomedikal nedenlere dayalı olarak anlatılan hastalık ve sakatlıkların hepsi belirli bir toplumsal bağlamda şekillenir. Pandemilerde de enfeksiyon zincirinden başlayıp zincire eklenen her bir halka, pandeminin sosyal, ekonomik, kültürel, hatta politik belirleyicileri olarak adlandırılabilir. Covid-19 pandemisinin yarattığı gündem enfeksiyon zincirinin ötesine geçmiştir. Bir sağlık sorunu olarak görünmesine karşın toplumsal yaşantımızdaki çatlakları su yüzüne çıkarmıştır. Hastalıktan en çok etkilenen kesimler toplumun yoksul, eğitimsiz, kenara itilmiş ve dışlanmış kesimleridir. Küresel olarak benzer amaç ve yöntemlerle uygulanan ekonomi politikalarının tüm ülkelerde sosyal koruma kalkanlarını zayıflattığı ve sınıfsal ve ırksal eşitsizlikleri derinleştirdiği bir zaman diliminde Covid-19 pandemisinin kontrolünde enfeksiyon zincirine odaklanmak, sorunu anlamamızda ve kontrol etme çabalarımızda yetersiz kalmıştır.

Covid-19 pandemisi hayatlarımızda yarattığı sarsılmayla uzun zamandır halk sağlıkçılarının da yapamadığı bir şeyi başardı desek eksik olmaz. Pandemi, sağlığın sadece sakatlık veya hastalık olarak algılanmaması gerektiğini, bedene ek olarak psikolojik ve sosyal olarak iyilik halini kuran her unsurun sağlığa etki edebileceğini uygulamalı bir ders gibi herkese hatırlattı. Hatırlattı diyorum, çünkü bundan 150 yıl kadar önce bu daha yaygın olarak gündeme gelen bir konuydu. Farklı disiplinlerden olan doktorlar toplumsal yaşamın hastalıklara yol açan yönlerini daha fazla dile getiriyorlardı. Modern

halk sağlığının kurucuları arasında gösterilen ve aslen bir patoloji uzmanı olan Rudolph Virchow, 18 Şubat 1848'de Polonya'da Yukarı Silesia'daki tifüs salgınının incelemeye gönderildikten sonra yazdığı raporda şu ifadelerle yer vermiştir:²⁸

Yukarı Silesia'da muazzam büyüklükte bir salgın ve de felaket bir kıtlıkla birlikte yoksul, cahil ve umursamaz toplumu harap etmiş... Sadece bir yıl içinde nüfusun yüzde 10'u kıtlık ve hastalıktan ölmüştür... Almanya'nın barışla geçen 33 yıllık tarihi boyunca buna benzer bir durum uzaktan dahi görülmemiştir. Kimse, kurumlarının mükemmelliğiyle gurur duyan Prusya gibi bir eyalette bu gibi olayların olabileceğini aklından geçirmemiştir... Prusya, yasaları ve devlet memurlarıyla gurur duyardı [halkı açlıktan, işsizlikten koruyan, eğitim ve sağlık hakkı tanıyan yasalardan söz etmektedir]... Yasa var, devlet memurları var ama halk açlık ve de hastalıktan ölsün... Yasa bir işe yaramadı, çünkü kâğıt üstündeki yazılardan ibaretti; devlet memurları bir fayda sağlamadı, çünkü onların işi de kâğıda yazı yazmaktı... Feodal aristokrasi, parasıyla lüks yaşam satın alarak kendini şımartıyordu... Yukarı Silesia'daki madenlerin büyük bir kısmına el koyan plütokrasi, Yukarı Silesia'lılara insan muamelesi yapmak şöyle dursun, onları sadece araç gibi ya da hani denir ya sadece "eller"den ibaret olarak görüyordu. Ruhban hiyerarşisi de insanların acınası derecede muhtaç hallerini cennetin bileti olarak gösteriyordu... Asırlar boyunca dünyanın başka herhangi bir ulusunda nadiren rastlanabilecek bir yoksulluğa ve cehalete ve de bedensel ve ruhsal olarak aşırı tükenmişliğe alışan Yukarı Silesia'lılar, tüm enerjilerini ve tüm kararlılıklarını kaybetmiş, bunları ucunda ölüm bile olsa miskinlik ve duyarsızlıkla takas etmişlerdir... Şimdi hiçbir şüpheye mahal yok ki tifüsün böyle bir salgına yol açabilmesi ancak Yukarı Silesia'daki yoksulluk ve kültür noksanlığının yarattığı sefil yaşam koşullarında mümkün olabilir. Bu koşullar giderildiğinde eminim ki tifüs salgını bir daha görülmeyecektir. Herkim ki tarihten ders almak isterse bunun birçok örneğini görecektir... Yukarı Silesia'da gözlerimizin önünde cereyan eden bu duruma benzer olayların gelecekte nasıl önlenilebileceği sorusuna verilecek en mantıklı

28 Virchow, R.C., "Report on the typhus epidemic in Upper Silesia", *American journal of public health*, Aralık 2006,, Cilt 96, Sayı 12, s. 2102-2105.

yanıt, aslında çok kolay ve basittir: eğitim ve onun kız kardeşleri özgürlük ve refah... Tıp bizi farkında olmadan toplumsal alana taşıdı ve zamanımızın en büyük sorunlarıyla karşı karşıya bıraktı... Artık şu iyice anlaşılmalıdır ki sorunumuz bir tifüs hastasını veya bir başkasını ilaçla tedavi edip edemeyeceğimiz değildir... Eğer iyileşme istiyorsak daha radikal olmalıyız...

Benim kişisel hikâyemde, Van'ın köylerinde insanların yaşadıkları ve çalıştıkları yerlerde başlayan hekimlik kariyerimde halk sağlığı uzmanı olarak şunu öğrendim ki sadece pandemilerin değil, tüm hastalıkların çözümü kaynak kontrolü. Hastalıkların kökenine doğru derinleşmek üzere attığımız her adım halk sağlığı için bir mücadele alanı. Yeniden Virchow'un sözlerine kulak versek ve Covid-19 pandemisine baksak herhalde şöyle bir şey görürdük: Covid-19 enfeksiyonu bize istemesek de toplumsal yaşantımızdaki çatlakları gösterdi ve zamanımızın en büyük sorunlarıyla yüzleşmeye davet etti. Bu davete kulak vermek halk sağlığı nosyonunun gereğidir. Eğer halk sağlığından medet umarak gerçekten bir iyileşme istiyorsak, şimdikinden daha radikal değişiklikler için çabalamamız şart.

PANDEMİNİN KARANLIK TARAFI: İNSAN, YABAN, YERYÜZÜ

Mine Yıldırım - Onur Akgül

Bu yazıyı, Türkiye’de ve dünyada Covid-19 pandemisinin ortasında, ikinci dalgasının muhtemel arifesinde, bu kıranın şekil, hız ve yayılma yöntemlerini değiştirerek devam edeceğine ilişkin endişeli düşüncelerle yazıyoruz.

Yazının iki temel iddiası, bu iddialar ışığında şekillenen iki odağı var. Birincisi, Covid-19 pandemisinin kökeninde, tıpkı öncülü diğer küresel salgınlar gibi, ekolojik yıkım ve yaban hayatı tahribatının yattığı. Bu, salgının seyrine, idaresine, devletlerin ve küresel piyasaların müdahalelerine dair yapılan son derece zengin ve aydınlatıcı analizlerin arasında kaybolmaması gereken, öncelikli bir odak. Bugün, küresel salgının örtük ama son derece kuvvetli arka plan dinamiklerini ortaya çıkarmak ve hâlâ şansımız varsa dünyayı eşit, adil, yaşanabilir bir ortak-yere dönüştürmek istiyorsak, ekolojik tahribatı, evcilleştirilmemiş doğanın yıkımını, bu yıkımın formlarını, mekânlarını, yasal ve yasadışı pratiklerini yeniden düşünmemiz gerekiyor. İklim krizini de şekillendiren ve onun etkileriyle giderek derinleşen bu yıkım ve tahribatı durdurmanın; salgının yayılışına ve seyrine

ilişkin analizlerin, salgın sonrası iyileşme ihtimallerine, normalleşme senaryolarına ve dayanıklılık pratiklerine ilişkin tartışmaların öncelikli gündemi olması gerektiğini savunuyoruz.

İkincisi, ekolojik yıkımın temelinde de, küresel kapitalizmin, neoliberal yönetimselliğin, toplumsal ve güç/iktidar ilişkilerinin şekillendirdiği insan olma halinin, öznellik anlayışının ve dünyasallık tecrübesinin yer aldığını unutmamamız gerektiği. Bu elbette yeni bir bakış açısı değil. Uzun yıllardır biyopolitika, neoliberal yönetimsellik, ölüm politikaları, çevre siyaseti, türler arası ilişkiler, hayvan hakları ve özgürlüğü, son olarak da iklim değişikliğine ilişkin eleştirel yazında hayli geliştirilmiş bir perspektif. Covid-19 pandemisini, bugün sıklıkla dile getirildiği gibi, insan türünün sınırsız, denetimsiz tahakkümü altında yok olan doğanın intikamı olarak görmüyoruz. Benzer biçimde, salgın tedbirleri kapsamında kamusal hareketliliklerin ve insan faaliyetlerinin azalması sonucunda doğanın, yaban hayatının, insan dışı canlılığın görünürlüğünün artmasının da estetize edilmesine, insanın yıkıcı ve dönüştürücü gücünden tarihsizleştirilmiş bir doğa imgesinin şiirselleştirilerek yüceltilmesine de karşıyız. Bir arada yaşama, yerleşme, barınma, üretme, tüketme pratiklerimizi; başkasıyla ve doğayla ilişkilenmemizi gözden geçirmek ve dönüştürmek yerine, eylemsizliğe varan estetize duygulanımların veya ağıt yakmanın verimsiz, geri bir konumlanma olduğunu düşünüyoruz. İlişkisel bir türçülük eleştirisi yerine, insan türünün kendi dışındaki türleri koruma sorumluluğu ve kapasitesini göz ardı eden, insanlığı lanetleyen söylemlere karşı da temkinli olmamız gerektiğini savunuyoruz.

Hastalığın, Aralık 2019'da ilk vakalarını Çin'in Hubei eyaletinin başkenti Wuhan'da göstermesi ve özellikle ilk vaka kümelenmesinin tespit edilmesiyle, hepimiz Wuhan'ın, gezegenin her neresindeyse oraya bir damlacık erişimi mesafesinde olduğunu idrak ettik. Bu idrak, aslında bizi bekleyen kâbusu ortaya çıkaran koşulları, çok uzun zamandır canlı yayın izler gibi izlediğimiz farkındalığını da beraberinde getirdi. Dünya Sağlık Örgütü, 11 Mart 2020 tarihinde Covid-19'un artık bir pandemiye dönüştüğünü açıkladığında, salgın, dünyayı bildiğimiz anlamıyla canlılığın sonunu getirebilecek şekil-

lerde sarsan başta iklim değişikliği olmak üzere küresel ölçekte etkili krizleri; bu krizlerden beslenerek meşruiyet ve rıza üreten neoliberal düzeni; insan, doğa, yaban hayatı arasındaki ilişkinin kapitalist örgütlenmesini; bu örgütlenmeyle oluşan tüm pratiklerin etrafını sarmış olan sis bulutunu dağıtmaya başlamıştı bile. Açıkça ifade edilen “sürü bağışıklığı” söylemi ya da adı konmadan örgütlenen nüfusun belirli bir kesimini ölüme terk etme politikaları, sermaye birikimi düzeninin vaat ettiği kısıtlı refah anlayışının sınırlarını, ona can veren neoliberal öznenin kâr, haz ve hayatta kalma ilkeleri etrafında örgütlediği yaşamın kısıtlarını, doğanın, emeğin ve kaynakların gasp edilmesinin yarattığı eşitsizlikleri, adaletsizlikleri, hak ihlallerini, yoksulluğu ve yoksunluğu açık biçimde ortaya koydu. Covid-19 pandemisi, dünya nüfusunun giderek daha büyük bir kısmını oluşturan şehirli vatandaşları, tüketimden gelen, siyasal iktidarların şekillendirdiği bireysel özgürlüklerin barındırdığı kısıtlayıcı bağlılık ve tabiyet ilişkisiyle, kamusal yaşamın erozyonuyla en güvenli birimine ve sosyal medya kabuğuna çekilmiş olan hayatlarımızın karantinadan farksız olduğuyla, hayvan endüstrilerinin, etçil beslenmenin ve yaban hayatının tahribatının getirdiği hastalık ve ölümlerle sert biçimde yüzleştirdi. Bu yüzleşme aynı zamanda, salgından sonraki yaşamın, doğa ile insan arasındaki ilişkinin, yeşil ve adil bir iyileşmenin imkânlarını düşünmemizi de zorunlu kılan hayati bir sınava dönüştü.

Bu yüzleşme, yaşamın devamı ancak adil, eşit bir düzende, tüm canlıların yaşam hakkını gasp etmeden sağlandığında bilimsel bilgi, ancak üretimin ve eleştirel düşüncenin, yaşamın çeşitliliği, canlıların özgürlüğü, sağlığı ve refahı için kullanıldığında felaket getirmeyeceğini gösterdi bile. Çünkü dünyanın büyük ekonomileri, gezegenin en ücra köşesinde üretilen önemli önemsiz her şeyi sipariş etmeyi istememizi sağlayan doyumsuz bir tüketiciliği, dünyanın en ücra köşesindeki kömürü dahi yakmamızı ve oraya giden otoyolu inşa etmemizi gerektiren bir fetih fantezisini ve büyüme politikasını, dünyanın en ücra köşesinde otlayan ineğin etini yememizi, el değmemiş ormanların en kuytusundaki en “egzotik lezzetler”i tatınmamızı örgütleyen bir etçil erişebilirliği yaşam tarzı olarak sabitleyeli ve iklim değişikliğini yeni normal haline getireli beri, insanlık bu canlı

yayında kendi yıkımını izlemekte ve diğer türleri de yok oluşa sürüklemektedir. Ekolojik bütünlüğü tehdit ve tahrip ettiği halde devletlerin varsıllık ve kudret ihtiyacı söylemiyle meşrulaştırılan her türlü neoliberal politika hamlesi, sahiplerine, en iyi ihtimalle ara ara dilendirdikleri çevreye saygınlık söylemindeki kelime sayısı kadar bir sorumluluk yüklemeye ise devam ediyor.

Tüm bu gelişmeler ve salgının zaman çizgisi, kapitalizmin bir ekonomik sistem olduğu kadar bir düşünce, var olma ve ilişkilene biçimi olduğunu da yeniden ortaya koydu. Bununla da kalmadı ve zamanın neoliberal ruhunun güç ve öznellik yapılarına getirdiği dönüşümle örgütlediği “anda var olma”yı ve nedenselliğin reddiyle sonsuz bir şimdiki zaman gerçekliği içine hapsolünmüşlüğü da ortaya çıkardı. Sosyal medyanın, karşılaşmaların ve ilişkilerin uzamını örgütlediği bu şimdiki zamanda hapsolme hali, yaşadığımız her türlü krizin tarihselliğini, arkasında yatan karmaşık nedensellik ilişkilerinin, çoklu dinamikleri düşünmemizin de önüne geçen bir ideolojik refleks olarak da varlığını sürdürüyor. Pandeminin hemen sonrasında- daki akut milliyetçi ve otoriter savrulmaları da bu perspektiften okumak mümkün. Devletlerin artık iyice zayıflamış olan hesap verebilir olma ve meşruiyet arayışlarına derman olan sürü bağışıklığı söylemiyle karşı karşıyayız. Neoliberal düzende iyiden iyiye zayıflamış olan sosyal yardım ve koruyucu sağlık hizmetlerinden yararlanarak hayatta kalmaya çalışan milyarlarca insan, bu söylemin harekete geçirdiği gayrimeşru ve hiçbir hukuki ilkeye sığmayacak biçimde nüfusun bir kısmını ölüme terk edebilme kapasitesi karşısında, mutlak bir şimdiki-zaman dolaylımsızlığı içine hapsolmüş durumda.

Bu süreç yaşamın kapitalist örgütlenmesinde bu şekilde ilerlerken; doğa açısından besin zincirinin tepesindeki türün, bir ekolojik hiyerarşi mobilizasyonu kapsamında gezegenin barındırdığı yaban hayatını tahrip ederek her türlü ekosistem dengesini altüst edişi şeklinde seyretmekte. Yabanın egemenliğinin ihlal, yabanın kendi kurallarıyla yaşadığı özgürlük alanının istila edilmesi gerçeğin ta kendisiyken, insan deneyimi açısından reel durum, meta üretiminin önünün açılması; insanın, “ona hizmet için var olan” doğal kaynaklarla gecikmiş buluşmasıydı. Çıkar, fayda, hazzı tatmin ve kârı ön planda tutan

bir sistemin egemen aktörü olarak insan, daha bağlam odaklı bir tanım olarak tüketici, bu göstergelerin sürekli artışının örgütlendiği bir yaşam sürüyor. İnsan olma hali, tarihsel, toplumsal, kültürel belirlenimlerin ve güç dinamiklerinin yarattığı tüm özgünlükleri de şekillendirecek biçimde, dünyanın içinde, kendi haz, arzu, çıkar, aynılık ve kimlik ekonomisinin dışında ve ötesinde başkalağa, farklılıklara yer açma duygulanım ve kapasitesinden uzaklaşıyor. Bu uzaklaşmanın içinde insanın metalarla, canlı ve cansız varlıklarla, kendi dışındaki her şeyle ilişkisi tüketme, sahip olma, kelimenin tam anlamıyla *kendine mal etme (appropriation)*, tekil psikopatolojisinin güdümünde şekilleniyor. İlişkilendiği varlığın yeri, yaşamı ve bağlamı arka planda yok olurken, öne çıkan, çoktan fetişleşmiş varlığın fonksiyonuna, sembolik, kültürel ve ekonomik düzende yarattığı katma değeri oluyor. Bu değere bağlı olarak tüketici edimi de değişiklik gösteriyor elbet, fakat değişiklik gösteren edimin kendisi ve boyutu oluyor. Şeylerle, dünyayla, canlı ve cansız varlıklarla kurulan böylesi bir mülkiyet ve kendine mal etme ilişkisinin doğaya, hayvanlara ve türler arası bir arada yaşamın imkânlarına verdiği zarar aşikârken, ironiktir ki, yaban hayatı tahribatını küresel kamuoyunun gündemine bu perspektifle taşınması fırsatını getiren de Covid-19 pandemisi oldu.

SARS-CoV-2 virüsünün ortaya çıkışının, insana bulaşmasının ve kısa sürede küresel bir salgın yaratmasının doğrudan tek bir kaynağı var: Yaban hayatı tahribatı ve yaban hayvanlarının evcilleştirilmeden, kendi egemenlik sınırları içinde var olma hakkının ihlali.

Salgının ortaya çıkışı, Wuhan'da bulunan Huanan deniz ürünleri pazarındaki, daha önce yarasadan enfekte olduğu tahmin edilen bir hayvanla temas sonucu virüsün insana bulaşmasıyla açıklanıyor. Virüsün bulaşmasına ilişkin tek teori bu değil elbette. Bazı araştırmalar da virüsün insana geçişinin doğrudan değil, bir başka ara tür aracılığıyla olduğu konusunda ısrarcı. Bu araştırmalar, virüsün genetik dizilimindeki protein kodlarıyla, yılanlar ve pangolinlerde bulunan Corona virüslerindeki protein kodlarının büyük benzerlik taşıdığını ortaya çıkarmış durumda. Dolayısıyla virüsün kaynağı; yaresa, yılan veya pangolin. Peki virüsün türler arasındaki geçişine zemin hazırlayan, hastalığı küresel bir salgına dönüştüren ne?

Araştırmalar, 1980’den bugüne enfeksiyon hastalık kaynaklı salgınların sayısının üç katına çıktığını gösteriyor.¹ Birleşmiş Milletler Çevre Programı Frontiers 2016 Raporu’na göre, insanlarda görülen enfeksiyon hastalıklarının yüzde 60’ını zoonoz hastalıklar oluşturuyor²; yani çeşitli virüs, bakteri, mantar, parazitler aracılığıyla hayvanlardan insanlara bulaşan hastalıklar.

Zoonoz hastalıkların yayılmasında ana etkenler olan habitat yıkımını, biyoçeşitlilik kaybını ve insanların yaban hayvanlarıyla temasını artıran üç temel faktör var. Bunlardan birincisi ve habitat yıkımının en geniş halkasını oluşturanı ormansızlaştırma. İkincisi avcılık ve yaban hayvanı eti ticareti. Üçüncüsü ise, yaban hayvanlarının etleri, yağları, deri ve kemikleri için parçalanarak öldürüldükleri hayvan pazarları, bugün Uzakdoğu’dakiler için kullanılan tabirle “ıslak pazarlar”.

Nefes Alamayan Dünya

Ormansızlaşma, günümüzde habitat kaybının en büyük sebebi ve salgınların görülme sıklığını da artıran bir etkiye sahip. Tomrukçuluk, madencilik, yol ve yapı inşaatları, kırım içlerine doğru ilerleyen şehirleşme gibi insana has kalkınmacı eylemler sonucu yaşam alanlarını kaybeden türler, yeni yaşam alanları bulmak için göç etmek zorunda kalıyor ve bu da normalde karşılaşmadıkları yeni türlerle karşılaşmalarına, yeni patojenlere maruz kalmalarıyla sonuçlanıyor. Bu yazının hazırlandığı günlerde üst üste bir günde 55 bin ve 30 bin yeni Covid-19 vakası duyuran Brezilya’nın Amazon Ormanları’nda; 2019’un ilk dokuz ayında 93 bin orman yangını kaydedilmiş, 2018 boyunca ise Amazon biyomunun Brezilya kısmında her bir

- 1 Smith, K.F.; Goldberg, M.; Rosenthal, S.; Carlson, L.; Chen, Chen, C.; Ramachandran, S., “Global rise in human infectious disease outbreaks”, 2014, <https://royalsocietypublishing.org/doi/full/10.1098/rsif.2014.0950#RSIF20140950F1>
- 2 Birleşmiş Milletler Çevre Programı, Frontiers 2016 Raporu, “Emerging Issues of Environmental Concern”, https://environmentlive.unep.org/media/docs/assessments/UNEP_Frontiers_2016_report_emerging_issues_of_environmental_concern.pdf

dakikada iki futbol sahası büyüklüğünde ormanlık alan kaybı yaşanmıştı. Kentsel alanlar dışındaki coğrafyalardaki ormansızlaşmanın motor gücü, intansif tarım uygulamaları ve hayvancılık faaliyetleri.

1980 ile 2000 yılları arasında yok edilen 100 milyon hektar tropik ormanın, 42 milyon hektarı Latin Amerika'daki büyükbaş hayvancılığa otlak sağlamak için, 7,5 milyon hektarı ise Güneydoğu Asya'daki palm (hurma) yağı plantasyonları için yok edildi.³ 2016 yılından bu yana, her yıl ortalama 28 milyon hektar orman kesilerek ya da yakılarak yok ediliyor. Bu da, geçen her bir saniye içinde bir futbol sahası büyüklüğünde ormanın, ev sahipliği yaptığı milyarlarca canlıyla birlikte yok olması anlamına geliyor. Bugün, toplam yaklaşık sekiz milyon hayvan ve bitki türünü barındıran gezegenimiz, yaklaşık 1 milyon canlı türü neslinin tükenmesi tehlikesiyle karşı karşıya. Üstelik türlerin yok olma hızı, geçtiğimiz on milyon yıl boyunca yaşanan yok oluşların yaklaşık yüz katı ve giderek artan bir hızla devam ediyor.

Ormanlar, karasal biyoçeşitliliğin yüzde 80'inden çoğuna ev sahipliği yapan bütüncül ekosistemler. Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü'nün (FAO) beş yılda bir yayımladığı Küresel Orman Kaynakları Değerlendirmesi'nin (FRA) 2020 Raporu ormansızlaşmanın dehşet verici bir hızda arttığını ortaya koyuyor: Her yıl on milyon hektar orman yok oluyor.⁴ Yangınlar, tarımsal faaliyet, imalat sanayi; altyapı inşaatlarına, hayvan çiftliklerine arazi sağlamak amacıyla ağaçların kesilmesi; arazi bütünlüğünün, toprak yapısının, ormanaltı vejetasyonun bozulması vb. insan faaliyetleri sonucu gerçekleşen ormansızlaşma, her yıl doğal habitatını yitiren milyonlarca hayvanın ölmesine, daha fazlasının yer değiştirmesine neden oluyor. Orman ekosisteminin taşıdığı besin zinciri kırıldığı için, zincirin halkasını oluşturan türlerin hayatta kalma kapasiteleri zayıflıyor.

3 Biyoçeşitlilik ve Ekosistem Hizmetleri Konulu Hükümetlerarası Bilim-Politika Platformu, Küresel Değerlendirme Raporu, 2019, <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/05/nature-decline-unprecedented-report/>

4 Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü (FAO), 2020 Küresel Orman Kaynakları Değerlendirmesi (FRA). <http://www.fao.org/forest-resources-assessment/2020/en/>

Her yıl milyonlarca canlı türünün yok olmasına neden olurken, binlercesini neslinin tükenmesi noktasına getiren bu yok oluş silsilesi, biyoçeşitliliğin geri dönüşü olmaksızın kaybına neden oluyor.

SARS-CoV-2 virüsünün hızla yayılmasını ve pandemiye dönüşmesini sağlayan temel faktörlerden biri de, küresel ölçekte hızla devam etmekte olan ormansızlaşmanın neden olduğu bu biyoçeşitlilik kaybı. Biyoçeşitlilik açısından zengin bir orman varlığı, patojenlerin yayılmasını güçleştirirken; azalan biyoçeşitlilik patojenlerin, farklı türlere mensup bireyler arasında geçişini kolaylaştıran en kuvvetli faktör olarak ortaya çıkıyor.⁵ Aslında, ormansızlaşmanın, zoonoz hastalıkların yayılması üzerindeki doğrudan etkisini Covid-19 pandemisinden çok daha önce de, uzun yıllardır biliyorduk. Her yıl yaklaşık 25 bin insanın ölmesine neden olan dang humması, 250 bin insana bulaşan sarıhumma, doğrudan ormansızlaşan arazilerde ortaya çıkmış zoonoz hastalıkların başında geliyor.⁶ Brezilya'da 21. yüzyılın başından yakın bir tarihe dek azalma eğrisi gösteren sıtma salgını vakalarının, son yıllarda yeniden artış göstermesinin temel nedeninin de, Amazon Ormanları'nın yok edilmesi olduğunu hatırlamak gerekiyor. Kesilen, yakılan, vafını yitirmiş orman arazileri, Amazon'larda sıtmanın esas taşıyıcısı olan *Anopheles darlingi* adı verilen sivrisinek türünün üremesi için ideal habitatı oluşturmuştu. Ormanın içinde açılan yolların kenarlarındaki su birikintileri, suyu çekecek ağaçların artık bulunmadığı yerlerde biriken kirli su göletleri bu sivrisineğin larvaları için muhteşem bir yaşam ortamı sunmuştu. Brezilya Amazon Ormanları'nda yapılan bir araştırma, ormansızlaşmadaki yüzde 10 oranındaki artışın, sıtma vakalarında yüzde 3'lük bir artışa neden olduğunu gösteriyor.⁷ Kesilen ormanların sıtma pa-

5 Grandcolas, P.; Justine, J., "Covid-19 or the pandemic of mistreated biodiversity", 29 Nisan 2020, <https://theconversation.com/COVID-19-or-the-pandemic-of-mistreated-biodiversity-136447>

6 Wilcox, B.A.; Ellis, B., "Forests and emerging infectious diseases of humans", *Unasylva*, 2006, Cilt 224, Sayı 57, s. 11-19.

7 MacDonald, A.J.; Mordecai E.A., "Amazon deforestation drives malaria transmission, and malaria burden reduces forest clearing", 2019, <https://www.pnas.org/content/116/44/22212#F1>

raziti taşıyıcıları için mükemmel bir kaynak olduğu, özellikle ormanların iç ve orta, nemin yüksek olduğu kısımlarında açık biçimde görülebiliyor. 1.600 kilometrekare büyüklüğündeki (yaklaşık 300.000 futbol sahası) Amazon Ormanı'nın kesilmesi, 10 bin yeni sıtma vakası anlamına geliyor.⁸ Benzer şekilde, Malezya'daki sıtma salgınları da, palm yağı ve diğer plantasyonlar için ormanların kesilmesine paralel olarak ilerliyor. Ülkede 2000 yılından bu yana gerçekleşen toplam ormansızlaşmanın itici gücünü, yüzde 47'lik bir payla endüstriyel palm yağı plantasyonları oluştururken, onu başta sığırcılık olmak üzere besi hayvancılığı ve soya fasulyesi ekimi takip ediyor. Liberya ormanlarının palm yağı plantasyonları için yok edilmesine paralel olarak ortaya çıkan Lassa virüsü de, yaban hayvanlarıyla, özellikle kemirgenlerle artan temasın sonuçlarından biri. Orman vasfını yitirmiş arazilerde, hurma ağaçları ve meyvelerinin varlığıyla popülasyonları hızla artan orman fareleriyle temas eden palm yağı üretiminde çalışan işçiler, yerleşimciler ve aileleri bu virüsün ilk insan konakları. Asya kıtasının en büyük adası olan Borneo ve Batı Endonezya'daki Sumatra Adaları'nda, palm yağı plantasyonlarının kurulabilmesi için ormansızlaştırılan bölgelerde en az 50 bin orangutanın öldüğünü biliyoruz.⁹ Bataklık arazilerini dönüştürmek için gereken yakma, kurutma, su tahliyesi faaliyetleri ise, bu ekolojik yıkımın bedelini bir üst düzeye, iklim krizine taşıyor: Ormansızlaştırma sonucu bataklık arazilerinin palm yağı plantasyonlarına dönüştürülmesi sürecinin neden olduğu karbon salımları, Endonezya'yı karbon salımıyla dünyayı en çok kirleten ülkeler sıralamasında onuncu sıraya yerleştiriyor.¹⁰

Yaban hayatı ile kentsel kurulu çevre arasında bir tür koruyucu

- 8 de Oliveira Padilha, M.A., de Oliveira Melo, J., Romano, G., "Comparison of malaria incidence rates and socioeconomic-environmental factors between the states of Acre and Rondônia: a spatio-temporal modelling study", *Malar J*, 2019, Cilt 18, s. 306, <https://doi.org/10.1186/s12936-019-2938-0>
- 9 Zimmer, K., "Deforestation is leading to more infectious diseases in humans", 22 Kasım 2019, <https://www.nationalgeographic.com/science/2019/11/deforestation-leading-to-more-infectious-diseases-inhumans/>
- 10 Küresel Karbon Atlası, erişim tarihi: 13 Temmuz 2020, <http://www.globalcarbonatlas.org/en/CO2-emissions>

masif ara-alanlar oluşturan ormanların bu faaliyetlere arazi sağlamak amacıyla yok edilmesi, başta orman çeperlerinde yaşayan, geçimlerini orman ekonomileriyle sağlayan insan toplulukları ile yaban hayvanları arasındaki teması artırıyor. Temasın bir boyutu, yaşam alanları yok edilmiş olan yaban hayvanlarının zorunlu hareketliliği. Orman ekosisteminde yaşayan pek çok yaban hayvanı türü, hayatta kalabilmek için, yiyecek ve su bulabileceği, üreyebileceği ve barınabileceği güvenli bir alan bulma itkisiyle yer değiştiriyor. İnsan yerleşimlerine yaklaşan yaban hayvanlarıyla karşılaşmalar; sanki yaşam alanları ihlal edilenler hayvanlar değil de, insanlarmış gibi emniyet söylemleriyle, hayvan istilasına karşı savunmacı pratiklerle, istila ve bulaşıcı hastalık paranoyasıyla şekilleniyor ve genellikle hayvanların aleyhine sonuçlanıyor. Şehre inen domuzlar, otoyol kenarlarında yatan tilkiler, geceleri yemek ya da su bulmak için evlerin bahçelerine girip çöp kutularını karıştıran çakallar başta olmak üzere büyük etçiller çoğu kez haberlere taşınmalarından kısa bir süre sonra, asayiş bozan varlıklar olarak düşmanlaştırılıp kovularak ya da öldürülerek insan yerleşimlerinden uzaklaştırılıyorlar. Otçullar ve birincil yiyicilerin görünürlüğü biraz daha sempatiyle karşılanabiliyorken; kemirgenler, sürüngenler ve böcekler sıklıkla istilacı birlikler olarak tanımlanarak düşmanlaştırıcı bir türcü söylemle kuşatılıyor. Bu hayvanlar gözden çıkarılabilir, kitlesel olarak imha edilebilir varlıklar olarak görülüyorlar. Yarasa, fare, rakun, yılan gibi “yarı domestik yaban hayatı” (*peri-domestic wildlife*) ya da bir başka deyişle kent yaşamının evcilleştirilmemiş yerleşimcileri, Covid-19 pandemisi başladığı günden itibaren bu yıkıcı söylemlerle bir kez daha kuşatılmış durumda. Bazı ülkeler, bu türleri kentlerden uzaklaştırmaya yönelik toplu imha gibi köktenci, agresif ve ekosistem bütünlüğünü bozacağı için çok daha büyük sorunlara neden olabilecek önlemler geliştirmeye başladı bile.¹¹ Türcülük, mikro-türcülük, ayrımcılık, düşmanlaştırıcı farklılaştırma eğilimleriyle kuvvetlenirken, nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan yaban hayvan türlerine yönelik şiddet ce-

11 Redferan, G., “Fear of flying foxes: coronavirus is topping off a bad year for Australia’s bats”, 8 Mayıs 2020, <https://www.theguardian.com/environment/2020/may/09/fear-of-flying-foxes-coronavirus-is-topping-off-a-bad-year-for-australias-bats>

zadan muaf tutuluyor ve sıradanlaşıyor. Konaklama ve dinlenme durakları ortadan kalktığı için göç rotalarını tamamlayamayan kuşlar, besin zinciri bozulduğu için aç kalan etçiller, böcekçiller, otçullar; ormanaltı bitki örtüsünün canlılığını ve dengesini sağlayan ayırtıştırıcılar, böcekler, solucanlar ve çürükçüller de, ormansızlaşmanın görünür olmayan mağdurları, insan temasından ve patojen geçişinden nasibini alan türler arasında yer alıyor.

Yabanın Gasbı: Av, Egzotik Hayvan Kaçakçılığı, Yaban Eti Ticareti

Dünya çapında ormanlar, yüzde 60'ını dünyanın en yoksul nüfusunun oluşturduğu yaklaşık 1,6 milyar insanın temel yaşam alanını ve geçim kaynağını oluşturuyor. Hızla ormansızlaşan bölgelerde, temel sağlık olanaklarından mahrum koşullarda yaşamını sürdürmeye çalışan pek çok orman yerleşimcisi, geçimini sağlamak için, ormanın yok edilmesiyle adeta koruma kalkanını yitirmiş olan yaban hayvanlarına yöneliyor. Ancak av olgusu, ne kısa bir süre önce öldürdüğü aslanın, filin, geyiğin yanı başında gülerек poz veren avcının hazzından, üstünlük ve egemenlik duygusu tatmininden ne de yoksul orman yerleşimcilerinin geçim stratejisinden ibaret. Avcılık, özellikle yaban hayvanı avcılığı, denetimsiz, cezadan muaf pratiklerle ve ilişki ağlarıyla büyüyen, yüksek kâr marjına sahip uluslararası hayvan kaçakçılığı piyasasının en kritik halkası.

Ormanların yok edilmesiyle adeta koruma kalkanını yitirmiş olan pek çok yaban hayvanı türü, küresel ölçekte hızla büyümekte olan iki piyasanın ucuz, hatta bedava “hammaddesine” dönüşüyor: egzotik hayvan kaçakçılığı ve yaban eti ticareti (*bushmeat trade*).

Pek çok zoonoz hastalığının, salgının ve nihayet bugün Covid-19 pandemisinin kaynağında da, bu iki sektörün devamı için girişilen yaban hayvanı avcılığı, yakalama ve tecrit etme faaliyetleri bulunuyor. Gerek ulusal mevzuatlar yoluyla yasallaştırılmış avcılık, gerekse yasadışı avlanma nedeniyle milyonlarca hayvan yaşam alanlarından kopararak, kaçırılarak, tecrit altında, işkenceyle öldürülüyor.

Boynuzları için öldürülen gergedanlar, dişleri için öldürülen filer, derisi ve kemikleri için avlanan aslan ve kaplanlar, safra kesesinden elde edilen ve şifalı olduğuna inanılan bir damla yağ için öldürülen ayılar ya da sırf rekreasyonel amaçlarla öldürülen, egzotik evcil hayvan pazarlarına, deri ve kürk endüstrisine satılan milyonlarca memeli, sürüngen, omurgasız hayvan, iki yaşamlılar ve balıklar. Küresel ölçekte örgütlenen yaban hayvanı kaçakçılığı yıllık yaklaşık sekiz ila on milyar dolarla değişen bir ticaret hacmine sahip. Tıpkı silah, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı ticareti gibi devasa hacme sahip olan yasadışı piyasaların başında geliyor.¹²

Egzotik ve yabani hayvanların uluslararası ticaretini belli esaslara bağlayan Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES) 1975 yılında imzalandı ve yürürlüğe girdi.¹³ Bugün 183 devletin imzacısı olduğu ve 35 binden fazla canlı türünü kapsayan CITES, uluslararası yaban hayvanı ticaretini denetlemekle kısmi bir başarı göstermiş olsa bile, böylesi bir kitlesel hayvan kıyımına, zincirleme habitat yıkımlarına ve biyoçeşitliliğin hızla yok olmasına neden olan yaban hayvanı avcılığını durdurmakta yetersiz kalıyor.¹⁴ Çünkü sözleşme uluslararası yaban hayvanı kaçakçılığının denetlenmesini öne çıkarırken, ulusal sınırlar içindeki avcılık ve hayvan ticaretini engelleme konusunda etkili değil. Türkiye dahil olmak üzere pek çok imzacı ülkenin ulusal mevzuatında yaban hayvanı avcılığına yönelik cezai yaptırımlar yok ya da yetersiz. Pek çok ülkede kara avcılığı, hayvan hakları ihlali ve ekolojik yı-

12 Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC), "Wildlife crime worth USD 8-10 billion annually, ranking it alongside human trafficking, arms and drug dealing in terms of profits: UNODC chief", 2014, <https://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2014/May/wildlife-crime-worth-8-10-billion-annually.html>

13 2020 yılı itibarıyla CITES'i imzalamayan iki ülke bulunuyor: Kuzey Kore ve Güney Sudan.

14 CITES'in özellikle Ek-1 listesinde yer alan, "nesilleri tükenme tehdidi ile karşı karşıya bulunan ve bu nedenle ticaretinin sıkı mevzuata tabi tutulması ve bu ticarete sadece istisnai durumlarda izin verilmesi zorunlu olan türler" arasındaki 930 türün uluslararası ticaretini büyük ölçüde engellemiş olması, sözleşmenin pek çok ülkede ekoloji ve hayvan hakları mücadelesinde çerçeve metin olarak görülmesini sağlamış durumda.

kımın ana faktörü olarak değil, belirli koşullara bağlanarak sürdürülmesi, hatta doğa turizminin teşvik edilmesi gereken bir başlığı olarak görülüyor. Özellikle çeper ülkelerin büyüyen ekonomilerinde istihdam dışı kalan yoksul kesimlerin geçim kaynağını oluşturması sebebiyle varlığını sürdürmesine müsaade edilen yaban hayvanı avcılığı ve ticareti, zoonoz hastalıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını sağlayan en geniş halkayı oluşturuyor.

Yaban hayvanı avcılığını, salgınların ana kaynağı olarak görmemizi gerektiren tecrübelerimiz hayli ağırdır. Liste uzun: Bugüne kadar ki en ölümcül zoonoz salgınlarından biri olan Batı Afrika Ebola salgınının kaynağı kesin olarak bilinmese de yarasalar, primatlar, kır faresi ve kemirgenlerin, orman etçilleriyle temastan geçtiği tahmin ediliyor. HIV, HIV-1 ve HIV-2 virüslerinin kaynağının da, Batı ve Orta Afrika'da yaşayan maymun türlerinde görülen SIV virüsleri olduğunu; etleri için, geleneksel medikal pratikler ya da egzotik evcil hayvan piyasasına satılmak üzere avlanan bu maymun türleriyle temasın HIV/AIDS salgınının kökeninde yattığını biliyoruz. Afrika ve Güneydoğu Asya ormanlarında yaşayan misk kedilerinden ve yarasalarla temasla bulaşan SARS salgını da, misk kedisi ticaretinin yasaklanmasıyla kontrol altına alınabilmişti. İspanyol gribi, kuş gribi, domuz gribi listenin en bilinen zoonoz kaynaklı salgınlarından. Asemptomatik olması sebebiyle küresel ölçekte kısa zamanda en yüksek vaka ve ölüm oranına ulaşmış olan Covid-19 ise bu listeye en üst sıradan giriş yapmış durumda.

Listenin sonuna eklenen ve bu yazının yazıldığı tarihte hâlâ kontrol altına alınmamış olan Covid-19 pandemisinin kaynağında da yaban hayvanı avcılığı ve ticareti var: SARS-CoV-2 virüsünün yarasa ile insan arasındaki kayıp geçiş halkası olduğu tahmin edilen canlı türlerinden biri olan pangolin, dünyada, CITES listesinde yer alanlar arasında en çok kaçakçılığı yapılan memeli türü.¹⁵ Üstelik geleneksel Çin ilaçlarının yapımında kullanılan ve eti birçok Asya ülkesinde yenen pangolinin sekiz alt türünün tamamı, 2014'ten bu yana Dünya

15 Wildlife Conservation Research Unit - Araştırma: Pangolinler - Kaçak Avcılık, Ticaret ve Tanıtım, <https://www.wildcru.org/research/pangolins/>

Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği'nin "Tehlike Altındaki Türler Kırmızı Listesi" içinde yer alıyor. Buna rağmen, merkezî Afrika ormanlarında yılda 400 bin ile 2.7 milyon arasında pangolinin avlandığı ve 2000 yılından bu yana, dünya genelinde bir milyondan fazlasının da yasadışı yollarla ticaretinin yapıldığı tahmin ediliyor.¹⁶

Başta CITES olmak üzere uluslararası sözleşmelerin bağlayıcı maddeleri, ülkeleri uluslararası ölçekte yaban hayvanı kaçakçılığı ve ticaretini denetlemeye sevk etse de, ulusal pazarlardaki denetimsizlik, cezadan muafiyet, yaban hayvanı avcılığı zoonoz hastalıkların ortaya çıkışı için gerekli koşulları sağlıyor. Yaban eti ticareti (*bushmeat trade*) adı verilen bu sektör, endüstriyel et endüstrisinin henüz örgütlenmediği coğrafyalarda, hayvan yemenin ve öldürmenin de yeni mecralarını oluşturuyor.

Islak Pazarlar

Covid-19 salgınına neden olan SARS-CoV-2 virüsü de dahil olmak üzere zoonotik virüslerin üremesinde ve insanlara bulaşmasında önemli bir diğer faktör de "ıslak pazar" adı verilen, envai tür yaban hayvanının ölü, yarı ölü ve canlı olarak satıldığı açık et pazarları.

Covid-19'un çıkış noktası olan Wuhan'daki ıslak pazarda canlı kurt yavrusu, semender, timsah, akrep, fare, sincap, tilki, kaplumbağa ve 2002 ve 2003'te yüzlerce insanın ölümüne neden olan SARS salgınının da kaynağı olduğu ifade edilen misk kedisi de bulunuyordu. Benzer şekilde, batı ve merkezî Afrika'daki kent hayvan pazarlarında da maymun, yarasa, birçok kuş türü, memeliler, böcek ve kemirgenler, açık çöp toplama alanlarına çok yakın noktalarda, bir lağım şebekesi olmadan öldürülüp oracıkta satılıyorlar. Habitat tahribatıyla başlayan yaban hayatın yıkımı, türlerin bu pazarlarda öldürülerek satılmaları ve hayvansal gıda tüketimi sistemine sokulmasıyla

16 Ingram, D.J.; Coad, L.; Abernethy, K.A.; Maisels, F.; Stokes, E.J.; vd., "Assessing Africa-Wide Pangolin Exploitation by Scaling", 2017, <https://constrain-eu.org/assets/docs/CONSTRAIN-Zero%20In%20On%20The%20Remaining%20Carbon>

sistematikliğini koruyor. Endonezya'daki Tomohon Pazarı'nın bir uç örnek olarak öne çıktığı ve bu pazarlarda üretilen dehşet ögesi de, "öldürülebilirlik" mesajını kuvvetlendirerek bu sistemin toplamdaki normalizasyonunu tahkim ediyor ve yaban hayatına saygılı mesafe pratiğini daha da zayıflatıyor. Yaban hayatının yıkımının, arkasına bir endüstri almış olan bir düşünce pratiği olduğunu, bu gibi örnekler üzerinden de akılda tutmak gerekiyor. Emory Üniversitesi Çevre Bilimleri Bölümü'nden Thomas Gillespie, ıslak marketlerin türler arası patojen geçişi için kusursuz fırtına koşulları oluşturduğunu belirtiyor ve uyarıyor: "İster orman gibi doğal bir ortamda, ister ıslak pazarda, türler arasında yeni bir etkileşim gerçekleşiyorsa, kontrolsüz yayılma an meselesidir."¹⁷

Avlanan yaban hayvanları çoğu kez parçalanmadan, bazen de eti, iç organları, yağı, derisi, kürkü, tırnakları ayrıştırılarak şehirlere taşınıyor. Avlanırken, avlandıktan sonra ve avlanan hayvanın şehre transferi sırasındaki ilk temaslar, zoonozların ortaya çıktığı ve genelde en ölümcül etkilerinin görüldüğü basamağı oluşturuyor. Zoonotik enfeksiyonların çoğu öldürücü semptomlara neden olduğu için, virüsün yayılması mümkün olamayabiliyor. Ancak avcılığın yoğunluğu, giderek daha fazla mülksüzleşen, ormansızlaşan ve yerinden edilen yoksulun bu enformel sektörde geçim araması, avlanan hayvanların yüzlercesinin bir arada kent merkezlerinde pazarlara ulaştırılması, tüm bu hareketlilik, salgın ihtimallerini kuvvetlendiriyor.

Çoğu kez en acımasız yöntemlerle öldürülen binlerce yaban hayvanı, insanla temasında ortaya çıkacak sonsuz sayıda zoonoz ihtimaliyle birlikte, henüz adını, patojen davranışını, yapısını ve etkisini bilmediğimiz milyarlarca virüs, parazit, bakteri, mantar ve enfeksiyonla birlikte kent merkezlerine taşınıyor. Ebola virüsünün yayılması da, şehirdeki et piyasalarında satılmaları için kırsaldan yaban hay-

17 Vidal, J., "Destruction Of Habitat and Loss Of Biodiversity Are Creating The Perfect Conditions For Diseases Like COVID-19 To Emerge - As habitat and biodiversity loss increase globally, the novel coronavirus outbreak may be just the beginning of mass pandemics", 2020, <https://ensia.com/features/covid-19-coronavirus-biodiversity-planetary-health-zoonoses/>

vanlarının avlanarak getirilmesiyle, böylesi bir rotayla gerçekleşmişti. Afrika'da, Çin'de ve Güneydoğu Asya'da pek çok şehirde bulunan, yarasa, maymun, kamyş sıçanı (*cane rat*), antilop gibi hayvanların cesetlerinin yoğun ilgi gördüğü yaban eti pazarlarında, bu hayvanlar tuzlanarak, kurutularak ya da tütsülenerek satılıyor. Bu yöntemlerin hiçbiri, bu pazarlarda satılan ölü ya da yarı ölü yaban hayvanlarındaki enfeksiyonların varlığını ya da geçişini azaltmıyor.

Güneydoğu Asya'nın, Afrika'nın, Çin Hindi'yle özdeşleştirilen ancak yaban hayvanlarının avlandığı hemen her coğrafyada giderek yaygınlaşan ıslak pazarlar, yalnızca türcülüğün ve hayvan hakları ihlallerinin özelleşmiş mekânları değil. Binlerce hayvanın diri diri parçalandığı, çıplak elle dağıtıldığı, istiflendiği, taşındığı, açık tezgâhlarda satıldığı, kimisi yarı ölü halde, pek çoğunun kanı, salyası, dışkısı, idrarının birbirine ve insanlara bulaştığı bu pazarlar, aynı zamanda müreffeh Batı'nın, küresel Kuzey'in, gelişmiş ülkelerin, sermayenin ve servetin biriktiği güç merkezlerinin, egemen kültür ve ideoloji dünyalarının ürettiği yıkıcı söylemlerin hedefinde de yer alıyor.

Covid-19 pandemisiyle birlikte, ıslak pazarlar, bulunduğu ülkeler, bu pazarlarda çalışan insanlar, yaban hayvanı yeme kültürü ve alışkanlıkları; hayvan öldürmenin şekere bulanıp rafineleştirilen, insanileştirilmiş söylemlerle kuşatılmış formlarını ifade eden entegre et endüstrisi modelleriyle sahte bir karşıtlık tahayyülüyle ele alınıyor. Çünkü hayvanlarla kurulan sömürü, gasp ve öldürme ilişkisinin farklı kültürel-toplumsal pratikleri arasındaki kurulan bu sahte karşıtlık; ırkçılığı, ayrımcılığı, doğanın, hayvanların, emeğin sömürsünü ve gasbını, egemen olanın kendi dışında yaşamı bedava kaynak olarak görmesini, güçsüzün, yoksulun ve yoksunun yaşam ve geçim pratiklerinin vahşileştirilmesini, egzotikleştirilerek düşmanlaştırılmasını, böylelikle daha kolay sömürülebilir, dışlanabilir, yok sayılabilir ve yok edilebilir kılınmasını mümkün kılan bir sembolik evrenin temelini oluşturuyor.

Oysa ıslak pazarlar, her gün binlerce hayvanın tecrit ve işkenceyle öldürüldüğü yüksek güvenli hapisane görünümündeki mezbahaların, üniversitelerin ve araştırma kurumlarının steril ve her

türlü kontaminasyona karşı özenle korunan hayvanlı deney laboratuvarları, yaşam alanlarından koparılan hayvanların sakinleştirici ilaçlarla kontrol altında tutulup sergilendiği hayvanat bahçelerinden farksız.¹⁸ Hayvanları avlamanın, eti, derisi, kemiği, yağı için öldürüp satmanın, doğal yaşamlarından kopararak çalıştırmanın, esaret altında sergilemenin eşkökenli ve farklılaşmış tertipleri, mekânları ve formları. Islak pazar ile yüksek teknoloji bir mezbaha arasındaki temel fark, her ikisine de içkin olan şiddete dair niceliksel ya da niteliksel bir fark değil. Aralarındaki fark; şiddetin görünürlüğü, sembolik ve materyal ekonomilerdeki yerine, örgütlenme yollarına dair. Hayvanları kullanma, sömürme ve öldürme ilişkisinin ıslak pazarlarda görünür, açık ve enformel ilişkiler ağıyla örgütlenmiş; entegre et endüstrisinde ise gizlenmiş, görünür olmayan ve kurumsallaşmış halini görüyoruz. İlki, her türlü hayvanın belirli bir protokolü takip etmeksizin öldürülüp yenebilmesini sağlayan dolaylı, ritüelistik olmayan, şiddeti görünür kılmanın yarattığı normalleşme içinde işleyen bir düzen. İkincisi ise, Batı metafiziğine içkin kolonyalizmin, hayvan ölüsü yemenin ataerkiyle, insan, bilinç, mantık ve dil merkeziliğiyle bütünleşik öldürme ilişkisinin, doğa, hayvan ve ve aynılık tahayüllerine dahil olmayan başkalık üzerindeki tahakküm, kullanma ve sömürü geleneğinin bir ürünü.¹⁹ Bu geleneğin içinden ona karşı bir hareket olarak gelişmiş, (hayvanların yaşam haklarını öne çıkaran hayvan özgürlüğü düşüncesinin aksine) iyileştirmeci bir yakla-

18 Grace, D.; Roesel, K., *Food Safety and Informal Markets: Animal products in sub-Saharan Africa*, Routledge, 2014.

19 Derrida, "Ends of Man" [İnsanın Amaçları] adlı metninde hayvanların varlığına, bedenlerine, haklarına ilişkin tasarruflarımızın eşkökenliliğini tartışır. Batı metafiziğinin temelinde yatan öznellik anlayışının, Kartezyen geleneğin klasik insan-hayvan ayrımının da ötesine geçen, bir dizi dışlayıcı ilişkilerin içinde kurulduğunu savunur. *Carno-phallo-logo-centrism* olarak adlandırdığı bu ilişkiler ağında fedacı (bedensel ve etçil, *carno*), eril (*phallo*), dil merkezci (*logos*) öznellik metafiziğinin yattığını, hayvanların da, tıpkı bu ilişkiler içinde öznellik atfedilmeyen diğer tüm varlıklar gibi, insanın korumasından mahrum, şiddet karşısında korumasız bırakılmasını tartışır. Derrida'nın 1969 tarihli bu metni, hayvanların yaşam koşullarını iyileştirmeyi öne çıkaran hayvan refahı perspektifinin ve liberal hayvan hakları yaklaşımının, bugün küresel ölçekte iktisadi, politik ve dilsel olarak örgütlenen hayvan hakları ihlalleri karşısındaki açmazlara işaret etmesi açısından da kritik öneme sahip.

şım olan hayvan refahı perspektifiyle şekillenen rafine edilmiş ölüm, insani ve acısız muamele (*humane treatment*) anlayışının ürünü.

Bir Sonraki Salgının Merkez Üsleri: Hayvan Çiftlikleri

Büyük kısmı kent merkezlerinden uzakta inşa edilen, dışarıdan bakıldığında içeride örgütlediği vahşete dair en ufak bir fikir veremeyen, hayvanların birbirleriyle ve insanlarla herhangi bir etkileşimine izin vermeyecek şekilde organize edilmiş, her biri yüksek güvenlik önlemleriyle korunan birer tecrit mekânı olan endüstriyel hayvan çiftliklerinin, bir sonraki pandeminin merkez üsleri olacağı düşünülüyor.

Türkiye’de örneklerini yalnızca yumurta ve tavukçuluk endüstrisinde gördüğümüz endüstriyel hayvan çiftliklerini, Covid-19 pandemisinden sağ çıkan dünyayı bekleyen felaketlerin merkezine taşıyan iki boyutu var. İlki, binlerce hayvanın tecrit koşullarında, doğal olmayan yollarla döllenirip üretildiği, birbirleriyle ve insanlarla sosyallaşmadan, vücutlarının ancak sığabildiği kafeslere zincirli halde, düzenli olarak ilaç verilerek tutulduğu, yapay yollarla havalandırılan, soğutulan ve aydınlatılan bu fabrikalar, zoonoz salgınlarının ilk basamağı olan “antijen kayması” adı verilen süreç için en verimli ortamı sunuyor. Antijen kayması, sadece hayvanlarda bulunan bir virüsün insan metabolizmasına zarar veren bir forma evrilmesi anlamına gelen ve bugüne dek en sık tavuk ve domuz çiftliklerinde görülmüş bir tür mutasyon. Domuz gribi (H1N1) ve kuş gribi (H5N1) virüslerinin de bu çiftliklerde ortaya çıktığı bugün artık bilinen bir gerçek.²⁰

Endüstriyel çiftlikler ve mezbahalar, hayvan endüstrisinin ve intansif tarımcılığın özelleşmiş mekânları. Antijen kaymasının yoğun olarak yaşandığı bu mekânlar, büyük çoğunluğu güvencesiz,

20 Schmidt, C.W., “Swine CAFOs & novel H1N1 flu: separating facts from fears”, *Environmental health perspectives*, 2009, Cilt 117, Sayı 9, <https://doi.org/10.1289/ehp.117-a394>

düşük ücretlerle, koruyucu sağlık hizmetlerinden yoksun koşullarda çalıştırılan işçilerin doğrudan zoonoz enfeksiyonlara maruz kaldığı, yapay olarak havalandırılan ve soğutulan tecrit merkezleri. Hayvanların döllendirilmesi, doğurtulması, ilaçlanması, öldürülmesi, “işe yaramayan” kısımlarının ayrıştırılması, kan, dışkı ve idrarlarının, yağ, tırnak ve kıllarının tasfiye edilmesi süreçlerinin her biri zoonoz salgınların en kritik arayüzünü oluşturuyor. Ancak bu arayüzlerin arka planında işleyen, hayvanların doğadan koparılıp çiftliklere taşınmasından ve market rafında plastik pakete sarılmış bir et yığınının dönüşmesi arasındaki tüm süreçler, antijen kaymasının henüz bilinmeyen varyasyonlarına da gebe. Üstelik bu süreçlerdeki zoonoz riski, yalnızca çiftliklere kapatılan hayvanlarla bu sektörün çeşitli aşamalarında çalışan insanlar arasındaki temaslarla sınırlı değil. 2015-2016 yılında El Nino kasırgasının ve yoğun yağışların tetiklediği Rift Vadisi Humması (RVF) adı verilen zoonozun yayılmasında, çiftliklere taşınan büyükbaş hayvanlar ara konak işlevi görmüşlerdi. Son olarak 2016’da Nijerya’da görülen hastalık, ilk olarak yaban hayvanları ile sivrisinekler arasında geçiş gösteren patojenlerin büyükbaş hayvanlara, oradan da çiftliklerde çalışanlara bulaşmasıyla zoonotik bir epidemiyeye dönüşmüştü.²¹

Milyarlarca hayvanın eti, sütü, yağı, derisi için öldürüldüğü bu kanlı endüstriyi ayakta tutmak, çiftliklerinden otlarına, atık tesislerinden soğuk depolarına kadar tüm süreçlerine yer açmak için her yıl milyonlarca dönüm orman arazisinin yok edildiğini de unutmamamız gerekiyor. Yok edilen ormanların giderek şiddetlenen iklim krizi karşısında tek can simidimiz olabilecek karbon yutakları olduğunu, binlerce hayvanı öldürürken iklim krizinin etkilerini azaltmak için tek şansımızı da yok ettiğimizi düşünürsek durumun vehameti ortaya çıkıyor. Ormansızlaşma, yaban hayatı tahribatı, avcılık, endüstriyel hayvancılık ve iklim krizi. Her biri birbirini tetikleyen bu süreçler, bugün Covid-19 pandemisinin ve hayatta kalanlarımızı bekleyen bir sonraki pandeminin arkasında yatan temel süreçler.

21 World Health Organization, “Rift valley fever”, 2018, <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/rift-valley-fever>

İklim Krizi: Bir Sonraki Salgının Ayak Sesleri

Gezegen, Covid-19'la sarsıldığında, aslında dün temelleri atılan, bugün kriz haline gelen, yarın ise kendinden başka hiçbir şeyi belki de tartıştırmayacak başka bir krizle sarsılmaktaydı – hâlâ da sarsılıyor: İklim krizi. Günümüzün yakıcı sorunu Covid-19'un sebeplerine dair bu yazıda tartışılan her bir öğeyi, yaşamın istisnasız her bir ögesini etkilemekte olan iklim krizini derinleştiren faktörlerin arasında saymak mümkündür. Eşi benzeri görülmemiş bir eylem ve önlemler dizisi devreye alınmazsa on yıldan daha kısa bir zaman içinde geri dönülemez noktanın da ötesine geçebileceği tartışılan iklim krizi, hem yeni küresel salgınların ortaya çıkması hem de mevcut şartlarda öngörülebilir salgınlarla mücadelede zayıflama ihtimalini de beraberinde getiren yakıcı bir sorun, insanlığın karşılaştığı en büyük sorun. Dahası, iklim krizinin; uygun çevresel ortamların oluşmasına neden olarak, yeni salgınlara doğrudan yol açabileceği de biliminsanlarının öngörülleri arasında. Nitekim, Covid-19 patlak vermeden önce, 6. Değerlendirme Raporu'nu hazırlamakta olan Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)²², iklim değişikliği ile biyoçeşitlilik arasındaki ilişkiler üzerine çalışmak amacıyla, mayıs ayında Hükümetlerarası Bilim-Politika Platformu'yla ortak bir atölye planlamıştı. Fakat IPCC'nin İklim Değişikliğinin Etkileri çalışma grubunun eşbaşkanı Hans-Otto Pörtner, bu etkinliğin erteleneceğini, daha fazla biliminsanın biyoçeşitlilik, iklim değişikliği ve Corona virüsü arasındaki ilişkiler üzerine çalıştığını ve ilk bulguların da raporda yer alacağını ifade etmişti: "Bilim temelli politikalara olan ihtiyaç anlamında, bu krizler (Corona virüsü ve iklim değişikliği) arasında benzerlik var – Corona virüsündeki başarısız olan aynı politikacıların, iklim tarafında da başarısız olduğunu görüyorsunuz. Riskleri anlayan politika yapıcılarımıza ihtiyacımız var."²³

Pörtner, bir başka demecinde, insanlarla diğer canlıların arasın-

22 Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli.

23 Doyle, A., "Next UN climate science report to consider lessons from coronavirus", 23 Nisan 2020, <https://www.climatechangenews.com/2020/04/23/next-un-climate-science-report-consider-pandemic-risk/>

daki karşılaşmaların salgınla olan ilişkisini çok daha doğrudan bir biçimde kurmuştu: “Hayvanlardan bulaşan her yeni hastalık, insanın vahşi yaşamla temasa geçmesiyle başlar. Üstelik, iklim değişikliği ve biyoçeşitlilik tahribatının, bu karşılaşmaların sıklığını, zamanlamasını ve konumunu şekillendirmede rol oynaması çok olasıdır. İklim değişikliğinin bu ilişkileri etkilemede bir aktör olduğu çok açıktır. İklim değişikliği, türlerin biyocoğrafi dağılımını şekillendirir. Gelecekte eğer türlerin, insanların hâkim olduğu bölgelere doğru göç ettiğini görürsek, salgınların evrimleşmesi için yeni fırsatlar görebiliriz.”²⁴

Sıcaklıkların artmasına bağlı olarak canlıların, gezegenin daha serin kesimlerine doğru hareket ettiği iklim biliminin genel geçer olarak bilinen olgularından. Gerçekten de, uzmanlar, iklim değişikliği kaynaklı tür göçlerinin son 25 bin yıldaki en yüksek seviyesine ulaştığını ifade ediyor. Karasal türler, kutuplara doğru on yılda ortalama 17 kilometre kat ederken, denizel türler ise yine her on yılda kutuplara ortalama 72 kilometre yaklaşıyorlar.²⁵ İklim değişikliği kaynaklı bu hareketlilik, göç eden türlerin barındırdığı patojenlerin de hareketi; dolayısıyla bu, patojenlerin etki alanlarının da genişlediği anlamına geliyor. Bu hareketliliğin insan üzerindeki etkisi, salgın hastalık açısından bulguları ise, kendini çok yakın geçmişte sivrisinek türlerinin göçleriyle göstermiş durumda. Sivrisineklerin, sıcaklık değişiklikleri nedeniyle Avrupa’da daha sık görülmeleri sonucu, o güne dek endemik olmadığı kabul edilen bazı Orta ve Kuzey Avrupa ülkelerinde, Plasmodium parazitlerinin neden olduğu sıtma olguları görülmeye başlanmış durumda. Bir diğer örnek ise, Aedes cinsi sivrisineklerin, İtalya’da neden olduğu Chikungunya salgını.²⁶ İklim

- 24 Dunne, D., “Q&A: Could climate change and biodiversity loss raise the risk of pandemics?”, 15 Mayıs 2020, <https://www.carbonbrief.org/q-and-a-could-climate-change-and-biodiversity-loss-raise-the-risk-of-pandemics>
- 25 Pecl, G.T.; Araujo, M.B.; Bell, J.; Blanchard, J.; Bonebrake, T.C.; Chen, I.; Clark, T.D.; Colwell, R.K.; Danielsen, F.; Evengard, B.; Robinson, S. vd., “Biodiversity redistribution under climate change: Impacts on ecosystems and human well-being”, *Science*, 2017, Cilt 355, Sayı 6332, s. 1-9.
- 26 Badur, S., “Küreselleşmeden İklim Krizine: Enfeksiyon Hastalıklarında Geline Nokta”, 2020, <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200521-19053922.pdf>

krizi nedeniyle salgın riski oluşturan bir diğer hastalık ise Lyme hastalığı. İklim değişikliğine bağlı sıcaklık artışları, Kuzey Amerika'da kenelerin sayısında, türlerinde, aktivite seviyelerinde ve coğrafi dağılımında artışa neden olmuş durumda.²⁷ Aynı şekilde, sıcaklık artışlarıyla daha ılık geçen kışlar, İngiltere'de de Lyme hastalığının önemli ölçüde ilerlemesini de beraberinde getirdi.²⁸ İngiltere Ulusal Sağlık Hizmetleri'nin (NHS) 2015'teki bülteni, hastalık vakalarında 2001 seviyesinin tahminen on katına ulaşıldığını, buna ek olarak, Londra'nın güneyindeki parklarda kene sayısında artış olduğunu,²⁹ dolayısıyla Londrakent nüfusunun da Lyme hastalığı tehdidiyle karşı karşıya olduğunu ifade ediyor.

Tüm bu yeni salgın risklerini ortaya çıkaran iklim krizinin sebeplerine eğildiğimizde ise, bu yöndeki tartışmaların başat ekseninin, iklimde ortaya çıkan ve birçok türün sonunu getirme riskini doğuran yüksek hızlı değişikliğin, antropojenik (insan kaynaklı) olduğunu görüyoruz. Bu bulgunun temeli, endüstrileşme öncesi ve sonrası dönemler arasındaki sera gazı salım miktarları arasındaki, her şeyi değiştiren fark. Bu miktarların hangi insan faaliyetlerinden kaynaklandığı da; hangi faaliyete yönelik nasıl bir acil iklim önlemi alınacağını belirlemesi açısından hayati.

IPCC'nin 8 Ağustos 2019'da yayımladığı İklim Değişikliği ve Arazi Özel Raporu'na göre tarım, ormancılık ve diğer arazi kullanımı (AFOLU) faaliyetleri, 2007-2016 arasında insan faaliyetleri sonucu atmosfere salınan karbondioksitin (CO_2) yüzde 13'ünü, nitröz oksidin (NO_2) yüzde 82'sini ve metanın (CH_4) yüzde 44'ünü üretmiştir. Bu, insan kaynaklı toplam sera gazı salımlarının yüzde 23'üne

- 27 Sonenshine, D.E., "Range Expansion of Tick Disease Vectors in North America: Implications for Spread of Tick-Borne Disease", *International journal of environmental research and public health*, 2018, Cilt 15, Sayı 3, s. 478, <https://doi.org/10.3390/ijerph15030478>.
- 28 Ogden, N.H.; Radojevic, M.; Wu, X.; Duvvuri, V.R.; Leighton, P.A.; Wu, J., "Estimated effects of projected climate change on the basic reproductive number of the Lyme disease vector *Ixodes scapularis*", *Environmental health perspectives*, 2014, Cilt 122, Sayı 6, s. 631-638, <https://doi.org/10.1289/ehp.1307799>.
- 29 National Health Services, "Concern about rise in UK Lyme disease cases", 2015, <https://www.nhs.uk/news/medical-practice/concern-about-rise-in-uk-lyme-disease-cases/>

eşit³⁰ ve içinde çok önemli bir aktör barındırıyor. Bu aktör, yaban hayatı ve ekosistem tahribatının yol açtığı Covid-19 salgını ile iklim krizinin ortak dinamiklerinden birini oluşturuyor: Hayvancılık endüstrisi.

Hayvancılık endüstrisi, hayvan yemi üretimi, enterik fermentasyon³¹, gübre yönetimi, hayvansal gıda üretimi ve hayvansal gıda lojistiği gibi, doğrudan ve dolaylı parçaları aracılığıyla küresel sera gazı emisyonlarını çok büyük oran ve miktarlarda artırıyor. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) 2013'te yayımladığı "İklim Değişikliğine Hayvancılıkla Karşı Koymak" başlıklı raporda, hayvancılık sektörünün tedarik zincirlerinden kaynaklanan toplam sera gazı emisyonları, 2005 rakamlarına göre yıllık 7,1 gigaton CO₂ eşdeğeri seviyesinde. Bu miktar, tüm insan kaynaklı sera gazı emisyonlarının yüzde 14,5'ini oluşturuyor. Arazi kullanım değişikliği de dahil olmak üzere yem üretimi ve işlemesi, enterik fermentasyonla birlikte bu salımların önemli bir kısmından sorumlu. Toplam hayvancılık sektörü salımlarının sırasıyla yüzde 45'ini ve yüzde 39'unu yaratıyorlar. Gübre yönetiminin payı yüzde 10 iken, kalan kısım da hayvansal gıdaların işlenmesinden ve taşınmasından kaynaklanıyor.³²

30 IPCC, 2019, "Politika Yapıcılar için Özet: İklim Değişikliği ve Arazi: Karasal ekosistemlerde iklim değişikliği, çölleşme, arazi bozulumu, sürdürülebilir arazi yönetimi, gıda güvenliği ve sera gazı dalgalanmaları üzerine bir IPCC özel raporu, yay. haz., P.R. Shukla, J. Skea, E. Calvo Buendia, V. Masson-Delmotte, H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, P. Zhai, R. Slade, S. Connors, R. van Diemen, M. Ferrat, E. Haughey, S. Luz, S. Neogi, M. Pathak, J. Petzold, J. Portugal Pereira, P. Vyas, E. Huntley, K. Kissick, M. Belkacemi, J. Malley.

31 Enterik fermentasyon, hayvanlarda şekerin küçük moleküllere parçalanarak kana karıştırıldığı sindirim sürecidir. Bu süreç sırasında metan oluşur ve solunum yoluyla atmosfere salınır.

32 Gerber, P.J.; Steinfeld, H.; Henderson, B.; Mottet, A.; Opio, C.; Dijkman, J.; Falcucci, A.; Tempio, G., "Tackling climate change through livestock – A global assessment of emissions and mitigation opportunities", Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Roma, 2013.

İklim Eylemlerinin Etkisini Yeniden Düşünmek

Dikkate değer olmanın çok ötesinde; oldukça önemli bir miktardan söz ediyoruz. IPCC'nin 2014 tarihli Beşinci Değerlendirme Raporu'na göre, 2010 yılında insan kaynaklı enerji üretiminden ortaya çıkan sera gazları, tüm sera gazı salımının yüzde 25'ini oluşturuyor. Basit bir matematikle, hayvancılık sektörü, enerji sektörünün yarısından fazla bir miktarda sera gazı salımı yapıyor. Elbette bu, iklim eylemi konusunu da doğrudan tartışmaya sokuyor. Günümüzde iklim kriziyle mücadelede, geniş mobilizasyonun yöneldiği sektör, enerji sektörü; özel olarak da kömür yakımı ağırlıkta olmak üzere fosil yakıtlar. Bunun anlaşılır sebepleri var; örgütlenmenin genişliği, sektörün altında ezildiği toplumsal ve finansal baskı ve sağlık etkileri. Dolayısıyla, iklim eyleminin; en hızlı sonuç alabileceği alana yönelmesi normal ve gerekli. Bununla birlikte, enerji şirketlerinin ve devletlerin üzerindeki baskıyı iklim için kazanca çevirmek, arazi kullanımı ve özel olarak hayvancılıktan kaynaklı iklim krizi sorunlarını ortadan kaldırmayacak. Kömürden kaynaklanan küresel sera gazı salımlarını azalttığımız ve buna devam etmemiz gerektiği kesin, fakat bu, Covid-19 bağlamında, ormansızlaşma ve ekosistemler tahribatının sürükleyici etmenlerini bertaraf edecek eylem kasımızı tembel bırakmamız gerektiği anlamına gelmiyor. Büyük eylemlerin arkasındaki ana faktör olan zihniyet değişimini, ekohiyerarşinin yerine diğerkâmlığı ve birlikte var olma becerisini koymak üzere şimdiden iklim eylemlerimizi yeni döneme hazırlamayı da düşünmemiz gerekiyor.

Gelişimini ve sebeplerini yaratan küreselleşme pratikleri ve yaban hayatıyla kurulan ilişkinin doğduğu zihin yapısı dikkate alındığında Covid-19 ve gelecekteki olası küresel salgınlara, sadece semptomlarının giderilmesini ve sonuçlarının hafiftetilmesini ön plana alan çözümlerle karşı konamayacağı açık. Mesele, bu gerçekliğin kabul edilip edilmeyeceği ve gelecekteki benzer salgınlara karşı önleyici bir pozisyonlanmaya geçilip geçilmeyeceği; yani mesele bir dönüşüm meselesi. Bu dönüşüme dair kilit kavrayış noktası ise, doğanın, ekosistemlerin ve iklimin, kesintisiz insan müdahalesini içeren mevcut gidişatta artık kendini tamir etme becerisinin ortadan

kalkmış olduğu gerçeği. Bu gerçek, insan dahil tüm türler için evin çatısını uçuran kasırgadan farksızdır. WWF (Dünya Doğayı Koruma Vakfı) ve Londra Zooloji Derneği'nin ortaklaşa hazırladığı Yaşayan Gezegen 2018 Raporu, son 44 yılda canlı popülasyonunun yüzde 60 oranında azaldığını ortaya koydu.³³ Yine aynı çalışma, son 25 yılda üretilen küçük molekülü ilaçların en az yüzde 70'inin doğrudan doğal kaynaklardan veya onlar örnek alınarak üretildiğini de ifade ediyor.³⁴

Mesele iklimde de benzer bir seyir izliyor. 2019'da gezegen, 1850-1900 arasına atfedilen sanayi öncesi dönem ortalamalarına kıyasla 1,1 derece daha sıcaktı.³⁵ Bu durumu yaratan temel etkenin, başta karbondioksit (CO₂) olmak üzere insan faaliyeti kaynaklı sera gazı salımları olduğu konusunda ise bilim dünyası uzun zamandır hemfikir. İçinde bulunduğumuz iklim krizinin göstergeleriyle ilgili yapılan hesaplamaların arasında, karbon bütçesi hesaplaması da önemli bir yer tutuyor. Karbon bütçesi, belirli bir sıcaklık eşliğini aşmadan salımı yapılabilecek karbon miktarı anlamına geliyor. Avrupa Birliği'nin Horizon 2020 isimli programı kapsamında yürütülen CONSTRAIN (Çoklu On Yıllık İklim Projeksiyonlarının Belirsizliğini Kısıtlamak) projesinin karbon bütçesi hesabı, iklim krizini oldukça basit bir şekilde ortaya koyuyor: 2020'nin başından itibaren, küresel ısınmayı, yüzde 66 ihtimalle 1,5 derecenin altında tutmak için salılabileceğimiz maksimum CO₂ miktarı 235 milyar ton.³⁶ 2018'de salınmış olan toplam CO₂ miktarı ise 40,2 milyar ton. Önümüzdeki

33 WWF, *Yaşayan Gezegen Raporu 2018: Daha İyi Hedeflemek*, yay. haz. Grooten, M., Almond, R.E.A., WWF, İsviçre, 2018.

34 Newman, D.J.; Cragg, G.M., "Natural products as sources of new drugs over the last 25 years," *Journal of Natural Products*, 2007, Cilt 70, s. 461-477.

35 WMO, "WMO confirms 2019 as second hottest year on record", 2019. Erişim tarihi: 13 Temmuz 2020, <https://public.wmo.int/en/media/press-release/wmo-confirms-2019-second-hottest-year-record>

36 "CONSTRAIN, 2019: ZERO IN ON the remaining carbon budget and decadal warming rates", The CONSTRAIN Project Annual Report 2019, <https://doi.org/10.5518/100/20>, <https://constrain-eu.org/assets/docs/CONSTRAIN-Zero%20In%20On%20The%20Remaining%20Carbon%20Budget%20&%20Decadal%20Warming%20Rates.pdf>

yıllar boyunca 2018'deki kadar CO₂ salınacağını kabul edersek, yaklaşık altı sene içinde karbon bütçemizi dolduruyor ve 1,5 derecelik ısınma sınırına varıyoruz. Bu sınır ise, ekosistemler dengesini tehdit edecek biyoçeşitlilik kaybından küresel su krizine, iklim göçlerinden ciddi deniz suyu seviyesi yükselmelerine kadar çeşitli felaketler için geri dönülmesi güç nokta anlamına geliyor.

Resim çok net; doğanın muhafazasının, insan hayatının mevcut üretim ve tüketim dinamiklerinin muhafazasından hiyerarşik olarak aşağıda konumlandırılması, bizzat bunu yapan insan türünü felakete sürüklemekte. Felaketi önleyecek dönüşüm ise, ancak, onu uzun erimli kılacak bir zihniyet değişikliğiyle mümkün. Yakın geçmişte, yaban hayatının dokunulmazlığının ne kadar hayati olduğunu Covid-19 kadar net gösteren bir benzer deneyim daha yok. Bu tür deneyimler, her ne kadar bir şok dalgasıyla gelseler de, dönüşümün yola çıkarılabileceği momenti de beraberinde getiriyorlar. Bugün de aslında benzer bir süreçten geçiyoruz: Bu momenti; karar vericilerin, doğaya ve toplumsal adalete karşı sorumluluk üstlendikleri eylemler dizisine kanalize etme süreci.

Covid-19 pandemisinin, insan türü için sadece sağlığa değil; topyekûn yaşam tarzına karşı da bir tehdit olduğunun anlaşılması çok sürmedi. Sadece el sıkışma ya da toplantı yapma gibi üstyapıdaki insan sosyalleşme araçları; yani genel itibarıyla insan ilişkileri değil, bilinen insan yaşamının altyapısını örgütleyen tüm belirleyiciler; küresel ölçekte her türlü üretim, lojistik, planlama, eğitim, iletişim, ekonomi ve nihayetinde devletler ve siyaset de pandemiden kendi payına düşeni aldı. Mevcut durumu sınayan bir güç olarak pandemiye karşı koymak, ondan canlı çıkmak için bir önlemler dönemi başladı. Her ne kadar, bugün bu çözüm önerileri açısından, pandeminin yarattığı ekonomik krizin etkilerini gidermek için alınacak önlemlerin iklim ve çevre dostu odaklı oluşunu ifade eden yeşil iyileşme (*green recovery*) perspektifi son derece doğru bir şekilde ön plana çıksa da, gezegenin ihtiyacı olan, yeşil iyileşmeyi, bir cevabi tutum olmaktan çıkarıp bir yaşam tarzı; bir sistem dönüşümü olarak işletmek. Bu da, iyileşen gezegeni; ekonomiyi düzeltirken ortaya çıkan bir yan ürün olarak elde etme ya da işler olduğu gibi devam edebilsin diye doğayı

korumaya belli ölçülerde taviz verme yaklaşımının terk edilmesi demek. Yeni normalin; pandemiler ve doğal olmayan afetler karşısında çaresiz kalmak değil; doğanın ve türlerin yaşam hakkına saygı; ekolojik savunuculuk olması gerekiyor.

Yıkım barındıran eylemlerinin yanı sıra, insanın, yaşamın geleceğini onarmak ve iyileştirmek adına yarattığı bir dağarcığın da olduğunu hatırmamızda tutmamız gerekiyor. Gelecekte bu tür salgınları nasıl önleyeceğimiz, büyük ölçüde bugünün Covid-19'undan çıkarcığımız derslere bağlı. Çok açık ki, Covid-19 gibi küreselleşme, ekolojik tahribat, yabanın yaşam hakkının ihlali ve iklim krizi gibi birbiriyle çok güçlü etkileşimler içinde olan süreçlerin yarattığı sorunlara; çeşitliliği ve çok disiplinliliği temele alan, insan eylemini ve birikimini; bütünsel anlamda yapıcı ve onarıcı nitelikte yeniden tanımlayan bir yaklaşımla cevap vermemiz gerekiyor. İklim bilimi, doğa koruma, halk sağlığı ve toplumsal adalet gibi alanlarda çalışan birçok kişi ve kurum şimdiye kadar, bu soruna ayakları yere basan çözüm önerileri ve yaklaşımlar geliştirmek üzerine çalışıyor. Bunların arasında ise, sorunun, bu yazı boyunca ortaya konan perspektifine cevap veren ve son yıllarda gittikçe daha fazla tartışılan Tek Sağlık (*One Health*) yaklaşımı ön plana çıkıyor. Tek Sağlık'ın kökleri, epidemiyoloji profesörü Calvin Schwabe'nin bulaşıcı hastalıkların önlenmesinde insan ve hayvan patolojistlerinin ortak çalışmasının gerektiğini ifade ederek, Tek Tıp (*One Medicine*) kavramını öne sürdüğü 1964'e kadar gidiyor. Günümüz açısından kritik köşe taşları arasında ise, Amerikan Veteriner Hekimleri Birliği ile Amerikan Tabipleri Birliği arasında 2007 yılında konseptin kabul edilişi³⁷ ve ABD Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezlerinin (CDC, Centers For Disease Control and Prevention) bünyesinde Tek Sağlık Ofisi kurulmasıyla yaklaşımın küresel ölçekte daha da görünür hale gelişti bulunuyor.

Tek Sağlık, çevre, insan ve hayvan sağlığını birlikte ele alma

37 Amerikan Veteriner Hekimleri Birliği (AVMA), American Medical Association (AMA) adopts one-health policy. Physicians' association supports ties with AVMA 2007, <https://www.avma.org/javna-news/2007-08-01/ama-adopts-one-health-policy>

pratiği üzerinde duran; veterinerlik, doğa koruma ve tıp gibi birçok disiplinin işbirliğini öneren bir yaklaşım. Bu yazıda da, zoonoz hastalıkların yakın geçmişte kaydettiği büyük ilerlemenin yarattığı küresel etkilerle ilişkili olarak anılan yaklaşım, bu hastalıkların kontrolünde daha bütünsel bir yöntemle doğan ihtiyaçla şekilleniyor. Yaklaşım, zoonoz hastalıkların kontrolünün yanı sıra, antibiyotik direnci ve gıda güvenliği konularında da disiplinlerarası bir metodoloji öneriyor.

Elbette ki, Tek Sağlık'ın önerdiği bu bütünselliğin vücuda gelmesi, modelin eyleme dökülüşüne dair fiili programların yürütülmesine, modelin işlerliği için gerekli olan mevzuat çalışmalarının yapılarak, ilgili kurumların bu perspektife göre görevlendirilmesine bağlı. Türkiye'de modelin mevzuatta kendine yer bulmasına yönelik çalışmalara, Türk Tabipler Birliği ve Türk Veteriner Hekimleri Birliği'nin, 2009'da yayımladığı ortak deklarasyon³⁸ örnek verilebilir. Deklarasyonda, dönemin Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığı bünyesinde aktif ve güçlü bir Veteriner Halk Sağlığı biriminin oluşturulması, zoonotik hastalıklara ilişkin epidemiyolojik çalışmaların artırılması ve entegre bir veri tabanı oluşturulması, tıp ve veterinerlik fakülteleri ile araştırma enstitüleri arasında tek sağlık konseptine yönelik açılımların yapılması ve işbirliğinin geliştirilmesi gibi öneriler yer almıştı.

Covid-19 pandemisinden alınan bir diğer önemli ders ise, bu tür yakıcı sorunlara karşı mücadelede devletlerin ilgili sorumlu kurumlarının, salgın yönetimi kapsamında alınacak önlemler konusunda toplumu motive etme ve sosyal yaşama kısıtlayıcı düzenlemeler getirmenin ötesine geçerek, proaktif bir önleyici tutum ve problem tespitini hızlı yapabilen bir acil eylem planı geliştirmesi gereğidir. Covid-19 pandemisinde hem önleyici program hem de acil müdahale süreçlerinin aldığı sonuçlara bakıldığında, başarılı addedilebilecek bir ülke göstermek hâlâ güç.

38 Türk Tabipleri Birliği, "Tek Dünya, Tek Sağlık", 2009, https://www.ttb.org.tr/habersiv_goster.php?Guid=6691bf7c-9232-11e7-b66d-1540034f819c

Tek Sağlık yaklaşımı bu proaktif önleyici sürecin uygulamalarını da barındırması açısından önemli. Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın 2020'de yayımladığı, "Bir Sonraki Pandemiye Önlemek - Zoonoz Hastalıklar ve Bulaşma Zincirinin Kırılması" başlıklı rapor³⁹, zoonoz hastalıklarla ortaya çıkan salgınların sıklıkla görüldüğü Uganda'da, Tek Sağlık kapsamında alınan önlemlerin önemli bir örnek oluşturduğunu ifade ediyor. Zoonoz hastalıkları önleme ve kontrol etmeye yönelik küresel programlarda, çevre sağlığı inisiyatiflerinin, hayvan, çiftlik hayvanları ve insan sağlığı inisiyatiflerine kıyasla daha az temsil edildiğinin altını çizen rapor, bu alanda Uganda çevre sağlığı uygulayıcılarının çalışmalarının, zoonoz hastalıkların neden olduğu ölüm ve rahatsızlıkların azaltılmasında ciddi katkısı olduğunu ileri sürüyor. Bu çalışmalar şöyle özetleniyor: kesim öncesi hayvancılığın ve mezbaha ve kasaplardaki etin denetimi, sağlıksız etin imhasının izlenmesi, zoonoz hastalıkların ortaya çıkışının araştırılması ve hastalık önleme programlarının izlenmesi; fare, bit, sivrisinek ve maymun gibi hastalık vektör ve verminlerinin (haşeratlarının) kontrolünün sağlanması; komünitelere çocukların ve evcil hayvanların aşılınması gibi ilgili konularda sağlık eğitimi verilmesinin sağlanması, gıda güvenliğiyle ilişkili tüm konularla ilgili çalışmalara dahil olma ve Uganda'nın halk sağlığı mevzuatını kuvvetlendirici çalışmaları destekleme.

Peki Ya Bundan Sonra?

Bugün, biz pandeminin ikinci dalgasının eşiğinde bu yazıyı yazarken, ilk dalganın artçı şokları, şimdiden ekonomiyi, henüz üretim ilişkilerini değil belki ama kesinlikle tüketim örüntülerini, siyasetin seyrini, bilimsel bilgi ile iktidar arasındaki ilişkiyi, bu ilişkinin canlı yaşam ve bedenlerin idaresiyle kuvvetli bağını, en önemlisi toplumsallık tecrübesini ve insanın kendi dışındaki varlıklarla, doğayla ve

39 Birleşmiş Milletler Çevre Programı, "Preventing the Next Pandemic: Zoonotic Diseases and How to Break the Chain of Transmission", 2020, <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/32316/ZP.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

yaşamla ilişkilerini kökten sarsmış durumda. Bu sarsıntı bedenselliği, canlılığı, hareketliliği, karşılaşmaları örgütleyen ve düzenleyen biyopolitik iktidarın kendini yenilediği bir tür iyileşme sürecine evrilecek. Bu iyileşmenin, biyopolitik iktidarın ve ilişkilene biçimlerinin kendini, takip eden krizlere hazırladığı bir iyileşme mi; yoksa ekolojinin, canlılığın, doğanın yaralarını sararak daha dayanıklı hale getirebileceği eşitlikçi, adaletli, korumacı bir iyileşme mi olacağını bilmiyoruz. Hayatta kalanlarımız bilinmezlerin çevrelediği bu darboğazı geçmeye çalışırken, kendini gizlemeyi kısmen başarmış bazı karşıtlıklar, çatışmalar, çıkmazlar ve içine çekildiğimiz yıkıcı eğilimler giderek daha da belirgin hale geliyor: devletlere karşı toplumlar, küresel sermayeye karşı halkların ve doğanın egemenliği; tıbbın ve bilimsel bilgi üretiminin, yaşamı ve canlılığın haklarını savunmak yerine ölüm/kıyım/öldürme politikasının aklına hizmet etmesi; daha adil, eşitlikçi, yaşanabilir yeşil yeni düzen imkânına rağmen doğanın talanı; ormanların yok edilmesi; salgının kökeninde yatan yaban hayatı yıkımını durdurmak yerine giderek şiddetlenen ekolojik tahribat; tüm yaşamı yok eden hayvancılık endüstrisi; habitat yıkımlarına, her yıl binlerce canlı türünün neslinin tükenmesine neden olan toprakla, suyla, havayla, insan dışı yaşamla kurduğumuz yok edici büyüme, gelişme, yerleşme, sermaye birikimi, üretim, tüketim ve geçim ilişkileri.

Ve bugün en acil, bizi birbirimize ve dünyaya etik ve politik sorumlulukla bağlayan en yakıcı sorun, geleceğin imkânına dair. Biz, bu felaketi atlatabilmek için gereken umut ve müdahale noktalarını, ancak bizi felaketin eşiğine getirdiğimiz dünyanın içinde, bu krizin temelinde yatan yıkımlarla yüzleşerek bulabileceğimize inanıyoruz. Bu yüzden, yazıda pandeminin arka planında yatan, onu tetikleyerek şekillendiren, seyrini belirleyecek olan koşulları ele aldık. Küresel kapitalist ekonominin, onu mümkün kılan ve şekillendirdiği neoliberal özne ve yönetimsellik ilişkilerinin artık gizleyemediği eşzamanlı bu krizleri, yıkımları, çatışmaları yeniden düşünmeye çalıştık.

Çünkü bugün, bu illetin yarattığı felaketin ve bilinmezlik girdabının içinde bildiğimiz bir şey var. Ve bunu her yıl onlarca canlı türüne veda etmekte ve gezegendeki yaşamını bitirmekte olan insan-

lığın en acı tecrübelerinden, tarih boyunca salgınlardan, savaşlardan, soykırımlardan, toplama kamplarından, mezbahalardan, hayvan pazarlarından biliyoruz: Bazı yaşamlar ihmal edilebilir, gözden çıkarılabilir, çıkar için yenebilir, kesilebilir, parçalanabilir, hiçbir cezai yaptırımını olmadan öldürülebilir kılındığı sürece adil, eşit ve özgür bir yaşam mümkün olmayacak.

Her şey için artık çok geç değilse bile, bildiğimiz anlamıyla hayatı, gelecek imkânlarını, gezegeni, doğayı ve hayvanları kaybetmenin eşiğindeyiz. Tüm dünyanın içinden geçtiği bu yakın-ölüm deneyiminin ardından, bize yeniden hayatı, toprağı, yeryüzünü, yabanı, doğayı ve hayvanları bahşedecek olanın, insan olmaya, yerleşmeye, doğayla ve hayvanlarla ilişkilenmemize dair kökten bir dönüşüm olduğuna inanıyoruz. Bu, insana ve insanın dünyayla, hayvanlarla, doğanın ve yabanın sonsuz başkalığı, farklılığı ve zenginliğiyle kurduğu ilişkiye dair bir dönüşüm.

Dünyada olmanın ayrıcalıklı tüketicisi, başkalarının ölümünün sessiz tanığı, doğayı kendi çıkarının sonsuz bedava rezervi olarak gören insan olma halinden, böylesi bir yaşam anlayışının örgütlediği iktisadi ve siyasi düzenden nasıl uzaklaşacağız? Doğanın sonsuz cömertliğine, zenginliğine ve kırılğanlığına, başkalarının varlığına ilişkin nasıl bir tahayyül ve tasarruf, insanı yeniden yaşamın koruyucusu olarak düşünmemizi sağlayabilir? Pandemi sonrası, şiddetin yerine ihtimamın ve diğerkâmlığın, tahakküm yerine bir arada yaşamının, sömürü yerine özgürlüğün ve adaletin mümkün olduğu, kapitalist üretim, tüketim ve gasp ilişkilerinin yerine doğanın ve yaban hayatının egemenliğinin, hayvanların yaşam haklarının tanındığı dünyayı ancak bu sorulara cevap arayarak inşa edebiliriz.

COVID-19 SALGINI SIRASINDA
DÜNYAMIZIN DÜNÜNE,
BUGÜNÜNE, YARININA
BİR KUŞ BAKIŞI

İoanna Kuçuradi

Bugünlerde, dünya olarak yaşadığımız Corona virüsü felaketi karşısında, herkesin ağzından, “Bundan sonra hiçbir şey aynı olmayacak,” cümlesini tekrar tekrar duyuyoruz. Aynı olmayacak, ama *nasıl* olacak?

Doğru anlıyorsam, bunu her söyleyenin istediği, şu anda istemediği olan bitenlerin *olmayacağı* bir dünyadır: bir depremde sokakta kalan insanlara gönderilen yardımın ve bir salgın sırasında bir ülkenin başka bir ülkeye gönderdiği maskelerin çalınmadığı bir dünya, on liralık dezenfektanın yüz liraya satılmadığı bir dünya; ama aynı zamanda, kimilerinin istediği gibi, kısıtlamaların olmadığı –Corona virüsünün olduğu zaman bile sokağa çıkma kısıtlamasının olmadığı– bir dünya!

20. yüzyılın başında “sınıfsız toplum” da öyle bir hedef değil miydi? Ne var ki, “sınıfsız toplum” değil, serbest pazarın küreselleştiği ve 21. yüzyılın başında kapitallerin dört-beş şirketin elinde bulunduğu bir dünya çıktı.

Millenium Assamblesi için Kofi Annan tarafından hazırlanan,

“We the People” başlıklı belgenin başlarında tasvir edildiği gibi, serbest pazarın insan etkinliklerinin neredeyse bütün alanlarına sinmiş bir dünyada bu, nasıl yapılabilir?

Bu belgede şöyle deniyor:

[Birleşmiş Milletler’in kuruluşundan bu yana] durumun ne kadar derinden değiştiğini biliyoruz. Dünya ihracatı, 1950’den bu yana, gayrisafi milli hasıladan daha hızlı artan enflasyonun ayarlanmasından sonra bile, 10 misli artmıştır. Yabancı yatırım daha hızlı arttı, çokuluslu şirketlerin satışları, genişleyen bir marjla dünya ihracatını aştı ve bu şirketlere bağlı alt şirketler, dünya ticaretinin hızlı bir şekilde yayılan bir parçası haline geldi. Yabancı döviz akışı, sabit döviz fiyatı rejimi 1973 yılında yıkıldığı zaman günde 15 milyar dolar iken, günde 1,5 trilyon doların üstüne fırladı. Bu yakınlarda bir transnasyonal telekomünikasyon girişimcisi, dünya sıralamasında dördüncü olduğu halde, pazar değeri Birleşmiş Milletler’e üye bütün devletlerin yaklaşık yarısının gayrisafi milli hasılasını aşan bir şirket kurdu. Bu, küreselleşmenin dünyasıdır – dünya düzeyinde etkinlikler için yeni bir bağlantı düzeni ve ekonomik aktörler arasında yeni bir ilişki şekli.

Son günlerde, Minnesota’da, polisin yol açtığı George Floyd’un ölümüne ve daha birçok böyle ölüme bakarsak, Martin Luther King’in “rüyası”¹, geçen yarım yüzyılda ne kadar gerçekleşti?

“Tarihin sonu”ndan, “insan haklarının sonu”ndan da söz edildiği günümüze nasıl gelindi? Bu soruya titiz araştırmalarla cevap vermeden, insanlık olarak girdiğimiz çıkmaza –bugün de yerinde sayan postmodernizmin sürüklediği çıkmaza– toslayıp durmamız doğal olur.

* * *

1 “I have a Dream” (Bir Hayalim Var), Martin Luther King’in 1963 yılında “İş ve Özgürlük İçin Washington’a Yürüyüş” sırasında Lincoln Anıtı önünde yaptığı konuşma.

Corona virüsünden önce 21. yüzyılın ilk iki on yılında, acaba dünyamız nasıldı ki, bundan sonra öyle olmayacak? Biraz gerilerden başlayarak ve 20. yüzyıla ilgili Nietzsche'nin öngörülerini de tartışarak, bu soruya kaba çizgileriyle bir cevap vermeye başlayayım.

Yetmişli yılların sonlarında (1978'de), yani 42 yıl önce yazdığım bir yazıda şu soruları sormuş ve düşündüğümü şöyle dile getirmiştım:

19. yüzyıl 20. yüzyıla ne aktardı? Ve bazı temel değişiklikler araya girmezse, 20. yüzyıl, görünüşe göre, neyi aktaracak 21. yüzyıla?

Bu iki soruyu dünya çapında olan bitenlere bakarak yanıtlamak istersek, "başkaldırma" sözcüğü her ikisi için oldukça uygun bir yanıt olur.

19. yüzyıl, başkaldırma gerektiği *düşüncesini* yüzyılımıza aktardı; bu düşünce de gitgide öylesine bir gerçek oldu ki, ölüm saçan başkaldırma çağın geleneği oldu.

Ve uluslararası politikada bir "devrim"le temel bazı değişiklikler yapılmazsa, yüzyılımızın gelecek yüzyıla, [yani 21. yüzyıla] aktaracaklarının başında bu gelenek gelir².

Böyle radikal bir değişim olmamıştır. Tersine, Birleşmiş Milletler'in bütün iyi niyetli çabalarına rağmen, şiddet ve terörizm arttı, dünya düzeyinde artmaya da devam ediyor. 11 Eylül (2001), 21. yüzyılın başına damgasını vurdu. Canlı bombalar, terörizmin baş silahı oldu.

19. yüzyılın 20. yüzyıla bıraktığı "miras"ı görmek için, Nietzsche'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında 20. yüzyıl Avrupası için söyledikleri bize büyüteçli bir ayna tutuyor.

Nietzsche'ye göre, Avrupa'da dinsel arka planını yitiren ahlak –iyiye-kötüye ilişkin değer yargıları– nihilizmle son bulacak. Avrupa'da, *her şeyin* değerden ve anlamdan yoksun olduğu inancının bir sav halini alması demek olan nihilizme giden yolda dört dönem söz

2 "Gelenek ve Devrim ya da Felsefe ve Dünya Politikası", *Çağın Olayları Arasında*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 68.

konusudur. Birincisi “bulanık dönem”dir. Bu dönemdeki çaba, eskiyi korumak, yeni olana karşı kapıyı kapalı tutmaktır. İkinci dönem “açıklık dönemi”dir: Eski değerlendirme tarzının yaşama düşman olduğunun farkına varıldığı, ama yeni bir değerlendirmenin yapılmadığı çöküntü dönemi. Bu, Nietzsche’nin yetiştiği dönemdir. Bundan sonra “üç büyük duygunun çağı” –horgörme, acıma ve yıkma çağı– gelecek. Bu, kötümserliğin yayılacağı çağ olacak.

Dağılma ve güvensizlik bu çağa özgüdür: Hiçbir şey emin ayaklar üzerinde durmuyor, hiçbir şey kendine ciddi bir şekilde inanmıyor; insan yarın için yaşıyor, çünkü öbür gün şüpheli.³

Bu, “nihilizmin kapıda beklediği çağ”dır. Oysa 1890’ların Rusya’sında:

Orada isteme gücü, uzun zamandan beri toplanarak biriktirildi. Orada isteme –“hayır” diyen isteme mi, “evet” diyen isteme mi belli değil– tehdit edici bir şekilde patlamak için bekliyor... Avrupa’nın kendisi için en büyük tehlike olan şeyden sıyrılabilmesi için iç ihtilaller, krallığın küçük parçalara ayrılması ve her şeyden önce parlamento denen saçmalığın [bu devletlere] sokulması gerekir (bunlara, herkesin kahvaltıda gazetesini okuma ödevi de katılmalıdır). Bunu dileyen bir insan olarak söylemiyorum, bunun tersi, kalbimin istediğine daha uygun olurdu. Kastettiğim şey, Rusya’nın tehdidinin öylesine artmasıdır ki, Avrupa aynı derecede tehdit edici olmaya karar vermek zorunda kalsın; yani Avrupa’da hüküm süren yeni bir kastla, Avrupa *bir tek istemeye*, uzun süreli, korkunç, kendine özgü bir istemeye, yüzyıllarca ilerisine hedefler koyabilen *bir tek istemeye sahip olsun*; bununla da sonunda, onun küçük devletçiliğinin uzun sürmüş komedisi ve gerek soyların, gerekse de demokrasilerin farklı bir sürü şey istemeleri sona ersin. Küçük politikanın zamanı geçmiştir; önümüzdeki yüzyıl bile [20. yüzyıl], yeryüzüne hâkim olma amacını güden çabayı gerektiriyor – büyük politika yapmak için zorlamayı.⁴

3 Nietzsche, F., *Der Wille zur Macht*, Nietzsche’s Werke, Alfred Kröner Verlag, 1922, s. 57.

4 Nietzsche, F., *Jenseits von Gut und Böse*, Nietzsche, F., *Werke in drei Bänden*, yay. haz. Karl Schlechta, Carl Hanser Verlag, 1956, s. 208.

Avrupa nihilizminin üçüncü döneminden sonra “felaket dönemi” gelecek. Bu “felaket dönemi”ni aşabilmek için, insana değerini kazandıran, geleceğe yön veren, insanlığa hedef koyan “üstinsan”ın yetiştirilmesi gerekiyor: “Bundan önce de oldukça sık, ama hiçbir zaman *istenildiği* için değil, mutlu bir rastlantı olarak, bir istisna olarak gelmiş bu çok değerli tip”in’ yetiştirilmesini rastlantının elinden alıp, eğitimin amacı olarak koymak gerekiyor. Bunları Nietzsche 1880’lerde, aşağı yukarı 140 yıl önce söylüyor.

Avrupa için bu söylenenler, 20. yüzyıl tarihinin kaba gelişme çizgilerine uyuyor gibi görünüyor. Acaba şu anda “felaket dönemi” dediği dönemi mi yaşıyoruz?

Ancak, çoğu gerçekleşen bu öndeyilerle birlikte, 20. yüzyılın ikinci yarısında, nihilizmin –yani “her şeyin anlam ve değerden yoksun” olduğu inancının– yeni bir varyasyonuyla karşı karşıya geliyoruz: “postmodern” diye adlandırılan çağın ve eylemle ilgili “*anything goes/ne olsa olur*” motto’suyla. “Demokratikleşme”nin payı olduğu bu oluşumda, demokrasi –çoğu zaman elektoralizme indirgenen demokrasi– baş değer haline getirilmiş ve İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Birleşmiş Milletler’in kurulmasıyla ön plana çıkan insan haklarının yanına, onlara eşdeğer bir “fikir” olarak konmuştur.

İnsanlığı kana bulamış İkinci Dünya Savaşı’ndan hemen sonra kurulan Birleşmiş Milletler’in 20. yüzyılda bir bütün olarak insanlığa en büyük armağanı, insan haklarının ön plana çıkmasıdır. Kuruluş belgesinde dile getirildiği gibi, milyonlarca insanın ölümüne yol açan İkinci Dünya Savaşı’ndan çıkan ülkelerin insanları,

yaşadıkları süre içinde iki defa insanlığı dile gelmez acılara boğmuş olan savaşın musibetinden gelecek kuşakları kurtarmaya; temel insan haklarına, insan kişisinin onur ve değerine olan inançlarını... yeniden ifade etmeye; ... adaletin ortaya çıkmasını sağlayabilecek koşulların kurulmasına; toplumsal ilerlemeyi ve daha geniş özgürlük içinde daha iyi bir yaşam düzeyi sağlamaya; korku ve yoksunluk-

tan kurtulmuş bir dünya yaratmaya kararlı olarak, bu amaçlar için çabalarını birleştirmeye

karar vermiş ve 70 küsur yıl önce Birleşmiş Milletler Örgütü'nü kurmuştur. Onlar da, "hiçbir şey eskisi gibi olmasın" diye kurdular Birleşmiş Milletler Örgütü'nü.

Birleşmiş Milletler'in, kurulur kurulmaz, insan haklarını ön plana getirmekten başka yaptığı bir şey de, Türkçede ilginç bir şekilde "kalkınma" kelimesiyle karşılanan "*development*/gelişme"yi, dünya ülkelerinin politikaları için ana amaç olarak getirmektir.

Ancak, ulusal politikalara ana amaç olarak konan, ama yalnızca "ekonomik gelişme" olarak anlaşılan "gelişme"nin, özellikle "gelişmekte olan ülkeler"de yarattığı bazı olumsuz sonuçlar görülünce⁶, ekonomik gelişmeye kültürel bir boyut eklemek ihtiyacı duyularak, "kültürel gelişme"den, sonra da "içten gelişme", "insan merkezli gelişme", "sürdürülebilir gelişme"... gibi "gelişmeler"den söz edildi/ediliyor; ama şu veya bu sıfatla nitelendirilen "gelişme"yi bu politikaların ana amacı olmaktan çıkarmak, yani bu politikaların ana amacını değiştirmek akla gelmiyor.

Bütün bu "gelişme"ci politikalara rağmen, 20. yüzyılda başlayan ve 21. yüzyılın ilk 20 yılında, özellikle Asya'dan "Batı"ya göç, çağların en büyük göçü olarak görünüyor. "Daha iyi" bir yaşam umuduyla yollara düşen ama bir kısmı umutlarıyla birlikte sulara gömülen insanların göçüdür bu.

Kuruluşundan 70 yıl sonra Birleşmiş Milletler kuruluş amaçlarını ne kadar gerçekleştirdi, hangi konularda, neden çıkmaza girdi? Birleşmiş Milletler'in İnsansal Gelişme Raporları'nda yer alan bazı gözlemler dışında, bunun ciddi bir envanteri yapılmamıştır bugüne kadar. 2002 yılı İnsansal Gelişme Raporu'nda dile getirilen şu gözlem bana çok önemli görünüyor: "Ekonomik, siyasal ve teknolojik

6 Ayrıca bkz. Kuçuradi, İ. "Birleşmiş Milletlerin Kuruluşundan Ellibeş Yıl Sonra İnsan Hakları", *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

bakımdan dünyamız, hiç bu kadar özgür olmamıştı – bu kadar adaletsiz!” 2019 yılı İnsansal Gelişme Raporu’nda da şunları okuyoruz:

Ülkeden ülkeye yayılan gösteriler dalgası, bütün ilerlememize rağmen, küreselleşmiş toplumumuzda bir şeylerin işlemediğinin açık bir işaretidir.

Farklı farklı skandallar insanları sokaklara döküyor... Ne var ki, bunları birbirine bağlayan iplik, eşitsizlikler karşısında duyulan derin ve gitgide artan hayal kırıklığıdır... Ve insanlar birkaç kuruşu ceplerinde tutmak için başkaldırırken, güç bu hikâyede başrolü oynuyor: azların gücü, çokların güçsüzlüğü ve değişim talep eden insanların toplu gücü.

Temel yaşam standartları arasındaki uçurum daralırken, yeni bir uçurum açılmıştır – dördüncü kademe eğitimde ve *broadband*’de.

Buraya nasıl gelindi? Dünyamızı *buraya* getiren farklı etkenlerin başında, onların arka planında bulunan düşünceler –bakışlar, yaklaşımlar– geliyor. Bunlardan birkaçı, gelişmeci politikaların da gösterdiği gibi, her şeye sinmiş olan ekonomik yaklaşım; özgürlüğün ve özgürlüklerin yanlış anlaşılması; bir yönetim biçimi olarak demokrasinin, oylananın *ne* olduğuna –etik değer bakımından niteliğine– bakılmaksızın oy çokluğuna indirgenmesi ve robotların cazibesidir.

Her Şeye Sinmiş Ekonomik Yaklaşım

Bir toplulukta bireylerarası ilişkilerin –yani tek tek gerçek kişiler arasındaki ilişkilerin değil, roller arası ve bu gibi ilişkilerin– düzenlenmesi, Antikçağ’dan bugüne kadar önemli bir sorun olmuş ve çeşitli teoriler ortaya atılmıştır.

21. yüzyılın 20. yüzyıldan aldığı bir miras da, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde, insanlararası en temel ilişki türü olarak ekonomik ilişkinin sayılmasıdır. Kurumlarda eskiden “personel daire” denilenin,, ekonomik bir terim olan “doğal kaynaklar”ın göre-

li kavramı olan “insan kaynakları”yla değiştirilmesi, bunun tipik bir örneğidir.

Birleşmiş Milletler’in ilan ettiği İnsan Hakları Eğitimi On Yılı (1995-2004) sırasında, Avrupa Birliği’nin işbirliğiyle yürüttüğümüz, polislerin insan hakları eğitimiyle ilgili bir proje çerçevesi içinde Türkçeye çevirilen bir kitapçığın çevirisini kontrol ederken, yurttaşların polisin “müşteri”si olduğu anlamına gelen *client* kelimesini görünce, çok şaşırmıştım. “Ben polisin müşterisi değilim! Öğrencilerim de benim müşterim değil!” cümlesini biraz öfkeli bir sesle söylediğimi anımsıyorum. Ne polis *yurttaşlara* ne de öğretmen *öğrencilerine* bir şey *satıyor*. Satmadığına göre, kamu hizmeti yapanın “müşteri”si olabilir mi? Olabileceği kabul edilirse, rüşvet de meşrulaşmış olur.

Bunlar ve verilebilecek başka örnekler gösteriyor ki, bu anlayış, insanlararası *en temel* ilişki olarak ekonomik ilişkiyi kabul ediyor; yani toplumsal ilişkilerin, bir *ilişki türü* olarak varlıksal özelliğini gözden geçiriyor.

Bütün toplumsal ilişkiler ya rol ilişkileridir –karı-koca, işveren-işçi ilişkileri gibi– ya da kurum ilişkileridir. O rolleri üstlenen sayısız gerçek kişiler var. Bütün toplumsal ilişkiler, belirli bir zaman anında kurulur ve değiştirilinceye kadar olduğu gibi devam eder. Hukuk ilişkileri de böyledir.

Gerçeklikte kurulan bir defalık ilişkiler ise *etik* ilişkilerdir. Bunlar, belirli özellikleri olan *belirli* bir kişi ile *belirli* başka bir kişi veya bir insan grubu arasında kurulur. Bu ilişkiler tarihseldir – yani belirli bir tarihte kurulur ve belirli bir tarihe kadar devam eder. Toplumsal ilişkiler bu etik ilişkilerin *üzerinde* kurulur. Etik ilişkilerden başka, kişiler arasında kurulan diğer türlerden bütün ilişkilerin etik ilişki üzerine kurulduğu göz önüne alındığında, nelerin şu anda görüldüğünden farklı görülebileceğini her birimize kendi deneyimlerimiz gösterebilir.

Özgürlüğün ve Özgürlüklerin Yanlış Anlaşılması

Özgürlük felsefe tarihinde birkaç şekilde anlaşılmışsa da, en yaygın ya da popüler anlaşılma biçimi “belirlenmemişlik”tir. Eylem alanında ise bu, eylemde sınır tanımamak olarak, bugün de “*anything goes*/ne olsa, nasıl olsa, olur!” şeklinde karşımıza çıkıyor.

Özgürlüğün yaygın bir “tanım”ı da “başkasına zarar vermeden istediğini yapmak”tır. Bu ünlü anlama biçiminde, zarar verilmeyecekler arasında, özgür olduğu farz edilen kişinin kendisinin, ayrıca da hayvanların, doğanın ve eşyanın kapsamadığı görülüyor.

Bir insan, değersel niteliği ne olursa olsun, kendi dışından gelen bir belirleyici tarafından belirlenmese de, belirli bir şeyi istemeden eylemde bulunamayacağına göre, istediklerini neyin/nelerin belirlememesi ve nelerin belirlemesinin gerektiğini –“negatif” ve “pozitif” özgürlüğün ne demek olduğunu– sormak gerekiyor.

Corona virüsünden dolayı ülkelerin çoğunda getirilen sokağa çıkma yasağına karşı bazı ABD eyaletlerinde, “özgürlük” yazılı pankartlar taşıyan insanların protestoları, bu “*başkası* tarafından belirlenmeme” anlayışını yansıtıyor. “Serbestlik” anlamına gelen bu “özgürlük”, kişi eylemde bulunurken kendisinden gelen belirleyicilerin –örneğin huylarının– değersel özelliğine bakılmaksızın istenen bir serbestliktir. “Bu beden benimdir. Covid-19 olsa da, sana ne!” dediğini okuyoruz bazı protestocuların.

“Özgür olma”nın görelî kavramlarından birinin “köle olma” olduğunu düşünürsek, “bir kişinin özgür olması”nın, “hiç kimsenin/hiçbir şeyin kölesi olmaması”nı da –bu arada kendi huylarının kölesi olmamasını, etik olarak özgür olmasını da– kapsadığını unutmamak yararlı olur.

O takdirde de, Kant’ın görmemizi sağladığı gibi, “özgür olma”yı bir “belirlenmeme” olarak değil, “niçin”iyle/gerekçesiyle birlikte –istemelerimizin *ne* tarafından ve *niçin* belirlenmemesi gerektiğinin cevabıyla birlikte– ele almanın uygun olduğunu görebiliriz. Belirlenmemesi gereken, Kant’ın ifadesiyle “doğa nedenselliği”, yani hırs-lar, çıkarlardır; niçini ya da bunun *amacı*, yine Kant’ın kelimeleriyle,

“istemenin pratik buyruk tarafından”⁷ belirlenebilmesi, benim deyişimle de belirli bir eylemi yaparken istediğimizin etik değer *bilgisi* tarafından belirlenebilmesidir. Çünkü bir kişinin yaptığı bir eylemle gerçekleşmesini istediği, etik değer harcamaya yol açan, karşı koya-madığı bir huyu veya bu gibi bir belirleyici ise, değer *bilgisinin* belirlemesine yer kalmaz.

O zaman etik özgürlük; bir insanın başka insanlarla ve kendi-siyle ilişkisinde etik değer bilgisinin o koşullarda gerektirdiğini yapmak ya da o koşullarda bu yapılamıyorsa, yapılabilir olanı yapmak olur.

Toplumsal özgürlük de; bir toplulukta ve bir devlette, bir kişi değerli veya doğru eylemlerde⁸ bulunurken, yaptığı ne kadar garip ve yaygın olana aykırı görünse de, ona “dokunulmaması” olur.

Nitekim “özgürlük”ün “belirlenmemişlik” olarak anlaşılması-nın bir yansımasını, “temel özgürlükler” denilen hakların anlaşılma biçiminde de görüyoruz. Uluslararası insan hakları belgelerindeki ifadesiyle “düşünce özgürlüğü hakkı” veya “kanaat özgürlüğü hakkı” ifadelerindeki “hak”, bu özgürlüklerin bir serbestliği değil; bir kişi, çoğunluğun ya da iktidarda olanların hoşuna gitmeyen bir bilgiyi ya da düşüncüyü veya edindiği bir kanaati *dile getirdiği zaman*, başka haklarına zarar verilmemesini talep ediyor – örneğin tutuklanmamasını ya da işinden olmamasını. Birer temel hak olan özgürlükler, yani özgürlük hakları da, bunun için isteniyor – kişilerin serbestçe “ötmesi” için değil.

Bu da şu demektir: Birer kişi hakkı olarak özgürlüklerin taşıyıcıları kişiler değil, ülkelerdir. Örneğin X ülkede “düşünce özgürlüğü” varsa, bir kişinin getirdiği bir düşüncüyü, bir bilgiyi dile getirmesi –ne kadar “aykırı” görünürse görünsün– o kişinin hakkıdır. Bu özgürlük, o ülkede kişilerin “dokunulmazlığı”nı dile getiriyor.

7 “Kendine ve başkasına yalnız araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak muamele etmek” buyruğu.

8 Eylemlerin bu iki nitelendiricisi için bkz.: Kuçuradi, İ., *Etik*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 82-85.

“Serbest pazar”ın talep ettiği de böyle bir “özgürlük”tür; ama böyle bir özgürlüğün söz konusu olmadığı bir alanda istiyor onu. Bu talebi getirenler, sosyal ve ekonomik hakların temel hak olmadığını, bir ülkede bir tür temel hakların –benim “dolaylı olarak korunan temel haklar” dediğim hakların– korunabilmesini sağlayan, bir devletin yurttaşlarına ve başkalarına hukukla tanıdığı ve *sınırlardan* oluşan haklar olduğu; bu sınırların da belirli bir ülkenin koşullarına göre –temel hakları koruyacak şekilde, en azından onlara zarar vermeyecek şekilde– çizilmesi gereken sınırlar olduğunu gözden kaçırıyor. Bunu gözden kaçırmaktan dolayı, Kofi Annan’ın “We the People” başlıklı belgede dikkat çektiği duruma gelinmiş bulunuyor. Bu olgular da, günümüzde en temel insanlararası ilişki türü olarak ekonomik ilişkinin görüldüğünü gösteriyor.

Ve şimdi, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, yine bir bütün olarak insanlığı sarsan bir olayı yaşıyoruz: Covid-19 salgını. Bu, insanların yarattığı bir *doğa olayı*dır, bunun için de savaşılmaması zor bir olaydır. Yaşamak zorunda kaldığımız bu olaydan ne öğrenebiliriz? Bunu, bu durumun ortaya çıkmasına birer etken olarak demokrasiyi ezber sevmenin ve robotların sorunları üzerinde biraz durduktan sonra ele alacağım.

Demokrasinin Sorunları

Günümüzün önemli bir karakteristiği de, kitle hareketlerinin küreselleşmesidir. İletişimin inanılmaz derecede kolaylaştığı günümüzde, bir ülkede başlayan bir hareket dünyaya yayılıyor; ABD’den Güney Doğu Asya’ya kadar, dünyanın dört bucağında insanlar, kimi zaman bir hakkın ya da hak olarak gördüklerinin kendilerine verilmesi için, kimi zaman da karşı oldukları bir olayı veya eylemi protesto etmek için sokağa dökülüyor. Bu protestolar da “demokratik hak” ve “demokratikleşmenin bir göstergesi” sayılıyor. “Demokratikleşme” ise bir ideal olarak görülüyor. Günümüzde “demokratik karar” sonucu bir insan intihar bile edebiliyor: Medyadaki habere göre, Malezya’da 16 yaşındaki bir kızın, Instagram hesabından, ölümü ya da yaşamı seçme konusunda yaptığı bir

ankete katılanların yüzde 69'u ölmesi konusunda oy kullanınca, intihar ettiğini okuyoruz.⁹

Günümüzde bir karar alma yöntemi olarak demokrasinin, oylanın niteliği hesaba katılmadan, parmak hesabıyla karar almaya; siyasal alanda da elektoralizme –nasıl olursa olsun seçim yapmaya, çok defa da çeşitli yollardan manipüle edilen oylamalar sonucu yapılan oy hesabına– indirgenmiş olduğunu sık sık görüyoruz.

Bu manipülasyonlar, ilerlemiş teknolojinin sağladığı olanaklar sayesinde, “çaktırmadan” yapılmaya çalışılıyor; yaygınlaşan “kamu-oyu ölçümleri” yapan şirketler, profesyonelce, bilerek ya da bilmeyerek bu manipülasyona yardımcı oluyor. Sonuçta da birçok ülkede, değer *bilgisinden* ve insan hakları *bilgisinden* yoksun, ağzından çıkanı kulağının duymadığı yöneticiler o ülkeleri yönetiyor.

Bugün, bu sözünü ettiğim insan hakları konusundaki bilgisizliğin tipik bir örneğini, bazı “gelişmiş” ülkelerde, hem de bazı insan haklarının korunduğu ülkelerde, Covid-19’la savaşmak için kullandıkları “sürü bağışıklığı” yönteminde de görüyoruz. Bu kararı verenlerin, bunun, en azından o ülkedeki insanların ve kendilerinin sağlık hakkının bir ihlali olduğunun farkında olmadıklarını düşünüyorum. Farkında olsalar, herhalde almazlardı böyle bir kararı. Nitekim İngiltere, Covid-19’la savaşmanın bu yönteminden, geç de olsa, vazgeçmiştir.

Bütün bunlara rağmen, her alana sindirilmeye çalışılan ve insan haklarıyla yan yana anılan demokrasi acaba nasıl bir yönetim biçimidir? Siyasal alanda “sosyal demokrasi”, “liberal demokrasi” ifadelelerinden de görüldüğü gibi, farklı sıfatlarla nitelendirilen demokrasi *çeşitlerinden* de söz edildiği düşünülürse, acaba demokrasi nasıl bir karar alma biçimi, dolayısıyla nasıl bir yönetme biçimi ve neyi/neleri yönetme biçimidir? Neler “demokratik karar” konusudur, neler ise böyle bir karar konusu değildir – demokrasinin soysuzlaşmaması için, neler demokratik karar konusu olmamalı?

9 “Instagram’da Ölüm Kalım Anketi Sonrası İntihar Etti”, <https://www.ntv.com.tr/dunya/instagramda-olum-kalim-anketi-sonrasi-intihar-etti,RkQTZM5UfkWGPuSrp-PKzw> (son erişim tarihi: 8.6.2019).

Bu ve bu gibi sorulara cevap verebilmek için, ilkin “Demokrasi nedir?” sorusunu açık ve bilgiyle temellendirilebilir bir şekilde, yukarıdaki soruların cevapları aracılığıyla cevaplamak yararlı olur.

Soruya bu nitelikte bir cevap verebilmek için, ilk önce, yönetilecek olanın, yani yönetilecek *kurumun*, kurum olarak varlık nedenine –niçin kurulduğuna– bakmak uygun olur. Burada bakmaya çalıştığımız “yönetilecek olan”ın devlet olduğunu düşünürsek, insansal-hukusal bir kurum olarak devletin –belirli bir devlette devletin– varlık nedenine bakmamız uygun olur. Bu, a) gerçeklikte şu veya bu şekilde kendiliğinden kurulan toplumsal ilişkileri –hak-ödev veya rol ilişkilerini– adalete dayanan, yani mevcut koşullarda insan hakları korunabilecek şekilde kurulan ilişkilere dönüştürmek ve b) kamusal olanı mevcut tarihsel koşullarda insan haklarına uygun olarak yönetmek için oluşturulan bir organlar bütünüdür. Bu, henüz insanlık olarak ulaşamadığımız, sosyal devlet ve hukuk devletinin de ötesinde, insan haklarına dayanan ve bu haklara uygun yönetilen devlettir.

Varlık nedeni böyle anlaşılan devletin iki ana işlevinden söz edilebilir. Bunlar yurttaşları yurttaşlara karşı korumak ve kamuyu adaletin gereklerine uygun şekilde, yani bütün yurttaşların temel haklarla ilgili ihtiyaçlarının karşılanabilecek şekilde yönetmektir. Bir yönetim biçimi olarak demokrasi devletin bu ikinci işleviyle ilgili görünüyor.

Bu demektir ki, “demokratik kararlar” almak, ancak bir ülkenin belirli koşullarında insan haklarının korunabilmesini en çok sağlayabilecek *yollar için* söz konusu olabilir. Bu yolların bulunabilmesi ve demokrasinin, Aristoteles’in ifadesiyle *okhlokrasi*’ye (sürü egemenliğine) dönüşmemesi için “aydınlanmış yurttaş” ve bilge yönetici –etik değer bilgisine ve insan hakları bilgisine sahip olan ve bunu kullanan yurttaş, dolayısıyla yönetici– gerekiyor.

Bunların, bir yere kadar gerçekleşebilmesi için ne yapmalı? Akıntıya karşı kürek çekmek nasıl başarılabilir? Bununla ilgili olarak yaşadığımız salgından ne öğrenilebilir?

Bilgisayar Çağında Robotların Cazibesi

Günümüzün karakteristiklerinden biri de, robotları insanlaştırma, insanları da robotlaştırma girişimleridir – pek farkına varılmayan bir robotlaştırma. Sophia, yani: Bilgelik adı verilen robota, bir Ortadoğu ülkesinde “vatandaşlık” verildiğini basında okuyoruz. Gözden kaçıyor ki, insanları mecazi anlamda robotlaştırmak olanaklıysa da, robotları insanlaştırmak olanaksız olsa gerek. Nitekim benim göğsümü kesip açarsanız, kalbimi ve diğer organlarımı görürsünüz; ama Sophia’yı açarsanız teller görürsünüz. Bu durumda, bir robot yapacak kadar kafası çalışan bir insanın, yaptığı robotla evlenmek istemesini nasıl anlayabiliriz?¹⁰

Robotlara insan muamelesi yapmadan, kullanım sınırlarını etik değer bilgisiyle belirlemek gerekiyor. Asıl problem ise, insanların kâfalarının, farkına varmadan, bilgisayar gibi çalışır duruma gelmesidir. Dışarıdan görebildiğim kadarıyla, bilgisayarın bir bakıma sınırsız, bir bakıma da çok sınırlı olan yapabildikleri vardır: İnsan kafasının *yapamayacağı* karmaşıklıkta ve hızda bağlantıların kurulabilmesini sağlıyor; ama bu bağlantılar, *aynı türden* bağlantılardır –yani tür bakımından sınırlı bağlantılar.

Günümüzün en önemli düşünsel sorunlarından biri, bağlantılı düşünememek ve olan bağlantıları görememektir. Herkesin yakındığı, ama ezbere yakındığı ezberciliğin temelinde, bu bağlantıları görememek/kuramamak bulunuyor. 60 yıllık hocalığımda, bunun nasıl gitgide arttığını görebiliyorum. Modülleri yan yana dizerek “düşünüyor” insanların, özellikle gençlerin çoğu.

Kant’ın “paralogizm” dediğini günlük yaşamımızda sık sık görüyoruz. Paralogizm, biçim bakımından doğru, ama sonucu yanlış olan akıl yürütmedir. Demagoji yapmayı da kolaylaştıran bu akıl yürütmeye Kant, Ortaçağ felsefesinden örnekler veriyor. Ben burada günlük yaşamdan, her gün gördüğümüz bir reklamdan örnek vereyim: Bir anne çocuklarına tavuk yediriyor ve, “Ben çocuklarımı nasıl

10 “Sevgili Bulamayınca Robotla Evlendi”, <https://www.cnnturk.com/bilim-teknoloji/teknoloji/sevgili-bulamayinca-robotla-evlendi>

besliyorsam, tavuk da beni beslesin,” diyor. Burada “besleme” fiili bir defa etkin anlamda kullanılıyor, ikinci defa ise sonuç oluyor; yani *anne* çocuklarına tavuk *yedirerek* onları *besliyor*, ama kendisi tavuk *yi-yerek besleniyor*, yani beslenmesi sonuç olarak gerçekleşiyor. Bu örnekte “beslemek” fiilinin nasıl çağrışımlı olarak kullanıldığını görüyoruz. “Çoktan seçmeli” testler de yan yana konmuş birkaç kelime arasından, eliminasyon yoluyla seçilen kelimeyle cevaplandırılıyor.

Bu ve bu türlü örneklerle bakılırsa, zaman içinde insanın bazı önemli düşünsel yeteneklerinin atrofiye/dumura uğraması doğal olur.

Tüketim toplumunda, internet sayesinde enformasyon –doğru ve yanlış enformasyon– yutulup tüketiliyor. Zaten yalnızca sınırlı türden bağlantılar kurmaya alışmış insanlar da kolayca “istenilen” yönlere yönlendirilip canlı araçlar olarak kullanılabilir.

Covid-19 Serüveninden Neler Öğrenebiliriz?

Covid-19 salgınından sonra hiçbir şey aynı olmayacak mı acaba? Salgın sırasında insanların nasıl davrandığına bakılırsa, her zaman olduğu gibi, kimilerinin etik değer bakımından insan olmaya yakışır şekilde davrandığını, kimilerinin ise davranmadığını gördük, görüyoruz. Gelecekte de, bazı şeylerin *teklüklerinde* farklı ama *esasında* aynı olacağını düşünüyorum.

Öyleyse soruyu şöyle sormakta yarar görüyorum: Dünyamızda –ve Mars’ta yaşamak mümkün olursa (!) Mars’ta– daha çok sayıda insanın insan olmaya yakışır bir şekilde yaşayabilmeleri için, ne yapılabilir?

Bu soruya, yıllardan beri verdiğim cevabı vereceğim, ama buna Corona virüsü salgınının bu dediğimin önemini daha çok sayıda insanın görebilmesine yol açabileceğini düşündüğümü de ekleyerek.

Eğer daha çok sayıda insanın insan olmaya daha çok yakışır bir şekilde yaşayabilmesini istiyorsak, en azından 1) şu anda yaptığımız eğitimin hem amaçlarını hem de yapma yollarını, etik değer bilgisiy-

le gözden geçirmek; 2) ulusal politikaların 80 yıldır peşinde olduğu ana amacı –kalkınmayı– değiştirmek gerekiyor.

Örgün eğitimde, en başta da ortaöğretimde, yapılması gereken değişiklik, *insan eğitiminin* amacını gözden geçirmek ve insanların bilgisel yetenekleriyle birlikte etik yeteneklerini de geliştirebilecek bir eğitim haline getirmek; aynı zamanda da bunun yollarını –öğretmen eğitiminden başlayarak– bir bütün olarak dikkatle çizmektir.

Yaygın eğitimde de, en başta medya aracılığıyla, insanların *baktıklarını görebilecek* duruma gelmelerine yardımcı olacak süreli programlar geliştirmek uygun olur. Burada “medya” derken “sosyal medya” denilenleri değil, televizyon kanalları gibi medyayı kastediyorum. Örneğin bizde, her akşam bağıra çağıra kavga eden insanlarla program yapan kanalların, bir akşamı da böyle programlara ayırabileceğini düşünüyorum. Medya mensupları “talebin” nasıl yaratıldığını herhalde benden iyi biliyor. Ama bu, cesaret istiyor başlangıçta –akıntıya karşı kürek çekmek cesareti.

Baktığımızı görebilmek, böylece de ezbere değerlendirmeler –kafamızdaki takıntılarla değerlendirmeler– değil, doğru değerlendirmeler –değerlendirilenin bir özelliği olan değer bilgisine götüren değerlendirmeler– yapabilmek için de, bunun eğitimi görmek gerekiyor. Corona virüsü salgını doğru değerlendirme yapabilmeyi neleri gerektirdiklerine bir örnek olabilir.

Her birinin sevenleri olan, bir daha dünyaya gelmeyecek binlerce insanımızı yitirdik, yitirmeye devam ediyoruz. Ama, en azından şimdiye kadar, başka birçok ülkeye göre daha az insanımızı yitirdik. Bu, nasıl yapılabildi? Nasıl yapılabildiğine baktığımızda ve yapılanı arka planıyla birlikte görebildiğimizde, bu yapılan, bir insansal durumun doğru değerlendirilmesinin nasıl yapılabildiğine ilişkin bir örnek olabiliyor.

Ne var ki doğru eylemlerde bulunabilmek için, doğru değerlendirme şartsa da, bu değerlendirmenin bütün gerektirdiklerini de yerine getirmek gerekiyor. Acaba bütün gerektirdikleri ne kadar yerine getiriliyor?

Pratik bakımdan olduğu kadar etik bakımdan da doğru ve değerli kararlar verebilmenin ve eylemde bulunabilmenin ilk koşulu, bilgisel bir koşuldur. Bu da, olabildiğince çok *doğru* değerlendirmeler, yani değerlendirenin değerinin *bilgisine* götürebilen değerlendirmeler yapmaktır. Yaşamda çoğu zaman ezbere değerlendirmeler – benim “değer biçme” ve “değer atfetme” dediğim değerlendirmelerle” – karşılıyoruz.

İşte Corona virüsü salgınından öğrenebileceklerimizden önemli bir şey, bir insansal durumun *nasıl* doğru değerlendirilebileceğidir. Bunun ana çizgisini, Türkiye’de Sağlık Bakanlığı’nın –ilgili siyasal kararları ayrı tutup– yaptıklarına bakarak görebiliriz: Corona virüsüyle nasıl savaşılabacağı bilinmediği için, ilk defa karşılaşılan bir virüs olduğu ve bu konuda hazır bilgi olmadığı için, durum her hafta *yeni-den* değerlendirilmiş, yani ilgi kurulabilen başka tıp bilgilerine dayanarak mevcut durum ve alınan önlemler –hastalığın “çizgisi”, “*peak*” yapması, izlenen tedavi yolları, kullanılan ilaçlar ve kullandıkları hastalık dönemi vb.– değerlendirilmiş; başka ülkelerde yapılanlarla karşılaştırılmış ve alınan önlemlerde gerektiğinde değişiklikler yapılmıştır. Corona virüsüyle nasıl savaşılabacağı bilinmediği için, yani hazır reçetesi olmadığı için, uzmanlar durumu hep yeniden değerlendirmek zorunda kalmıştır.

Bu izlenen yol sayesinde bugüne kadar¹², başka birçok ülkeye göre, orantılı olarak yalnızca daha az insanımızı yitirmedik, aynı zamanda daha çok sayıda insanımız virüsü “yenerek” iyileşti.

Yaşamda bütün insansal durumlarla, en başta da insanlara zarar veren durumlarla –örneğin şiddetle– savaşmak için de, her insansal durumu doğru değerlendirmek, etik değer bilgisini de katarak değerlendirmek, bir bütün olarak değerlendirmek ve her “an”ını yeniden değerlendirmek gerekiyor. İnsansal durumlar anketlerle değerlendirilemez.

11 Ayrıca bkz. Kuçuradi, İ., *İnsan ve Değerleri*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 25-31.

12 Haziran 2020’nin ilk haftasının sonunda.

Corona virüsü salgınının dünya insanlarının birçoğuna hatırlattığı bir şey de, geniş çapta unutulmuş bir değerlilik yaşantısı olan *minnet duygusudur*. Etik bir değer olan minnet, hekimlere ve diğer sağlıkçılara saldırıları bitirmediyse de, en azından şimdilik, bu post-modern çağda, daha çok insanın duyduğu bir duygu olmuştur.

İnsanlık olarak istemediğimiz, değer bilgisiyle donatılmış insanların istemediği şeyler hep olacak, ama bunlar farklı farklı istenmeyen şeyler olacak. Bu nedenle, insanlık olarak *istemediklerimizin* –açlığın, adaletsizliğin– olmaması için, insan hakları gibi insan türü için değerli amaçlar koymak ve bu amaçları zikzaksız izlemek gerekiyor.

Hannah Arendt, 1960’larda şu doğru saptamada bulunuyor:

Totaliter sistemler, eylemin herhangi bir hipoteze dayandırılabilirliğini ve tutarlı bir şekilde yönlendirilen eylem sürecinde o belirli hipotezin doğru çıkacağını, olgusal gerçeklik olacağını kanıtlamak eğilimindedirler. Tutarlı eylemin temelinde bulunan kabul, istediği kadar delice/saçma olsun, sonunda hep olgular meydana getirecektir; ki bu olgular o zaman “objektif olarak” doğrudurlar. Başlangıçta yalnızca bir hipotez olan –gerçek olgular tarafından ispat edilecek ya da yanlışlanacak bir hipotez olan– bir şey, tutarlı eylem sürecinde, hiç yanlışlanmayacak bir olguya dönüşecektir hep.¹³

Arendt’in “herhangi bir hipotez” için bu söylediği, insanlık olarak isteyerek koyacağımız “değerli bir hipotez” ya da “değerli bir amaç” için de doğru olamaz mı?

13 “The Concept of History: Ancient and Modern”, Epilogue, *Between Past and Future*, Penguin Books, 1978.

“DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEZSENİZ O SİZİ DEĞİŞTİRİR”

Melek Göregenli

“Eğer araştırmacılar, uyma çalışmalarına harcadıkları eforu ‘yenilik yaratma’ çalışmalarına da ayırmış olsalardı kesinlikle çok ilginç olgular ve fikirlerin keşfiyle ödüllendirileceklerdi. Bu da ‘uyan’ bir hayvan olarak sosyal hayvandan bahsetmeye devam eden geleneksel sosyal psikoloji için özgürleştirici bir etki olacaktı. Bu, aynı zamanda bu kadar hızlı değişen bir dünyaya adapte olması gerekmeyen bir moral. Siz dünyayı değiştirmezseniz o sizi değiştirir.”

Serge Moscovici¹

Bogardus 1925’te Amerika başta olmak üzere Batı toplumlarını, toplumsal gruplar arasındaki mesafe kavramıyla tanıştıran ilk çalışmaları yaptığında, ünlü tutum ölçeği aracılığıyla, beyazlardan, hangi toplumsal gruplarla aralarında ne kadar mesafe olmasının kendileri için “kabul edilebilir” olduğunu belirtmelerini istiyordu. Sosyal psikoloji alanının ilk tutum ölçümü çalışmalarından birini gerçekleştiren Bogardus’a göre (1926) sosyal mesafe, kişilerin birbirlerini gözeterek karşılıklı olarak birbirlerinin deneyimlerini anlama ve hissetme düzeylerini belirleme konusunda kullanışlı bir kavramdır². Bogardus’un ölçümü, yedi dereceli bir skalada, insanların, kendilerinin ait olmadığı gruplarla ilişkisinin hangi ilişki tarzında ne ölçüde arzu edildiğini gösteriyordu. Kendinden, yani kendine benzerlerin oluşturduğu aidiyet grubundan olmayan bir kişiyle/kişinin; (1) evlilik yoluyla akraba olmayı kabul etmesi, (2) yakın arkadaş olmayı kabul

1 “Azınlık etkisi” çalışmalarıyla ünlü Fransız sosyal psikolog (1925-2014).

2 Bogardus, E.S., “Social Distance in the City”, *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*, 1926, Sayı 20, s. 40-46.

etmesi, (3) aynı mahallede komşu olmayı kabul etmesi, (4) aynı ülkede, aynı iş dalında iş arkadaşı olmayı kabul etmesi, (5) aynı ülke vatandaşlığı olmayı kabul etmesi, (6) yalnızca ülkede ziyaretçi olmasını kabul etmesi ve (7) ülke sınırları içerisinde olmasını kabul etmesi konusundaki fikirlerinin, tutumlarının, örneğin siyahlarla, göçmenlerle vb., Amerika'nın beyaz olmayanlarıyla ilişkilerindeki davranışlarının öngörülebilme ihtiyacı bakımından önemliydi. Örneğin, bir restorana Çinlilerin "kabul edilmesi"nin beyazları ne ölçüde ürkütüp, restorana gelmelerini engelleyebileceğini öngörmek, bu ölçümün sonucunda elde edilecek bilgilerle mümkün olabilirdi. Tutumlarla davranışların doğrudan ve aynı yönde ilişkili olduğu yönündeki varsayım ve bu ölçme anlayışının politik anlamı, sosyal psikoloji içinde sonraki araştırmalar tarafından sorgulansa da, günümüzde hâlâ, yaygın olarak benzer kavramsal paradigmalara dayanan "kamuoyu araştırmaları"nda benzer ölçümler kullanılmakta; toplumu oluşturan gruplar arasındaki algılanan sosyal mesafe, güya kutuplaşma konusunda bilgi verdiği varsayımıyla ölçülmektedir. Meşhur "Kimlerle komşu olmak istemezsiniz?" ya da "Aşağıdakilerden hangileriyle komşu olmak istersiniz?" türündeki sorular, sorulmaları bakımından bile, bir toplumun asli –çoğunluk– olan ve olmayan gruplarının hangileri olduğu konusunda bir ön kabule dayanırlar ve dahası bu kabulün meşruiyetine katkıda bulunurlar.

1960'larda çevre psikolojisinin öncü çalışmalarından biri olarak kabul edilen kavramsallaştırmasıyla antropolog Hall ise, "proksemi" kavramıyla, kişisel mesafenin, kişiler arasında var olan gerçek *fiziksel* uzaklığın olası iletişimi bütünüyle belirlediğini ileri sürüyordu; kim olduğunuz değil benden fiziksel olarak ne kadar uzakta olduğunuz, aramızdaki mesafenin ne olduğu, hakkınızdaki algılarımı, tavır alışlarımı ve aramızda ne olabileceğini belirler.³ Hall'ın, bu mesafe türlerinden biri olan *sosyal mesafe*, bireyci kültürel dokunun egemen olduğu Kuzey ve Batı toplumları için 1,25 ile 3,70 metre aralığındadır. Bu mesafe resmî ilişkilerin, kamusal iletişimin uzak mesafesidir.

3 Hall, E.T., *Handbook of proxemics research*, Society for the anthropology of visual communication, Washington, 1974.

Sonraki pek çok çalışma, proksemi kurallarının kültürden etkilendiğini, Akdeniz, Latin ve Doğu toplumlarında, insanların bedenlerinin çevresini saran beden merkezli bu portatif görünmez balonun daha dar, insanların birbirlerine fiziksel olarak daha yakın olduğunu gösterdi. Güney Avrupalılar, Latin Amerikalılar, Doğulular gibi temas kültürlerinde, insanların karşılıklı ilişkileri sırasında birbirlerine daha fazla angaje oldukları ve daha yakın mesafeler kullandıkları bulunmuştur. Bu kültürlerde sadece daha az mesafe kullanımı değil, daha fazla göz kontağı, daha fazla miktarda dokunma ve daha doğrudan vücut yönelimi söz konusudur. Kuzey Amerikalılar ve Kuzey Avrupalılar arasında ise; karşılıklı ilişkiler sırasında insanların birbirine daha az angaje oldukları, dolayısıyla daha fazla kişiler arası mesafe kullandıkları gözlenmiştir. Bedeni çevreleyen bu görünmez boşluk, baloncuk neye yarar? Fiziksel çevreyi kontrol ederek, inançların, değerlerin ve kişilik özelliklerinin aracılığıyla düzenlemeler yaparak bir yandan kendimizi, kimliğimizi ifade ederiz; diğer yandan mesafeler, alanlar ve objelerin kontrolü yoluyla sosyal etkileşimlerimizi düzenleriz. Açılma-kapanma diyalektiği diyebileceğimiz bir tür mekânsal kontrol yoluyla diğer insanlarla iletişimimizin kontrolünü sağlarız.⁴ Bu iki temel çalışma, mesafe meselesinin hiç de nötr olmadığını, toplumsalın içeriğini ve matematiğini oluşturmada oldukça etkili olduğunu göstermektedir.

Corona virüsünün, tarif edilmesi, kaynağına yönelik açıklamalar ve ondan korunma yöntemlerinin belirlenip sözcelleştirilmesi ve ilan edilmesi süreci, maddi bir olgu olan virüsün, toplumsal bir olguya dönüştürülmesi olarak anlaşıldığında, daha en baştan, salgın dönemi boyunca yaşadığımız sistematik ayrımcılığın habercisi gibidir. Başlangıçta en etkili korunma yöntemi, diğer insanlarla aramıza "sosyal mesafe" koymak biçiminde tarif edildiğinde, yapılan bir kavramsal yanıltan öte, sürecin bütünüyle "kişiselleştirilmesi" dolayısıyla korunmanın da "diğeri"nden korunmak anlamına geleceğinin ve salgın boyunca bütün toplumsal ilişkilerin bu çerçevede yaşanaca-

4 Göregenli, M., *Çevre Psikolojisi: İnsan Mekân İlişkileri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

ğının göstergesiydi. Yaygın kullanılan “sosyal mesafe” kavramı, sürecin daha bireysel ya da küçük gruplar olarak kapanma, toplumsallıktan uzaklaşma hatta diğerinin maruz kaldığı tehdidi önemseme biçiminde yaşanmasına neden oldu. Doğru kavram “fiziksel mesafe”dir. Bu geniş zamanlı cümle, henüz geçmemiş olan salgın sürecinin anahtar kavramı olmak zorundadır. Aramıza koymamız gereken mesafe mekânsaldır, fizikseldir; toplumsal değildir.

Belirsizlik, tehdit ve otoritenin kaynağı

Öncelikle Batı toplumları olmak üzere giderek tüm dünyaya, virüsün Çin kaynaklı olduğunun anlatılma biçimi, “Batı dışı dünya”lıların yedikleri vahşi hayvanlardan bulaştığı düşünülen ama yine de kaynağı büyük ölçüde belirsiz, davranışları öngörülemeyen ve tüm insanlığı tehdit eden; bütün farklılıklarımıza karşın, gücü karşısında tek tek hepimizi eşitleyen, başlangıçta sembolik bir “düşman”ı işaret ediyordu. Tehdidin büyüklüğü ve tıp otoritelerinin çelişkili ama söz birliği halinde, bu virüsle başa çıkmanın kısa vadede kesin bir yönteminin olmadığı yönündeki açıklamaları, bin bir çeşit komplo teorileriyle birleşince, insanlığın karşısında hizaya geçmekten başka çaresi olmayan küresel bir tehdit algısını kolaylaştırdı. Sosyal psikoloji alanında yapılan araştırmalar, belirsizlik güçlü ve tehdit sembolik olduğunda bile, insanların kapandığını, kendi kaynaklarını korumaya çalıştığını; çoğunluğa uymaya ve otoriteye itaate daha açık hale geldiğini, muhafazakârlığın yükseldiğini ve popülist söylemlerin daha etkili olduğunu göstermektedir. Başlangıçta büyük ölçüde sembolik olan tehdit, giderek daha çok insanın hayatını kaybetmesiyle, uzaktan yakına, sokaktan eve, “entübe” sözcüğünün dehşetiyle birleşerek, giderek gerçek bir tehdiye dönüştü. Peki kime inanmalı, kimin direktiflerine itaat etmeliydik?

Bilimin otoritesinin, tarafsız, nötr ve tüm toplumsal kesimlere eşit mesafede olduğuna dair yaygın kanıya dayanarak, zaman zaman siyasal otoritenin gücünü silikleştirerek, yeni bir otorite kaynağı olarak belirmesi, sürecin doğasına uygundu ve kuşkusuz, bütün hayatlarını değiştirmesi istenen insanların kamusal otoritenin emirlerine

sorgusuz sualsiz itaatini kolaylaştırdı. Siyasal otoritenin kararlarını, bilim kurullarının kanaatlerine dayandığını sürekli olarak beyan etmesi, bilim kurullarını araçsallaştırarak, ayrımcı uygulamalarının sorumluluğunu üstlenmemesine hatta meşrulaştırmasına yol açtı. Öte yandan bilim kurulları da iktidarların uygulamalarından sorumlu olmadıklarını, sürecin sadece tıbbi yönünden sorumlu olduklarını ve öneriler geliştirdiklerini ama asıl kararları siyasal otoritenin aldığını ifade ediyorlardı. Böylece, örneğin kimin evde kalabilip kimin kalamayacağı, kimin toplu taşıma kullanmak zorunda olduğu için virüse çok daha açık hale geldiği, kimin işsiz kalacağı, kimin ölmek için ev hapsine mecbur bırakılacağına ilişkin kararların politik sorumluluğu yayılarak belirsizleşiverdi. Her zaman olduğu gibi, bilimsel bilgi, teknik olarak kusursuz olduğunda bile, uygulamaları ve yarattığı sonuçlar bakımından bağımsızlığını ve *eleştireliliğini* korumadığında iktidarın hizmetine girme konumuyla karşı karşıya kaldı. Gerek siyasal iktidarlar tarafından paylaşılan bilgilerin güvenilirliği, gerekse alınan önlemlerin eşitsizlik yarattığı, adil olmayan ayrımcı uygulamalar ve sağlık çalışanlarının büyük risk altında olduğu konusunda, Türk Tabipleri Birliği (TTB) başta olmak üzere meslek odalarının uyarılarına, eleştirel ve alternatif yaklaşımlarına yaygın medyada yer verilmemesi; aksine, bilimsel bilginin resmî olarak atanmış tek kaynaktan sunulması, olan bitenin, olması gereken tek seçeneğimiz olduğu yönündeki kolektif kanıyı güçlendirdi. Zaman zaman, bilim kurullarının otoritesinin siyasal otoriteden daha etkili olduğu anlar gördük; bilim kurullarının doğrudan uyarıları daha etkili davranış değişikliklerine yol açtı. Örneğin ilk sokağa çıkma yasakları öncesindeki iki saatlik zamanda yaşanan toplumsal alışveriş paniği, siyasal otoritenin temel ihtiyaçları giderme konusunda, bilim kurulunun aksine, güven vermediğinin bir işareti olarak görülebilir. Dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de sağlık çalışanları, sağlık sistemlerinin yapısal adaletsizliklerinin doğurduğu kaynak kısıtlılıkları ve sağlık hizmetlerine erişim konusunda yaşanan eşitsizliklerin trajik sonuçlarının doğrudan tanıkları hatta kurbanları olarak, *kahramanlık* nişanıyla kutsandılar; salgının etkilerinin görece azaldığı bu günlerde bile, hayatları ve kayıpları görünmez.

Birileri kaçınılmaz olarak ölecekti; virüs, farklı coğrafyalara yayıldıkça, önceki ülke istatistikleri virüsten önce geliyor ve kimin hayatta kalma ihtimalinin daha yüksek olduğunu söylüyordu. Kronik hastalar, yaşlılar, genel olarak sağlık sorunları olanlar; yani genç-sağlıklı-fit altın üçgeninin dışında kalanlar. Ortak küresel kanı, evde kalmanın hayat kurtardığıydı.

Tehlikeli Sokaktan Hijyenik Eve: Hayatta Kalma Kılavuzu

Evde kalabilmek, herhalde hiç bu kadar ayrıcalıklı olmamıştı; o kadar ki, bir ara, evde kalabilenlerin can sıkıntılarına çareler aradık. Dijital hayatın her türlü hazza ulaşmada sağladığı konfor, online alışveriş imkânlarının sınırsızlığı vb. koşullar sağlanabiliyorsa, eğer yeterince paranız ve klorağınız varsa, hijyenik ve sınırsız izolasyonlu bir ortam yaratabilir, hayatta kalmak için yeterli koşulları sağlayabilirdiniz. Nasılsa, neredeyse her evde, hayatı her koşulda yeniden üreten kadınlar vardı, tek sorun dışarıdan gelen kargoları bir süre evin dışında tutmak ve kargoyu getiren kuryeden *uzak* durmaktı; ona yeterince teşekkür edip minnettarlığınızı ifade eden notlar yazdığınızda ise, büyük insanlık ailesinin hem hayatta kalabilen hem de vicdanı rahat bir üyesi olmak mümkündü. Eviçi mekân hatta genel olarak mekân, belki de daha önce hiç bu kadar gözümüzün ve gönlümüzün gördüğü –tek seçenek– olmadığı için, entelektüel ilginin yeni ve popüler odağı oldu; Kafka’yı kışkındıracak mekânsal analizler şimdiden bir külliyat oluşturmaya aday. Evlerde, giderek daha çok görünür olan ekmek kokularıyla sıcacık olmuş mutlu pandemi yuvalarını saymazsak, aslında her şey eskisi gibiydi: Birleşmiş Milletler (BM) raporlarına göre pandemi sırasında bütün dünyada kadına ve çocuğa yönelik şiddet artarken, Türkiye’de 28 kentten 1873 kadınla gerçekleştirilen bir araştırma, ev hayatına ilişkin asıl gerçeği çarpıcı bir biçimde yansıtıyor.⁵ Pandemi öncesinde şiddete maruz kaldığını söyle-

5 Sosyo Politik Saha Araştırma Merkezi, “Kadının Etkilenimi ile Kadın ve Çocuğa Yönelik Şiddete İlişkin Türkiye Araştırma Raporu”, Nisan 2020, <https://tinyurl.com/yaqz3ty9>.

yen katılımcıların oranı yüzde 15,2'ye, pandemi sürecinde şiddet görenlerin oranı yüzde 43'e varıyor. Diğer bir deyişle, pandemi döneminde şiddet gören kadın sayısı yaklaşık üç katına çıkıyor. Ayrıca, daha önceki çalışmalarda yaş ilerledikçe şiddete maruz kalma oranı azalırken, pandemi döneminde 65 yaş üzeri kadınlara yönelik şiddet oranları artıyor.

Evde kalabilen, kalamayan ayrımı o kadar ustalıkla, hayatın akışında "kendiliğinden" bir farklılaşma olarak sunuldu ki, birilerinin, hayatları pahasına, diğerlerinin evde kalmasını sağlamakla yükümlü oldukları o denli doğallaştırıldı ki, eğer zaman zaman ana akım televizyon kanallarında birilerinin çalıştığını, otobüslere doluştuğunu görmesek, sokak kapısının dışında kalanların sadece kargo kuryeleri olduğunu sanabilirdik. Ne bilim kurulu üyeleri ne kamusal otoriteler, evde kalamayanların almaları gereken önlemlerden söz etti; dilin ve söylemin tamamı, esasen evde olup, zorunlu ihtiyaçlar için dışarı çıkanların alması gereken önlemler üzerine kuruluydu. Daha çok ve zor koşullarda çalışmak zorunda kaldıkları ya da çalışmadıkları için, salgının sonuçlarını daha ağır yaşayanlar, iş kazalarında yaşamını ya da sağlığını yitirenler, salgın öncesinde olduğundan daha da görünmez hale geldiler.

Modern devletlerde, söz edebilen, sözü edilen, kaydı tutulan vardır. Sağlık sisteminin kapsamadıkları, daha ötesi herhangi bir ülkenin yurttaşı olmayanların, yurttaşların bile eşit yararlanamadıkları haklardan yararlanmalarının sözü bile edilmedi. Kayıtları tutulmadı; sınırlardaki çocukların, kadınların, yaşlıların, hastaların salgından nasıl etkilendikleri, konuyla ilgili örgütlerin ulaşabildiği kısıtlı bilgilerin dışında hâlâ bilinmiyor.

Pek çok ülkede, yaşlı insanların, özellikle kurumlarda ve yalnız yaşayanların bazen kolaylıkla ilk önce gözden çıkarılabilenler olduğuna tanık olduk. Türkiye'de, başka pek çok konuda olduğu gibi 65 yaş üstü insanların "kapatılmaları" en bilindik kadim çözüm olarak hayata geçirildi. Çocuklar ve gençler için de çözüm aynıydı. Sokaktaki nüfus ne kadar azaltılabilirse, temas o kadar kısıtlanabilir ve yaşam kaybı oranları azaltılabilirdi; bir tek istisna dışında: Çalışanlar, yaşam riskine rağmen bu yasaklardan muaf tutuldular.

Salgında hayatını kaybedenlerle ilgili özellikle ABD'deki istatistikler, toplumsal adaletsizliklerin salgının yarattığı kayıplarda açıkça belirleyici olduğunu gösteriyor. Türkiye'de ise, kamuya açık istatistikler sadece kayıpların ya da hastaların yaşları, cinsiyetleri, bulundukları şehirler gibi bilgileri içeriyor. Ancak kaybettiğimiz insanların, kimlerden olduğuna dair herhangi bir bilgimiz olmadığında, evin kapısının dışında kalanla içeride kalanın oluşturduğu ortak bir acıyı paylaşanlar olarak, “biz” illüzyonu inandırıcı olabiliyor.

Sonuç Yerine

Ayrımcılık, sosyal bilimler yazınında genel olarak, kişilerarası ilişkilerde davranışsal olarak ortaya çıkan, bir kişiye grup aidiyetleri nedeniyle, hoş olmayan eşitsiz ve adaletsiz önyargılı tutumlar olarak tanımlanır.⁶ Modern hukuk, ayrımcılığı bir suç olarak kabul edip, ayrımcılık yasağını kavramsallaştırmış olsa da, insanlar arasındaki ilişkilerde diğerinin, moral bakımından değersizleştirilmesini engelleyememiştir. Haklara sadece soyut olarak sahip olmanın insanların eşitlenmesi için yeterli olmadığı, bireylerin aynı zamanda bu hakları kullanabilecek güce sahip olması gerektiği, ikinci kuşak insan hakları tarafından tanımlanmıştır. Hem ben ve diğeri arasındaki hiyerarşik, tahakküm ilişkisi hem de ayrımcılık, insan gruplarının güç bakımından eşit olmamasından ve bu eşitsizliğin sistemik olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci kuşak insan haklarının insanların güçlerini denkleştirmeye dayalı anlayışı, aynı insanlık tanımından hareketle, herkesin aynı tür niteliklere sahip olduğu tezine dayanmaktadır. Corona virüsü salgınında, daha önce bildiğimiz bir olguyu, dünyada insan diye soyut bir varlığın olmadığı gerçeğini bir kez daha kavradık; insanlar var: siyah, beyaz, kadın, erkek; cinsel yönelimleri, ırkları, dinleri, fiziksel görünüşleri, sağlık düzeyleri, yaşadıkları coğrafya, yaş, sınıfsal farklar vb. her türden özellikleri bakı-

6 Göregenli, M., “Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık”, *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, yay. haz. Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 17-29.

mından farklı insanlar. Tarihsel arka planı çok daha erken dönemlere gitse de, modern toplumda bu tanımlama insanlar arası ilişkilerde, grup temelli, son derece hiyerarşik kalıplar kuracak şekilde yeniden yapılanmıştır. Salgın süreci esasen, *kurumsal ayrımcılık* olarak tanımlanan, açıkça resmî otorite tarafından ve sistematik olarak, toplumun bazı kesimlerine yönelik ayrımcılığı ifade eden kararlar, prosedürler ve uygulamalar süreci olarak tanımlanabilir. Yoksulların, örneğin kentsel kolaylıklar ve imkânlardan eşit olarak yararlanmalarını engelleyen, kentlerin periferik bölgelerinde yaşamaları, aynı mahallelerdeki okulların, merkezdeki okullardan farklı imkânlarla sahip olması; kamu ve özel sektör istihdam politikalarında, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli ayrımcı uygulamalar bazı kurumsal ayrımcılık örnekleri olarak sayılabilir. Fakat örnekleri sunulan ve esasen çok yaygın olan bu grup temelli sistemik ayrımcı politikalar ve uygulamalar nadiren açıkça ifade edilerek ya da kayda geçirilerek uygulanır; genellikle kapitalist sistemin ve ilişkili hiyerarşilerin kendiliğinden doğal sonucu olarak ortaya çıkarlar ve kamusal otoritelerce, sistemli olmaları bakımından, inkâr edilirler. Hiyerarşikmiş gibi görünmeyen bu hiyerarşik kalıplar içinde kişiler arası ilişkilerde "ben", kendini diğerinden ayırır, sadece kendini tanımlar; diğeriniyse ben olmayan olarak kurgulayarak tanımsız bırakır. "Ben" in kurgulanışında doğrudan bir olumlama söz konusuysa, ben olmayana tanımsız bırakmada ya da aşağıda konumlamada, olumsuzlama ve dışlama vardır. Bireyler düzeyinde görünür olan bu süreç, kişisel özellikler ya da gerçek çatışmalardan değil, grup temelli kimliklerden kaynaklanır. Birisi, o olduğu için değil, onlardan olduğu için ayrımcılığın mağduru olmaktadır. Salgın sürecinin yukarıda söz ettiğimiz yasal kararlar, yönetmelikler yoluyla resmî olarak uygulanan politikaları, tarihe pek çok ülkede ve Türkiye'de *kurumsal ayrımcılık* örnekleri olarak geçecektir. Yurttaşların büyük bir kısmına, yurttaş olmayanların tümüne yönelik bu uygulamaları, hayatta kalmak uğruna sessizce izleyen evde kalabilenler açısından ise süreç, kolektif bir suç ortaklığı olarak adlandırılabilir.

Sosyal psikoloji araştırmalarının sonuçları, bu sürecin başka türlü bir insan ve toplum tahayyülüyle yaşanabileceğinin mümkün

olduğunu gösteriyor. İnsanların “ben” yerine “biz” diye düşünmeye başladıkları ve ortak bir sosyal kimlik duygusu geliştirdiklerinde, işbirliği yapmaya başladıklarını, birbirlerini desteklediklerini ve en fazla ihtiyaç sahibi olanın en büyük yardıma ulaşmasının daha büyük olasılıkla mümkün olabildiğini gösteriyor.⁷ Ortak bir tehdit gerçeğiyle yüz yüze kalındığında, paylaşılan bu kolektif kimlik duygusu ortaya çıkar. Günlük dildeki ifadesiyle, dayanışma, birlikte hareket edebilme, diğerine karşı sorumluluk duyabilmeyi yaratacak olan bu kolektif sosyal kimliğin oluşabilmesi için, tehditle karşılaşıldığında, durumu tarif etmede kullanılan söylem ve ilgili iletişimin nasıl gerçekleştirildiği önemlidir. Bir tehdit bireysel terimlerle değil, grubun, topluluğun, kolektifin ortaklığını vurgulayan terimler çerçevesinde sunulduğunda toplumun tepkisi daha güçlü ve daha etkili olabilir. Sahte bir “biz” kurgusu, yerini, gerçek bir dayanışmayla güçlenebilecek ve kaynaklarını rasyonel olarak kullanabilecek, kendi sorumluluğunu üstlenebilecek bir topluma bırakabilir. Ancak böyle bir toplum, kayıplarıyla yüzleşebilir ve yasını tutabilir. Kişisel değil kolektif-toplumsal bir tehditle karşı karşıyayız, başa çıkmanın yolu da kolektif ve toplumsal olmak zorundadır.

Bu sürecin genel olarak toplumsal eşitsizlikleri ve çok çeşitli ayrımcılıkları görünür kıldığını ve genel olarak itaat etme davranışlarını ortaya çıkardığını söylemek mümkün. İtaat ve uyma konusunda yapılan araştırmalar, gücün meşruluğu, gücün kaynağının güvenilirliği vb. faktörlere bağlı olarak, özellikle belirsizlik ve tehdidin varlığı durumunda, itaat davranışının, diğerinin zarar görmesini de göze alarak arttığını gösteriyor. Ama başkalarının hayatı pahasına mı? Belki de bundan sonra sorulabilecek en anlamlı soru, nasıl olup da başkalarının hayatı pahasına, hayatta kalabilmek için, bunca adaletsizliği sessizce izleyip, sorgusuz sualsiz itaat ettiğimiz ve değiştiremediğimiz dünyanın bizi nasıl bir hamlede değiştirebildiğidir.

7 Reicher, S.; Drury, J., “Dont-personalise-collectivise”, 2020, <https://thepsychologist.bps.org.uk/dont-personalise-collectivise>

COVID-19 SALGINININ EKONOMİK ETKİLERİ

Selva Demiralp

“...Cehennem dünyaya salgın üflüyor nefesiyle.”

Hamlet

1. Giriş

Shakespeare’in 17. yüzyıldaki veba salgınına istinaden yapmış olduğu betimlemeyi andıran günlerden geçiyoruz. Aradan geçen dört yüzyılı aşkın süreye rağmen salgına karşı bir aşı geliştirilene kadar tek yapabildiğimiz Shakespeare’in zamanındaki gibi evlere kapanmak. Covid-19’un global bir salgına dönüşmesinin ardından yaklaşık üç ay geçse de yakın geleceğe yönelik büyük bir belirsizlik söz konusu.

Virüsün ne kadar sürede kontrol altına alınacağı öncelikle sağlık hizmetlerinin etkinliğine, alınan kararların isabetliliğine ve tabii ki vatandaşların sağduyulu hareket etmesine bağlı. Bütün bunlara ilave olarak global çapta koordinasyon ve işbirliği de bir o kadar önemli. Çünkü siz ne kadar çabalasanız da eğer diğer ülkeler aynı titizliği göstermezse sınırlarınızı kapatmadığınız sürece problemi çözebilmek çok zor. İşte bu nedenle salgının erken aşamalarında sıkı karantina uygulayan ve salgını kontrol altına alan ülkelere Çin, Yeni Zelanda ya da Danimarka gibi örneklerde normalizasyonun nasıl evrileceği, dış dünyayla ilişkilerin nasıl bir seyir izleyeceği yakın-

dan takip edilecek ve diğer ülkelere örnek olacak. Bu konu bizim için de kritik çünkü virüs Türkiye’de kontrol altına alınsa dahi bize en çok turist gönderen Rusya, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde salgın devam ettiği sürece bu ülkelerden turist kabul etmek “ikinci dalga” riskini artırıyor.

İktisat camiası, ekonomik krizden çıkışa giden sürecin virüsün temizlenmesinden geçtiği konusunda hemfikir. Eski Fed başkanı Bernanke, “Sağlık sorunu hallolmadan alınan hiçbir ekonomik tedbir işe yaramayacaktır,” derken hükümetlere çok net bir mesaj verdi. Çünkü Fed gibi dünyanın rezerv para birimi olan doları basan bir merkez bankası olsanız da, sınırsız para basabileceğinizin teminatını verseniz de, herkes sizin paranızı elinde tutmak istese de virüs temizlenmediği sürece insanların ekonomiye olan güveni geri gelmeyecek, işyerleri açılmayacak ve insanlar normal hayatlarına dönüp eski tüketim alışkanlıklarına devam edemeyecekler.

Aşı ya da ilaç çıkana kadar geçen sürede virüsün yayılmasının engellenmesinde en etkin yöntemin izolasyon olduğu aşikâr. Evden dışarı adımınızı attığınız anda en basitinden cüzdanınızdan çıkardığınız paranın el değiştirmesi bile virüsün yayılmasına uygun ortam sağlıyor. Bu nedenle salgının yayılmasıyla birlikte pek çok ülke değişik izolasyon tedbirlerini devreye soktu. İtalya, Fransa, Almanya, İspanya, Rusya gibi çoğu ülke “kısmi karantina” dediğimiz, toplu etkinlikleri iptal etmek, sosyal mesafeye dayalı düzenlemelere gitmek gibi görece hafif tedbirlerle yola başladı. Ancak salgının yayılım hızı kontrol altına alınamayıp can kaybı artınca bu ülkelerin bir kısmı “tam karantina” dediğimiz daha sıkı tedbirlerle, hayati sektörler dışında tüm sektörlerin kapandığı uygulamalara geçtiler. Yunanistan, Yeni Zelanda ve Danimarka gibi ülkeler salgının en başından tam karantina uygularken İsveç hiçbir kısıtlama uygulamadan sürü bağışıklığı geliştirme yolunu seçti.

Ülkelerin salgınla mücadelede farklı izolasyon patikaları seçmelerinin altında yatan temel sebep salgından ekonomik açıdan en az hasarla kurtulabilme çabası. Hangi seçeneğin ekonomik açıdan en doğru seçenek olduğuna karar vermeden önce salgının ekonomiyi ne şekilde etkilediğinin üzerinden geçmekte fayda var.

Salgın ve karantina ekonomiyi arz ve talep yoluyla iki kanaldan etkiliyor.

Arz Etkisi

Arz etkisi esasen virüs sebebiyle hastalanan insanların işlerine gidememelerinden kaynaklanıyor. Yani hiçbir karantina sınırlaması getirilmeseniz de hastalananların işgücünden düşmesi arzı vuruyor. Buna ilave olarak karantina uygulamasına geçip belli sektörleri kapatmaya başladığınızda bu sefer arz etkisi hızla yükseliyor. Eğitim, finansal hizmetler, basın yayın gibi kimi sektörlerde işler uzaktan da yürütülebildiğinden karantinadan çok fazla etkilenmiyor. Ancak restoranlar, kuaförler, oteller gibi doğrudan temas gerektiren işler ya da tarım, gıda, madencilik gibi sahaya inmeden icra edilemeyen işler karantina durumunda üretim yapamıyorlar.

Arz etkisi, ara malı üretimini de etkileyerek dünyanın geri kalanına yayılıyor. Virüsün ilk görüldüğü ve en çok hasar verdiği ülke olan Çin, önemli bir ara malı ihracatçısı. Çin’de virüs nedeniyle ara malı üretiminin durması, salgın henüz dünyanın geri kalanına yayılmadan bile global tedarik zincirinde aksama yaratmaya başladı. Yani virüs Türkiye’ye hiç gelmese dahi, Çin’den (ya da Çin’den aldığı ara malını işleyip bize satan üçüncü bir ülkeden) ithal ettiğimiz ara mallarının tedariki aşamasında tıkanmalar yaşadık. Salgının global olarak yayılmasını takiben bu etki de giderek büyüdü ve üretimimizi daha olumsuz etkiledi.

Salgının başlarında alternatif tedarik zincirleri oluşturabilmek ya da ithal ettiğimiz ürünleri kendimiz üretmek gibi fikirler ortaya atılmıştı. Daha yüksek bir maliyetle başka bir ülkeden ithal etmeye razı olsak bile virüsün global olarak hızla yayıldığı göz önünde bulundurulduğunda bunun uzun soluklu bir plan olamayacağı ilerleyen aşamalarda anlaşıldı. Keza biraz geç de olsa salgın Türkiye’yi de er geç vurdu.

Buraya kadar saydığımız faktörler arz tarafındaki gelişmelerin büyümeyi olumsuz etkileyeceğini gösteriyor. Arz tarafında Türkiye

açısından bir olumlu gelişme ise petrol fiyatlarındaki düşüş. Global çapta üretim yavaşlaması petrole olan talebi düşürünce petrol fiyatları da tarihsel olarak dip seviyelere indi. Bizim gibi petrol ithalatçısı ülkeler için bu durum olumlu. Ancak unutmayalım ki salgın geride kalıp tekrar üretim başladığında, yani petrole en çok ihtiyaç duyduğumuz zamanda diğer ülkeler de benzer durumda olacaklarından fiyatlar da tekrar normalleşmeye başlayacak. O nedenle petrol fiyatlarındaki düşüşten uzun soluklu bir rahatlama beklememek lazım.

Talep Etkisi

Virüsün talep üzerindeki etkileri değişik yollardan geliyor. Öncelikle karantina uygulaması altındaki bir ülkede insanlar evden çıkmadıkları için ister istemez eski tüketim alışkanlıkları devam etmiyor. Diğer taraftan üretimdeki yavaşlama nedeniyle bazı şirketler kapanıyor, maaşlar ödenmiyor, zorunlu ücretsiz izinler veriliyor. Dolayısıyla gelir etkisi de talepte bir yavaşlama getiriyor.

Karantina döneminde değişen tüketim alışkanlıklarına ilave olarak dayanıklı tüketim mallarına olan talep de panik ve belirsizlik ortamlarında erteleniyor. Gıda ya da giyim gibi ihtiyaçlarınızı erteleyemeseniz de alacağınız ürün elektronik eşya ya da buzdolabı ise ortalık sakinleşmeden, bir ay sonraki iş durumunuzdan emin olmadan almak istemiyorsunuz.

Talebin bir de global boyutu var. Virüsten etkilenen ülkeler ekonomik olarak yavaşlayıp daha az gelir elde ettiklerinden dolayı daha az tüketiyorlar. Dünyanın geri kalanından yaptıkları ithalat azalıyor. Dolayısıyla ihracat pazarlarımız daralıyor.

2. Krizin Ekonomik Maliyeti

Önceki bölümde, Covid-19 krizine karşı geliştirilen ekonomik politikaların etkili olabilmesi için öncelikle salgının kontrol altına alınması gerektiğini, bunun içinse sosyal izolasyonun en etkin çare olduğunu belirtmiştik. İsveç dışında bugün artık kimse “Zorunlu

karantina uygulamayalım, salgın yayılsın, sürü bağışıklığı gelişsin” politikasını makul bir alternatif olarak görmüyor. Çünkü ekonomik açıdan en ucuz ve en hızlı “çözüm” gibi görünse de işin insani boyutu olayın sadece basit bir maliyet hesabı olmadığını çok hızlı bir şekilde gözler önüne serdi. Hızla artan ölü sayısı İngiltere’nin bu politikadan geri adım atmasına sebep oldu. Kaldı ki az sonra izah edeceğim üzere, her ne kadar ekonomiyi açık tutmak siyasetçiler için cazip görülse de bu tercihin yarattığı ekonomik maliyet aslında karantina uygulamasının getirdiği maliyetin üzerine çıkıyor.

Gönüllü izolasyonla virüsün etkin bir şekilde kontrol edilemeyeceğine karar verildiği noktada geriye iki alternatif kalıyor. Acil bir şekilde, işler tamamen kontrolden çıkmadan sıkı izolasyon kararı almak ya da önce hafif kısmi karantina tedbirleri deneyip ileri bir tarihte salgın daha derinleşirse tam karantina uygulamasına geçmek.

Bu bölümde Covid-19’un Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini ve çözüm önerilerini içeren araştırmamızın sonuçlarını paylaşmak istiyorum. Koç Üniversitesi’nden Cem Çakmaklı, Sevcan Yeşiltaş, Muhammed Ali Yıldırım ve University of Maryland’den Şebnem Kalemli Özcan ile beraber yürüttüğümüz araştırmamızda, belirli varsayımlar altında elde ettiğimiz sonuçlar şöyle özetlenebilir:

- Yaygın kanının aksine, ekonomi üzerinde en az hasar, hiç karantina uygulamayıp şirketleri açık tutarak değil, ülke çapında uygulanacak yaklaşık bir aylık tam karantina uygulamasıyla mümkün. Çünkü işyerleri kapatılmasa da ekonomi üzerindeki esas etki talep tarafından geliyor. Vaka sayıları makul seviyelere düşmediği sürece yaşam tarzımız ve dolayısıyla talep salgın öncesindeki normal seviyelerine dönmediğinden ekonomik normalleşme de gecikiyor.

Tam karantina uygulaması salgını en kısa sürede kontrol altına alabildiği için bu sürede yaşanan üretim kaybı da asgari seviyede tutulabiliyor. Tam karantina uygulaması gecikirse ya da kısmi karantina uygulanırsa salgını kontrol altına almak zorlaşıyor ve karantinada geçmesi gereken süre (ve dolayısıyla ekonomik maliyet) artıyor.

Salgın dönemindeki ülke uygulamalarını karşılaştırdığımızda, hiç karantina uygulamayan İsveç'ten başlayıp, kriz başlar başlamaz tam karantina uygulayan Danimarka'ya kadar geniş bir yelpazeye yayılan uygulamalar görüyoruz.

Türkiye, ilk vaka görüldüğü anda kısmi karantinaya başlayıp zaman içerisinde tedbirlerin artırıldığı karma bir uygulama benimsedi. Mart ortasından itibaren uzaktan eğitime geçilirken işyerleri de mümkün mertebe uzaktan üretime teşvik edildi. Nüfusun yüzde 40'ını oluşturan 65 yaş üstü ve 20 yaş altı nüfus için tam karantina uygulandı. Sonrasında nüfusun geri kalanı için de hafta sonları ve bayramlarda tam karantina uygulamasına geçildi. Bu şekilde değerlendirildiğinde Türkiye'deki uygulamanın giderek tam karantinaya yaklaşan bir izolasyon olduğunu gözlemliyoruz.

Alternatif karantina senaryolarının Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYH) üzerindeki etkileri şöyle:

- İsveç modeline benzer şekilde, *hiçbir şey yapılmadan* virüsün doğal süreciyle yayılıp ömrünü tamamlaması durumunda kadar üretimi kısıtlayıcı bir önlem alınmıyor. Buna rağmen hastalanıp içgücüne katılamayanlar ve yaşanan salgının talep üzerindeki olumsuz etkilerinden dolayı GSYH cinsinden maliyet yüzde 11 oluyor. Ancak ölü sayısının en yüksek olduğu bu alternatif insani açıdan pek kabul edilebilir değil. Zira yüzde 1,5 gibi bir ölüm oranı varsayarsak toplam nüfusun yüzde 1'i bu senaryoda hayatını kaybediyor.
- Fazla radikal bir önlem almayıp **kısmi karantinayla** yola devam edelim, bu şekilde yayılma sayısını kontrol altında tutup yoğun bakım ünitelerini zorlamayalım diyen ülkeler de var. Bu durumda salgının kontrol altına alınması uzayıp bir seneye yayılıyor. Salgının başında pek çok ülkenin benimsediği bu tür bir uygulamayı Türkiye'nin uygulaması durumunda eğer bulaşıcılık

oranı görece düşükse GSYH cinsinden maliyet yüzde 10, bulaşıcılık oranı daha yükselirse GSYH cinsinden maliyet yüzde 11 olabiliyor. Öte yandan eğer kısmi karantınadan prematüre bir şekilde, yani vaka sayısı kontrol edilebilir bir seviyeye düşmeden çıkılırsa bu sefer ikinci dalgayla karşılaşılıyor.

- Salgının başında kısmi karantina uygulamaya başlayan İtalya, Fransa, Almanya, İspanya, İran, Rusya gibi pek çok ülke vaka sayılarındaki artışla birlikte bir noktada tam karantina uygulamasına geçtiler. Arz üzerindeki etkinin en yüksek olduğu bu uygulamanın vaka sayısı yaklaşık 80 bin kişi iken uygulanması durumunda salgının kontrol altına alınması yaklaşık 40 gün sürüyor ve GSYH cinsinden maliyet yüzde 4,5 civarında oluyor. Bu uygulamanın en hızlı sonuç vermesinin altında yatan temel sebep ise nüfusun büyük bölümü izolasyon halinde olduğu için yayılma hızını ölçen R_0 parametresi 0 seviyesine düşüyor. Yani kimse kimseye hastalık bulaştıramaz hale geliyor. Oysa izolasyon uygulanmadığı ya da kısmi izolasyon durumunda bu parametrenin 2 seviyesine kadar yükseldiği not ediliyor. Yani Dünya Sağlık Örgütü'nün yaptığı açıklamalar doğrultusunda, kontrol edilmediğinde her hasta ortalama iki kişiyi daha hasta ediyor.

Türkiye için Covid-19 krizinin maliyetini belirlerken bu çalışmada elde ettiğimiz rakamlardan yola çıkarak bir aralık belirleyebiliriz. Tam karantina uygulamasının maliyeti GSYH cinsinden yüzde 4,5, kısmi karantina uygulamasının GSYH cinsinden maliyetinin ise yüzde 11 civarında olduğu bir çerçevede Türkiye'deki mevcut uygulamanın ekonomik maliyetinin alt sınırı daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Bu rakamlar bir büyüme tahmini olmayıp salgının yarattığı üretim kaybını GSYH cinsinden ifade ediyor. Şayet bu maliyetin büyüme üzerindeki etkilerini hesaplamak ister-

sek, mesela maliyetin GSYH cinsinden yüzde 4,5 olduğu tam karantina uygulamasında karantinanın uygulandığı çeyrek için yaklaşık yüzde 12 gibi bir daralma hesaplıyoruz.

Elde ettiğimiz ekonomik maliyeti karantina dönemindeki zararları omuzlaması gereken bir destek paketinin *asgari* boyutu olarak yorumlamak gerek. Bunun iki sebebi var:

- Modelimizde karantina döneminde gelir akışı duran şirketlerin hayatta kaldığını ve karantina biter bitmez tekrar üretime geçebileceklerini varsayıyoruz. Bu varsayımın doğrulanabilmesi için karantina döneminde üretimini durduran ekonomik birimleri ayakta tutabilmek gerekiyor. Bunun için ise bu dönemde yaşanan gelir kaybının transferlerle ekonomiye geri aktarılması, bu şekilde şirketlerin borçlarını ödeyebilmesi, çalışanların işlerini kaybetmemeleri gerekiyor.
- Modelde dış borç bulunmuyor. 2020 yılında ödenmesi gereken dış borcun GSYH'nin yüzde 23'ü olduğunu ve global kriz ortamında bu borcu serbest piyasada çevirebilmenin zorlaştığını göz önünde bulundurursak, ekonomik destek paketinin TL ve döviz olarak iki boyutu olacağını söylemek mümkün.

Modelde Ait Genel Çerçeve

Modelde başlangıç noktası olarak salgının yayılma hızını aldık. Ekonomi üzerindeki hasarı tespit edebilmek için öncelikle salgının ne hızla yayılacağını tespit edip daha sonra bunun arz üzerindeki etkilerini ölçtük. Ekonomik bir modelde bazı varsayımlar yapmak gerekiyor. Bu varsayımlar gerçeğe ne kadar yakın olursa modelin gücü de artıyor. Pandemi yayılımının hızını tahmin etmek için epidemiyoloji çalışmalarında da kullanılan Susceptible-Infected-Recovered (SIR) modelini çalışmamızda esas aldık. Hızla gelişmekte olan Covid-19 literatüründe yaygın olarak kullanılan bu model bize virüsün yayılma hızı hakkında bilgi veriyor. Modelde kullandığımız, sal-

gının yayılma ve iyileşme oranlarına dair varsayımlarda Dünya Sağlık Örgütü tarafından yapılan açıklamaları baz aldık.

İkinci aşamada sektör bazlı veriye inerek her bir sektörde gerekli olan insan ilişkisini hesaba katarak virüsün yayılma hızını sektörel düzeyde ayrıştırdık. Uzaktan yapılabilecek işleri ayrıştırdık. Bu noktada, her bir sektör için hesaplanan vaka sayısına göre arzda yaşanacak düşüşü hesapladık.

Salgının arz üzerindeki etkilerini hesaplarken sektörler arası iletişimi de göz önünde bulundurmak gerekiyor. Bu amaçla girdi çıktı tablolarından yararlanarak her bir sektörde yaşanacak arz kaybının o sektördeki çıktıyı kullanarak üretim yapan diğer sektörler üzerindeki etkisini belirledik. Bu çerçeveye ithalatı da ekleyerek ithal ara malı girdisinde yaşanan aksamaların yerli üretim zinciri üzerindeki etkilerini modele dahil etmiş olduk.

Salgının talep üzerindeki etkilerini hesaplarken kredi kartı harcamalarındaki değişimin sektörel dağılımından yararlandık. Son aşamada, talepteki düşüşü arzdaki düşüşe eklerken arz ve talepteki değişimleri karşılaştırıp en çok hangi taraf değişmişse üretimin o kadar değişeceğini varsaydık. Mesela bir sektörde arz 100 birim, talep 50 birim düşseyse toplam üretimin 100 birim azalacağını varsaydık.

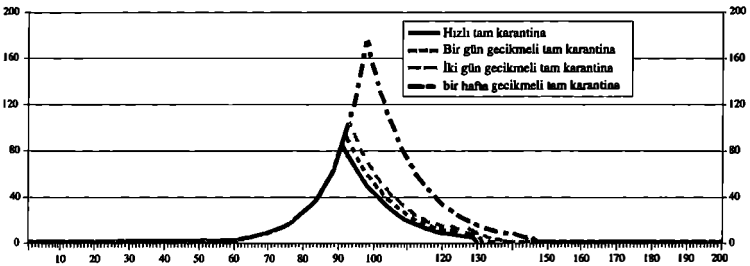
Neden Tam Karantina?

Araştırmamızdan çıkan en önemli sonuçlardan birini tekrarlayacak olursak: Başarılı bir şekilde uygulanacak tam karantina uygulaması, virüsü en hızlı şekilde kontrol altına almak suretiyle en düşük ekonomik maliyeti sağlıyor. “Tam karantina” senaryosunda sadece en gerekli olan sektörlerin ve uzaktan iş yapılması mümkün olan sektörlerin açık olduğunu varsayıyoruz. Karantinanın başarılı olması için Güney Kore benzeri bir uygulamayla hasta olanların sıkı bir şekilde takip edilmesi gerekiyor. Toplam vaka sayısı 5.000’e indiği zaman salgının kontrol altına alındığını, mevcut vakaların başarıyla takip edilebileceğini ve hayatın normale dönebileceğini varsayıyoruz.

Gecikmenin Maliyeti Çok Büyük

Tam karantina uygulamasında geç kalınan her gün, vaka sayısını ve dolayısıyla salgının kontrol altına alınması için geçecek süreyi artırarak beraberinde gelecek ekonomik maliyeti de artırıyor. Örneğin toplam vaka sayısı yaklaşık 80 bin iken tam karantina uygulandığında 39 günlük bir sürede salgın kontrol altına alınabildiğinden GSYH'deki düşüş yüzde 4,5'le sınırlı kalıyor. Sadece bir günlük gecikme olduğunda vaka sayısı on binden fazla artıyor. Modelde vaka sayısındaki artışın sadece test edilmiş rakamları gösteren resmî vaka sayısındaki artıştan daha hızlı olduğunu varsayıyoruz. Bu durumda 39 günlük tam karantina salgını kontrol altına almaya yetmiyor. Virüs 100 gün sonra tekrar artmaya başlıyor. Prematüre şekilde karantınayı vaktinden erken sonlandırmak virüsü kontrol etmeye yetmiyor. Bu nedenle bir günlük gecikmenin bedeli olarak ekonomiyi fazladan 2 gün kapatmanız gerekiyor ki bu da ekonomik maliyeti bir anda GSYH'nin yüzde 4,7'sine çıkarıyor. Eğer iki günlük gecikme olursa bu sefer karantina süresi 43 güne çıkarken GSYH'deki düşüş yüzde 4,9'a çıkıyor. Yani gecikme olan her gün GSYH üzerinde yaklaşık yüzde 0,2 ilave kayıp doğuruyor.

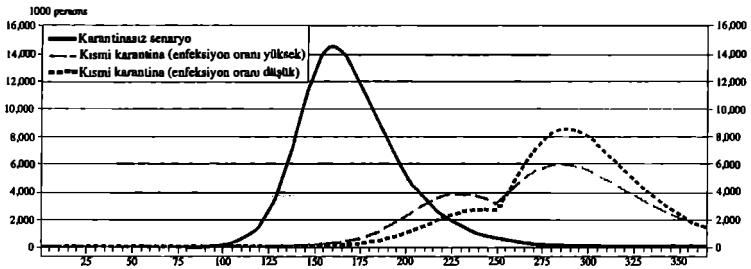
Tam karantina uygulamasındaki gecikmenin maliyetini gösteren alternatif senaryoları Şekil 1'de vaka sayısı üzerinden gözlemle-

Şekil 1 Tam Karantina Uygulaması Altında Alternatif Senaryolar, Çakmaklı, C., Demiralp, S., Kalemli-Özcan, Ş., Yesiltaş, S., Yıldırım, M.A. Muhammed A. Yıldırım, "Covid-19 and Emerging Markets: An Epidemiological Model with International Production Networks and Capital Flows", Working Paper 27191, <http://www.nber.org/papers/w27191>, National Bureau of Economic Research 1050, Cambridge, Mayıs 2020.

mek mümkün. Dikey eksen vaka sayısını, yatay eksen ise gün sayısını gösteriyor. Düz çizgi, vaka sayısı 80 bine çıkar çıkmaz uygulamaya konulacak olan tam karantina durumunda (ki bu durum ilk vadan 90 gün sonra başlıyor) salgının ne kadar sürede kontrol altına alınabileceğini gösteriyor. 130. gün itibariyle salgın sona eriyor. Kısa kesikli çizgi, karantinanın bir gün gecikmeyle gelmesi halinde süresinin uzayarak 42 güne çıktığı senaryoyu, uzun kesikli çizgi de karantinanın iki gün gecikmesi durumunda toplam süresinin 43 güne çıktığı senaryoyu gösteriyor. Karantinanın bir hafta gecikmesi durumunda ise süresi 50 güne çıkıyor. Bu senaryo şekilde en üstte kalan çizgiyle görünüyor.

Kısmi karantina uygulamasına ait hesaplamalarımızda en belirgin özellik vaka sayısındaki belirgin artış ve karantina süresinin uzunluğu oluyor. Şekil 2'deki düz çizgi karantina uygulanmayan senaryoyu gösterirken kısa kesikli çizgi enfeksiyonun yayılma oranının düşük, uzun kesikli çizgi ise enfeksiyon oranının yüksek olduğu kısmi karantina modellerini gösteriyor. Düz çizginin tepe noktasının diğer senaryoların çok üzerinde kalması vaka sayısındaki çarpıcı farkı gözler önüne seriyor. Enfeksiyon sayısı yaklaşık 150. gün zirve yapıyor. Süreç yaklaşık 300 gün içinde kontrol altına alınabiliyor. Şekilde gri taralı alan karantina süresini gösteriyor. Her üç senaryoda da karan-

Şekil 2 Kısmi Karantina Uygulaması Altında Alternatif Senaryolar, Çakmaklı, C., Demrialp, S., Kalemli-Özcan, Ş., Yesiltaş, S., Yildirim, M.A. Muhammed A. Yildirim, "Covid-19 and Emerging Markets: An Epidemiological Model with International Production Networks and Capital Flows", Working Paper 27191, <http://www.nber.org/papers/w27191>, National Bureau of Economic Research 1050, Cambridge, Mayıs 2020.

tinanın kalktığı 250. gün itibarıyla enfeksiyon sayısı aynı iken karantinanın kalkmasıyla birlikte kısmi karantina uygulamalarında ikinci dalganın geldiğini gözlemliyoruz. Yayılma hızının daha düşük olduğunu varsaydığımız kısa kesik çizgili senaryoda karantina süresince daha az kişi bağışıklık kazanmış olduğundan karantina sonrasında vaka sayısı daha yüksek oluyor.

Atılması Gereken Adımlar

İktisat politikalarında öncelikleri çok iyi belirlemek ve kasırgaya karşı hazırlıklı olmak gerekiyor. Kısa vadeli kazanımlar uğruna uzun vadeli fiyat istikrarından feragat edilmesi biriken kırılma noktaları beraberinde getiriyor. Türkiye ekonomisi malesef Covid-19 kasırgasına böyle hazırlıksız bir konumda yakalandı. 2019 yılında ekonomiyi canlandırmak adına faizlerin hızla düşürülmesi, enflasyon düşmeden gelen faiz indirimlerinin reel faizi düşürüp dolar talebini tetiklemesi, doların değer kazanmaması için TCMB döviz rezervlerinin tüketilmesi risklerimizi büyük ölçüde artırdı. Bu risklerin üzerine beklenmedik bir şekilde Covid-19 krizinin gelmesi ise bizi bir anda kısıtlı politika araçlarıyla zorlu bir mücadele sürükledi.

Covid-19 salgınının temelinde bir virüs yattığı için öncelik elbette sağlık tedbirlerinin hızlı ve etkili olarak hayata geçirilmesinde yatıyor. Virüsün ekonomik etkilerine karşı geliştirilen politikalarından azami verim alınabilmesi için ise şeffaflık ve koordinasyon gerekiyor. Ekonomik politikalarda amaç kriz döneminde üretim ve gelir akışı sektöre uğrayan ekonomik birimleri ayakta tutabilmek olmalı. Bu şekilde bir taraftan yaşanan krizin yayılması engellenirken bir taraftan da ülkenin üretim kapasitesinde kalıcı bir zarar oluşmasının önüne geçilmesi gerekiyor. Bu noktada, hem ülke içinde para ve maliye politikalarının koordinasyonu hem de diğer ülkelerle koordinasyon lazım. Tek başına açıklanan ve bir bütünün parçası olarak algılanmayan adımlar etkisiz kalıyor.

Virüsün yarattığı ekonomik zararın önemli bir boyutu panik ve karamsarlığın getirdiği güven kaybından kaynaklanıyor. Bu nedenle

ülkelerin hem hastalarla ilgili test ve istatistikler hem de atıkları adımlar konusunda son derece şeffaf olup güven tahsis etmeleri çok önemli. Eğer bu güven sağlanamazsa insanlar “ne olur, ne olmaz” psikolojisinden çıkmakta zorlanacak, harcamalarını erteleyecek, bu da virüsün yarattığı daraltıcı etkiyi artıracaktır.

Covid-19 Krizine Karşı Türkiye’nin Aldığı Ekonomik Önlemler

Para ve maliye politikası birbirini bütünleyici politikalar olup koordinasyon içinde çalışmalarına bugün her zamankinden daha fazla ihtiyaç var. Nihai olarak her iki politika da ekonomik istikrar sağlamayı hedeflese de ellerindeki araçlar ve işleyiş alanları farklı. Bu politikaların birbirlerinin eksiklerini tamamlayıcı bir rol oynayıp ekonomiye gerekli desteği vermeleri ve bunu yaparken daha fazla kırlanlık yaratmamaları çok önemli.

Para Politikası

Merkez bankalarının izolasyondan kaynaklanan üretim yavaşlamasını engellemesi mümkün değil. Elleriindeki yegâne araç olan para arzı, sistemi bir bütün olarak etkiliyor ve sektörel seviyede ince ayar yeteneği yok.

Merkez bankaları Covid-19 krizinde panik kaynaklı likidite ihtiyacını gidermek için para musluklarını açtılar. Bu şekilde, ekonomide sosyal izolasyonun getirdiği kaçınılmaz yavaşlamaya ek olarak likidite ihtiyacının bir finansal krize dönüşmesinin önüne geçmeye çalışıyorlar.

Fed, ECB gibi büyük merkez bankaları dev paketlerle piyasalara likidite enjekte ederken salt kendi ülkelerine değil global finansal sistemi ayakta tutmak gibi bir misyona da hizmet ediyorlar. Küçük merkez bankaları ise daha çok kendi kapılarının önünü temiz tutarak bu global koordinasyona destek olmayı amaçlıyor. TCMB de bu kervana faiz indirimi, zorunlu karşılık indirimi ve likidite şartlarının kolaylaştırılması gibi tedbirlerle katıldı.

Maliye politikası

Maliye politikasının öncelikle sağlık sektörüne ciddi kaynak aktarması gerekiyor. Hükümet tarafından mart ortasında açıklanan Ekonomik İstikrar Kalkanı paketinde bu sektöre ne kadar kaynak aktarıldığı belirtilmedi. Öte yandan ilk açıklandığında 100 milyar TL olarak duyurulan paketin 14 Mayıs itibarıyla 240 milyar TL'ye çıktığı belirtildi. Ancak bu haliyle bile G20 ülkeleri ortalama destek paketinin GSYH'nin yüzde 10'u civarında olduğunu düşünürsek Türkiye'nin açıkladığı paketin küçük kaldığı inkâr edilemez. İlave olarak, paketin alt kalemler arasında nasıl dağıldığının söylenmemiş olması değerlendirme yapmayı zorlaştırıyor ve daha fazla şeffaflık gerektiriyor.

Maliye politikasından beklenen ikinci şey krizden en çok etkilenen sektörlerden başlayarak iflasların ve istihdam kayıplarının önüne geçecek destekler sunması. Bu şekilde talepteki düşüşün izolasyon kaynaklı üretim yavaşlamasından öteye geçmemesi ve gelirini kaybedenlerin ilave talep erozyonuna sebep olmaması sağlanmaya çalışılıyor.

Hükümet tarafından açılan paketin bu genel çerçeveye ve dünyadaki örneklerle tutarlı adımlar içerdiğini görüyoruz. Hizmetler sektörü başta olmak üzere, salgından en çok etkilenen sektörler için vergi yükümlülüğü, SGK primi ve kredi borçlarının ertelenmesi, Kredi Garanti fonunun limitlerinin yükseltilmesi, kısa çalışma ödeneğiyle üretime ara veren işyerlerinde çalışanlara geçici bir gelir desteği gibi önlemler dünya uygulamalarına benziyor.

Paketteki Eksikler Neler?

Paketteki en büyük eksiklik başka ülke örneklerinden farklı olarak salgın nedeniyle işini ya da gelirini kaybedenlere yönelik ciddi bir kaynak aktarımının bulunmaması. 18 Mayıs tarihinde Aile ve Çalışma Bakanlığı'ndan yapılan açıklama sosyal destek programı, kısa çalışma ödeneği, nakdi ücret desteği ve işsizlik ödeneğiyle toplamda sadece 11 milyar lira transfer ödemesi yapıldığını duyurdu. Yaygın ve

kapsamlı bir destek sağlamadan ekonominin çarklarını tekrar döndürebilmek çok zor. Bu durumda ya sınırlı kaynakların en etkin şekilde kullanılabilmesi adına önceliklerin tekrar belirlenmesi ya da paketin miktarı büyütülerek gelirini kaybeden geniş kitlelere destek olmak gerekiyor. Belki her ikisini de yapmak daha faydalı olabilir.

Mevcut paket daha da büyütülerek işe gidemeyen, ücretsiz izne ayrılmak zorunda kalan ve işini kaybedenlere kaynak aktarımı yapılamaz mı? Ya da kayıt dışı üretimin oldukça yüksek olduğu Türkiye’de kim daha çok etkilendi sorusunu hiç sormadan “helikopter para” dediğimiz türden bir transferle herkese para yardımı yapılabilir mi?

Değirmenin Suyu Nereden Gelecek?

Maliye politikasının ekonomiye daha fazla destek verebilmesi için bir şekilde kaynak bulunması lazım. Bu da borçlanmayla gerçekleşiyor. Yani devlet tahvil çıkaracak, bu tahvil ya iç piyasada ya da dış piyasada satılarak finansman sağlanacak.

Son günlerde hızla artan risk primimiz global faizler düşse de dış borç maliyetimizi artırıyor. Buna bir de ABD tahvili bile tutmak istemeyip nakite kaçan yatırımcıyı eklersek Türkiye’nin bu şartlarda dış borç bulması epeyce zor. ABD Merkez Bankası Fed’le bir *swap* imkânı işleri kolaylaştırabilir ancak halihazırda böyle bir imkân Türkiye’ye sağlanmış değil. Fed’in Covid-19 krizi kapsamında *swap* hattı açtığı ülkeler listesine baktığımızda, 2007 krizi sırasında oluşturulan listenin tıpatıp aynısı olduğunu görüyoruz. Covid-19 krizi sonrası gelişmelere bakılarak bu listenin tekrar gözden geçirilmesi ya da genişletilmesi bugüne kadar söz konusu olmamış. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Fed’in Türkiye’ye ya da eski listede olmayan herhangi bir ülkeye *swap* hattı açması pek de olası görülüyor.

Peki finansmanı TCMB sağlayamaz mı? Bu alternatif şu anda Fed ve ECB’nin uyguladıkları miktarsal genişleme (QE) politikalarından prensip olarak çok farklı değil. QE’de de merkez bankası para basıp büyük miktarlarda tahvil satın alıyor. Biz neden benzerini yapmayalım?

Bunun sebebi TCMB'nin parasının olmaması değil. Merkez bankasının lira cinsi parası bitmez, bunu unutmayalım. Çünkü merkez bankası istediği kadar para basma yetkisine sahiptir. Sınırsız para basmamızın önüne geçen faktör bunun çok tehlikeli bir silah olması ve ehil ellerde olmayıp para doğru zamanda piyasadan çekilmezse enflasyon doğurmasıdır.

Eğer ABD'de olduğu gibi enflasyon yüzde 1,5 civarında seyre-dip ciddi bir ekonomik daralma da bekleniyorsa enflasyonist etkiler hemen devreye girmeyebilir. O şartlarda para basalım, insanların üzerinden helikopterle para yağdıralım bile diyebilirsiniz! Çünkü bu politikalara rağmen enflasyonun aşırı kontrolden çıkması beklenmez. Fed'in enflasyon yaratmadan parayı zamanında geri çekip fiyat kontrolünü sağlayacağına inanç vardır. Ayrıca ABD hükümetinin iflasından kimsenin şüphesi olmadığından krizin en alevli zamanlarında dahi ABD tahvilinden büyük kaçışlar olmaz ve tahvil faizi çok yükselmez.

Risk Alma Zamanı

Bizdeki durum ABD'den farklı. Enflasyonu en iyi günümüzde bile hedefe getiremediğimiz ve popülist politikalara yenik düştüğümüz düşünülürse böyle bir açılımın doğru yönetilmezse hiperenflasyona kadar yolu olabilir. Bunu önlemek için piyasaya sürülen paranın iletişiminin çok net bir şekilde yapılması ve talep toparlanmaya başlarken hızla geri çekilebilmesi lazım. Geçmişteki performansımız bunu başarmanın hiç de kolay olmadığına işaret ediyor. Bu inanç enflasyon beklentilerini bir anda artabilir.

Para basmanın eksileri neler? Enflasyon beklentileri ve risk primindeki hızlı yükseliş piyasa faizlerini ve kuru sıçratabilir. Sermaye kontrolü getirelim desek riskleri iyice artırıp ileriye dönük kalıcı bir hasar yaratabiliriz. Bu olumsuz şartlarda verilen parasal destek harcamaları canlandırmak yerine döviz ve altına kaçıp finansal ortamı daha da sıkılaştırabilir.

Peki artılar? Tüm bu tehlikelere rağmen eğer riskler doğru yö-

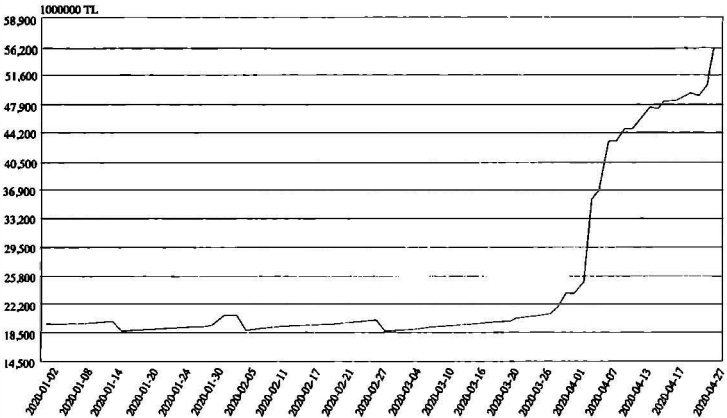
netilir, kısıtlı kaynaklar öncelikli alanlara aktarılır, ileriye yönelik doğru sinyaller verilirse hem döviz girişi sağlanır hem de ekonomiyi tekrar işler hale getirip çok daha derin bir resesyonun önüne geçme şansımız olabilir.

TCMB Neler Yaptı?

TCMB'nin de Covid-19 döneminde geniş çaplı tahvil alımlarına gittiğini gözlemliyoruz. 31 Mart tarihli TCMB açıklamasıda, tahvil alımları için daha önceden belirlenmiş üst sınır olan “bilançonun yüzde 5'i” rakamı “gerekli görülürse güncellenebilir” denerek esnetildi. 17 Nisan'da limit azami yüzde 10 olarak netleştirildi. Bu açıklamalar sonrasında neler oldu?

Şekil 3'te TCMB'nin elinde tuttuğu hükümet bonoları (DİBS) görülüyor. 31 Mart sonrası görülen hızlı artış bu tarihten sonra gerçekleşen büyük çaplı varlık alımlarını gösteriyor. TCMB'nin böyle

TCMB'nin Elindeki Menkul Kıymetler

Şekil 3 TCMB'nin elinde tuttuğu hükümet bonoları, Çakırnaklı, C., Demiralp, S., Kalemli-Özcan, Ş., Yeşiltaş, S., Yıldırım, M.A. Muhammed A. Yıldırım, “Covid-19 and Emerging Markets: An Epidemiological Model with International Production Networks and Capital Flows”, Working Paper 27191, <http://www.nber.org/papers/w27191>, National Bureau of Economic Research 1050, Cambridge, Mayıs 2020.

bir kriz ortamında tahvil satın almak suretiyle para basması kaçınılmaz hale gelse de bu riskli ilacın yan etkilerini asgariye düşürebilmek için önceliklerin çok dikkatli belirlenip iletişimin çok net olması gerekiyor. Malesef mevcut uygulamaya baktığımızda durumun pek de bu tasvire uymadığını görüyoruz. Bu durum ne tür riskler barındırıyor?

QE mi Monetizasyon mu?

Miktarsal genişleme (Quantitative Easing ya da “QE”) uygulamasında merkez bankaları para basarak büyük miktarlarda devlet tahvili satın alırlar. Bu uygulamanın monetizasyondan farkı nedir? Merkez bankaları açık piyasada tahvil alımlarıyla para arzını artırıp fiyat istikrarı için gerekli olan likiditeyi temin etmekle yükümlüdür. Teknik olarak, açık piyasa işlemleriyle para basmak ve monetizasyon arasındaki fark net değildir. Bu nedenle bir görüş QE’nin monetizasyon olduğunu söyler.

ABD Merkez Bankası Fed ise bu görüşte değildir. Fed, monetizasyon durumunda Merkez Bankası’nın hükümete “kalıcı” olarak fonlama sağladığını söyleyip QE’yi monetizasyondan ayırır. Merkez Bankası enflasyon hedeflemesine sadık kaldığı ve enflasyonist baskılar devreye girdiğinde bilançosunu küçültme iradesini gösterebildiği sürece QE kapsamında yapılan tahvil alımlarının monetizasyon olmadığını söyler.

Fed’in yaptığı ayırımdan yola çıkarsak, tahvil alımlarının monetizasyon sayılması için Merkez Bankası’nın QE ile piyasalara sürdüğü parayı geri çekmeyi becerememesi ve paranın kalıcı bir şekilde sistemde kalarak enflasyonist baskıları artırması gerekir.

Enflasyonun iyi çıpalandığı ve Merkez Bankası kredibilitesinin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde QE ve monetizasyon arasındaki fark daha net ayırt edilebilir. Gerçekten de 2010 sonrası büyük ölçekli QE politikalarının uygulandığı bu ülkelerde enflasyonun hedefi aşmadığına şahit olduk. Fiyat istikrarının tam olarak oturmadığı ve Merkez Bankası kredibilitesinin zayıf olduğu gelişmekte

olan ülkelerde ise QE ve monetizasyon arasındaki farkı ayırtırmak daha zordur.

QE'nin Türkiye için başarılı bir politika alternatifi olabilmesi için sonu enflasyonla biten monetizasyondan açık bir şekilde ayrıştırılması gerekir. Parasal finansmanın başarılı olması için güvenilirlik gerekmektedir. Bu noktada TCMB'nin önemli bir dezavantajı yıpranmış kredibilitesidir. Kötü idare edilen bir QE, TCMB'nin geriye kalan kredibilitesini de sıfırlayıp enflasyon beklentilerinin çıpasını hepten koparabilir. Bu şekilde mevcut kriz daha da alevlenerek enflasyonu daha yüksek bir patikaya oturtabilir ve artan dolarizasyon lirada ciddi değer kayıplarını beraberinde getirir.

Eğer doğru idare edilemez ve sisteme sürülen para doğru zamanda geri çekilmezse QE enflasyonist monetizasyona evrilir. Nisan başından bu yana TCMB'nin tuttuğu menkul kıymetlerde gözlemlenen hızlı artış bu nedenle bir endişe oluşturmaktadır. Çünkü bu tablo iyi tanımlanmış bir QE programı olmadan gerçekleşen tahvil alımlarına işaret etmektedir.

QE'nin monetizasyona dönmemesi için Covid-19 kapsamında yapılan tahvil alımlarının iletişiminin çok net bir şekilde yapılması gerekmektedir. İlave olarak maliye politikası ve para politikası arasındaki koordinasyonun şeffaf olması gerekir. Hükümetin bono çıkarmak suretiyle elde ettiği kaynağı ne şekilde ekonomiye geri kanallize ettiğini detaylandırması ve bu programın ne kadar süreceğini belirtmesi gerekir. Kapsamlı bir programın net bir iletişimle piyasalarla paylaşılması güvenilirliği artırarak enflasyon beklentilerini kontrol altına almakta faydalı olacaktır.

Dış Kaynak İhtiyacı

Son olarak vurgulanması gereken husus, gelişmiş ülke örneklerinden farklı olarak gelişmekte olan bir ülkede QE politikasının başarılı olabilmesi için döviz girişiyle desteklenmesi gerekliliğidir. Aksi takdirde basılan paranın döviz talebini karşıtarak lradaki değer kaybını daha da hızlandırma tehlikesi vardır. Ya serbest piyasa koşull-

larında ya da bu olmadığı takdirde uluslararası bir kuruluşla yapılacak bir anlaşma dahilinde kapsamlı döviz girişinin sağlanması programa olan güveni artırarak monetizasyona giden yolun önünü kapatacaktır.

Piyasaların tıkanma noktasına geldiği kriz zamanlarında döviz kaynağı sağlayacak birkaç alternatif vardır. Bunlardan en kapsamlı ve uzun vadeli olanını IMF sağlar. Türkiye 2001 krizi sonrasında benzer bir *standby* anlaşmasıyla hem döviz girişi sağlamış hem de GSYH'nin yüzde 8'ine varan bir bilanço genişlemesinden dezenflasyonla çıkabilecek kadar kredibilite oluşturmuştur.

Mevcut konjonktürde IMF'yle bir *standby* anlaşmasına hükümet kanadının sıcak bakmadığını çünkü bu tür bir anlaşmanın kısıtlayıcı şartları olduğunu biliyoruz. Geriye iki alternatif kalıyor. Bunlardan en sevimsiz olanı sıkı sermaye kontrolleriyle mevcut döviz ülke içinde tutmaktır. Ancak bu tür radikal bir adım serbest piyasa koşullarına önemli bir darbedir. Türkiye gibi sermaye girişine dayalı bir büyüme modeline sahipseniz sermaye kontrolü yapıcı olmaktan çok yıkıcı kabul ediliyor. Keza iktidar da böyle bir yola gidilmeyeceğinin altını çiziyor. Öte yandan sermaye kontrolünün de dereceleri var ve Londra *swap* piyasasına gelen sınırlamalar bile Covid-19 sonrası toparlanmayı geciktirecek bir engel olarak karşımıza çıkıyor.

Standby anlaşması ve sıkı sermaye kontrolü alternatiflerini elersek geriye kalan alternatif uluslararası kuruluşlarla yapılacak *swap* anlaşmaları olabilir. Yerli para ile yabancı paranın takas edildiği bu tür anlaşmalar daha kısa vadeli olup miktarı da daha düşük oluyor. Mesela IMF'nin Covid-19 döneminde geliştirdiği *swap* hattı her bir üye ülkeye ortalama 10 milyar dolarlık bir bütçe ayırıyor.

Bu noktada Türkiye'nin global finansal sisteme entegre olduğunu ve Türkiye'nin dış borç ödemesinde yaşayabileceği sorunların küresel finans sistemini de etkileyeceğini unutmamak lazım. Zira dış borcun büyük ağırlığı (Aralık 2019 itibarıyla GSYH'nin yüzde 36'sı) özel sektörde bulunuyor. Yerli bankaların özel sektöre verdikleri döviz cinsi krediler büyük uluslararası bankalardan temin ediliyor. Bu nedenle bankaların zora düşmesi küresel ekonomik istikrar

açısından şiddetli sonuçlar doğuracaktır. Bu açıdan bakıldığında uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye’yi desteklemesi onların da çıkarına olacaktır.

Son Değerlendirme

Covid-19 salgınından kurtulmanın en etkili yolunun sosyal izolasyon olduğunu, bunun ise ciddi iç ve dış finansman ihtiyacı doğurduğunu vurguladık. Karantinada geçen süre uzadıkça dünyanın dört yanında politika yapıcılarının karantina sınırlamalarını gevşetme konusunda sabırsızlanmaya başladıklarını gözlemliyoruz. Elde ettiğimiz rakamlar, vaka sayısı kontrol altına alınmadan karantina son bulursa ikinci bir dalga olasılığının yükseldiğine işaret ediyor. Bu nedenle yaz güneşinin cazibesine aldanmayıp temkinli olmakta ve aşı çıkana kadar sosyal mesafe kurallarına özen göstermekte fayda var. Bu şekilde, vaka sayılarını düşürerek hem can kaybını hem de ekonomik kayıpları en aza indirmemiz mümkün olacaktır.

Son sözü yine William Shakespeare’e bırakalım: “En büyük güvenlik korkuda yatar.”

SALGIN, KRİZ VE ULUS DEVLET¹

Evren Balta

“Salus populi suprema lex esto.”²

14. yüzyılda Avrupa, mevcut toplumsal ve ekonomik ilişkileri derinden etkileyecek büyük bir salgınla uğraşıyordu. Fetihler ve ticaret yoluyla 1348’de Avrupa’ya giren Kara Veba, girişinden sadece birkaç on yıl sonra Avrupa nüfusunun neredeyse yarısını öldürecek ve nüfusun yeniden aynı düzeyine gelmesi yüzyıllar alacaktı. Dönemin tanıkları sadece o ya da bu kentin değil, sanki bütün dünyanın bir çöle dönüştüğünü, her yerde ölümler, terk edilmiş evler ve ıssız sokaklar olduğunu yazıyordu.

David Levine’nin deyişiyle³, “sessizce içinden geçtiği kentleri büyük bir hoyratlıkla çöle çeviren” bu salgın Avrupa’nın sosyal, siyasal ve kültürel yapılarını yok etmekten ziyade, onları yeniden biçim-

1 Bu makaleyi okuyarak eleştiri ve görüşlerini benimle paylaşan Sümeyye Koca ve Didem Bayındır’a teşekkür ederim.

2 (Lat.) Kamu sağlığı en yüksek yasa olmalıdır.

3 Levine, D., “Why and How Population Matters”, *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, yay. haz. Robert E. Goodin ve Charles Tilly, Oxford University Publications, Oxford, 2006.

lendirmekte önemli bir rol oynadı. Bu büyük ölüm dalgası karşısında ne din ne inanç ne de iktidar eskisi gibi kalabilirdi. İngiltere’de ölüm oranlarının yüksekliği ve çalışabilir nüfusun hızla azalması daha yüksek ücret ve sosyal hak taleplerini beraberinde getirdi. Bu taleplerin karşısında emeği disipline etmeye yönelik sert önlemler alınması ise büyük köylü isyanlarına neden oldu. Floransa gibi kentlerin birer Ortaçağ komününden kent devletlerine dönüşümü de Kara Veba’nın toplumsal ve ekonomik yaşamdaki etkisiyle bağlantılıydı. Kara Veba, İtalyan kent devletlerinin süper zenginleri arasındaki hizip savaşlarını bitirerek, onları kamu hizmetini birlikte finanse eden ortaklar haline getirdi. Hastaneler ve yetimhaneler gibi kamusal olarak fonlanan kurumların (mecburen) gelişmesiyle modern anlamda kamu hizmeti de ortaya çıktı.

Kitlesel ölümlere yol açan Kara Veba karşısında Katolik kilisesinin hissettiği büyük çaresizlik neticesinde “günahkâr toplum” söylemine başvurması ise dine olan inancı azaltmış, Katolik kilisesinin toplumsal kontrol ve denetim gücünü zayıflatmıştı. Nitekim Kara Veba gölgesinde yaşayanlara endişe içinde yaşamalarına neden olan ve rahatsızlık hissi veren bir maneviyat musallat olacaktı. Zaten Martin Luther gibi, dört kardeşi Kara Veba salgınında hayatını kaybeden bir din adamının aracısız inanç çağrısı ancak böylesi travmatik bir dönemde yaygınlaşabilirdi. Elbette Kara Veba büyük bir toplumsal paranoya ve histeriye de yol açtı. Yahudiler, sedef gibi cilt hastalıklarına sahip olanlar, günah işlediği düşünülenler öldürüldü, yabancı düşmanlığı arttı, toplumsal bağlar ve kamusalılık zayıfladı.

Kara Veba sadece Avrupa’nın sosyal, kültürel ve ekonomik iklimini kökten değiştirmede. Nükheth Varlık⁴ Osmanlı’da Kara Veba’yı analiz ettiği çalışmasında Osmanlı’da da devlet fikri ve merkezî kurumlarının oluşmasında vebanın önemli bir etkisi olduğunu gösterir. Osmanlı idaresinin erken dönem modern İstanbul’unda ve diğer şehirlerde aldığı sağlık tedbirleri (ölüm kayıtlarını tutma, mezarlıkların düzenlenmesi, şehirlerin temizlenmesi ve karantina önlemleri)

4 Varlık, N., *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*, Cambridge University Press, 2015.

sadece bir kamu sağlığı sisteminin temellerinin atılmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda modern ulus devletin temellerini de atar.

Ulus Devlet ve Salgın Hastalıklar

Kara Veba, hiç kuşkusuz sonraki yüzyıllarda bütün bir küreyi etkileyecek toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin tamamının açıklayıcı tek nedeni değildir. Ama Kara Veba ve benzeri salgın hastalıklar dünyanın her yerinde kamu idaresinin güçlenmesini ve merkezi devletin genişlemesini beraberinde getirecektir. Michel Foucault, 17. yüzyıl sonundan itibaren, salgın hastalıklarla güçlenen nüfusun sağlığına yönelik endişenin ve bunu düzenleme arzusunun modern devletin yükselişine içkin olduğunu iddia eder.⁵ Salgın hastalıkların yok edilmesine yönelik aşı kampanyaları, hijyen pratiklerinin bir kamu sağlığı meselesi haline gelmesi, hastalıkların sayılması ve sınıflandırılması gibi teknikler sağlıklı bir nüfusa sahip olmayı temel meselesi olarak gören modern devletin (biyolojik) iktidar teknikleridir.⁶ Bu iktidar, Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi hastalık taşıyanları (örneğin cüzamlıları) toplumdan tamamen dışlamaz. Onları sürgüne ya da kendileri için inşa edilmiş özel hapisanelere göndermez. Modern iktidar nüfusun kaydedilerek ve bölünerek disipline edilmesine dayanır. Bu anlamda gücünü, nüfusun bolluğunu ve üretkenliğini garanti eden ve Foucault'nun biyopolitika adını verdiği bir idari sistemden alır.

Belirli bir toprak parçasının sınırları içerisinde sağlıklı bir nüfus yaratma arzusu aynı zamanda ulusa dışarıdan yanlarında bulaşıcı hastalıkları getirerek gelen “tehlikeli yabancılar”ın da kontrol edilmesini gerektirir. Priscilla Wald’ bulaşıcı (*contagious*) kelimesinin

5 Foucault, M., “The Birth of Social Medicine”, *Essential Works of Foucault, 1954-1984: Power*, yay. haz. James D. Faubion, Penguin, 1974 [2001], Cilt 3, Foucault, M., “Governmentality”, *Essential Works of Foucault, 1954-1984: Power*, James D. Faubion, Penguin, 1978 [2001], Cilt 3.

6 Agy., s. 216-217.

7 Wald, P., *Contagious: Cultures, Carriers, and the Outbreak Narrative*, Duke University Press, 2008.

birbirine dokunmak anlamına geldiğini ve 14. yüzyıldaki en eski kullanımının fikirlerin ve davranışların bulaşması olduğunu söyler. Bu ilk kullanımlarında bulaşma geleneğin bozulmasını, devrimci fikirler, tutumlar ve inançların topluma girerek kurulu düzeni yerinden edebilme tehlikesine işaret eder. Terimin tıbbi kullanımı ise viral mekanizmaların nasıl işlediğinin daha iyi anlaşıldığı 19. yüzyıla denk gelir ve özellikle dışarıdan gelenlerin bulaşıcılığının daha yüksek olduğu varsayımına dayanır.

Tam da bu nedenle, 19. yüzyılda kurumsallaşmaya başlayan sınır denetimleri insanların kimliklerinden daha çok bulaşıcılıklarını kontrol etmek üzere kurulmuştur. Bashford⁸ insan vücudunun bulaşıcı hastalık belirtileri için kontrol edilme prosedürlerinin, sınırları haritalardaki soyut çizgilerden daha fazlası haline getiren ve sınırın gerekliliğini gündelik hayatın içine sokan uygulamalar olduğunu söyler. Örneğin pasaport sistemleri kişilere hastalığın olmadığı bölgelerden geldiğini ispatlayabilme imkânı ve devletlere de küresel hareketlilik üzerinden ilerleyen bulaşıcılığı kontrol altında tutma olanağı sağlar. Pasaport ve vize gibi sınır denetimleri yoluyla ulus devletler kendi nüfuslarını diğer nüfuslardan ayırarak sağlıklı bir nüfus yaratma idealini gerçekleştirdiklerini düşünürler.⁹

Pasaport uygulamalarına benzer bir biçimde karantina uygulamalarının kurumsallaşması da ulus devletin güçlenmesine paralel olarak artacaktır.¹⁰ Belirli ülkelerle sağlıklı nüfusa sahip oldukları için sınırları tamamen kapatmak, ülkeye giriş yapanları belirli dönemler için karantinaya alarak sağlık kontrolünden geçirmek, temiz, saf ve sağlam olduğu varsayılan ulusal benliği ve onun karşısında yer alan patolojik, kirlenmiş ve ırksallaştırılmış kolonyal başkasını üret-

8 Bashford, A., "Quarantine and the imagining of the Australian nations", *Health* 2, Ekim 1998, Sayı 4.

9 Torpey, J. C., *The invention of the passport: Surveillance, citizenship and the state*, Cambridge University Press, 2018.

10 Bashford, "Quarantine and the Imagining of the Australian nations", *Imperial hygiene: A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*, Palgrave Macmillan, 2003.

miştir.¹¹ Karantinayla sınırların etrafına güçlü hijyenik kalkanlar örmek, tıpkı pasaport sistemleri gibi, ulusun bir bütün olarak hayal edilebilmesine yardımcı olmuştur. Bu açıdan pasaport ve karantina uygulamaları dönemin kolonyal bakış açılarını da yansıtırlar.

Salgın Yönetiminin Uluslararasılaşması

Tam bu noktada karantina ve kamusal hijyen gibi ulus devlet uygulamalarının sağlık yönetiminin uluslararasılaşması ile paralel yürüdüğünü ifade etmek gerekir. Fidle¹² 19. yüzyılın ilk yarısında küresel hareketliliğin seyahat ve ticaret yoluyla artması, Avrupa ve Kuzey Amerika'da kendi ülkelerine Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi kirli görülen yerli halklardan hastalık bulaşmasıyla ilgili endişeleri artırdığını ve bulaşıcı hastalıklarda yoğun bir uluslararasılaşma sürecini kışkırttığını söyler. Üstelik hızlı kentleşmenin beraberinde getirdiği yetersiz kanalizasyon sistemleri, kirli içme suyu, nüfus yoğunluğu gibi problemler Batı nüfusunu bulaşıcı hastalıklara son derece açık hale getirmekteydi.

Patrick Zylberman'a¹³ göre de 19. yüzyıl uluslararası sağlık düzenlemelerinin temelinde, artan küresel hareketlilik ve dışarıdan gelenlerin düzenlenmesi arzusu yatmaktadır. Örneğin 1868-1892 yılları arasında Mekke'ye Avrupa'dan deniz yoluyla giden hacı sayısı iki kattan fazla artmıştır. Bu artan rakam hacıların bir yanda politik (kardeşlik, pan-İslamizm) ve diğer yanda sağlık (veba, kolera) gibi çifte bulaşıcılığın taşıyıcıları olarak görülmesine yol açmış ve Avrupa devletlerinde büyük bir endişe uyandırmıştır. Hatta kimi araştırmacılar Bağdat Demiryolu planının Avrupa devletlerini uzak oryantal diyarlardan kendilerine gelebilecek bulaşıcı hastalıklar konusun-

11 Agy.

12 Fidle, D.P., "Microbialpolitik: Infectious Diseases and International Relations." *American University International Law Review*, 1998, Cilt 14, Sayı 1, s. 1-53.

13 Zylberman, P., "Civilizing the state: Borders, weak states and international health in modern Europe", *Medicine at the Border*, yay. haz. Alison Bashford, Palgrave Macmillan, 2007.

da ciddi bir endişeye sevk ettiğini söyler.¹⁴ Bu artan endişe gerçek bir sağlıklı nüfus için karantina ve pasaport gibi uygulamaların yeterli olmadığı ve Avrupa dışı devletlerin de gözetleme ve denetim uygulamalarını yaygınlaştırıp standardize etmesinin önemli olduğu düşüncesiyle birleşir. Amaç içeriye olan sızıntıları durdurmak değil, bir düzene kavuşturmadır. Nitekim karantina gibi mutlak uygulamalar genişlemekte olan kapitalist üretim ilişkileri için de olumsuzluk teşkil etmekte ve salgınları sınırlamakta nadiren tam bir başarıya ulaşmaktadır. Bunun yerine uluslararası bir sistem kurarak akışı düzenleme fikri egemen hale gelecektir.¹⁵

19. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'nın öncülüğünde yapılan bir dizi uluslararası sağlık konferansı 20. yüzyılda kurumsallaşacak olan uluslararası sağlık yönetiminin de öncüleridir.¹⁶ Bu dönemde hem deniz hem de kara sınırları, ticari değişim mallarının yanı sıra gemiler ve hayvanların denetimi güçlü uluslararası düzenlemelere tabi olmaya başlar.¹⁷ Zylberman'a göre ulus devlete paralel olarak gelişen sağlık sınırları iki farklı sürecin ve bu süreçlerin ortaya çıkardığı gerekliliklerin bir araya gelmesiyle kurulur. Bu süreçlerden ilki kolera-dan tifoya kadar farklı bulaşma mekanizmalarına sahip olan bulaşıcı hastalıkların epidemiyolojisiyle bağlantılıdır, ikincisi bu hastalıklarla nasıl başa çıkılması gerektiğine dair yaygın inanışları yansıtan siyaset ve bu siyaseti yansıtan siyasal sınırlardır.

19. yüzyılda jeo-epidemik bakış açısı kendi siyasi sınırlarını güçlü ve nüfusunu sağlık açısından denetleyebilen devletler ile bu denetimi sağlamak konusunda zayıf olan devletler arasında da kurulacaktır. Bir siyasi fikir olarak Avrupa'nın sınırlarının ortaya çıkması da bu güçlü devlet fikriyle iç içedir. Sağlık sınırları sağlıklı görülen "medeniyet" bölgelerinin oluşmasına ve bu sınırların dışında görülen zayıf devletlerin de bir uluslararasılaşma süreciyle

14 Cueto, M.; Brown, T.M.; Fee, E., *The World Health Organization: A History*, Cambridge University Press, 2019.

15 "Civilizing the state: Borders, weak states and international health in modern Europe".

16 *The World Health Organization: A History*.

17 "Quarantine and the Imagining of the Australian nations".

pratiklerini “güçlü devletlerin” pratiklerine uyumlaştırması talebine neden olur.

Burada hemen küresel olarak yayılmaya başlayan Batı sermayesinin Batı dışı topluluklarda da sağlıklı çalışan nüfusa olan ihtiyacının sağlığın uluslararasılaşması pratiklerinde önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Bugün küresel sağlık sistemi içinde yer alan pek çok özel vakıf da bu açıdan yeni değildir. Örneğin Rockefeller Vakfı, 20. yüzyılın başlarından itibaren Batı dışı dünyada hem coğrafi hem de içerik anlamında çok geniş kapsamlı sağlık kampanyalarını tam da bu nedenle yürütecektir. Vakfın 1913’te kurduğu Uluslararası Sağlık Birimi, hastalıkların dünya yoksulluğunun en önemli nedeni olduğu ve çalışabilir nüfus sayısını ciddi bir biçimde azalttığı ve bunun da şirketin küresel ekonomik verimliliğini düşürdüğü varsayımıyla hareket eder ve Latin Amerika’dan Ortadoğu’ya dünyanın pek çok bölgesine Batı tıbbını ve uygulamalarını götürür.¹⁸

Zaferle Yaşamak

Ortalama ömür süresinin kısa olduğu ve bir felaketle yüz yüze gelindiğinde bundan sağ kurtulamama olasılığının daha yüksek olduğu dönemlerde salgın hastalıkların sınırların içine girmesi varoluşsal bir risktir. Antibiyotik devriminden önce çeşitli hastalıklara neden olan bakteriyel enfeksiyonlar dünyanın her yerinde kontrol edilemeyen ve arkası gelmeyen salgınlara yol açmaktadır. Yukarıda ifade ettiğim gibi bu risk sadece içeride alınan halk sağlığı önemleriyle bertaraf edilmeye çalışılmaz, aynı zamanda diğer devletlerin de benzer standartları uygulaması sağlanarak aşılmaya çalışılır. Halk sağlığı pratikleri sadece ulus devleti güçlendirmez, aynı zamanda uluslararasılaşma sürecini de güçlendirir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kadar gerek Rockefeller Vakfı gibi özel vakıflar, gerekse uluslararası konferanslar ve örgütler yoluyla sağlık düzenlemelerinin ve uygulamalarının uluslararasılaşma süreci devam eder.

Bu son derece detaylı ve çok katmanlı tarih Dünya Sağlık Örgütü'nün İkinci Dünya Savaşı sonrasında kuruluşuyla yeni bir boyut kazanacaktır. Dünya Sağlık Örgütü uluslararası sağlık düzenlemelerinin kalıcı ve görece olarak bağlayıcı bir örgüt eliyle yürütülmesine dair süren yaklaşık yüz yıllık bir tarihin sonucu olarak ortaya çıkar. John Ikenberry'nin¹⁹ ifade ettiği gibi İkinci Dünya Savaşı'nın kazanan devletleri savaşın ve zaferin onlara verdiği gücü kullanarak hem güçlü hem de zayıf devletlere hizmet edecek yeni uluslararası bir anayasal düzen kurmaya girişirler. Dünya Sağlık Örgütü bu yeni anayasal düzenin en önemli parçalarından biridir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün kuruluşu uluslararası sağlık düzenlemelerinin kalıcı ve kapsamlı bir örgütlülüğe kavuşması anlamına gelse de örgütün etkililiği daha ziyade teknik alanla sınırlı kalır. Frank Snowden'e göre²⁰ bunun en önemli nedeni örgütün bu insanlar ve mikroplar arasındaki gerilimin uzun tarihinde şanslı, ama kurumsal olarak şanssız bir döneme denk gelmesidir. Snowden'e göre halk sağlığı açısından 1950 sonrası dönem bir tarihsel amnezi ve bilimin mikropları yendiğine dair bir inanç dönemidir. Mikropların dünyası insanın dünyasının yanında statik olarak görülür. Mikroplara karşı zafer ilan eden bakış açısı yeni salgınlarla (AIDS, Ebola vb.) sarsılacak olsa da, salgınların belirli coğrafya ve gruplara yoğunlaşması nedeniyle topyekûn değişmez. Snowden'e göre bizi yeni mikroplara karşı savunmasız bırakan tam da bu zafer algısıdır.

Tıbbi otoriteler tarafından da paylaşılan mikropların büyük ölçüde eredike edildiğine dair ortaya çıkan uzlaşma, kamu sağlığı programlarına ayrılan bütçenin kısılmasına/kaldırılmasına neden olur. Tıbbın içinde salgınlarla ilgilenen ve kâr getirmeyen alt dalların önemi azalır. Aynı zamanda, 20. yüzyılın ikinci yarısında, bulaşıcı hastalıkların uluslararası kontrolüne büyük güçlerin ilgisi de ciddi

19 Ikenberry, G. John, *After Victory: Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order After Major Wars, New Edition*, Princeton University Press, Oxford, 2019, Cilt 161.

20 Snowden, F.M., *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*, Yale University Press, New Haven, 2019.

bir biçimde azalmıştır. Sanayileşmiş ülkelerin kendi nüfuslarını yaygın aşılama kampanyaları yoluyla bulaşıcı hastalıklardan temizlediği, antibiyotikler ve yeni teknikler yoluyla hastalıkların kontrol edildiği bu yeni dönemde kentler artık bulaşıcı hastalıkların yayıldığı mükemmel mekânlar olmaktan uzaklaşmıştır. Karantina gibi uygulamalar artık Ortaçağ uygulamaları olarak görülmektedir. Pasaportlar sağlık belgelerinden kimlik belgelerine dönüşmüştür ve sağlık ile seyahat arasındaki ilişki hepimizin kafasında zayıflamaktadır.

Küresel/ulusal sağlık sistemimizin bütün bu uyarılara rağmen hâlâ herhangi bir salgına karşı tamamen hazırlıksız olmasının en önemli nedeni ise sağlık sistemlerinde 1980 sonrası yapılan neoliberal reformların sağlığı herkesi kapsamaya gereken bir halk sağlığı meselesi olmaktan çıkarıp, piyasada kâr için alınıp satılan bir meta haline çevirmiş olmasıdır.²¹ Bu sağlık algısı özelleştirilmiş sağlık hizmeti varsayımına dayanır. Sağlık nüfusun sağlığı olmaktan çok, tek tek bireylerin sağlığı olarak görülür. Bu açıdan bulaşıcı hastalıkların doğurduğu kolektif sağlık fikri ortadan kalkmamış olsa da gücü çok zayıflar.

Salgın Hastalıklar, Yine ve Yeniden

Sağlığın özelleşmesine ve bireyselleşmesine paralel olarak son 30 yılda hayatımızda pek çok başka şey de değişti. Küresel ticaret ve seyahatin hızı ve hacmi büyümeye devam ederek virüslerin dünyaya yayılması için eşî görülmemiş fırsatlar yarattı. Dünyada yaşayan kent nüfusu kırsal nüfus oranını geçti. Birbirilerine küresel zincirlerle bağlı olan ve son derece yoğun bir nüfusu barındıran kentlerin sayısı arttı ve coğrafi olarak genişledi. Gıda zincirlerinin bozulması neredeyse dünyadaki herkesi herkese bağladı. Hava kirliliği sınırları aştı. Suların zehirlenmesi mevcut sağlık sınırlarını yıktı. Küresel ısınma, ormanların yok edilmesi gibi insanın doğada yarattığı varoluşsal riskler yeni türde virüslerin ortaya çıkması olasılığını ve bu

virüslerin artan küresel hareketlilik yüzünden önlem almaya zaman bırakmayacak bir hızda bütün dünyaya yayılabilme olasılığını artırdı. Sorun artık sadece doğadan gelen tehditleri kontrol etmekten çıkarak, insanın doğa üzerinden ve doğayı yok ederek kendi varoluşuna yönelik yarattığı tehdidi kontrol edebilmesi haline dönüştü. Üstelik paradoksal olarak modern tıbbın gelişmesi mikroplara inanılmaz bir fırsat sağlıyordu. Yaşam süresinin uzaması ve bağışıklığı düşük olan grupların yaşatılması, basit bir mikrobun bile yüksek bir ölüm oranına sahip olabilmesi anlamına gelecekti.²²

2000’li yılların başından itibaren 20. yüzyılın ikinci yarısına hâkim olan zafer algısı çok yavaş da olsa değişmeye başladı. Bu dönemde devletler salgınları uluslararası düzen ve devlet güvenliğine yönelik geleneksel olmayan tehditler olarak görmeye başladılar. SARS ve MERS krizleri ile salgınlar yeni küresel tehditler sınıfına dâhil oldular. Yeni türde bulaşıcı hastalıkların yayılım hızı açısından küresel olduğunun bilinmesi, bu yeni tehditlere yönelik önlemleri küreselleştirmede. Sağlık düzenlemeleri güçlü bölgeselleşme eğiliminin olduğu, devletlerarası sınırların ortadan kalktığı Avrupa Birliği gibi oluşumlarda bile ulusal karakterini korumaya devam etti.

Örneğin Elbe²³ Corona öncesi yaşanan SARS, MERS, kuş gribi, domuz gribi gibi küresel salgınların işbirliğini değil, hükümetler arası rekabeti artırdığını anlatır. Üstelik bu rekabet, varlığını rekabeti düzenleme iddiasından alan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından da aktif olarak desteklenmiştir. DSÖ 2005 yılında hükümetlere bir pandeminin başlangıcında yeterli malzemenin ulusal olarak mevcut olmasını sağlamanın tek yolu ilaçların uluslar tarafından önceden stoklanması şeklinde tavsiyelerde bulunurken sağlığın ulusal karakterini veri kabul eder. Siyasi birlik içinde olan çoğu Avrupa ülkesi bile birlikte stok yapmaktan ziyade birbirilerine karşı stok yarışına gireceklerdir. Elbe güçlü bir siyasi ve ekonomik birlik oluşturan Avrupa Birliği ülkelerinin, 2010’lu yılların başında birbirleriyle

22 *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present.*

23 Elbe, S., *Pandemics, Pills, and Politics: Governing Global Health Security*, Johns Hopkins University Press, 2018.

olası bir grip salgınına karşı ciddi bir stok rekabetine giriştiğini yazar. Bu rekabet AB ülkelerinin hemen tamamına, eğer daha kapsamlı ve AB çapında yaklaşım benimsemiş olsalardı ilaç şirketleri karşısında sahip olabilecekleri güçlü müzakere pozisyonlarını kaybettirecektir.

Burada belki de yüzyıl boyunca devam eden kurumsallaşmaya rağmen sağlık alanındaki ulusal ve küresel gerilimin 19. yüzyılın temel parametrelerini andırdığını söylemek mümkündür. Bugün hâlâ sağlık hizmetleri sıradan insanların küresel tehditlerden ortak bir biçimde korunması ilkesi üzerinden ilerlemez. Ulusal olarak düzenlenen sağlık sistemleri hızlı yayılan bir bulaşıcı hastalık durumunda sınırların kapatılmasına ve kendi nüfusunun sağlığını önceleme anlayışına dayanır. Sağlığın uluslararasılaşması ise hemen her ülkenin kendi içinde bulaşıcı hastalıkları kontrol etmesine imkân verecek benzer standartlara sahip olması, bu standartlara sahip değilse onları inşa etmesi ilkesi üzerinden ilerler. Nitekim dünya Corona krizine küresel bir salgın beklentisinin yoğun olduğu ama ortak küresel hazırlığın son derece cılız olduğu bir iklimde girecektir.

Corona Milliyetçiliği

Ivan Krastev²⁴ salgının ilk günlerinde kaleme aldığı bir yazıda bu salgının sınırların kutsanmasına dayanan türde bir milliyetçiliği dünya sahnesine güçlendirerek geri getirdiğini yazıyordu. Hiç kuşkusuz bu geri dönüşün en önemli adımı ulusu salgınla mücadelede tek bir vücut olarak kurgulayan karantina ve sınır kapatma önlemleri olacaktı. Salgına yönelik ilk ve en acil önlem ülkelerin salgından etkilenmemiş ülkelere dahi sınırlarını kapatmasıdır. Örneğin ABD Başkanı Donald Trump salgınla yetersiz ve yanlış bir biçimde mücadele ettiğini iddia ettiği Avrupalı müttefikleriyle sınırlarını kapatırken, kendi liderliğindeki Amerikan ulusunun böylelikle dışarıdan

24 Krastev, I., "Seven Early Lessons from the Coronavirus," *European Council on Foreign Relations*, 18 Mart 2020, https://www.ecfr.eu/article/commentary_seven_early_lessons_from_the_coronavirus

gelen bu tehdide karşı güvence altına alınacağını çizmekteydi. Üstelik kendi içindeki sınırları ortadan kaldıran Avrupa bile, salgınla kalkan sınırları yeniden yükselterek mücadele etmeyi tercih ediyordu. Alman hükümeti öncelikle Fransa, İsviçre ve Avusturya'yla olan kara sınırını kapattı ve daha sonra tüm Avrupalı vatandaşların Alman topraklarına girmesini yasaklayarak, Avrupa Birliği tarihinde sembolik önemi olacak bir karar aldı. Üstelik Kuzey yarımkürenin gelişmiş ekonomileri salgını görece kontrol altına aldıkça ve hastalık yoksul ülkelere doğru yayıldıkça, kontrol altına alan ülkelerin kendi aralarında güvenli hareketi mümkün kıldıkları ama kirli, başarısız, hasta gözükten ülkelerin vatandaşlarının seyahat özgürlüğünün ortadan kalktığı bir dönemin hemen eşiğinde olduğumuzu da düşünebiliriz.

Üstelik salgın uluslararası yeni bir rekabet ortamını da kıskırtmış durumda. Her daim salgınla mücadelede işbirliği değil savaş imgesini kullanan ulusal hükümetler tıpkı diğer devletlerle bir savaş-taymışçasına tıbbi donanım ve ilaç stoklarında diğer ülkelerin önüne geçmeye çalışıyorlar. Hatta bu hedefe uygun olarak kimi ülkeler kendi ulusal şirketlerinin yabancı hükümetlerle önceden yapmış oldukları sözleşmeleri iptal etmeye çalışıyor, ulusal ekonomilerin kriz anında ulus için üretmesi ilkesine dayanan savaş dönemi kanunlarını tam da bu gerekçeyle öne sürüyorlar. Örneğin Donald Trump'ın 3M'in Kanada ve Latin Amerika'ya N95 maske ihraç etmesini durdurma çabaları Kanada ve Amerika arasında büyük bir gerilime neden oldu. Trump Amerika'nın maskelere ihtiyacı olduğunu, ulusal olan şirketlerin de basit bir sözleşme ilişkisine dayanarak bunu başka uluslara veremeyeceğini söylüyordu. Halihazırda tıbbi cihaz veya ilaç ihracatını en az 69 ülke yasakladı veya kısıtladı. Pek çok ülke ihracat yasaklarından korkarak tıbbi cihaz ve ilaçların ülke içinde üretimini hayata geçirmeye başladı.

Kuşkusuz bu tarz bir ekonomik milliyetçilik sadece tıbbi cihazlarla ve ilaçlarla sınırlı kalmadı, salgına eşlik eden ve salgın sonrası muhtemelen bizimle kalmaya devam edecek olan ekonomik kriz pek çok ülkede ulusal sanayiye koruyan önlemleri ön plana çıkardı. İtalya'da, Dışişleri Bakanı Luigi Di Maio krizden en kötü etkilenen İtal-

yan halkına, ülkelerini desteklemenin en iyi yolunun bundan sonra İtalyan malları satın almak olduğunu söylüyordu.²⁵ Carrefour, Fransız alternatifi olan herhangi bir malda yabancı kökenli mal satmayı bırakacağını açıklıyordu. Pek çok ülke salgın derinleştikçe ortaya çıkmasından korktuğu gıda krizine karşı önlem almak için özellikle tarım ürünlerinin içerisinde yer aldığı gıda maddelerinin ihracatına sınırlamalar getirdi.²⁶ Kısacası iktisadi alanda da önce benim evim diyen rekabetçi ve istiflemeci politikalar egemen hale geldi.

Ülkelerin aşı ve/veya tedavi konusunda hemen kendi laboratuvarlarını kurmaları, istisnasız kendi başarılarını öne çıkaran tavırları aslında ulusal gurur üzerinden ilerleyen bir rekabetin de işareti. Tedaviyi ilk bulan, aşırı ilk geliştiren ülke bir dünya süper gücü olarak statüsünü rüyasında bile göremeyeceği kadar güçlendirecek. Üstelik bu ulusal gurur sadece krizin ortak bir biçimde çözülmesine imkân sağlayacak kimi mekanizmaların zarara uğramasına değil salgınların üstünün örtülmesine ve erken raporlanmasına da neden oluyor. Örneğin Çin'in SARS kriziyle nasıl baş ettiğini anlamaya çalışan araştırmalar, Çin'in bu tarz salgınları rapor etmemesinin, üstünü örtmesinin, rakamları gizlemesinin en önemli nedeninin ulusal gurur olduğunu iddia ediyordu. Dünyayı bir salgına maruz bırakan kirli bir ülke olarak görülme arzusu halk sağlığının önüne geçebilecek kadar güçlüdür. Benzer bir biçimde pek çok ülkenin rakamları olduğundan küçük göstermesi, ölümleri rapor etmemesi aslında altı boş olan bir başarı öyküsüne duyulan ihtiyaçtan kaynaklanır. Küresel dayanışmaya yönelik çaba dahi küresel dayanışmacı bir ahlaktan daha çok kendi ulusunun büyüklüğünü bütün dünyaya gösterme arzusuyla yakından ilişkili olarak görülebilir.

25 Leali, G.; Braun, E.; Wanat Z.; Moens, B., "Economic patriotism is back amid the coronavirus crisis", *Politico*, 30 Mart 2020, <https://www.politico.eu/article/economic-patriotism-is-back-amid-the-coronavirus-crisis/>

26 Pandey, A., "Will coronavirus spark a wave of food nationalism?", *Deutsche Welle*, 30 Mart 2020, <https://www.dw.com/en/will-coronavirus-spark-a-wave-of-food-nationalism/a-52952081>

Ulus Devletin Geleceği

Eğer sağlık ve hijyen modern milliyetçilik ve ulus devletin kurucu momentlerinden biriye, bugün sağlıktaki dönüşümler ve tüm küreyi aynı anda etkileyen büyük salgın ulus devletin geleceği hakkında bize ne söyleyebilir? Ben bu yazıda tarihsel eğilimlerin aslında belirli bir süreklilik gösterdiğini, hemen bütün salgınların hem epidemiyolojik hem de siyasi yeni sınırlar oluşturduğunu göstermeye çalıştım. Sağlığın uluslararasılaşmasının sağlık milliyetçiliğiyle el ele gittiğini, bunların birbirini dışlayan ya da birbirinin yerine geçen kavramlar olmadığını iddia ettim.

Ama öte yandan Corona krizi belki de yayılma hızı ve genişliği açısından dünyanın daha önce hiç yüz yüze gelmediği kapsamda bir kriz. Evet, geçmişte de salgın hastalıklar vardı ama hiçbir salgın hastalık kürenin hemen her noktasına bu kadar kısa bir zaman aralığında yayılmıyordu. Yayılma hızının görece yavaşlığı ulus devletlere diğer ülkelerde ortaya çıkan salgınları kontrol edebilme, daha sınırlarına ulaşmadan salgını durdurabilme imkânı sağlıyordu. Ama hız ve hareketin olağanüstü boyutlara ulaştığı küreselleşme, artık bu zamanı ulus devletlere tanımıyor. Bu hız ve hareketliliği olağanüstü boyutlara varan ekonomik maliyetleri göze alarak kısa zaman için sınırlamak mümkün olsa da, orta ve uzun dönemde hız ve harekete dayanan küreselleşmenin yeniden hayatımıza geri geleceğini iddia etmek mümkün. Peki, epidemiyolojik sınırları bütün küre olarak yeniden çizen bu tarz salgınlar siyasi sınırları nasıl etkiler? Salgının yayılma hızı ve birebir tanıklık ettiğimiz yüksek maliyeti sağlık sistemlerinin küreselleşmesine hız kazandırır mı?

Tarihsel sosyolojik perspektifler bize kriz anlarının o an yarattığı bütün maliyetlere rağmen değişim için fırsatlar sunduğunu yazar. Örneğin savaşlar tüm insani ve ekonomik sonuçlarına rağmen, beklenmeyen sonuçlar da yaratarak merkezî devletlerin güçlenmesine ve giderek vatandaşlık haklarının genişlemesine katkıda bulunmuşlardır.²⁷ Krizler önümüze aktörlerin yeni tipte çözümler önerebi-

leceği ve bu çözümlere daha geniş destek bulabileceği kapılar aralarlar. Ama açılan kapılar hiçbir zaman tek değildir. Kriz öncesi dönemde olgunlaşmaya başlayan fikirler, güç ilişkileri, aktörlerin pozisyonları bu kapılardan hangisinin seçileceğini belirler. Sonuçlar ise çoğu zaman aktörlerin bilinçli tercihlerinin bir sonucu değildir. Kararlarımız toplumsal ve siyasal güç ilişkilerinin hamurunda yeniden yoğrulur. Çoğu zaman ortaya hiç kimsenin aslında başlangıçta niyet etmediği sonuçlar çıkar.

Kısacası, herhangi bir kriz döneminin içinden bakarak, o kriz döneminden sonra ulus devlete ve/veya küreselleşmeye ne olacağını bilmek tam olarak hiçbir zaman mümkün değildir. Kriz döneminin içindeyken gelecek için yol gösterici olabilecek olan, kamu sağlığı stratejileri olduğu gibi salgınların siyaset ve bilimde hangi fikirleri öne çıkardığı da olabilir. Bu kriz yönetici sınıflara ulus devletin bas-kıcı ve gözetleyici kapasitesini artırma kapısı araladığı gibi, aynı anda küresel sağlık, vatandaşlık geliri, yaşanabilir kentler, doğa-insan dengesi, küresel gelir vergisi gibi hayata geçirilmesi normalde çok zor ve her durumda güçlü bir küresel işbirliği gerektiren fikirlerle de kapı araladı. Bu virüsün ulus devletin geleceğini nasıl değiştireceği ve nasıl etkileyeceği, bu fikirlerden hangisini seçeceğimiz, hangi patikaya doğru adımımızı atacağımızla ilgili.

POST-CORONA DÜNYA, TÜRKİYE VE SİVİL TOPLUM

E. Fuat Keyman

Covid-19 virüsünün dünya ölçeğinde bir salgına dönüşmesini tanımlayan “Corona pandemisi”, günlük yaşamdan küreselleşmeye uzanan geniş bir yelpazede, *devletler, devlet-toplum/birey, bireyler/kimlikler arası* ve *bireylerin kendi benliği* arasındaki ilişkilerde büyük bir etki ve kırılma yarattı.¹ Son dönemlerde yazılan kitaplarda ve yapılan tartışmalarda, “tedirginlik çağı”, “güvensizlik”, “risk toplumu”, “kor-ku toplumu”, “öfke çağı”, vb. kavramlar sıklıkla kullanılıyordu. Son dönemde yayımlanan, Türkiye’den Evren Balta’nın *Tedirginlik Çağı*; dünyada Pankaj Mishra’nın *Öfke Çağı* kitap çalışmaları, küreselleşen dünyanın yarattığı ya da derinleştirdiği riskleri ve bu bağlamda ortaya çıkan bireysel ve toplumsal ruh halini irdeleyen ve çözümleyen önemli örnekler.

11 Eylül 2001 günü, akşamüstü saat beş gibi, eve dönmüş ve dünya haberlerini izlemek için televizyonu açmış, koltuğuma otur-

1 Bu çalışmaya yaptığı değerli katkılardan dolayı, asistanım Galatasaray Üniversitesi öğrencisi Handenur Şahin’e çok teşekkür ederim.

muştum. Son dakika haberleri tüm dünyanın ana gündemini yaratmıştı: New York'ta, İkiz Kuleler'e sivil uçaklarla saldırılıyordu; iki uçak kulelere çarpmıştı. Ve sonra o an geldi: Muhteşem gökdelen tipi binalar, içlerindeki masum ve sivil insanlarla birlikte çökmeye başladı.

Ben de, bütün dünya gibi donmuş, hareket edemiyordum, sanki "şok"a girmiştim. Eşim, bana döndü, "Artık başka bir dünyada yaşamaya başladık," dedi. Sadece New York, Amerika değil, tüm dünya durmuş, "eskinin bitmeye, yeninin doğmaya başladığı" bir "ân"ı yaşıyordu. "Post-11 Eylül" ya da "Post-9/11 Dünyası" dönemi başlıyordu. Özgürlük-güvenlik denkleminde sarkaç sanki güvenliğin üzerinde durmuş, hareket etmiyordu. Tüm dünya "şok"a girmiş, yeni bir dönemin başlangıcını televizyonda canlı olarak izliyordu.

2003 yılında, Amerika, tüm ahlaki, etik ve hukuk normlarını çiğneyerek Irak'ı işgal ettiği dönemde, neoliberal küreselleşmenin etkili bir eleştirisini çok satanlar listesine giren *No Logo* kitabıyla okuyucuya sunmuş olan Naomi Klein, 11 Eylül terörünü ve post-9/11 dünyasını eleştirel çözümlediği ikinci kitabını, *Şok Doktrini* başlığında yayımladı. Şok doktrini, küreselleşen dünyada güçler dengesinin ve iktidarın neoliberal yönetim tarzı tarafından iyice ele geçirilmesini sağlamak için serbest pazar-güvenlikçi devlet yönetiminin birleşmesini sağlayan ani gelişmeleri betimleyen bir kavramdı. 11 Eylül terörü yarattığı şokla neoliberal yönetimin pekişmesine yol açan bir değişim ve dönüşüm sürecini yaratmıştı. Klein'in kitabıyla şok doktrini kavramı küreselleşme üzerine yapılan kamusal ve akademik tartışmaya girmiş oldu.

Dünya Sağlık Örgütü'nün Covid-19 virüsünün küresel ölçekte salgına dönüştüğünü ve *pandemi* niteliğini aldığını açıklaması, 11 Eylül 2001 günü gibi, ben dahil, tüm dünyayı şoka soktu; sanki zaman durdu; yaşamın mekânsal kurulmuşluğu "pause"a geçti; "Artık başka bir dünyada, başka bir küreselleşen dünyada yaşayacağız" duygusu tekrardan yaşanmaya başlandı. Yarın, başka bir dünyaya, başka bir döneme uyanacağız düşüncesiyle o gün bitti. Gerçekten de, ertesi sabah, bir mart günü, başka bir dünyaya, başka bir döneme uyanıktık. 11 Eylül teröründen, 2008 küresel ekonomik krizinden çok daha

etkili, çok daha küresel, çok daha hızlı, çok daha ontolojik (yaşamsal), tüm dünyaya çok daha hızla yayılan Covid-19, yaşamın her alanını etkileyen yeni bir dönemi başlattı. “Yeni normal” demesek de, pandeminin, bireysel-yerel-ulusal-bölgesel-küresel ölçekte, şok niteliğinde, büyük bir kırılmayı yarattığını söyleyebiliriz. “Naomi Klein, *Şok Doktrini* kitabını şimdi yayımlayabilirmiş,” diye düşündüm: 11 Eylül’den çok daha fazla “yaşamsal ve küresel” etkileri olacak bir kırılmayı yaşamaya başlamıştık, yaşamın “mekânsal-zamansal kurulmuşluğu” biçim ve içerik olarak hızla değişiyordu; ve bu yeni dönem, çok uzun zamanlı ve çok etkili olmaya devam edebilirdi; ki öyle de oldu, olmaya devam edecek gözüküyor.

Bu yazıda, Corona pandemisinin yarattığı “değişim ve dönüşümler”i ve pandemiyle mücadele içinde “toplum yönetimi” alanında ortaya çıkmaya başlayan yeni parametreleri, özellikle *sivil toplum* üzerine odaklanarak çözümlemeye çalışacağım. Corona pandemisi, şüphesiz ki, son dönemlerde yaşadığımız riskler ve sorunlardan bağımsız değil, eskiyle belli derecede süreklilik içinde. Bununla birlikte, Corona pandemisinin etki/dönüşüm gücü temelindeki özgün niteliğini görmemiz ve yaratmaya başladığı sonuçların eskiyle ciddi bir “kırılma” yarattığını ve bu kırılmanın da kalıcı olduğunu anlamamız gerektiğini düşünüyorum. Küresel ölçekte karşılaştırmalı yöntemle farklı ülke deneyimlerine bakarak ve Corona pandemisinin yarattığı kırılmayı ciddiye alarak, yaşamaya başladığımız yeni dönemin yönetiminde sivil toplumun önemi ve rolü üzerine düşüncelerimi okuyucuyla paylaşmak istiyorum, tabii ki Türkiye örneği içinde kalarak. Küresel tartışmaları izleyerek ve ülke deneyimlerine karşılaştırmalı bakarak, “Türkiye’de, pandemiyle başlayan ve kalıcı olma potansiyele yüksek olan yeni dönem nasıl bir toplum yönetimi tarzı ve anlayışı içinde yönetilmelidir?” sorusuna, *sivil toplum odağı* içinde yanıt vermeye çalışacağım.

Belirsizlik, Hız, Risk, Türbülans

Bu dört kavram, son 20 yıldır, küreselleşme üzerine yapılan çalışmalar ve tartışmaları şekillendirdi. Bu kavramlar benim küresel-

leşme üzerine yaptığım çalışmaların da anahtar kavramları oldular. Bu kavramları kullanarak, ülkeler, toplumlar, devletler, ekonomiler, kültürler, kimlikler, bireyler arası ilişkilerde “karşılıklı bağımlılık” (*inter-dependence*) ve “karşılıklı bağlantılılık” (*inter-connectivity*) sürecinin “yaygınlaşması, derinleşmesi ve hızlanması” olarak tanımlanan “küreselleşme” olgusuna anlam vermeye çalıştık.

Yaşadığımız dünya küreselleşiyor ya da küreselleşen bir dünyada yaşıyoruz saptamasını yaparken, *küreselleşmenin*, (a) *iktidar-güç ilişkilerinden bağımsız olmayan bir ideolojiye ve yönetim stratejisine* anlam verdiği kadar; ki bu bağlamda *neoliberalizm* kavramını sıklıkla kullanmaya başladık; (b) hem devletlerarası hem de devlet-toplum/birey ilişkilerinin “zamansal-mekânsal kurulmuşluğu”nda yaşadığımız değişim ve dönüşümü simgeleyen bir *tarihsel süreç* ve *toplumsal olgu/gerçeklik* olduğunu da önerdik. Bu önerimiz, küreselleşmenin gerek devletlerarası gerek devlet içi ilişkilerde daha önceki dönemlerde yaşanan “emperyalizm” ve “sömürgecilik” kavramlarıyla benzeşim gösteren bir süreklilik ilişkisinde olsa da, *bugünün doğasını* şekillendiren belirsizlik, hız, risk, ve türbülans sıfatlarını içerdiğini ve bu temelde de belli derecede “özgün” bir nitelik taşıdığını da söylüyordu.

Küreselleşen dünya, toplumsal ilişkilerin, “günlük yaşam-yerel-ulusal-bölgesel-küresel” etkileşim ağı içinde ve “zamansal ve mekânsal kurulmuşluğu”nda yaşanan değişim ve dönüşüme anlam veren bir tarihsel süreç olarak ele alınmalı. Bu değişim ve dönüşümün anahtarları da, belirsizlik, hız, risk, ve türbülans kavramları. Küreselleşen dünya karşılıklı bağımlılık ve karşılıklı bağlantı ilişkileri içinde küçülüyor, derinleşiyor ve hızlanıyor; yaşanan bilişim ve iletişim alanındaki teknolojik devrimlerle coğrafi mesafelerin anlamı değişiyor; online ve dijital dünya fiziki mekân ve zaman kadar önemli oluyor. Küreselleşme; beraberinde getirdiği potansiyeller ve risklerle zamanın hızlandığı, mekânının küçüldüğü, ilişkilerin kayganlaştığı, ama iktidar-güç ilişkilerinin devam ettiği bir dünyayı ortaya çıkartıyor.

Ünlü sosyolog Zygmunt Bauman², 2000’li yılların başında yayımladığı kitaplarında *küreselleşmenin* en genel düzeyde toplumsal yaşamın her alanında giderek görünür hale gelen “belirsizlik dönemi” olarak tanımlanabileceğini önerdi.

Ünlü siyasal kuramcı Paul Virilio³, küreselleşen dünyanın en önemli özelliklerinden birinin, yaşamın her alanında hissedilen *hız* kavramı olduğunu vurguladı. Virilio’ya göre hız, sadece bireysel ve toplumsal yaşamın yerelden küresele kadar “ritmi”nin hızlanması değil, aynı zamanda bu hızlanmanın “etkisi”nin de çok *hızlı ve sert* olacağı anlamına geliyordu.

Yine çok önemli bir sosyolog olan Ulrich Beck⁴, küreselleşmeyi tanımlayan anahtar kavramın *risk* kavramı olduğunu ifade etti. Beck’e göre *küreselleşme*, yerel-ulusal-bölgesel-küresel etkileşim ağı içinde ve yaşamın her alanında “risk toplumu”nun ortaya çıkması ve dünyanın “dünya risk toplumu”na dönüşmesi olarak düşünülmeliydi.

Uluslararası İlişkiler alanında, dış politika ve strateji duayenlerinin başında gelenlerden kabul edilen Zbigniew Brzezinski’ye⁵ göreyse, *küreselleşme*, güvenlikten ekonomiye, fakirlikten işsizliğe, su, besin ve toprak gibi doğal kaynaklardan iklim değişikliği ve küresel ısınmaya kadar geniş bir yelpazede yaşadığımız dünyanın sadece *bir değil çoklu krizlerle karşılaşması*, böylece, büyük bir “türbülans”ın içine girmesi anlamına gelmektedir. “Küresel türbülans” bugünün dünyasını nitelemekte ve yaşamın her alanında etkilerini göstermektedir.

Tüm bu tanımları birlikte ele alacak olursak küreselleşen dünyanın, yarın ne olacağını bilemediğimiz (belirsiz); yaşamın ritminin çok, hatta çok çok hızlandığı; yaşamın her alanında risklerin; böylece, birden fazla krizlerin aynı anda ve eşzamanlı yaşandığı bir dünya olduğu saptamasını yapabiliriz.

2 Bauman, Z., *Küreselleşme*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

3 Virilio, P., *Hız ve Politika*, çev. Meltem Cansever, Metis Yayıncılık, İstanbul, 1998.

4 Beck, U., *Risk Toplumu - Başka Bir Modernliğe Doğru*, çev. Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011.

5 Brzezinski, Z., *Strategic Vision*, Hachette, 2012.

Bu saptamayı aynı anlam içinde şu şekilde de yapabiliriz: Küreselleşen dünya, giderek artan bir derecede, belirsizlik ve hız faktörünün arttığı; riskin güvenin yerini aldığı; çoklu krizlerin ortaya çıktığı türbülansın etkisinin çok hızlı ve sert olduğu; bu nedenle de “yaşamsal güvensizlik” ortamının güçlendiği; ve korku ve endişe duygularının bireysel ve toplumsal yaşamda yaygınlaştığı bir dünyayı tanımlıyor.

Belirsizlik, hız, risk ve türbülans derecesi yükseldikçe, güvensizlik, endişe, korku duyguları artıyor ve yaygınlaşıyor. Küreselleşen dünya, yerel-ulusal-bölgesel düzeylerde *yönetimi çok zor olan* bir dünya; kurumlara, ilişkilere, farklılıklara *güvenin çok azaldığı*; bireylerin yarından ve gelecekte korktuğu ve “güvensiz ve endişeli vatandaşlar”a dönüştüğü bir dünya.

Böyle olduğu için, 11 Eylül 2001 terör saldırılarından başlayarak bugüne kadar ve giderek artan bir şekilde küreselleşmenin çoklu krizlerini toplumsal yaşamın her alanında, insani güvenlikten devlet ve ulusal güvenliğe kadar uzanan geniş bir yelpazede yaşamaya başladık. Kutuplaşma; biz-ötekiler ayrımı temelinde hareket eden milliyetçilik; içe kapanma ve farklılıkları ötekileştirme; popülist ve demagog liderlerin güçlenmesi; otoriterleşmenin demokrasinin içini boşaltması vb. sorunlar ve süreçler de bugünün küreselleşen dünyasını şekillendiren unsurlar oldular. Daha önce belirttiğim gibi, Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ), Covid-19’u “küresel salgın (pandemi)” olarak tanımlamasıyla başlayan süreç, tüm dünyayı ve yaşamımızı büyük bir belirsizliğe, güvensizliğe, korkuya ve endişeye sürükledi. Çin’in Wuhan kentinden başlayıp hızla küresel salgın niteliği alan Corona pandemisi, bireysel yaşamdan toplumsal yaşama, yerelden-küresele, günlük yaşamdan küreselleşen dünyaya, her birimizi ve hepimizi, bugün ve yarın için büyük bir güvensizliğe ve korkuya iterek, sanki zamanı ve mekânı durdurdu. Ekonomiden siyasete, kültürden akademiye her alan ve her sorun, bir anda ikincil oldu; pandemi, *küreselleşen dünyanın tek, birincil, ana ve merkezî gündem maddesi* konumuna geldi.

Post-Corona Dünya

Peki, Corona pandemisi küreselleşen dünyamız üzerinde nasıl bir etki yaratacak, nasıl bir dünyayı bize bırakacak, Corona virüsü sonrası nasıl bir küreselleşen dünyada yaşayacağız?

Bu konuda başlayan çalışmaları ve tartışmaları mümkün olduğu kadar okumaya çalıştım. Yazının bu kısmında, okumalarımın çıkardığım sonuçları sıralamak istiyorum.

Birincisi, en genelde, Corona virüsü-küreselleşme ilişkisinde şu soru önem kazanıyor: Corona'lı günler küreselleşmenin sonunu mu getirecek? Bu soruya *evet* yanıtı verme eğilimi yüksek. İçerik kapmanın, milliyetçiliğin, ulus devletin daha da güçleneceğini söyleyenler var. Haksız da değiller: Zaten milliyetçilik ve farklılıklara karşı korku ve endişe duygusu taşımanın güçlendiği bir dönemde gelen ve küresel salgın niteliğine hızla ulaşan Corona virüsü, küreselleşmenin sonunu getirebilir. Devletler içine kapanabilir, çatışmalar artabilir, var olan politik-ekonomik sistem tümüyle çökebilir, savaş olasılığı artabilir.

Bununla birlikte, DSÖ'nün koronavirüsün küresel salgın olduğu açıklamasından bugüne yerelden küresele yaşadıklarımız şu gerçeği de gösterdi: Belki de şu anda dünya bir bütün olarak küreselleşmenin ne olduğunu anlıyor ve yaşıyor. Belirsizlikten hıza, güvensizlikten korkuya, riskten endişeye, her alanda, küreselleşme tartışmasının kullandığı kavramlar önümüze yaşanan gerçeklikler olarak geliyor. Küreselleşmenin bugüne kadar, genellikle ve neoliberal anlayışın kamusal ve akademik tartışma alanlarındaki hegemonyası nedeniyle, sadece olumlu yanları ve taşıdığı potansiyeller üzerinde durulmuştu. 11 Eylül terör saldırısı ve 2008 ekonomik krizi, ki ikisi de Amerika'nın kalbi New York'ta başlamıştı, küreselleşmenin çok ciddi olumsuzlukları olduğunu, ciddi riskler taşıdığını, eşitsizlikten yoksulluğa ve iklim değişikliğine kadar var olan dengesizlikleri artırdığını bize göstermişti. Aslında, bu iki gelişme, Frankfurt Okulu ve eleştirel kuramın "modernitenin karanlık yüzü" kavramına gönderimle, 21. yüzyılın başından beri, "küresel-

leşmenin karanlık yüzü”nü yaşadığımızı bize gösteren önemli olaylardı.⁶

Bu nedenle de, son dönemlerde, “adil olmayan”, “insani olmayan”, “yok edici” vb. sıfatlar küreselleşmeyi betimlerken sıklıkla kullanılmaya başlanmıştı.⁷ Fakat, (a) güvenlik ve ekonomi alanında olan bu krizler hâlâ tüm dünyayı ve tüm yaşamı kapsamıyordu; ve (b) neoliberal söylem tüm bu sorunlara rağmen hegemonyasını sürdürüyordu; böylece de, küreselleşmenin karanlık yüzü tam olarak görülüyor ve yaşanmıyordu. Ta ki, Covid-19 virüsünün hızla pandemi olmasına kadar...

Belki de bugün ilk defa, küreselleşmenin karanlık yüzünü tüm dünya olarak yaşıyoruz, tüm dünya kendisini Corona pandemisine göre yeniden kurmaya çalışıyor ve her birimiz ve hepimiz, nerede yaşarsak yaşayalım, hangi sınıfa ya da kimliğe sahip olursak olalım, küreselleşen dünyanın nasıl bir dünya olabileceği gerçeğiyle karşı karşıyayız. Corona pandemisi, büyük bir hızla yayılarak yaşamlarımıza ölümcül bir risk oluşturuyor; fakat onu göremiyoruz, hissedemiyoruz, dokunamıyoruz. Pandemi, küresel ölçekte, ölümcül, çok ciddi sayıda ölümlere yol açıyor ve hızla yaygınlaşıyor, beş milyona yakın kişiye bulaşmış durumda. Yarın bize bulaşmayacağını bilmiyoruz, yaşamsal güvensizlik, korku ve endişe içindeyiz. Yaşadığımız dünyanın Corona pandemisiyle tam anlamıyla küreselleşen bir dünyaya dönüştüğünü düşünüyorum: küreselleşme *par excellence*...

Bu anlamda, Corona virüsü bizlere, hepimize, neoliberal liderlere bile, *küresel salgına küresel yanıtlar vermek* gerekliliğini öğretiyor. *Küresel yönetim*; yerel-ulusal-bölgesel-küresel etkileşim ağı içinde, birey-sivil toplum-ulusal devlet-bölgesel-küresel kurumlar arasındaki işbirliği temelinde ortaya çıkan bir yönetim tarzı anlamına geliyor. Corona virüsüne, bireysel yaşamdan ulusal, bölgesel ve küresel kurumlara uzanan geniş bir alanda, bilim temelinde, işbirliği ve bir-

6 Bernstein, R., *Radical Evil*, Blackwell, 2002; Bernstein, R., *Abuse of Evil*, Polity, 2006.

7 Bu tür kitaplara güzel ve açıklayıcı bir örnek olarak, Falk, R., *Predatory Globalization*, Polity, 1996.

likte çalışma yoluyla çözüm bulunmasını istiyoruz. İdeolojiye değil bilime inanıyoruz; bilim bize güvence veriyor.

Küresel sorunlara küresel-yerel (küyerel) çözümler bulma temelinde, küreselleşen dünyanın ne olduğunu, daha doğrusu ne olması gerektiğini ilk defa bu kadar yalın yaşıyoruz. Corona virüsü, küresel işbirliğinin ne kadar önemli ve yaşamsal olduğu gerçeğini çok sert bir biçimde hepimizin yüzüne vurdu.

İkinci soru, Corona virüsü pandemisi içinde küresel ekonomi bugünkü yapısıyla devam edecek mi, diğer bir deyişle neoliberal kapitalizm hegemonyasını sürdürebilecek mi? Bugün, sağlıkla birlikte en riskli alan ekonomi; en korkulan soru, “Corona pandemisinin ekonomiye verdiği zarar”. Ulusal ve küresel düzeyde, sağlık-ekonomi ilişkisinin neoliberal kapitalizmin kurguladığı biçimiyle sürdürülebilir olmadığını bugün Corona virüsünün yarattığı pandemi ortamında görüyoruz. Küresel ekonomi büyük bir krize girmenin eşiğinde. Durgunluk, işsizlik vb. riskler giderek artıyor. Pandemi ne kadar devam ederse ekonominin ulusal ve küresel ölçekte krize girme olasılığı o kadar hızlı artıyor.

Trump’lı Amerika, Corona virüsü pandemisi karşısında geç yanıt verenler arasında oldu ve bundan büyük zarar gördü. Yuval Noah Harari’nin vurguladığı gibi, Trump’ın hatalarıyla, hem Amerika bu alandaki küresel liderlik konumunu kaybetmiş oldu ve liderliğin gerekli olduğu bir dönemde büyük güven kaybetti; hem de Trump, ülkesinde çok kötü bir liderlik sergileyerek Amerikan halkını büyük bir riske atmış oldu. Belki bu hataların sonucunda da, bu senenin kasım ayında yapılacak başkanlık seçimini kazanma şansına da büyük bir darbe vurmuş oldu. Benzer bir durum İngiltere’de Başbakan Johnson ile de yaşandı. Pandemiye tam anlamıyla ciddiye almayan yönetim, halkını büyük bir riske attı. Corona pandemisinin bugün bu iki neoliberal yöneticiyi hızla radikal önlemler almaya zorladığını görüyoruz.

Amerika ve İngiltere örneklerinde gördüğümüz gibi, neoliberal kapitalizm hiç istemeyeceği ekonomik kararları alıyor: İşsizlikten ev kiralalarına kadar geniş bir yelpazede, *Keynesyen sosyal devlet* diyebileceğimiz bir yönetim anlayışı sergileniyor, radikal önlemler alınıyor. 2008 küresel ekonomik krizinde bu krizin ortaya çıkış nedeni olan neoliberal kapitalizm bitebilir önerisi ortaya atılmıştı. Ama geçen süre içinde, neoliberalizmin hegemonyasını sürdürme olanağını bulduğunu gördük. Neoliberalizm bunu “liderler dönemi” ve “demokrasiden rekabetçi otoritaryanizme geçiş” mantığı içinde yaptı. 2008’den çok daha güçlü bir kriz sürecini yaratmış olan Corona virüsü pandemisinin neoliberal kapitalizme etkisi çok daha sistem değiştirci nitelikte olabilir. Küreselleşen dünyada neoliberal küresel ekonomiden sosyal devlet temelli ve adil küreselleşmeye doğru bir geçişi de yaşayabiliriz.

Üçüncü soru, Corona’lı küreselleşen dünyada güçlü liderler dönemi devam edecek mi? Son yıllarda küreselleşme çalışmasının önemli bir alanını, demokrasilerin zayıflaması ve “güçlü liderlerin yükselme dönemi” diye tanımlanan yeni ve “liderliğe dayalı siyasi yönetim anlayışı” oluşturunuyordu. Corona pandemisi bu eğilimi güçlendirecek mi, yoksa zayıflatacak mı?

Bu soruya net bir yanıt veremiyoruz. Bununla birlikte, Trump ve Johnson gibi liderler Corona virüsünden büyük yara aldılar. Türkiye’de Cumhurbaşkanı Erdoğan, Rusya’da Putin sessizliği ve kapalı kapılar arkasında toplum yönetimini ve halkla birlikte olmamayı tercih ettiler. Buna karşın, koronovirüsün çıkış yeri olan Çin, salgına karşı mücadelesinde “sert/çekiç yöntemler” uygulayarak büyük başarı elde etti. Yeni Zelanda, Güney Kore, Singapur, Hong Kong, Tayvan, Almanya ve İskandinav ülkeleri, “dayanışma modeli”yle başarılı oldu. Tüm bu başarı örneklerinde, bilim, biliminsanları, kurumlar, liderlerin önüne geçti. Toplum, liderlerden daha çok bilime ve kurumlara güvendi. Başarılı ülkelerin bazılarında “kadın liderler”in olması altı çizilmesi gereken bir gelişmeyi ortaya çıkarttı. “Kadın liderler, krizi daha mı iyi yönetiyor?” sorusunu gündeme getirdi. Kadın liderlerin ülke yönetimi, *erkek egemen liderlik anlayışının egemenliğine ciddi bir meydan okuma* yaratabilir. Bu olumlu gelişmenin de

post-Corona dünya tartışmasında önemli olacağını düşünüyorum. Aynı zamanda, başarılı ülke örnekleri ve Türkiye’de, bugüne kadar, Sağlık Bakanı, Bilim Kurulu ve biliminsanlarına “güven” ön plana geçti. Corona pandemisi, liderlerden kurumlara, güçten bilime, güç yoğunlaşmasından dayanışma ve işbirliğine, ideolojiden bilime güven duymaya doğru geçiş sürecini başlatmış da olabilir.

Dördüncü soru: Küreselleşen dünyanın ritmi ve hızı Corona pandemisiyle yavaşlayacak mı? Bu soruya *evet* yanıtı verebiliriz diye düşünüyorum. Corona virüsünün pandemiye hızla dönüşmesinin bir nedeni de “hız” faktörüydü. Bir yılda *4,3 milyar* kişinin uçak kullandığı, *1,3 milyar* kişinin farklı araçlarla turizm alanında hareket ettiği, teknolojik gelişmelerle hızlanmış küreselleşen dünyanın ritminin yavaşlatılması gerekliliği noktasında ikazlar son yıllarda yapılıyordu. Örneğin Dani Rodrik⁹, 2008 krizinden sonra, *küreselleşmenin hızının azaltılmasını*, diğer bir deyişle *yavaşlatılmasını* öneriyordu. Corona pandemisi bu yavaşlatmayı ortaya çıkardı. Uçaktan arabaya mobilité durma noktasına geldi. Hayatın ritmi çok yavaşladı. Ekonomi durgunluk noktasında. Bu süreç, ekonomik kriz riskini artırırken, beklenmeyen olumlu sonuç olarak küresel ısınmayı da yavaşlattı. Isınan dünya uçaklardan, arabalardan, fabrikalardan rahat bir nefes aldı. Küreselleşen dünyanın ritminin yavaşlayacağını varsayabiliriz...

Beşinci olarak, Corona pandemisinin “bireysel, özellikle toplum psikolojisi üzerindeki etkisi” sorusunun en fazla tartışılan konular içinde yer aldığını söyleyebiliriz. Sağlık alanı gibi, psikoloji ve toplum psikolojisi alanlarının giderek önem kazandığı bir süreçten geçiyoruz.

Belirsizlik-endişe-güvensizlik-korku sarmalına giren toplum ve bireyler, panik ve öfke temelinde tepki vermeye başlıyorlar. Corona pandemisinin yarattığı büyük risk ve meydan okumanın ciddiyeti arttıkça, tedirginlik, endişe, panik ve kızgınlık da artmaya başladı.

9 Rodrik, D., *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, Oxford University Press, 2010.

İlginç ve önemli bir noktayı burada vurgulayalım: Türkiye dahil yapılan araştırmalar gösteriyor ki, hükümetlerin pandemiye karşı aldıkları tedbirlerin artması, bireylerin endişelerini ve korkularını azaltmıyor, aksine artırıyor. İPSOS'un Türkiye'de yaptığı araştırmanın gösterdiği gibi, son iki ay içinde, hükümetin aldığı tedbirleri arttırmasına rağmen, virüse yakalanma endişesi duyan insanların oranı yüzde 94'e çıktı.

Türkiye'de ve dünyada, endişe ve korku giderek artıyor. Korkunun yerini paranoyaya ve paniğe bırakması riski giderek artıyor. Amerika'nın bazı yerlerinde (Michigan) gruplar halinde sokağa çıkılarak hükümet binalarını tehdit etme eylemleri, bu ülkede ciddi endişe yarattı. Post-Corona dünyada, toplum içi ilişkilerin nasıl şekilleneceği ve nasıl bir toplum yönetim tarzının ortaya çıkacağı açısından olumsuz bir döneme girdiğimiz olasılığı yüksek. Toplumsal yaşamda içe kapanma, denetim, gözetim, disiplin, sosyal mesafe artarken, devletin de daha güvenlikçi, denetimci ve otoriter olma olasılığı yüksek. "Disiplin toplumu", "denetim toplumu", "biyo-iktidar", "endişeli/nevrotik vatandaşlar", "1984" vb. kavramları daha sıklıkla kullanacağımız bir döneme girmiş olabiliriz. Post-Corona dünya, "güçlü, otoriter, denetimci devlet-zayıf sivil toplum ve endişeli vatandaş" denkleminin güçlendiği; güvenlik-ekonomi eksenin demokrasiye karşı birincil konuma oturduğu; haklar ve özgürlükler alanının zayıfladığı bir içe kapanmış dünya olabilir.

Bununla birlikte ve altıncı olarak, altını kırmızı kalemle çizmemiz gereken olumlu ve umut verici gelişmeler yaşadığımızı da vurgulamalıyız.

(i) Corona pandemisiyle mücadelede, vatandaşlardan, bizlerden, hepimizden, sorumlu ve erdemli davranmak; bilim kurullarının ve sağlık dünyasının yapılması gerekenler noktasındaki önerileriyle uyumlu hareket etmek; sadece kendimizi değil ötekileri de düşünmek vb. beklentiler çok yüksek. Bireyler ve vatandaşlar, başarının kilit aktörü konumundalar. Bizlerden, "erdemli-sorumlu bireyler, vatandaşlar" olmamız isteniyor. Büyük ölçüde, süreci hükümetlerden daha çok vatandaşlar götürüyor. Sağlık dünyası çalışıyor, büyük bir kamusal yükü üstleniyor. Erdemli ve sorumlu birey ve vatandaş

anlayışı da toplum içinde giderek geliyor; (ii) Corona pandemisine karşı mücadelede başarılı olan ülke örnekleri (Güney Kore, Singapur, Tayvan, Vietnam, Yeni Zelanda, Almanya) gösteriyor ki toplumsal uyum derecesi yüksek ülkelerde Corona virüsüne karşı mücadelede başarılı olma oranı artıyor. Toplumsal uyumu, “toplumların kendilerini dayanıklı, sürdürülebilir ve yaşanabilir yapabilme niteliği” olarak tanımlayabiliriz. Toplum içinde yaşayan bireylerin, toplumsal normlara, hukuka ve yasalara, hükümetlerin aldığı kararlara ve kurallara uyum göstermeleri ve gerekli zamanlarda kendi çıkarlarını ikinci plana atıp kamusal yarar ve toplumun iyiliği için hareket etme dereceleri toplumsal uyum çalışmalarında kullanılan unsurlar.

Toplumsal uyum, bir toplum içinde farklı kimlik, ekonomik sınıf, konum ve mesleklere sahip bireyleri toplumsal birlik içine sokan bir “toplumsal yapıştırıcı”; ekonomik kalkınmaya, çatışma çözümüne ve ulusal güvenliğe katkı veren bir “kültürel değer/unsur” ve “toplumsal güven harcı” olarak görülüyor. Toplumsal uyumu yüksek ülkeler, bugün Corona virüsüne karşı mücadelede gözlemlediğimiz gibi, *sağlık* alanlarındaki *krizlere* ve *yaşamsal risklere* karşı daha dayanıklı oluyorlar; ekonomik kriz ve çatışma çözümü alanlarında daha başarılılar. Bu, aynı zamanda, toplumsal uyumu zayıf ve aşırı kutuplaşmış ülkelerin daha az dayanıklı ve daha az başarılı oldukları anlamına geliyor.

Önemli bir ikaz; yapılan araştırmalara göre, toplumsal uyumun olumlu niteliğini hiç sorgulamadan kabul etmek de yanlış: toplumsal uyumun sürdürülebilirliği hiç de kolay değil, çok *ciddi sorunları* içinde taşıyor. Toplumsal uyum adına ve başarı için, demokrasiden, haklardan ve özgürlükten vazgeçme, siyasi rejimin otoriterleşmesi, devletin ve yönetici sınıfın aşırı güçlenmesi vb. riskleri göz önünde bulundurmalıyız. Bu nedenle, Güney Kore, Yeni Zelanda, Almanya örneklerinde gördüğümüz gibi, sivil toplumun daha etkin, haklar ve özgürlükler alanının daha güvence altında olduğu ülkelerde toplumsal uyum-özgürlük ilişkisi daha olumlu yönde kurulabiliyor.

Üçüncüsü, Corona pandemisine karşı mücadelede, hem Türkiye, hem dünyada yapılan çalışmalar ve tartışmalar gösteriyor ki; bireyin, kendisi, öteki ve doğa ile ilişkilerinde de olumlu gelişmeler,

“ahlaki” olma ve “etik” alanının öneminin arttığı gözlemleniyor. Zygmunt Bauman’ın *Postmodern Etik* adlı çalışmasında ve Ian Almond’ın, *İbni Arabi ve Derrida: Tasavvuf ve Yapısöküm* başlıklı ilginç ve önemli kitabında analiz ettiği “ahlak-benlik ilişkisi” ve insanı/özneyi “ahlaki benlik” olarak düşünmenin önemini bugün daha fazla anlıyoruz. İbni Arabi ve Jacques Derrida, çok farklı zaman dilimlerinde ve çok farklı coğrafyalarda, özne-benlik ve özne-doğa ilişkisinde “ahlaki benlik”in önemi üzerinde ortaklaşıyorlar.

Emmanuel Levinas’tan¹⁰ etkilenen Bauman, çevre yıkımlarından şiddete ve savaşa, ekonomik krizden yoksulluk ve yoksunluğa kadar uzanan alanda, ki Corona pandemisini de bu listeye ekleyebiliriz, büyük yaşamsal risklere karşı mücadelede, bireylerin kendileri, diğer bireyler ve doğayla “ahlak temelinde kurdukları ilişki”nin başarı için ve daha iyi bir dünya kurmak noktasında kritik önemde olduğunu öneriyor. Bu ilişki, çevreye karşı sorumlulukla, ötekiyle diyalogla ve farklı olanı anlama çabasıyla tanımlanan ve bu anlamda “erdemli ve özünde etik” bir ilişkidir. Levinas’a göre etik, “ötekine karşı sorumluluk”, diğer bir deyişle, “bireyin kendisi ve benliğiyle ilişkisini öteki kategorisi yoluyla düşünmesi” ve benliğin kendisini “öteki’nin ötekisi” olarak hissetmesi noktasında yer alır.

Ahlaki benlik, ötekine karşı sorumluluk aldığımız zaman ortaya çıkar. Maske takmak, fiziki mesafeyi korumak, bilim temelinde önerilen sağlık ve sosyal kurallara uymak, sağlık görevlilerine büyük saygı duymak... Her biri ve hepsi, ahlaki benlik ve ötekine karşı sorumluluk duygusuyla başarılabilirler. “Ahlaki Benlik-Erdemli Vatan-daşlık-Toplumsal Uyum” denklemi, post-Corona dünyanın şekillenmesinde rol oynayabilir.

Yukarıda altı madde içinde özetlenen tüm bu birbirleriyle paralel gelişen, fakat farklı yönlere gitme potansiyeli de taşıyan süreçleri ve gelişmeleri aşağıdaki tabloyla özetleyebiliriz.

10 Levinas, E., *Otherwise than Being or Beyond Essence*, University of Pennsylvania Press, 2006.

Post-Corona Dünya

Küreselleşme	Devlete Geri Dönüş
Neoliberalizminin Hegemonyası	Sosyal Güvenlik ve Refah Devleti
Güçlü Liderler	Kapsayıcı ve Dayanışmacı Yönetim
Neoliberal Küreselleşme ve Hız	Küreselleşmenin Yavaşlaması
Endişeli/Nevrotik Vatandaşlar	Erdemli/Ahlaki Vatandaşlar
Kutuplaşma ve Korku	Toplumsal Uyum ve Güven

Bu tablonun gösterdiği gibi, pandemi, toplumsal yaşam ve bireysel/toplumsal psikolojide büyük bir belirsizlik yaratmakla birlikte, post-Corona dünyada ve Türkiye’de siyaset ve toplum yönetimi alanında önemli değişimlerin ve kaymaların ortaya çıkmaya başladığını da söyleyebiliriz. Siyasetin ve toplum yönetiminin “değişen parametreleri” olarak adlandırdığım kaymaları incelemek ve açıklamak, bizi sivil toplumun önemi ve yeri sorusuna yanıt vermeye daha da yaklaştıracaktır. Bununla birlikte, bu noktada şu açıklamayı da yapmalıyım: Aşağıda sıralayacağım ve kısaca açıklayacağım değişim parametrelerini, pandemiye karşı bugüne kadar “başarılı olan” (Yeni Zelanda, Güney Kore, Singapur, Tayvan, Vietnam, Japonya, Almanya ve İskandinav ülkeleri) ile “başarısız olan” (Amerika, İngiltere, İtalya, Brezilya) ülke deneyimlerini karşılaştırarak geliştirdim.

Siyaset ve Toplum Yönetiminin Değişen Parametreleri

Post-Corona dünyada ve Türkiye’de, “siyaset”in ve “toplum yönetimi”nin, (a) *anlayış*, (b) *tarz* ve (c) *uygulama* boyutları içinde, en az beş alanda *değişim* geçireceğini düşünüyorum. Bu alanlar: (a) *devlet kapasitesi*; (b) *kapsayıcı yönetim*; (c) *temel ihtiyaçlar ve sosyal güvenlik*; (d) *toplumsal uyum* ve (e) *sürdürülebilir kalkınma*. Bu alanların her birinde ve hepsinde, sivil toplumun giderek artan önemi ve rolü üzerine ipuçlarını görmek mümkündür. Sivil toplum, yerel-kent yönetimleriyle birlikte, gerek Corona pandemisiyle mücadelede sürdürülebilir başarıyı yakalamada, gerekse bugün yaşadığımız sağlık alanındaki

krizin ekonomi (özellikle işsizlik) ve gıda/su güvenliği alanlarıyla birleşmesi sonucunda çıkacak risklerin etkili yönetiminde önemli bir rol oynama potansiyelini taşımaktadır.

Aşağıda, her bir alanda yaşanan değişimi ve kaymaları kısaca açıklayacağım.

Devlet Kapasitesi: Birinci değişimi, devlet iktidarı kavramından “devlet kapasitesi” kavramına geçişle yaşayabiliriz.

Doğrudur, Corona pandemisinin en görünür sonucu, küreselleşmeye karşı “devletin önemi”nin artması oldu. Küreselleşme zayıflarken “devlete geri dönüş” sürecinin başladığı saptamasının kamusal ve akademik tartışmalarda sıklıkla yapıldığını görüyoruz. Bununla birlikte, vurgulayalım: “Devlete geri dönüş kurumsal ve söylem düzeylerinde ne anlama geliyor?” sorusuna yanıt verilirken siyaset ve toplum yönetiminde ciddi değişimlerin yaşanacağını da altı çiziliyor.

Daha da önemlisi, devlete geri dönüşün ve devletin öneminin artmasının devletin topluma, bireye ve yerel yönetimlere karşı iktidarının güçlenmesi ve devlet güvenliğinin ayrıcalıklı konuma gelmesi anlamına gelmediği de söyleniyor. Tam tersine, devlete geri dönüş, toplumsal krizlere, çalkantılara ve sorunlara çözüm bulmada ve toplumun/bireyin yaşamsal güvenliğini sağlamada kurumsal ve materyal temelde “devlet kapasitesi”nin artması anlamına geliyor.

Corona pandemisi, sağlık alanında insan sermayesi (sağlık görevlilerinin niteliği), hastaneler, yatak sayısından yoğun bakıma var olan mekânsal altyapı, test sayıları, maske ve diğer materyallerdeki stok vb. alanlardaki kapasitenin ne kadar önemli olduğunu bize gösterdi. Devlet kapasitesi kavramının sağlık alanı gibi “ekonomi ve gıda güvenliği” ve de “dijital” alanlarda da kritik önem taşıyacağını söyleyebiliriz.

Devlet iktidarı ve güvenliğinden daha çok; devlet kapasitesi, siyasette ve toplum yönetiminde başarının anahtarı olacak.

Kapsayıcı Yönetim: Peki, devletler kapasitelerini nasıl artırır- lar? Ne tür bir yönetim anlayışı devlet kapasitesinde güçlenmeyi ola-

naklı kılar? İkinci değişimi, güç merkezli yönetim anlayışının yerine “kapsayıcı yönetim” anlayışının önem kazanmasında görebiliriz. Bu noktada, “kapsayıcılık” (*inclusiveness*) kavramından ne anlaşılması gerektiğini açmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

Kapsayıcılık ya da kapsayıcı yönetim üzerine yapılan çalışmalarda birbirleriyle ilişkili üç ilkenin altı çiziliyor: (a) farklı aktörlerle “işbirliğine dayalı çalışma” anlayışı; (b) topluma, kimlikler ve kültürel normlar temelinde değil, “haklar ve vatandaşlık” temelinde yaklaşmak; (c) kutuplaşmayı körükleyen değil, “toplumsal uyum ve birlikte yaşama”yı güçlendiren tavır ve söylem.

Bu üç ilke, kapsayıcılık kavramının içini dolduruyor, “demokratik ve adil yönetim”le ilişkisini kuruyor ve bir yönetimin kapsayıcı olma derecesi ve başarısını belirliyor. Güç ve güçlü lider merkezli yönetim anlayışı yerine kapsayıcı yönetimin başarısı, işbirliği-haklar-toplumsal uyum üçgenini uygulamaya sokmasında ortaya çıkıyor.

Dahası, kapsayıcı yönetim anlayışı, yasama-yürütme-yargı arasında “güçler ayrımı”, “yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı”, “yerel yönetim”lerin (ademimerkeziyetçiliğin) güçlendirilmesi ve “eşit vatandaşlık” temelinde tanımlayabileceğimiz (ülke yönetimindeki kurumlar arasındaki) “denge ve denetleme sistemi”nin etkin çalışmasına olanak sağlıyor. İktidarın ve gücün sınırlanması için gerekli olan denge ve denetleme sistemi ile kapsayıcı yönetim anlayışının birleşiminin krizlere karşı devlet kapasitesini artırmanın ve sürdürülebilir başarının anahtarı olduğunu söyleyebiliriz.

Devletler, kapsayıcı yönetim anlayışı çerçevesinde yerel yönetimler ve sivil toplumla ne kadar çalışır ve işbirliği yaparsa, o kadar kapasitelerini artırıyorlar ve krizlerle mücadelede başarılı oluyorlar.

Yerel yönetimlere ve sivil toplum kuruluşlarına “benim siyasetime, kimliğime, ideolojime yakın olanlar-uzak olanlar” ayırıştırması yapmadan yaklaşan, “kayıрма-dışlama/cezalandırma zıtlığı”nda hareket etmeyen; aksine, işbirliği-haklar-toplumsal uyum ekseninde kapsayıcı yönetimi benimseyen ülkelerde pandemiye karşı başarı elde edildi.

Corona pandemisine karşı mücadelede başarılı olmuş ülke örneklerinin her biri ve hepsinin kapsayıcı yönetim tarzını ve işbirliği-haklar-toplumsal uyum ilkelerini belli derecede benimsediklerini ve denge ve denetleme sistemine uygun hareket ettiklerini görüyoruz.

Dahası, sağlık alanında yaşadığımız krizin, ekonomi (işsizlik) alanına, gıda ve su güvenliğine ve iklim değişikliğine doğru yayılmasıyla; diğer bir deyişle, tek değil, fakat “çoklu krizler”in ortaya çıkmasıyla, kapsayıcı yönetimin çok daha önemli ve hayati olacağını vurgulamalıyız.

Temel İhtiyaçlar ve Sosyal Güvenlik: Bu noktada, üçüncü değişimin, kimlik siyasetinden “temel ihtiyaçlar siyaseti”ne geçişle yaşanacağını söyleyebiliriz.

Devlet kapasitesi ile kapsayıcı siyaset ve toplum anlayışını gerekli kılan bir diğer unsur da, yaşadığımız sağlık krizinin işsizlik krizi, gıda-su krizi ve iklim kriziyle ilişkili yapısı. Pandemi, “sağlık-işsizlik-gıda/su üçgeni”nde büyük bir meydan okuma yarattı. Vurgulayalım: Bu üçgen, iklim değişikliğiyle çok daha karmaşıklaşıyor; özünde insan yaşamındaki “temel ihtiyaçlar”la (*basic needs*) ilişkili olup temel ihtiyaçları siyasetin merkezine taşıyor. Temel ihtiyaçlar, siyaset ve toplum yönetimi alanlarında merkezî konuma gelirken, son yıllarda bu alanları şekillendiren kimlik siyasetinin önüne geçme ve kimlik siyasetini ikincil plana itme potansiyelini de içinde taşıyor.

Corona pandemisiyle mücadelede başarılı olma gibi, post-Corona dünyada sağlık, işsizlik, gıda/su vb. alanlarda toplumun ve bireylerin temel ihtiyaçlarına yanıt veren siyasi aktörlerin daha başarılı olacaklarını ve toplumdan daha fazla destek alacaklarını öngörebiliriz. Kimlik siyaseti devam edecektir; ama tek başına siyaseti şekillendirmesini artık varsayamayız. Sağlık-işsizlik-gıda/su güvenliği üçgeninde başarılı ve inandırıcı olma, siyaset ve toplum yönetiminde de başarının önemli bir unsuru olacaktır.

Toplumsal Uyum: Dördüncü değişim, siyasi, duygusal; kimliksel kutuplaşma sorununu körüklemek ve bu sorundan fayda sağlamak yerine “toplumsal uyum ve birlikte yaşama”yı temel alan bir si-

yaset ve toplum yönetimi anlayışının *siyasi alanda önem kazanmasıyla* yaşanabilir.

Corona pandemisiyle mücadelede başarı örneklerinin hepsinde siyasi ve duygusal kutuplaşmanın endişe verici boyutta olmadığını; buna karşın, “toplum ve bireylerin normlara ve kurallara uyması ve kurumlara güvenmesi” anlamına gelen “toplumsal uyum”un ve *birlikte yaşama* kültürünün güçlü olduğunu görüyoruz. Altını çizelim: Toplumsal uyumun güçlü olması için, kültür kadar devlet-yerel yönetim-sivil toplum üçgeninin kapsayıcılık ilkesi içinde işbirliği yapması da çok önemli. Kurumsal kapsayıcılık ile denge ve denetleme sistemini içselleştirme, toplumsal uyum ve güveni de artırıyor.

Özellikle de, “sağlık-işsizlik-gıda/su güvenliği” alanlarında yaşamaya başladığımız çoklu krizler ortamında, kutuplaşmayı körüklemek yerine toplumsal uyumu güçlendirme çabasının, siyasi aktörlerin başarı derecesini belirleyeceğine öngörebiliriz.

Sürdürülebilir Kalkınma: Beşinci değişim, ekonomik büyüme ve zenginleşmeden “sürdürülebilir kapsayıcı kalkınma”ya geçişle yaşanabilir. Devlet-toplum-birey kadar, her türlü canlı yaşam ve doğayla ilişkimizde, “krizlere karşı dayanıklı” (*resilient*) olmanın ön koşulunun “kapsayıcı kalkınma” olduğu bir döneme girdik. Corona pandemisi, temel ihtiyaçlar ve yaşamsal (ontolojik) alanlarda büyük bir riski ortaya çıkararak bize bunu gösterdi. Kapsayıcı kalkınmanın, dayanıklı ve sürdürülebilir olmanın ön koşulu olduğunu gördük.

Birleşmiş Milletler’in “Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları”nın siyaset ve toplum yönetiminde giderek önem kazanacağı bir döneme girdik. Devletin kapasite artışı için, gerek yerel yönetimler ve sivil toplumla gerekse uluslararası örgütlerle işbirliği yapmasının merkezinde *sürdürülebilir, kapsayıcı kalkınma* anlayışı olacak. Bu anlayışa uyum, siyasi aktörlerin başarılı ya da başarısız olma derecesini de etkileyecek.

Bununla birlikte, Corona pandemisinin içerdiği belirsizliğe bağlı olarak siyaset ve toplum yönetiminin, aşağıdaki tabloda belirtilen olumlu ve olumsuz yönlere gidebileceğini göz önünde tutacağız.

Siyaset ve Toplum Yönetiminin Parametreleri

Devlet İktidarı	Devlet Kapasitesinin Güçlenmesi
Güçlü Yürütmeye Dayalı Merkezî Yönetim	İşbirliğine Dayalı Kapsayıcı Yönetim
Kimlik Siyaseti	Temel İhtiyaçlar ve Sosyal Güvenlik
Kutuplaşma	Toplumsal Uyum
Ekonomik Büyüme	Sürdürülebilir Kapsayıcı Kalkınma

Post-Corona Dünya ve Sivil Toplum

Bu beş değişim alanında yaşanan değişimlerin başarılı olma kriterlerinden birisi de, sivil toplumun toplum yönetimine katkısı ve bu bağlamda oynayacağı rolün önünün açılması ve desteklenmesidir. Peki, sivil toplum bu katkıyı hangi rolleri oynayarak ve nasıl verebilir? Bu soruya yanıt vermeden, sivil toplumdan ne anlamamız gerektiği üzerine kısa bir çözümleme yapmanın faydalı olacağını düşünüyorum.

Gerek 1970’lerde başlayan demokratikleşme dalgasından, gerekse de 1990’da Soğuk Savaş’ın bitiminden bugüne, akademik ve kamusal söylem içinde sivil toplum kavramının yeniden canlandığını, toplumsal değişiminin ve toplum yönetiminin aktörlerinden birisi konumuna yükseldiğini söyleyebiliriz.¹¹ Sivil toplum, toplumsal yaşamı anlama ve çözümleme sürecinin önemli bir “analitik gönderim-noktası” olarak; askeri rejimler ve otoriter yönetimlerden “demokrasiye geçiş” sürecinin “stratejik-politik alan”ı olarak; iyi toplum yönetiminin ve katılımcı demokrasinin sürdürülebilir olmasının “etkili bir aktörü” olarak; ve çevresine, doğaya ve toplumsal yaşama katkı vermek isteyen “aktif vatandaşlık anlayışının örgütsel kimliği” olarak giderek önem kazandı. Sivil toplum, bugünün dünyasında, hem akademik hem de kamusal/siyasi söylem ve tartışmalar içinde, “göz ardı edilemez bir gerçeklik” ve “tarihsel, toplumsal ve kurumsal

bir aktör” konumundadır. Bununla birlikte, son dönemde hem gelişen hem de gelişmiş demokrasilerde ortaya çıkan otoriterleşme, popülist liderler yönetimi ve denge-denetleme mekanizmalarından kopuk yönetim tarzını benimseme, sivil toplum üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır.¹² Sivil toplumun önemini kaybettiği gibi yanlış bir algı ortaya çıkmıştır. Hem karşılaştırmalı çalışmalar hem de son dönemde ortaya çıkan toplumsal muhalefet hareketleri bize sivil toplumun hâlâ gerek toplumu anlama gerek toplum yönetimi alanlarında önemli bir aktör olduğunu göstermektedir. Sivil toplumun öneminin ve rolünün post-Corona dünyada da artacağını söyleyebiliriz. Bu çalışmada örnek aldığımız, Corona pandemisiyle mücadelede başarılı olmuş tüm örneklerde sivil toplumun ve sivil toplum aktörlerinin önemli bir rol oynadığını görüyoruz.

Sivil toplum üzerine yapılan çalışmaları taradığımız ve sivil toplumun tarihsel gelişimini izlediğimiz zaman, üç boyutlu bir kavram-sallaşmayla karşılaşyoruz. Sivil toplum, içerdiği sivil toplum örgütleriyle, gönüllülük esasına göre kurulmuş, devlet denetiminin dışında hareket eden “örgütsel yaşam” ya da “aktif vatandaşlık” kavramlarına anlam veriyor. Sivil toplum örgütleri, sivil toplumun hareket etmesini sağlayan anahtar aktörler. Sivil toplum, aynı zamanda, askerî rejimlerden ve otoriter ya da totaliter yönetimlerden demokrasiye geçiş sürecinin önemli bir “kamusal tartışma ve stratejik eleştiri alanı” olarak da işlev görüyor. 1970’lerde Güney Avrupa’da ve Latin Amerika’da; 1990’larda Orta ve Doğu Avrupa’da ve de Türkiye’de, demokrasiye geçiş sürecinde sivil toplum, devlet ve sınıf iktidarına karşı direncin ve mücadelenin verildiği etkili bir “stratejik aygıt ve alan” olarak hareket ediyor. Bu temelde, sivil toplum, normatif niteliği ön plana çıkan bir kavrama tekabül ediyor. Son olarak, sivil toplum, uygulamaya soktuğu, izleme, güven inşa etme, politika üretme, farkındalık yaratma işlevleriyle, “iyi, adaletli ve demokratik toplum yönetiminin önemli bir aktörü” olarak görülüyor. Sivil toplumun etkili ve aktif olması, toplum yönetimine kapsayıcı bir nitelik kazandırıyor; toplumsal uyumun ve güvenin güçlenmesine katkıda bulun-

yor; toplumun krizlere karşı dayanıklı olmasını sağlıyor ve toplumsal sorunlara ve meydan okumalara sürdürülebilir çözüm bulma sürecinde yöneticilere yol ve yön gösterici bir rol oynuyor.

Tüm bu özellikleri içinde, sivil toplumu, devletin, ekonominin ve ailenin dışında yer alan, gönüllülük ilkesi üzerinden hareket eden, hem “müzakereyle sorunlara çözüm bulma-güven inşa etme” hem de bireylerin “örgütsel yaşam ve örgütsel kimlik olarak hareket etme” alanı olarak tanımlayabilir ve böylece, sivil toplumun genel rolünü, “iyi, adil ve demokratik toplum yönetimine katkı vermek” olarak görebiliriz. Post-Corona dünyada sivil toplum, sağlıktan ekonomiye, gıda/su güvenliğinden iklim değişikliği ve küresel ısınmaya, eğitimden sanata, yoksullukla mücadeleden en az avantajlı grupların haklarına kadar uzanan geniş alanda, gerek bilgi üretimine katkı vererek, gerek toplumun farkındalığını yükseltme çabasına girerek, gerek hükümetin politikalarını izleyerek, gerekse de bilgi ve kanıt-temelli çözüm önerileriyle hükümet politikalarına yön vererek toplum yönetimine katkı sağlayabilir.

Bu genel katkının içinde, sivil toplumun aşağıdaki alanlarda toplum yönetiminin iyi, adil ve demokratik bir nitelik kazanmasına önemli katkıları olabileceğini söyleyebiliriz.

Birincisi, sivil toplum, yerel-kent yönetimleriyle birlikte, sağlık-işsizlik-gıda/su alanlarındaki çoklu krize çözüm bulma sürecinde gerekli olan “devlet kapasitesi”nin artmasına etki edebilir. Çoklu krizlere ve risklere, devletin, güçlü merkezî yönetim ve güçlü yürütme temelinde yanıt vermesinin mümkün olmadığını, Corona pandemisine karşı mücadelede başarılı ülke örnekleriyle başarısız ülke örneklerini karşılaştırarak görebiliriz. Yeni Zelanda, Güney Kore ve Almanya, hükümet-sivil toplum işbirliğinin sağlandığını örneklerken, Amerika ve İngiltere bu işbirliğinin olmadığı örnekler. İlk örneklerde mücadelenin başarılı olduğunu, ikincisinde başarısız olduğunu görüyoruz. Sivil toplumla işbirliği, kriz ve riskler sağlık alanından diğer alanları da içine alarak büyüdükçe daha da önemli olacaktır.

İkincisi, sivil toplum, haklar dili ve aktif vatandaşlık anlayışını yaşama sokarak, toplumsal güvenin inşa edilmesinde, devlet-top-

lum/birey ilişkilerinde toplumsal uyumun artmasında ve siyasi ve duygusal kutuplaşmaya karşı mücadelede önemli rol oynayabilir. Sivil toplumla işbirliğinin yüksek olduğu ülkelerde, toplumun ve bireylerin kurallara ve normlara daha fazla uyduğunu, toplumsal uyumun güçlendiğini, kutuplaşmanın zayıfladığını görüyoruz. Bu işbirliği, bireylerin, daha dayanışmacı ve daha ahlaki davranmasına, “ahlaki benlik ve erdemli vatandaş” olarak hareket etmesine katkı veriyor. Toplumun daha dayanışmacı ve sorumlu hareket etmesi, toplum yönetiminin başarılı olması için önemli bir destek alanı oluşturuyor. Corona pandemisine karşı mücadelede başarılı olmuş tüm örneklerde, sivil toplum-ahlaki benlik-erdemli vatandaşlık denkleminin iyi işlediğini görüyoruz.

Üçüncüsü, sivil toplumla işbirliği, sadece toplum yönetiminin “kapsayıcı” nitelik kazanmasına yol açmıyor, aynı zamanda çoklu krizle ve risklerle mücadelede üretilen çözümün ve başarının daha “dayanıklı ve sürdürülebilir” olmasını sağlıyor. *Sivil toplum, dayanıklı ve sürdürülebilir toplum yönetiminin anahtarıdır.* Sivil toplum-hükümet-yerel/kent yönetimi üçgeninde uygulamaya sokulan kapsayıcı toplum yönetimi anlayışının merkezî ve güçlü yürütme temelinde hareket eden yönetim anlayışından daha başarılı olduğunu görüyoruz. Bu bağlamda da, sivil toplumun ve sivil toplumla işbirliğinin, post-Corona dünyada toplum yönetiminin başarılı olma/başarısız olma derecesinin belirlenmesinde önemli bir kriter olacağını söyleyebiliriz.

Sonuç: “Post-Corona Türkiye” ve Siyaset

Bu saptama sadece küreselleşen dünya için değil, Türkiye için de geçerli. Türkiye, Corona pandemisinin siyaset ve toplum yönetiminde yaratmaya başladığı ciddi değişimlerden muaf değil; aksine, post-Corona dünya gibi “Post-Corona Türkiye” döneminin başladığını söylemenin abartılı olmadığını kabul etmeliyiz. Siyasetin ve toplum yönetiminin değişen parametreleri, Türkiye’de de siyasi alanın şekillenmesinde ve siyasi aktörlerin başarı derecesinde etkili olmaktadır.

Dahası, “sağlık-işsizlik-gıda/su güvenliği üçgeni”nde yaşamaya başladığımız ve iklim değişikliğiyle giderek derinleşecek çoklu krizler ortamında devlet kapasitesinin dayanıklılık ve sürdürülebilirlik çerçevesinde nasıl artırılacağı sorusu üzerine yapılan kamusal ve akademik tartışmaların, siyasi alanı yeniden şekillendirme potansiyeli taşıdığını görmeliyiz.

Üstelik unutmayalım: Kentleşen, hatta kentli bir dünya ve yüzde 70-72 oranında *kentli bir Türkiye’de* yaşıyoruz. Corona pandemisiyle mücadelede başarılı olmuş örneklerde gördüğümüz gibi, *kentler, yerel-kent yönetimleri* ve sivil toplum örgütleri, sağlık ve diğer alanlardaki meydan okumalara karşı başarılı olmada önemli roller oynuyorlar ve sürdürülebilir çözümlere katkı sunuyorlar.

Türkiye, Corona pandemisiyle mücadelede belli ölçüde başarılı oldu. Sağlık alanında Cumhuriyet tarihi içinde oluşmuş devlet kapasitesi, kurumsal altyapı ve kaliteli sağlık çalışanları, bu başarının mimarı oldular.

Türkiye, kapsayıcı bir yönetim anlayışıyla pandemiyle mücadelede daha da başarılı olabilirdi.

Bununla birlikte, Türkiye’nin, “sağlık-işsizlik-gıda/su güvenliği” alanlarında ortaya çıkmaya başlayan çoklu kriz ortamına ne kadar hazır olduğunu, ne kadar devlet kapasitesine sahip olduğunu bilmiyoruz.

Ekonomi ve diğer alanlardaki meydan okumalarda çok daha kırılgan bir yapıya sahibiz.

İçine girdiğimiz çoklu kriz ortamında, siyasetin değişen parametrelerini çok daha net gözlemleyeceğiz ve tartışacağız.

Son dönemde ortaya çıkan erken seçim ve darbe tartışmaları; kutuplaşma sorununu körükleyen siyasi mesajlar; televizyon kanalları ve sosyal medya yoluyla muhalefet parti temsilcilerine, kadınlara, gazetecilere ve farklı olana yapılan yaşamsal tehditler; her biri ve hepsi siyaset alanında başlayan değişimin tezahürleri.

Bu tartışmaların ve tehditlerin bugün ortaya çıkmasının nedeni, Corona pandemisiyle başlayan siyasetin değişen parametre-

lerine siyasi aktörlerin nasıl yanıt vereceği noktasında yaşanan belirsizlik.

Daha önemlisi, sağlık-işsizlik-gıda/su güvenliği alanlarında yaşanan çoklu krize, başta Cumhur İttifakı ve Millet İttifakı olmak üzere, HDP ve yeni partilerin nasıl yanıt vereceğini ve verdikleri yanıtlarda ne kadar başarılı olacaklarını bilmiyoruz.

Retorik ve söylem düzeyinde yapılan tartışmaların gerisinde, “Post-Corona Türkiye nasıl yönetilecek?” sorusuna yanıt vermede siyasi aktörlerin yaşadığı zorluk var.

Fakat şunu biliyoruz: *Post-Corona Türkiye*, büyük ölçüde, siyasetin ve toplum yönetiminin değişen parametreleri tarafından şekillenecektir ve bu süreçte sivil toplumun, yerel-kent yönetimleriyle birlikte önemi ve rolü artacaktır. Kapsayıcı yönetim ve toplumsal uyum ilişkisini, sivil toplumun katkısı olmadan gerçekleştirmek mümkün gözüküyor. Üstelik, bu yazıda tekrarlanarak vurgulandığı gibi, Corona pandemisine karşı mücadelede başarılı olmuş ülke örneklerinde, devlet kapasitesinin güçlenmesi, hükümet-yerel/kent yönetimi-sivil toplum üçgeninde hareket eden kapsayıcı yönetim anlayışıyla sağlanmıştır. Sivil toplum tartışmasının yeniden canlandığı bir döneme giriyoruz; bu yazı da, bu tartışmaya ufak bir giriş niteliğinde görülebilir...

PANDEMİ VE SOLUN ŞOK DOKTRİNİ

Foti Benlisoy

I.

Bundan 172 yıl evvel Karl Marx ile refiki Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*'da, kapitalizmin “şeytani” doğasına dair çok zaman unutulmuş bir uyarıda bulunuyorlardı. Sermayenin saltanatı az zamanda Mısır piramitlerinden ya da gotik katedrallerden daha büyük ve etkileyici eserler ortaya koymuştu koymasına ama onun açığa çıkarıp harekete geçirdiği o muazzam güçleri kontrol edebilmesine imkân yoktu. Şöyle yazıyordu iki kafadar: “Üretim, değişim ve mülkiyet ilişkileriyle modern burjuva toplumu, o dev üretim ve değişim araçlarını ortaya çıkarmış olan bu toplum, büyüler yaparak çağırdığı cehennem zebanilerine artık söz geçiremeyen büyücüden farksız bir duruma düşmüş bulunmaktadır.”¹

Vergilius'un *Aeneis* destanında tanrıça Juno, mealen, eğer cennetin ya da tanrıların kararını değiştiremezsem ben de Akheron'u,

1 Marx, K., Engels, F., *Komünist Manifesto*, çev. Celâl Üster, Nur Deriş, Can Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56.

yani cehennemi ayağa kaldırırım diye seslenir. Marx'a göreyse kapitalist büyücünün ayağa kaldırıp hizmetine koştığı cehennem güçlerini kendi hükmü altında tutması zordur. Burjuvazi için harekete geçirdiği dinamiklerin kontrolden çıkarak insanlar ve tüm canlılar için yıkıcı sonuçlara yol açması, mesela ekosistemleri kalıcı olarak tahrip etmesi birer "dışsallıktan" ibarettir. Marshall Berman artık bir klasik sayılan *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*'da, *Komünist Manifesto*'nun bu bölümü hakkında şöyle yazar:

Bu dünyanın dirimsel güçleri baş döndürücü, ezici ve burjuvazinin hesaplamak, planlamak şöyle dursun, tahayyül edemeyeceği düzeydedir. Ama Marx'ın imgeleri bir yandan da gerçek bir mucizevilik hissine neyin eşlik etmesi gerektiğini gösterir: Bir dehşet. Zira bu mucizevi ve büyüdü dünya, aynı zamanda şeytani ve korkutucudur, kontrolden çıkmış çılgınca sarsılmaktadır, her hareketiyle felaket doğurur, pervasızca yok eder.²

Marx'ın ve Engels'in o yok edici sonuçlar yaratan büyücüsünün esin kaynağı, Goethe'nin 1797 tarihli "Büyücünün Çırağı" baladıyla muhtemelen. Çok sonra Walt Disney'in epik anime filmi *Fantasia*'nın (1940) Mickey Mouse'u başrole koyarak popülerleştirdiği baladda, temizlik işlerinden ve su taşımaktan yorulan büyücü çırağı, bir süpürgeyi efsunlayarak ona bu işleri yaptırmaya başlar. Ancak bir süre sonra çırak büyülediği süpürge üzerindeki kontrolünü tümünden yitirir ve her yer su içinde kalır. Çaresiz kalan büyücü çırağı, süpürgeyi bir baltayla ikiye böler ama bu sefer de aynı işi yapan ve adeta bir taşkına yol açan iki ayrı kontrol edilemeyen süpürge çıkar ortaya. Her yerin sular seller altında kalmasına ramak kala nihayet büyücü gelir ve süpürge'nin eski haline dönmesini sağlayan bir büyüyle durumu hale yola koyar.

Komünist Manifesto'daki büyücü metaforu, aslında Marx'ın tüm eserine sirayet eder. Francis Wheen'in işaret ettiği üzere *Kapital*, "kahramanları kendi yarattıkları canavarca köleleştirilip tüketilen

2 Berman, M., *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 144.

muazzam bir gotik roman olarak okunabilir”.³ İşte yeni Corona virüsü, sermayenin “büyüler yaparak çağırdığı” o canavarlardan, o “cehennem zebanileri”nden biri. Üstelik ortada her şeyi hale yola sokacak bir büyücü de yok; çünkü asıl sorun o büyücünün kendisi.

Mike Davis’in “kuş gribi” üzerine kaleme aldığı ve *Kuş Gribi: Kapımızdaki Canavar* adını taşıyan kitabı, bundan 15 sene önce yayımlanmıştı.⁴ Kitap, ölümcül H5N1 virüsünü yaratan ekolojik koşulları, kapitalist küreselleşmenin tarımsal üretim üzerindeki tahribatını ve büyük ilaç şirketlerinin halk sağlığını dikkate almayan üretim ve pazarlama politikalarını irdeliyor, giderek yaklaşan bir kıyametin bir nevi panoramasını ortaya koyuyordu. Canavarı çağırıp kapımızın önüne kadar getiren, *Komünist Manifesto*’daki o büyücü, yani bizzat “modern burjuva toplumu”nun dinamikleriydi.

İşte sonunda olan oldu ve canavar kapıdan içeri giriverdi. Böylece biz de felaketin adeta gündelik bir deneyim haline geldiği, toplumsal tecridin çaresizlik hissini pekiştirdiği, fiziksel mesafelenmeyle gelen yalnızlığın korkuyu ister istemez büyüttüğü bir apokaliptik zamana girmiş olduk. Artık gerçekten (şu son yıllarda kullanıla kullanıla laçkalaşan ifadeyle) eskinin bir türlü ölmediği, yenininse doğmadığı bir (Gramsci’nin yanlış çevrilmiş ifadesiyle) “canavarlar zamanı”ndayız.

II.

Polisiye eskiden beri pandemi anlatılarının belirleyici bir teması olagelmıştır. Elia Kazan’ın yönettiği 1950 tarihli *Panic in the Streets* [Caddelerde Panik] adlı filmde, Birleşik Devletler Kamu Sağlığı Hizmetleri’nde görevli Teğmen Clinton Reed, Yüzbaşı Warren adlı bir polis memuruyla bir pnömonik veba salgınının patlak vermesini önlemek için sıfıncı hastayı bulmaya çalışırken zamanla yarışırlar.

3 Whœen, F., “The poet of dialectics”, <https://www.theguardian.com/books/2006/jul/08/politics>

4 Davis, M., *Kuş Gribi: Kapımızdaki Canavar*, çev. Osman Alınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007.

Aynı tarihte, bu kez Earl McEvoy'un yönettiği *The Killer That Stalked New York* [New York'a Dadanan Katil] adlı filmdeyse bu kez sağlık görevlileri ve polis, New York'u bir çiçek hastalığı salgınından kurtarmak için seferber olur ve şehre hastalığı taşıyan hastanın arayışına girer. Her iki *film noir* örneğinde de salgını önleme çabası, gangsterler arası kavgılar ya da elmas kaçakçılarıyla mücadeleyle harmanlanır.

Bu anlatıların izinden giderek bir an için Salgın Hastalıklar İstihbarat Servisi'nde çalışan ve Corona virüsü vakasını soruşturmakla görevli bir "epidemi dedektifi" olduğunuzu, üstelik Covid-19'un Çin ahalisinin egzotik beslenme alışkanlıklarının bir ürünü olduğuna dair genel geçer açıklamayı da öyle kolay kabul etmeyen acar bir hafife olduğunuzu düşünelim. Aklınıza gelen ilk soru, bazı Çinliler için yarasa ya da karıncayıyen yemek "kültürel" bir pratikse, böyle bir salgının 50 yıl önce değil de neden şimdi patlak verdiği olacaktır. Bu soruya cevap vermek için arşiv taraması yaparken Çin'de 1990'lar-da yoğunlaşan kapitalistleşme sürecinde gıda üretiminin giderek endüstrileştiği ve küçük üreticilerin hayvancılık sektöründen dışlandığı bilgisiyle karşı karşıya gelmeniz pek muhtemel.

Araştırmanız derinleştikçe yerel bilgi kaynaklarınız size, ekonomik zorluklarla karşılaşan bu üreticilerin önemli bir bölümünün "yaban" türlerin etinin pazarlanması işine girdiğini belirtecek büyük ihtimalle. Salgının başlangıç noktası olarak kabul edilen Wuhan et pazarında yaptığınız incelemeler sırasında belki de bir yerel gazeteci, endüstriyel tarım sektörünün daha fazla arazi kapattıkça çok sayıda küçük üreticinin daha uzak ve "balta girmemiş" coğrafi alanlarda piyasaya sürülebilecek et kaynakları arayışına girdiğini açık edecek. Böylece eskiden sınırlı bir alanda ve geçimlik olarak kullanılan yaban hayvan etinin, tarım ve hayvancılığın endüstrileşmesiyle giderek büyüyen (ve günümüzdeki salgının koşullarını hazırlayan) bir ticari sektör halini aldığı bilgisine ulaşmış olacaksınız.

Güvenlik gerekçesiyle adını açıklamamanın doğru olmayacağı bu "yerel" bilgi kaynağınızın bu husustaki sözlerinin bir kısmını aktarmakta yarar var: "Büyük toprak parçalarının tarım ve ormancılık şirketlerine satılması hem ormanda yaşayan yerli halkın mülksüzleştirilmesi hem de onların ekosisteme dayalı yerel üretim ve hasat bi-

çimlerinin tahribini gerektiriyor. Bu, çoğu zaman kır yoksullarına, ekosistemle geleneksel ilişkilerinin bozulması dolayısıyla ormanın daha da derinliklerine ilerlemekten başka çare bırakmıyor. Hayatta kalmaları yaban hayvanlarının avlanmasına ve küresel piyasalara satılmak üzere yerel bitki örtüsü ve keresteyi giderek daha fazla hasat etmelerine bağımlı hale geliyor.”⁵

Kafanız karıştığı için Küresel Ekososyalist Ağ’dan tanıdığınız eski arkadaşınız Ian Angus’a danışmak üzere onunla bir barda buluşacaksınız ve o da size muhtemelen şunları söyleyecek: “Yeni zoonotik salgınların –yaban hayatından evcilleştirilmiş hayvan ve insanlara geçen virüs, bakteri ve parazitler– dünya çapında ortaya çıkıyor oluşunun nedeni, sermayenin birincil ormanları buldozerlerle ezip geçerek yerlerine kâr getirici monokültürler koymasındır. Bunun sonucunda oluşan dengesi bozulmuş ekosistemler, Ebola, Zika, domuz gribi ve şimdi Covid-19 gibi yeni salgınların yakındaki toplulukları etkilemesini daha da mümkün kılıyor.”⁶

Son olarak, bilirkşi olarak görüştüğünüz ve *Spillover: Animal Infections and the Next Human Pandemic* adlı kitabıyla tanınan David Quammen’in sözleri de büyük olasılıkla sizde zaten oluşmuş kanaati pekiştirecek: “Ağaçları kesiyor, hayvanları öldürüyor veya kafese koyup onları pazarlara gönderiyoruz. Ekosistemleri bozuyor, virüsleri de sarsıp doğal konaklarından söküyoruz. Bu gerçekleştiğinde virüsler de yeni bir konak ihtiyacına giriyorlar. Bu çoğu zaman biz oluyoruz.”⁷ Belki daha şairane bir ifadeyle de olsa aynı şeyi, daha önce Ebola üzerine birlikte çalıştığınız Richard Preston’dan da duymuştunuz: “Virüsler bir ekosistemin dışına çıktıklarında, insan nüfusuna, ölen biyosferin yankılarını andırırcasına, dalgalar halinde yayılırlar.”⁸

5 “Social Contagion/Microbiological Class War in China”, <http://chuangcn.org/2020/02/social-contagion/>

6 “Ecosocialism or barbarism: an interview with Ian Angus”, <http://roape.net/2020/03/24/ecosocialism-or-barbarism-an-interview-with-ian-angus/>

7 Quammen, D., “We Made the Coronavirus Epidemic”, <https://www.nytimes.com/2020/01/28/opinion/coronavirus-china.html>

8 Preston, R., *The Hot Zone: The Terrifying True Story of the Origins of the Ebola Virus*, Anchor Books, 1995, s. 302-303.

Artık kafanızda bir suçlu profili oluşuyor. Bu kanaatin sizi, zamanında (ekonomi-politik eleştirisi kadar polisiye romanın toplumsal çözümlemesi üzerine de çalışmış) Ernest Mandel'in çıkardığı sonuca götürmesi pek muhtemel olacaktır: "Kapitalist üretim tarzının alametifarikası olan kısmi rasyonellik ile genel irrasyonellik arasındaki nesnel karşıtlık öylesine patlayıcı bir potansiyel kazanır ki, geç kapitalizmin genel irrasyonelliği orta vadede yalnızca mevcut toplum biçimini değil, bütün insan uygarlığını tehdit etmektedir."

Suçlunun kapitalizm olduğu iddiası, "katilin uşak olması" misali bir polisiye klişesinden ibaret değil. Bu iddia, detektifimizi çaresizliğe sürükleyen daha korkutucu bir gerçeğe işaret ediyor: Kara polisyeye yaraşır biçimde canının bir şahıs ya da bir örgüt değil de kadiri-i mutlak addedilen sistemin kendisi olması, yani belirli, somut bir failin olmayışı, dolayısıyla da herhangi bir dedektifin yapabilecek bir şeyi olmayışı, suçu (pandemiyi) bir "mükemmel suç" düzeyine çıkarıyor. Çünkü Thatcher'ın TINA argümanı ("*there is no alternative*") geçerliyse, yani ortada "başka bir seçenek yok"sa adalete teslim edecek bir "suçlu" da yoktur ortada.

III.

Amity Adası, sahillerinin güzelliği ve sularının berraklığıyla meşhur bir sayfiye beldesidir. Yaz sezonu tam başlarken adaya yakın sularda köpekbalığına atfedilen bir dizi ölüm ve yaralanma vakası yaşanır. Adanın belediye başkanı Larry Vaughn, turizm gelirlerine dayanan belde ekonomisinin zarar göreceği korkusuyla aksi yöndeki tüm uyarılara karşın adadaki plajları kapatmaya razı olmaz. Kendisine itiraz edenlere de, "Tek söylemeye çalıştığım, Amity'nin bir yaz kasabası olduğu. Yaz dolarlarına ihtiyacımız var. İnsanlar burada yüzmekse Cape Cod, Hamptons ya da Long Island sahillerinde yüzmekten mutlu olacaklar," diye cevap verir. Belediye başkanı geri

adım atmayınca plajlar açık kalır ve sonuçta olan olur; devasa beyaz köpekbalığı ada sahillerini kana bular.

Karantina günlerinde Larry Vaughn, “sürü bağışıklığı” adı verilen ve “üretken olmayan” nüfus “fazla”sının “telef olması”nı, ekonominin işlemesi, “çarkların dönmeye devam etmesi” adına normal sayan yaklaşımın savunucusu Boris Johnson dolayısıyla yeniden gündeme geldi. Birleşik Krallık Başbakanı Johnson, bundan yıllar önce Steven Spielberg’in *Jaws* (1975) filmindeki “kahramanı”nın Belediye Başkanı Vaughn olduğunu söyleyivermişti. Johnson’un bu açıklamasını hatırlatanlar da “sürü bağışıklığı” ile Amity belediye başkanının umursamazlığı arasındaki benzerliğe haklı olarak dikkat çekti. Gerçekten de her iki siyasetçi için de “ekonomi tıklarında” olduğu sürece “ölen ölsün” demekte anlaşılan hiçbir beis yok.

Her ne kadar Johnson, kamuoyu baskısıyla “sürü bağışıklığından” geri adım atmak zorunda kaldıysa da Türkiye dahil birçok ülkede bu yaklaşımın neticede açık ya da örtülü bir biçimde de olsa hâkim olduğunu söylemek abartı olmaz. Covid-19 tehdidi karşısında radikal fiziki mesafelenme ve karantina önlemleri alınması önerilerini, *business as usual*’a¹⁰ vereceği zarar dolayısıyla reddeden ve, “Tedavinin problemin kendisinden daha kötü olmasına izin veremem,” diye (elbette büyük harflerle) tweet atan Trump’ın Larry Vaughn’dan pek farkı yok. Bolsonaro ya da Avustralya Başbakanı Scott Morrison gibi, Vaughn’ın başka takipçilerini de eklemeye başlar, işin içine İsveç örneğini falan da katarsak liste bir hayli uzar. CNBC editörü Rick Santelli, “Küresel ve yerel ekonomileri mahvetmek yerine yeni Corona virüsü herkese yaysak daha iyi olacak,” diye “öneri”de bulunurken aslında hiç de marjinal olmayan bir fikri ifade ediyordu.¹¹

“Türkiye, her hal ve şart altında üretime devam etmek, çarklarının dönmelerini sağlamak zorunda olan bir ülkedir,” diyen Erdoğan’ın Amity belediye başkanı olsa beldenin plajlarını Vaughn misa-

10 Olağan haliyle, alışlageldiği gibi anlamında kullanılan İngilizce kılıp. (Y.N.)

11 “CNBC’s Rick Santelli Proposes Dangerous Idea: Infect Everyone With Coronavirus”, https://www.huffpost.com/entry/cnbc-rick-santelli-coronavirus_n_5e61fbe7c5b647a5bd2fb390

li açık tutmaya devam edeceğini tahmin etmek güç değil. Üstelik Türkiye'nin "Vaughn'izme", mesela parkların kapalı ama şantiye ve fabrikaların açık tutulması, hafta içi insanlar işe gitmek zorunda tutulurken hafta sonları sokağa çıkma yasağıyla herkesin eve kapatılması gibi özgün katkılar sunduğunu da atlamamak gerek.

Vaughn'izmi, Britanyalı sosyalist tarihçi E.P. Thompson'ın "eksterminizm" (imhacılık) diye tabir ettiği eğilimin bir ifadesi saymak mümkün. Eksterminizm bir barış aktivisti olan Thompson'ın Soğuk Savaş sırasında nükleer savaş ve yok oluş tehdidine karşı gündeme getirdiği bir siyasal kategoriydi. Şöyle diyordu Thompson:

Eksterminizm, bir toplumun, onu kalabalıkların imhası sonucunu doğuracak bir yöne iten ve onun ekonomisi, siyaseti ve ideolojisinde farklı derecelerde ifadesini bulan karakteristiklerini ifade eder. Sonuç yok oluş olacaktır; ancak, bu kazaen gerçekleşmeyecek, daha önceki siyasal kararların, imha araçlarının birikim ve mükemmelleşmesinin ve bütün toplumların bu amaç için yapılandırılmasının doğrudan sonucu olacaktır.¹²

Aslında Thompson'ın "eksterminizm" ya da imhacılık kategorisini Soğuk Savaş bağlamından bağımsızlaştırarak genelleştirmek mümkün. Bu bakımdan SARS-CoV-2 virüsü, kapitalist eksterminizmin bir sapma, mevcut eğilimlerin abartılı bir ifadesi olmadığına bir başka örneği sayılabilir pekâlâ. Az evvel acar dedektifimizin de ifşa ettiği üzere, Covid-19'un gerek nedenleri gerekse yarattığı vahim neticeler, kapitalist toplumsal ilişkilerin bazen doğrudan, bazense dolaylı bir ürününden başka bir şey değil. Yani, sebep ve sonuçlarıyla salgın; ormansızlaştırmadan tarım endüstrisine, dev ilaç şirketlerinden özelleşmiş-piyasalaşmış sağlık hizmetlerine, "daha önceki siyasal kararların, imha araçlarının birikim ve mükemmelleşmesinin ve bütün toplumların bu amaç için yapılandırılmasının doğrudan sonucu".

12 Thompson, E.P., "Notes on Exterminism, The Last Stage of Civilization", <https://www.versobooks.com/blogs/3024-notes-on-extermism-the-last-stage-of-civilization-part-2>

Bunu, yeni Corona virüsü dünyayı allak bullak etmeden önce de biliyorduk, daha doğrusu biliyor olmalıydık. Zoolog Ray Lankester, *Kingdom of Man* [İnsan Krallığı] adlı kitabının “Doğa’nın İntikamı” başlıklı bölümünde bütün modern epidemilerin izini insanların ekolojik koşullarda yarattığı değişikliklerde sürmek gerektiğini yazmıştı. “Devasa miktarda hayvan ve bitki üretme açgözlülüğünde” diyordu Lankester, “insan, başka türleri doğaya aykırı miktarlarda tarla ve çiftliklerde biriktiriyor ve yine kendi türünün doğaya aykırı miktardaki kalabalıklarını şehir ve kalelere yığıyor.”

Sonuç parazit, virüs ve bakteriler için son derece uygun bu koşulların yeni salgınlara yol açmasıydı. Kapitalizmin keskin bir muarızı olan Lankester için sorunun kökeni, piyasalar ve uluslararası finans sermayesinde yatıyordu. Karl Marx’ın yakın arkadaşı ve onun cenazesine katılan az sayıdaki insandan biri olan Lankester’ın kitabı, 1911 yılında yayımlanmıştı.¹³

Daha geriye gitmek de mümkün. Lankester’dan şöyle bir 50 yıl kadar önce, tanınmış coğrafyacı ve anarşist kuramcı Élisée Reclus, ormanların tahrip edilmesinin sonucunun, ormanın “esas görevi olan, yeryüzünün ve üstündeki türlerin genel hijyeninde üstlerine düşeni yapmaktan alıkonulması” olacağını yazıyordu. Reclus, insan sağlığının ekosistemlerin sağlığıyla bağlantılı olduğunu öne sürerken tam da bugün karşı karşıya olduğumuz tehlikeleri haber veriyordu. Ona göre dünyanın “nefes almasını, bilimsel yöntemle kendini düzenleyen ağaçlar sağlar; insanların onun akciğerlerine saygı göstermesi gerekir; çünkü sağlıkları onun sağlığına bağlıdır.”¹⁴

Bu satırlardan 150 yıl sonra, sermayenin sınırsız büyüme ve “birikim için birikim” mantığının ekolojik çevrimleri kısa devreye uğratması, gezegen ölçeğinde bir ekolojik yıkımı, bir yok oluş ihtimalini her zamankinden daha olası kılıyor. Antroposen çağının kapitaliz-

13 Blz. Foster, J.B., “Catastrophe capitalism: climate change, COVID-19, and economic crisis”, <https://mronline.org/2020/04/01/catastrophe-capitalism-climate-change-covid-19-and-economic-crisis/>

14 Clark, J.; Martin, C., *Anarşi, Coğrafya, Modernite / Élisée Reclus’nın Seçilmiş Yazıları*, çev. Osman Yener, Murat Devres, Can Yayınları, İstanbul, 2016, s. 45-46.

mi, eksterminizmi geleceğe dair bir olasılık olmaktan çıkarıp somut, yaşanan bir deneyim haline getiriyor. Tam da bu nedenle günümüzde Vaughn'izmin bu beklenmedik canlanması hepimiz için çok büyük bir tehdit oluşturuyor.

Aslında *Jaws* filmi, kârı hayatın üzerinde tutan ekonomik seçkinlerin eleştirisinden çok, ataerkilliğin krizi ve köpekbalığında cismleşen dışsal tehditlerle mücadele içerisinde erkek liderliğinin yeniden onaylanması temalarıyla alakalıdır.¹⁵ Ancak filmde frapan kıyafetleri ve gösterişli tavırlarıyla alaya alınan Vaughn'izmi küçümsemeye gelmez, çünkü belli ki yedi canlıdır. Murray Hamilton'ın canlandırdığı Larry Vaughn'ın kariyeri, ilk *Jaws* filmde sonlanmaz zaten. Rekor düzeyde gişe hasılatı yapan filmin 1978'de, bu kez Jean-Pierre Szwarc tarafından çekilen ikincisinde, Larry Vaughn bir kez daha belediye başkanı olarak çıkar karşımıza. Anlaşılan, bir musibet bin nasihat yerine geçmemiş, ilk filmdeki tutumunun önünü açtığı onca felakete karşın Vaughn yine belediye başkanı koltuğuna oturmayı bilmiştir. Vaughn bu filmde de Vaughn'liğini yapacak ve aksi yöndeki uyarılara karşın köpekbalığı tehdidini bir kez daha önemsemeyecek, olaylar gelişecektir...

Covid-19 salgınının her şeyi değiştireceği, hiçbir şeyin pandeminin ardından eskisi gibi olmayacağı iddiası karşısında, Amity belediye başkanının siyasal kariyerindeki devamlılığını akılda tutmakta yarar var. Felaket, Amity Adası'nda olduğu gibi, bizim dünyamızda da iktidar ilişkilerinin ipliğini bir an için pazara çıkarmış olabilir. Ancak tek başına böyle aydınlanma anlarının, felakete yol açmış koşulların değişimine yol açacağını düşünmek ham hayal. Her şeyin bir başka felakete, *Jaws*'ın bir sonraki gelişine (muhtemel başka bir pandemiye ya da iklim krizinin tetiklediği bir katastrofa) kadar aynı kalması pekâlâ bir ihtimal. Kapitalist eksterminizmi yeniden üreten sömürü ve tahakküm ilişkileri alt edilmediği sürece Vaughn'izmin farklı farklı yüzlerle, topyekûn yok oluşa değin sürekli olarak karşımıza çıkması mümkündür.

15 Bu yönde bir değerlendirme için bkz. Ryan, M.; Kellner, D., *Politik Kamera*, çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 98-102.

IV.

Yıldız Savaşları serisinin “ara” ve belki de en radikal filmi *Rogue One*’da Jyn Erso’nun haklı olarak vurguladığı üzere, “isyanlar umut üzerine kurulur”. Ancak bu umut, Terry Eagleton’ın aynı adlı bir denemesinde ifade ettiği gibi, “iyimser olmayan bir umut” olmak zorunda. Çünkü günümüzde umut, verili değildir ve belirleyici bir siyasal mücadelenin konusu haline gelmiştir.

Anarşist antropolog David Graeber’in hatırlattığı üzere, “umutsuzluk doğal değildir; üretilmesi gerekir”. Ona göre, “30 senedir umutsuzluğu sürdürülebilir kılan ve her türlü mümkün alternatif gelecek tasavvurunu yok etmeyi hedefleyen devasa bir bürokratik aygıtın inşa edilişi”ne tanık olmuşuzdur. Graeber için bu mekanizmanın başarısının sırrı, toplumsal muhalefetin hiçbir zaman ve hiçbir şekilde başarılı olamayacağına ve anlamlı bir alternatif üretmeyeceğine dair inancı aşılayıp pekiştirmesinde yatmaktadır. Böylece toplumsal tahayyül ketlenmiş, dünyayı değiştirmenin içi boş bir fantezi olduğunu teslim eden sürekli bir korku, konformizm, hayal kırıklığı ve keder iklimi yaratılmıştır.¹⁶

İşte bu aygıtı berhava edecek umut, yanılsamalarla dolu kolaycı bir iyimserliğe değil; olabilecek olanın en kötüsünü göz önüne bulunduran militan bir kötümserliğe yaslanabilir ancak. Çünkü tarihin “doğal” seyrine bel bağlayan bön bir iyimserliğin siyasal sonucu, isyan falan değil, felaketli sonuçlara yol açabilecek bir rehavettir.

Covid-19 salgınının mevcut iktisadi ve sosyal modelin açmazlarını ortaya koyması, dahası pandeminin (elbette yaratmayıp) tetikle-diği iktisadi krizin¹⁷ devasa kamu müdahalelerine, kurtarma paketle-

16 Graeber, D., “Hope in Common”, <https://theanarchistlibrary.org/library/david-graeber-hope-in-common>

17 Kriz yeni Corona virüsü salgınının değil, Marx’ın zamanında vurguladığı üzere, bambaşka bir salgının, “aşırı üretim salgını”nın ürünüdür: “Dönem dönem yinelenerek, her seferinde bütün bir burjuva toplumunun varlığını daha da ürkünç bir biçimde tehlikeye düşüren ticari bunalımları anımsatmak yeterlidir. Bu bunalımlar sırasında, dönem dönem, yalnızca eldeki ürünlerin büyük bir bölümü değil, aynı zamanda daha önce yaratılmış üretici güçlerin büyük bir bölümü de yok olur. Bu bunalımlar sırasında, daha önceki çağlarda bir saçmalık olarak görülebilecek bir salgın, aşırı üretim salgını baş gösterir.” *Komünist Manifesto*, s. 56.

ri ve hatta kamulaştırmalara neden olması, aslında tam da böyle bir kolaycı iyimserliği yeniden gündeme getiriyor. Britanyalı tarihçi Adam Tooze, piyasayı “siyaseti regüle eden bir süper ego” sayan hâkim görüşü Corona virüsünün itibarsızlaştırdığını belirtirken elbette haklı ve bu hiç de küçümsenecek şey değil.¹⁸

Yeni Corona virüsünün bu kadar hızlı yaygınlaşması, hiç şüphesiz ticari faaliyetlerden turizme, eğitimden uluslararası taşımacılığa, piyasanın merkezinde olduğu küresel çevrimlerin bütünleşikliği dolayısıyla mümkün oldu. Bu bakımdan virüsün yaygınlaşmasının önlenmesinin yolunun piyasa hareketlerini karantina ve fiziksel mesafelenme önlemleriyle sınırlamak olması, piyasa mantığının insani ihtiyaçlara tabi kılınması gereğinin en açık ve acil göstergesi oldu.¹⁹

Ancak, hâkim fikir ve kurumların salgın bağlamında itibarsızlaşmasının bizi, “bir musibet bin nasihatten yeğdir” deyişi misali, neredeyse kaçınılmaz olarak daha “sosyal” ve dahi “ekolojik” bir demokrasiye götüreceği varsayımı, adı üstünde, temelsiz bir varsayımdır.

Corona sonrasına dair bu iyimserlik aslında bir “*déjà vu*” hissi yaratmıyor değil. Bugünlerde *Financial Times*’ta çıkan kimi “kamu-cu” makalelere şaşırırlar, *Newsweek* dergisinin Şubat 2009 sayısının kapağında “Şimdi Hepimiz Sosyalistiz” ibaresinin yer aldığını unutmamış görünüyor. Hatırlayanlar vardır; 2008 finansal çöküşünün hemen ardından da neoliberalizmin tabutuna son çiviye çaktığı düşünülen krizin “kulaklara küpe olacağı” ve “insanlığın” vahşi kapitalizmden yüz çevirerek motorları daha paylaşımcı ve adaletli iktisadi modellere süreceğini varsayan çok olmuştur. On küsur yıl sonra durum ortada.

Adam Hanieh, Corona sonrasına dair “global sosyal demokra-

18 Tooze, A., “Coronavirus has shattered the myth that the economy must come first”, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/20/coronavirus-myth-economy-uk-business-life-death>

19 Liu, A., “Chinese Virus, World Market”, *There is No Outside Covid-19 Dispatches*, n+1 books, Londra, 2020, s. 18-22.

si” illüzyonuna dair uyarısında haklı: “Son on yılda tekrar tekrar gördüğümüz üzere, sermaye, kriz momentlerini sıklıkla bir fırsat momentine çevirir ve daha önce engellenmiş ya da imkânsız görünmüş radikal değişiklikleri hayata geçirme imkânı olarak değerlendirir.”²⁰

Krizin kapitalizm için bir *memento mori*, yani kapitalizmin ölümlü tabiatına dair bir hatırlatma olduğu düşünülür. Oysa periyodik krizler, solda yaygın “katastrofizm”e karşın hiç de kapitalizmin ölümünün habercisi olmamıştır. Tersine büyük krizlerin yarattığı sarsıntılar, bir önceki tarihsel süreçte birikmiş çelişkileri ortadan kaldıran şiddetli çözümler olarak işlev görmüştür. Covid-19 ve onun tetiklediği büyük iktisadi buhran, kapitalizmin daima ihtiyaç duyduğu “yaratıcı yıkım”ı gündeme getirebilir pekâlâ.

Dejavu deyince zaten işkillenmeli. Hatırlayanlar mutlaka olacaktır; Wachowski’lerin *Matrix*’inde (1999) “dejavu”, kısa bir süre önce gerçekleşmiş bir hadisenin tekerrürüdür ve bu durum, Matrix kodu değişikliğe uğratıldığında gerçekleşir. Yani dejavu, Nebukadnezar mürettebatı için izlerinin bulunduğu ve ajanların peşlerinde olduğu anlamına gelen bir alarm zilidir aslında.

Bu nedenle, John F. Kennedy’nin Çinceye atıfla yaptığı, krizin aynı anda hem tehlike hem de fırsat anlamına geldiği vurgusu ya da Winston Churchill’e atfedilen “Hiçbir zaman iyi bir krizi boşa harcamama,” sözü aklımızdan çıkmamalı.²¹ Barack Obama döneminde Beyaz Saray genel sekreteri olan Rahm Emanuel, Lehman Brothers’ın çöküşünden birkaç hafta sonra bunu açıkça ifade etmişti zaten: “Ciddi bir krizin boşa harcanmasını hiçbir zaman istemezsin. Bununla kastettiğim de daha önce yapılamayacağını düşündüğün şeyleri yapma fırsatıdır.”

20 Hanieh, A., “This Is a Global Pandemic – Let’s Treat It That Way”, <https://www.versobooks.com/blogs/4623-this-is-a-global-pandemic-let-s-treat-it-as-such>

21 Holgersen, S., “Against the crisis: The crisis is not an opportunity, it’s the enemy”, <http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article6506>

Sermaye daha şimdiden pandemi krizini, “daha önce yapılamayacağı düşünülen” şeyleri yapabilmenin bir vesilesi kılmıyor mu? Emeklin daha da esnekleştirilip güvencesizleştirilerek ucuzlatılması için şimdiden kollar sıvanmış değil mi? Türkiye’de kıdem tazminatını ortadan kaldıracak düzenlemenin pandeminin tam ortasında gündeme gelmesi bir tesadüf mü? Brezilya’da salgının esas olarak yaşlı nüfus için yaşamsal bir tehdit oluşturduğunu, bunun da bütçede emekli maaşlarından kaynaklı açığı kapatma imkânı yarattığını söyleyen maliye bakanlığı yetkilisi, sermaye düzeninin bu “krizi fırsata çevirme” fantezisini açık etmiş olmuyor mu?²²

IV.

Marx, *Kapital*’de sermaye için, “Tepeden tırnağa, her gözeneğinden kan ve pislik akıtarak gelmektedir,” diye yazarken ölüm ve dehşetin kapitalizmin “normal”i olduğunu vurguluyordu. Bernard Shaw, Marx’ın bu vurgusuna dair şöyle yazar: “O kendisinin *Mehrwerth* diye adlandırdığı, bizim artık değer diye tercüme ettiğimiz şeye erişme çabası içinde sermayenin insafsız olduğunu ve hiçbir sınır tanımadığını ve hayır hasenat paylarından bir şiling pay daha vaat edilmesi halinde, sakatlama, katliam yapma, siyah ve beyaz insan köleliğine (...) bile bulaşacağını tüm çıplaklığıyla kanıtladı.”²³ Gerçekten de kapitalizmin mesela sistematik kölecilik ya da emekçilerin (1845-1852’de İrlanda’daki “büyük kıtlık” misali) açlıkla terbiye edilmesiyle herhangi bir sorunu olmamıştır.

Mike Davis, *Üzerinde Güneş Batmayan Katliam* adlı kitabında, 19. yüzyılın son çeyreğinde, Mısır’dan Hindistan ve Güneydoğu Asya’ya çok geniş bir coğrafyanın dünya kapitalist sistemine zorla dahil edilmesinin nasıl bir insani felakete yol açtığını, milyonları nasıl aç-

22 “Brazil Government Aide Says COVID-19’s Toll on Elderly Will Reduce Pension Deficit As Country’s Outbreak Escalates”, <https://www.newsweek.com/brazil-government-aide-says-covid-19s-toll-elderly-will-reduce-pension-deficit-countrys-1506830>

23 Wheen, F. (aktaran), *Karl Marx Das Kapital Biyografi*, çev. Candan Badem, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 90-91.

lıkla karşı karşıya bıraktığını hatırlatırken bu hususu vurguluyordu.²⁴ “Kendi başına bırakılsa”, yani mesela köle ve sömürge haklarının ayaklanmalarının ve emekçilerin direniş ve mücadelelerinin basıncı olmasa, kapitalizmin bu cinai doğasını bir ölçüde de olsa sınırlamak mümkün olmayacaktı.

Son 30 yılda bu iki mücadele dalgasının geri çekilmesiyle meydana, “tepeden tırnağa, her gözeneğinden kan ve pislik akıtarak gelen” sermayeye kaldığı malum. İşçi sınıfının sınıf olarak eyleyebilme kudretindeki muazzam düşüş, sömürge karşıtı ya da antiemperyalist mücadelelerin yerini Ortadoğu’da mezhepçi-fundamentalist şiddete, Sahra Altı Afrika’da savaş beyleri arasında bitimsiz iç-savaşlara bırakması, kapitalizmin cinai doğasını yeniden kontrolsüz hale getirdi.

Lenin daha ikincisi yokken “Büyük Savaş” diye anılan mezbanın ortasında ve “dünyayı sarsacak” o devrime bir yıl kala, “Kapitalist toplum şimdi olduğu gibi her zaman sonu olmayan bir dehşettir,” diye yazıyordu.²⁵ Lenin’in burada bahsettiği sadece dünya savaşının yarattığı dehşet değildi. Ona göre kapitalist dehşetin en korkutucu yanı, onu durduracak güçlü bir müdahale olmadığı sürece onun bitimsiz, sonsuz olmasıydı.

Yeni Corona virüsü bunca ölümcül kılan, bu dizginsiz kalmış, “sonu olmayan” kapitalizmin 30 yıldır dünyanın dört bir yanında kamusal sağlık sistemini tarumar etmiş olması değil mi? İşçilerin “ölümüne çalıştırılması”nın, ABD’den Türkiye’ye, dünyanın dört bir yanında bir kez daha bir metafor olmaktan çıkıp gerçek, yaşanan bir deneyime dönüşmesi kapitalist barbarlığın o gemiyi aızıya almış cinai “normal”i değil mi?

Bu koşullarda, hele hele “Covid kapitalizmi” devrinde, iyimserlikten çok kötümserliğe ama devrimci sıfatlı bir kötümserliğe ihtiya-

24 Davis, M., *Üzerinde Güneş Batmayan Katliam El Niño Katkıları ve Üçüncü Dünyanın Açıklıkla İnşası*, çev. Umut Haslan, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

25 Lenin, “The Military Programme of the Proletarian Revolution: II”, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/milprog/ii.htm>

cımız var. Kastedilen siyasetten, yani toplumsalı dönüştürme çabasından sarfınazar etmeye götüren bir bedbinlik değil elbette. Kıyısında durduğumuz uçuruma düşmemenin ancak aşağıdakilerin eylemleriyle mümkün olduğunu savunan aktivist bir kötümser duyarlılığı seferber etmeliyiz. Michael Löwy'nin deyiimiyle, "Bu kötümserlik elbette ki, olabileceklerin en kötüsünü boyun eğerek kabullenmek değildir. 'Tarihin doğal seyrine' güvenilmediği, herhangi bir galibiyet güvencesi olmaksızın akıntıya karşı yüzmeye hazırlandığı anlamına gelir. Devrimciyi harekete geçiren, hızlı ve kesin bir zafere dönük teleolojik inanç değil, canla başla ve sarsılmaz bir iradeyle mevcut düzenle mücadele edilmeksizin insan adına layık biçimde yaşanamayacağına dair derin kanıdır."²⁶

"Paradoksal ama felaketi engellemenin yegâne yolu, onu kaçınılmaz kabul etmektir," diye yazan Slavoj Žižek de böyle aktivist bir kötümserliğin gerekliliğine işaret eder: "Önce felaketi kaderimiz gibi, kaçınılmaz bir olay olarak anlamamız ve bunu takiben de kendimizi bu kadere yerleştirerek, onun nokta-i nazarını kabul ederek geçmişe şamil olmak üzere onun geçmişine (geleceğin geçmişine) karşı-olgusal ihtimaller ('şunu şunu yapsaydık, içinde bulunduğumuz felaket vuku bulmazdı') eklememiz ve son olarak da, bugünden bu karşı-olgusal ihtimallere dayalı eylemler üretmemiz gerekir. İhtimaller seviyesinden bakıldığında, geleceğimizin yazgısı karadır, felaket vuku bulacaktır, kaderimizdir o – ancak bundan sonra, bu kabulün ön planında, bizzat bu kaderi değiştirecek aksiyon için seferber olmalı ve böylelikle geçmişe yeni bir ihtimal yerleştirmeliyiz."²⁷

Žižek'in geleceğin geçmişine, yani bugüne başka bir ihtimal yerleştirmeye dönük bu kavrayışı, Terry Gilliam'ın yönettiği *12 Monkeys* [12 Maymun] (1995) filminde de karşımıza çıkar. Filmde Bruce Willis'in canlandırdığı James Cole adlı karakter, 2035 yılında bilimsel bir araştırmada yer almak için gönüllü olmuş bir mahkûmdur. Görevi, 1990'lı yılların ortasında dünya nüfusunun büyük bölü-

26 Löwy, M., *Sabah Yıldızı: Gerçeküstüçülük ve Marksizm*, çev. Aslıhan Aydın, U. Uraz Aydın, Versus Yayınları, İstanbul, 2009, s. 8.

27 Žižek, S., *Krymetin Versiyonları*, çev. Mehmet Budak, Encore Yayınları, İstanbul, 2012, s. 69-70.

münün ölümüne ve insanların yeraltına çekilmesine neden olacak virüsün tespiti için zamanda yolculuk yapmaktır. Ancak dikkat: Cole'un görevi virüsün yayılmasını, yani felaketi önlemek değildir. Felaket yaşanmış, olan olmuştur. Willis, *The Sixth Sense* [Altıncı His] (1999) filmindeki rolüne hazırlık yaparcasına, "Tek gördüğüm ölü insanlar," derken bu durumu itiraf eder. Onun görevi, virüsün mutasyona uğramamış bir versiyonunu geleceğe, aslında Cole'un şimdiki zamanına götürüp bir tedavinin bulunmasına yardımcı olmaktır. James Cole, gelecekte 1990'a seyahat edince deli addedilip bir kuruma kapatılır. Burada kendisiyle görüşen psikiyatrirlere, "Sizi nasıl kurtarabilirim ki?" diye seslenir: "Bu çoktan oldu. Sizi kurtaramam. Kimse kurtaramaz." Neticede Cole başarısız olur, virüsü yayacak viroloğa engel olamaz ve öldürülür. Ancak filmin sonunda ölümcül salgını başlatmak üzere uçağa binip virüsü adeta dünya turuna çıkartmış habis viroloğun yanına 2030'lardan tanıdığımız bir bilim insanının oturduğunu görürüz. Cole "şimdiyi kurtarma" girişiminde başarısız olmuş ama onun "geleceği kurtarma" yolundaki çabası boşa gitmemiş, belli ki sonuç vermiştir."

Her durumda, olabileceklerin en kötüsüne hazırlıklı olmak gerekir. Ölümcül bir virüsün kışkırtacağı korku ve dehşet, otoriter-faşizan arayışlar için zaruri puslu havayı pekâlâ yaratabilir. Bunun için söz konusu virüsün *V for Vendetta*'nın sinema versiyonundaki (2005) gibi Norsefire Partisi'nin neo-faşist iktidarının önünü açan bir biyolojik silah olmasına, karanlık bir konspirasyonun parçası olmasına falan da gerek yok. Mevcut siyasal güç ilişkileri düşünüldüğünde Corona virüsünün dünyada salgın daha da radikalleşmesini kışkırtan bir katalizör işlevi görmesi çok mümkün.

Bu hususta çok alametler belirmiştir zaten. Mesela Erdoğan'ın karantina sürecinde salgınla muhalifleri arasında kurduğu paralellik, radikal salgın hastalığı bir siyasal metafor olarak kullanımının tipik bir örneğidir. "Ülkemiz sadece Corona virüsünden değil, aynı zamanda

28 Filmin bu yöndeki bir değerlendirmesi için bkz. Abraham Riesman, "12 Monkeys Is the Apocalypse Movie We Need Right Now", <https://www.vulture.com/2020/03/12-monkeys-why-terry-gilliams-movie-is-so-relevant-today.html>

bu medya ve siyaset virüslerinden de inşallah kurtulacaktır,” ya da “Ülkemizin bu hastalıklı siyaset zihniyetinden kurtulmasını en az Covid virüsünden arınması kadar önemli görüyorum,” türünden açıklamalar, Nazi Almanya’sında Yahudileri mesela frengiyle özdeşleştiren “siyasal hijyen” anlayışını tehlikeli bir biçimde hatırlatır.

Enzo Traverso, *The New Faces of Fascism* [Faşizmin Yeni Yüzleri] adlı çalışmasında yıkıcı bir ekonomik krizin gerçekleşmesi durumunda, aşırı sağın radikalleşerek klasik faşist özellikler sergilemeye başlamasını gerçekçi bir senaryo olarak öne sürüyordu. Traverso’ya göre böylesi bir durumda “post-faşist” bir evrim süreci geçiren aşırı sağın köklerine doğru tersine bir dönüşüm yaşaması, bu sürecin de bir domino etkisi yaratarak ülkeden ülkeye yayılması mümkündür.²⁹ Covid-19’un tetiklediği ve milyonları etkileyen bir işsizlik ve iflas dalgasına yol açması kesin olan krizin bu senaryoyu tasdik edip etmeyeceğini hep beraber göreceğiz.

Güya moral bozmamak adına, kıyısında bulunduğumuz uçurumun dibine bakmamazlık etmeyelim. Anton Jäger’in ifadesiyle “felaket kapitalizminin ardından karantina korporatizminin insanlığın çoğunluğu için bir gerçeklik halini alması” olasıdır.³⁰ Söz konusu karantina kapitalizmi, neoliberalizmin en vahşi karakteristikleriyle otoriter-militarist bir devletçilik arasında canavarca bir melezleşme biçimini alması pekâlâ mümkündür. Hal böyleyken hareket etmezsek, hep birlikte eylemezsek her şeyin olduğu gibi kalacağı, hatta yüksek bir ihtimalle daha da kötüye gideceğine dair bir “kötümserlik”e sarılmaktan imtina etmemeli...

V.

Edgar Allan Poe’nun 1842’de yayımlanan “Kızıl Ölümün Maskesi” adlı öyküsünde salgın zengin fakir ayrımı gözetmez, prenze de

29 Traverso, E., *The New Faces of Fascism Populism and Far Right*, Verso Books, Londra, 2019, s. 17.

30 Jäger, A., “It might take a while before history starts again”, <https://damagemag.com/2020/03/25/it-might-take-a-while-before-history-starts-again/>

yoksul köylüye de eşit davranır. Zenginler kaçsa da, kendilerine öyküdeki gibi duvarlar ardında eza ve cefadan uzak, güvenli bir adacık yaratırsa da ölüm eninde sonunda onları da bulacaktır.

Poe'nun Prens Prospero önderliğindeki zenginleri hastalıktan kaçırsalar da sonuçta kurtulamazlar. Oysa aslında salgını yoksullara terk edip kaçmak ve hastalığın girmediği yerlere sığınmak, sahip olanların eski ve aslında "başarılı" sayılabilecek bir beka stratejisi. Ortaçağ'ın sonunda Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgınları sırasında zenginler kır evlerine ya da satın aldıkları villalara çekilmiş. Öyle ki şehirlerin zengin mahalleleri adeta boşalmış. Örneğin 1456 yılındaki bir salgın sırasında Venedik'ten o kadar çok soylu ve "iyi yurttaş" kaçır ki, terk edilen evleri hırsızlardan ve kötü niyetlilerden korumak için silahlı adamlarla dolu 16 tekne kiralanır. Zenginler için salgınlardan korunma sığınağı işlevi gören kır evleri, sahiplerinin hayatını korumada genelde başarılı olur. Salgın her zaman olduğu gibi esas itibarıyla kendilerini koruyacak ya da kaçacak maddi gücü olmayan yoksulları vurur. Zenginler salgının ardından "boşalttıkları kentlerine dönmeden önce, kentteki konutlarını dezenfekte edecek tütsücüler tutuyordu. Evler (kafesteki bir kanaryayı ya da serçeyi öldürmeye yetecek kadar) sülfürle ilaçlandıktan sonra, ikinci bir 'önlem' olarak da birkaç haftalığına eve yoksul bir kadın yerleştiriliyordu. Kadının ölmesi halinde, ev sahibi kır evinde birkaç hafta daha geçiriyordu." Ne de olsa veba, "dilencilerin" ya da "yoksulların vebası"ydı.³¹

Ancak yoksulların hastalığa tamamen terk edilmesi de mümkün değildir. Engels'in hatırlattığı üzere, Prospero'nun akıbetinde bir gerçeklik payı vardır: "Kapitalist yönetim, işçi sınıfı arasında salgın hastalık yaratma zevkini, cezasını çekmeden tadamaz; sonuçlar onu da etkilemekte ve ölüm meleği onun saflarında da işçi sınıfı saflarında olduğu kadar acımasız hükümünü sürdürmektedir."³² Emegün bir bütün olarak ölüme terk edilmesi, sermaye için de ölüm anlamına

31 Nikiforuk, A., *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 80-81.

32 Engels, F., *Konut Sorunu*, çev. Güneş Özduvalı, Sol Yayınları, İstanbul, 1992, s. 43.

gelecektir. 19. yüzyıldan itibaren tartışılmaya başlayacak bütün kamu hıfzısıhhası önlemlerinin ardında bu basit gerçeklik yatar. Nikolai Bukharin ve Yevgeni Preobrazhensky gibi iki meşhur Bolşeviğin 1919'da, ölümcül "İspanyol gribi" pandemisinin ortasında belirttiği üzere, "Kapitalistler, ancak bu salgın hastalıklardan kendilerinin de acı çekeceği korkusuyla ücretli kölelerinin yaşadığı bölgelerdeki sağlık koşullarını düzeltecek bazı adımlar attı. (...) Kapitalizm, kamu sağlığının korunmasıyla sadece bu kendi güvenliği için zorunlu olduğu kadar ilgilendi."³³

Salgın sınıf farklarını ortadan kaldırmak bir yana toplumsal eşitsizlikleri daha da belirginleştirir ve çoğu zamanda sınıf mücadelesinin keskinleşmesine neden olur. Yoksulların koşullarını düzeltmeye dönük girişimler de bu durumun bir sonucudur. Defoe, 1665 vebasına dair anlatımında salgının Londra'da iktisadi faaliyetin adeta durmasına ve bu nedenle de işsizliğin yaygınlaşmasına neden olduğunu aktarır. Dolayısıyla zaten salgının pençesindeki yoksulların durumu iyice içinden çıkılmaz hale gelir. Bu durum kentin ileri gelenlerini korkuya düşürür; zira şehirde yoksulların girişeceği olası yağma ya da isyan hareketlerine karşı duracak düzenli askerî birlikler bulunmamaktadır. Zenginlerin salgından kaçmak için ev ve işyerlerini terk ederek şehir dışına gitmeleri durumu daha da tehlikeli kılmaktadır. Bu zor koşullarda kentin ileri gelenleri Defoe'ya göre tedbirlice davranıp yoksulların sıkıntılarını hafifletmeye çalışır. Kimi yardımlar yapılır ve işsiz kalmış olanlar bekçi ya da hemşire olarak işe alınır.

Ancak tüm bunlar yeterli değildir. "Kentin kurtuluşunu sağlayan" aslında ölümün kendisidir: "Ağustos ortasından Ekim ortasına kadar tüm hızıyla süren salgın, bu insanların 30 veya 40 binini alıp götürmeseydi, içinde bulundukları yoksullukla kente çok büyük yük olacaklardı. Çünkü kent bu kadar insanın masrafını kaldıramaz, onlara yiyecek içecek sağlayamazdı. Hayatta kalabilmek için eninde so-

33 Bukharin, N.; Preobrazhensky, Y., *The ABC of Communism: A Popular Explanation of the Program of the Communist Party of Russia*, The Communist Party of Great Britain, 1922, s. 365.

nunda kenti veya yakın bölgeleri yağmalamak zorunda kalacaklar, bu da kenti, hatta bütün bir ulusu kargaşaya itip her yere dehşet salacaktı.”³⁴ Defoe’ya göre, “insanların öfke ve çaresizliklerinin hırsızlık ve ayaklanmaya sebep olması, yani yoksulların zenginleri yağmalaması”nı önleyen esas şey, “ceset arabaları”ydı: “Sefalet çekmekte olan yoksullar birkaç hafta içinde öylesine çaresiz kalacaklardı ki taşraya ve başka şehirlere dağılıp her şeyi talan etmelerinin önünde durmak çok zor olacaktı. (...) Onları engelleyen salgının kendisinden, şiddetinden başka bir şey değildi. Salgın üzerlerine öyle bir çökmüştü ki binlercesi bir araya gelip toplu halde taşraya gideceklerine mezara gitmeyi seçiyorlardı.”³⁵

Covid-19’un yarattığı kargaşadan kaçmak isteyen günümüzün asilzadeleri manastır ya da şato duvarları ardına sığınmıyor elbette. Ya Karayipler’de bir adacık kiriliyor ya da içinde kapalı-açık yüzme havuzları, jimnastik salonları, barlar vesaire her türlü konforu barındıran lüks sığınaklar satın alıyor. Kimileriye pandeminin geriliminden uzak kalmak için bu zor günleri sevdikleriyle özel yatlarında açık denizde geçirmeyi tercih ediyor.

Yeni Corona virüsünün, Poe’nun, karşısında herkesin “sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle”ye döndüğü “kızıl ölüm”ü gibi “eşitleyici” bir illet olmadığı aşikâr. Kimin hastalığa yakalanıp yakalanmayacağını, salgın karşısında hangi bedenlerin daha kırılgan olduğunu bugünün dünyasının maddi eşitsizlikleri belirliyor. Covid-19, onu neoliberal kapitalizmin mezar kazıcısı olarak gören kimi değerlendirmelerde olduğu gibi, mevcut eşitsizliklerin, sömürü ve tahakküm ilişkilerinin altını falan oymuyor. Tersine, bu ilişkilerin yarattığı sonuçları daha da belirgin, kelimenin gerçek anlamıyla ölümcül hale getiren bir işlev görüyor. Milyonlarca insana çalışarak virüsten ya da çalışmayarak açlıktan ölme “seçeneği” dayatılırken virüsün güya zengini de fakiri de vurduğu için “eşitlikçi” ya da “demokratik” olduğundan bahsetmek abes. Virüs karşısında en savunmasız olanlar

34 Defoe, D., *Veba Yılı Günlüğü*, çev. İris Kantemir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 94-95.

35 Agy, s. 124-125.

gündelik varoluşları piyasaya en bağımlı olanlar ve iktisadi konumları kırılğan milyonlar nezdinde piyasayla virüs bir aynanın iki yüzünden başka şey değil aslında.

Türkiye’de karantina yöntemlerinin uygulanmaya başladığı zamanlarda sosyal medyada paylaşılan ve İstanbul’da kimlerin evde kalarak kendilerini izole edebildiklerini, kimlerinse yaşayabilmek için dışarı çıkmak zorunda kaldığını gösteren harita, salgının müsebbibi olduğu müstakbel *apartheid* rejiminin bir eskizi aslında. Yine aynı dönemde *The New York Times*’ta yayımlanan bir haber-analizde belirtildiği üzere, üst sınıfların kendilerini kolayca yalıtılabildiği, alt sınıflarına salgının tüm etkilerine açık olduğu bir tür “pandemik kast sistemi” hızla gelişiyor.³⁶

Bu hiç de şaşırtıcı değil. Sanayi kapitalizminin doğuşu, “aşağıdakiler”i hedef alan bir dizi salgın hastalıkla damgalanmıştı. Bunlardan başta geleni şüphesiz veremdi. Sanayi devriminin kalabalık ve mahvolmuş şehirleri, kömür tozu, tüberküloz basili ve kırdan koparılmış evsiz göçmenleri bir araya getiriyor, tüberkülozun yayılımı için ideal bir sosyal çevre yaratıyordu. Bu dönemde verem etrafında kopartılan bütün o romantik fırtınaya karşın tüberkülozdan ölenlerin ezici çoğunluğu göçmenler, sanayi işçileri ya da evsizlerdi. Kötü barınma koşulları, yetersiz ücretler, hava kirliliği ve aşırı nüfus yoğunlaşması insanları erken kapitalizmin bir yan ürünü sayılabilecek verem tehlikesine açık hale getiriyordu. Avrupa’nın her yerinde durum aynıydı. Sanayi Devrimi’nin mültecileri, anne ve babasını kaybeden çocuklar, çocuklarını kaybeden anne ve babalar, evlerini kaybeden aileler ve köklerini kaybeden göçmenler, tüberkülozun kollarına doğru hep birlikte yürüdüler.”³⁷ Ancak tüberküloz yalnız değildi. Dizanteri, kolera ve tifüs de ona eşlik ediyordu. “Avrupa’nın korkunç sanayi kâbusunda hayatta kalabilmek için sağlam kemiklere, daha da sağlam bir bağışıklık sistemine sahip olmak gerekiyordu. 1848-1854 yılları arasında kolera İngilte-

36 “White-Collar Quarantine Over Virus Spotlights Class Divide”, <https://www.nytimes.com/2020/03/27/business/economy/coronavirus-inequality.html>

37 Nikiforuk, A., *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 175.

re'de çeyrek milyon yoksulu öldürdü. Sanayi Devrimi tüberkülozu kayırmış olabilir, ama kolera ve diğer mikroplara da iyi bir ortam sağladığı su götürmez.”³⁸

Poe'nun öyküsünden uyarlanan ve Roger Corman'ın yönettiği aynı adlı filmde (*The Masque of the Red Death* [Kızıl Ölümün Maskesi] 1964), korku filmlerinin duayen oyuncusu Vincent Price'in canlandırdığı Prens Prospero şeytana tapar ve kalesine sığınan soyluları da şeytanın yoluna kazandırır. “Kızıl Ölüm” Prospero'nun şeytanla yaptığı pazarlığı bozmaya gelir. Bizim Prospero'larımız ise son yılların kitlesel işçi cinayetlerinden zaten bildiğimiz üzere çoktan Moloch'a iman etmiştir.

Marx ölü emeğin (sermayenin) canlı emek üzerindeki tahakkümü olarak kapitalizmin cinai karakterini tasvir için sermayeden sıklıkla kadim tanrı Moloch olarak bahseder. Fenikeliler ve başka birçok Doğu Akdeniz kültüründe tapınılan Moloch inancında insanların, özellikle de çocukların kurban edilmesi asli yer tutuyordu. Hükümünün sürmesi için çocuklarının kan ve canına ihtiyaç duyan acımasız tanrı imgesi Marx için kapitalist uygarlığın barbarlığını tasvir etmekte çok kullanışlıydı.

Her tanrı gibi Moloch'un gücü de sorgulanamamasından gelir. Kaderimize Moloch tarafından ne yazılmışsa o olacaktır. Dolayısıyla madende, tersanede, fabrikada, inşaatta ölmek şimdiye kadar nasıl “alın yazısı” olmuşsa bugün çalışmak zorunda bırakılarak salgından ölmek de “doğal”dır. Tıpkı kapitalizmin “doğal” olması gibi, Moloch'un buyurduğu gibi...

“Bırakınız yapsınlar”a (*laissez-faire*) “bırakınız ölsünler”in (*laissez-mourir*), yani nüfusun bir bölümünün ölüme terk etme, ölüm tehlikesiyle karşı karşıya bırakma gücünün eşlik etmesi, neoliberal kapitalizmin adabındandır. Dolayısıyla enfekte olma riskiyle markette, inşaatta, depoda, fabrikada çalışmak (çalışmaya zorlanmak) hariç tüm sosyal faaliyetlerin, dışarıya dönük tüm ortaklaşa, kolektif eyleme biçimlerinin yasak-zararlı-hastalıklı-bulaşıcı sayıldığı yaşadığımız bu püriten distopya, Moloch inancının gereğidir.

VI.

Naomi Klein, “Coronavirus Capitalism and How to Beat It” (Corona Virüsü Kapitalizmi ve Onu Nasıl Yenmeli) adlı bir video konuşmasının hemen başında, Milton Friedman’dan şu alıntıyı yapar: “Sadece –aktüel ya da varsayılan– bir kriz gerçek değişim yaratır. Bu kriz meydana geldiğinde ortaya konan eylemler ortalıkta bulunan fikirlere bağlıdır.” Klein’a göre Friedman hemen her şeyde yanlış olsa da bu sözlerinde haklıdır; zira (yukarıda da ele aldığımız üzere) kriz zamanlarında daha önce imkânsız sayılan fikirler birden bire mümkün hale gelmeye başlar.³⁹ Klein’ın kastettiği, tıpkı daha önce Keynes’çi politikaların neoliberalizm lehine terk edilmesi gibi krizin bu kez de başka, bu kez elbette daha olumlu bir paradigma değişikliğine yol açma ihtimalidir.

Oysa iktisadi politikalar entelektüel arayışların sonucu olarak değil, sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak değişir. Toplumsal üretim ve bölüşüm alanına dair siyasal tercihler Thomas Kuhn’vari “paradigma kaymaları”nın değil, bu somut mücadelelerin ürünüdür.⁴⁰

Bu bağlamda Ernest Mandel’in neoliberal karşı devrime dair yaptığı hatırlatma bugün için de geçerlidir: “Akademik iktisadın anti-Keynes’çi karşı devrime dönüş yapması, sürekli enflasyonun uzun vadeli tehditlerinin fazlaca gecikmiş bir tanınması değildi. Bu tehditler, Keynes’çiliğin burjuva ve reformist hükümetlerin iktisat danışmanları arasındaki egemenliğini yitirishinden çok önce iyice bilinmekteydi. (...) Bu dönüş, esas olarak kapitalist sınıfın mücadele önceliklerinde temel bir yer değiştirme yapmasının ürünüdür.”⁴¹

Yani belirleyici olan basitçe “fikirler” değil, siyasal ve sosyal güç ilişkileridir. *Kapital*’in ilk cildi 1867’de yayımlandı; yani kapitalizmin mistifikasyonlarının ipliğinin pazara çıkarılmasından bu yana 150

39 “Coronavirus Capitalism – and How to Beat It”, <https://www.youtube.com/watch?v=niwNTI9Nqd8>

40 Achcar, G., “Self-Extinction of Neoliberalism? Don’t Bet on It”, <https://newpol.org/self-extinction-of-neoliberalism-dont-bet-on-it/>

41 Mandel, E., *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 78-79.

yıla yakın zaman geçti. Ancak hiç kimse, sabit sermayenin değişken sermayeye oranının değişmesiyle kâr oranlarının düşme eğilimine girdiğini öğrendiği için düzene meydan okuyup hayatını tehlikeye atmıyor. Toplum, yanlış fikirleri atıp onların yerine “doğru” fikirleri koymakla değişmiyor. Yalanın, toplumsal yanılsamaların kökleri gerçek-maddi çelişkilerde yatıyor ve bu nedenle yalan ve çarpıtmalar, ancak bu maddi çelişkileri dönüştürmeye dönük pratik etkinlikle ortadan kaldırılabılır. Gerçekleri ifşa etmekten ibaret bir siyaset, toplumsal güç dengelerini değiştirmek ve radikal dönüşümlerin önünü açmak için yeterli olsaydı Diderot’nun *Ansiklopedi*’si Fransız Devrimi’ni gerçekleştirmek için yeter de artardı.

Bu bakımdan Corona sonrası dünyanın neye benzeyeceğine dair varsayımların ayakları havadadır. Küresel karantinadan elbette çıkılacak, bir tür “normal”e geri dönecektir. David ve Àlex Pastor tarafından yönetilen 2013 tarihli *Los Últimos Días* [Son Günler] filminde olduğu gibi insanlar evlerde, ofislerde, metro istasyonlarında ilanihaye kapalı kalmayacak ve orada bir yaşam kurmaya mecbur kalmayacaklardır elbette. İspanyol bilimkurgu filminde nedeni bilinmeyen bir agorafobi pandemisi insanları sokağa çıkamaz hale getiriyor, insanlar kapalı alanlarda, bir sürekli karantina-tecrit koşullarıyla baş etmeye çalışıyordu.

Esas soru, normalleşmenin nasıl ve hangi istikamette cereyan edeceğidir. Bunu da belirleyecek olan toplumsal mücadeleler içerisindeki somut güç ilişkileri olacak. Felaket ve kriz, ancak somut mücadeleler içinde ve onlar aracılığıyla uyarıcı, seferber edici bir işlev görebilir. Ancak o zaman içinde bulunduğumuz ve yaklaşmakta olan felaket gerçekten kavranabilir. Aksi takdirde, insanlığın olası yok oluşuna ya da “barbarlığa geri dönüşüne” ilişkin senaryoların siyasal ataleti beslemek dışında anlamlı bir etkisi olmayacak.

Susan Sontag bundan yıllar önce AIDS üzerine kaleme aldığı denemede bu durumu, “küresel imha fikrine alışma eğilimi” olarak ifade ediyordu. “Kıyametçi retorik enflasyonu” bir alarm zili işlevi görmek şöyle dursun, “felaketle hayalî bir suç ortaklığı fikri”ni güçlendirmektedir. İşte, sonu gelmeyen bir modern senaryo: Kıyamet yaklaşır... ve bir türlü gerçekleşmez. Ama yaklaştırmaya devam etmek-

tedir. Sontag'a göre, "Kıyamet artık uzun süren bir televizyon dizisi-
dir: 'Kıyamet Şimdi' değil, 'Kıyamet Şu Andan İtibaren'. Kıyamet,
artık, gerçekleşen ve gerçekleşmeyen bir olay haline gelmiştir." Kı-
yametin fiilen gerçekleşmekte olup olmadığını ya da yoksa zaten
gerçekleşmiş mi olduğunu bir türlü bilemeyiz. "Modern hayat bizi
korkunç, akla hayale gelmez (fakat bize oldukça ihtimal dahilinde
olduğu söylenen) felaketlerin ara ara farkına vararak bir hayat sür-
meye alıştırmaktadır."⁴²

Antroposen (kapitalosen diye okunsa daha iyi elbette) devrinin
bizi kıyısına getirdiği ve pandeminin aslında sadece bir alameti oldu-
ğu felaketin büyüklüğü karşısında nutkumuzun tutulması mümkün.
Bu tutulmanın acze ve apatiye mi, yoksa bir seferberliğe mi yol aç-
acağı bugünün, yani bizatihi felaketin içinde cereyan eden mücadele-
lerde saklı. Dünyanın dört bir yanında patlak veren, kira grevlerin-
den iş bırakmalara kadar sayısız biçim alan pandemi devrinin müca-
deleleri, dahası ABD'deki ırkçılık karşıtı başkaldırı, bir felaket komü-
nizminin, kapitalist eksterminizm çağında gelmesi kaçınılmaz olan
yok oluş isyanının şimdilik küçük işaretleri.

Tarih, iklim değişikliği ve pandemik felaketin birleşik etkisinin
hâkim sınıfların açgözlülüğünü kabartması, daha başka bir tabirle
"yukarıdan" yürütülen sınıf savaşını daha da sertleştirmesi ihtimali-
nin ne kadar gerçekçi olduğunu gösterir aslında. 14. yüzyılın ortası-
nda Avrupa, Ortaçağ Sıcak Dönemi'nden çıkıp Küçük Buzul Çağı'na
girerken Kara Veba'yla karşılaşır. Bugün gündemde olan iklim de-
ğişikliğinden daha hafif ama bugün yaşadığımız pandemiden çok daha
ölümcül bu bileşke, klasik feodalizmi bir krize sürükler. Hâkim sınıf
bu krize, köylüleri büsbütün baskılayıp onları adeta yeniden köleleştirecek
bir saldırıyla cevap verir ve böylece neredeyse bütün bir kıta,
amansız bir sınıf savaşımı alanına döner. Raj Patel ve Jason Moore, bu
sınıf saldırısının bugünkü karşılığının olası bir "Ebola salgınına sen-
dikalaşmayı daha da zorlaştırarak tepki vermek" olacağını belirtirken
hakklıdır. Ancak (burası işin iyimser kısmı) egemen sınıfların köylü-

42 Sontag, S., *Metafor Olarak Hastalık – AIDS ve Metaforları*, çev. Osman Alanhay, Can Yayınları, İstanbul, 2015, s. 183-188.

lüğüyenden köleleştirme girişimi, karşılaştığı direnç karşısında başarısız olur ve bu da feodalizmin krizini derinleştirir.”

Olaylar elbette tekerrür etmez; ancak tarih, etme temayülündedir. Kara Veba zamanındaki gibi Covid-19’un, Amerikalı kodaman Warren Buffett’nin “Sınıf savaşı elbet var; ancak savaşı yapan benim sınıfım, zengin sınıf ve biz kazanıyoruz,” diye özetlediği neoliberal devrin “yukarıdan sınıf savaşı”nı daha da amansız kılacağı kesin. Sorun, bu saldırıya “aşağı”dan verilen yanıtların ne olacağına düğümleniyor.

VII.

Naomi Klein’in 2007 tarihli *Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi*⁴⁴ adlı kitabında vurguladığı üzere, “olağanüstü” felaketler egemen güçler tarafından yoksulluk ve eşitsizlik gibi “olağan felaketler”in yenilenmesi ve pekiştirilmesi için bir fırsat olarak da kullanılır. Corona krizinin birçok ülkede kapitalist devletin denetim ve disiplin tekniklerini güçlendirme ve mevcut otoritarizm dinamiğini daha da belirgin kılma yönünde kullanılması emareleri şimdiden ortada. Felaket kapitalizmi böylece bir fasit daireye neden olur: Olağanüstü felaketi yaratan ve koşullayan olağan felaketler pekiştirildikçe daha çok olağanüstü felakete kapı aralanır.

Coğrafyacı Neil Smith 2006’da, Katrina Kasırgası’nın yarattığı felaketin hemen sonrasında kaleme aldığı “There’s No Such Thing as a Natural Disaster” (Doğal Felaket Diye Bir Şey Yok) başlıklı makalesinde, “doğal” nedenlere atfedip geçtiğimiz felaketlerin çoğunun, gerek nedenleri gerekse yarattığı sonuçlar itibarıyla sosyal ve siyasal fenomenler olduğunu aktarıyordu. “Olağanüstü” felaketlerin müsebbibi “olağan” felaketlerdi.⁴⁵

43 Patel, R.; Moore, J.W., *Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi: Doğa, Para, Emek, Bakım, Gıda, Enerji, Yaşam*, çev. Serkan Gündüz, Kolektif Kitap, İstanbul, 2019, s. 22-27, 58-60.

44 Klein, N., *Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi*, çev. Selin Özgül, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

45 Smith, N., “There’s No Such Thing as a Natural Disaster”, <https://items.ssrc.org/understanding-katrina/theres-no-such-thing-as-a-natural-disaster/>

Steven Soderbergh'in bir pandemiye anlatan *Contagion* (2011) adlı filminin sonunda salgının nasıl ortaya çıkıp yayıldığına (yani hangi olağan felaketlerin sonucu olduğuna) dair kısacık (bir dakikalık) bir "flashback" yer alır: Dozerler tropik ormana girip ağaçları kesmeye başlar, ağaçlardaki yarasa habitatlarının yok olmasıyla kaçar. Bir kısım yasa insanların yaşadığı yerleşim yerlerine yaklaşır ve endüstriyel bir domuz çiftliğine yemek ve dışkılarını bırakır. Bunları yiyen domuzlar kesilip paketlenir ve büyük şehirlere gönderilir, hikâye böyle devam eder... İşte yeni Corona virüsü de benzer şekilde, kapitalizmin bu normal-olağan felaketlerinin kümülatif etkisinin olağanüstü bir dışavurumu.

Ancak hepimizin malumu olduğu üzere, sadece nedenler değil, sonuçlar da siyasal. Kasırgada kimin evinin yıkıldığı, salgında kimin korunaksız kaldığı, kimin eve kapanıp kendisini izole edebildiği, kiminse çalışmak zorunda olduğu, evsizlerin, göçmenlerin, alt sınıfların salgın karşısında neden daha kırılgan olduğu hep felaket öncesindeki halle; yani olağan, gündelik felaketlerle alakalı siyasal meseleler.

Dolayısıyla, bir "olay" olarak cereyan eden "ani" felaketle bir "süreç" ya da "koşullar" olarak deneyimlenen "ağır çekim" felaket arasındaki sınırlar hiç de kesin değil. Bir olay olarak felaketi, onu koşullayan ve yaratan felaketli koşullardan ayırmak mümkün değil. Walter Benjamin, "Ezilenlerin geleneği, bize içinde yaşadığımız olağanüstü halin gerçekte kural olduğunu öğretir," derken tam da olağanüstü ile olağan ya da felaket ile sözde normallik arasındaki bu karşılıklı ilişkiye işaret eder.

"Olağanüstü" felaketler devlet ve sermayenin gücünü pekiştirebileceği gibi, onların gücüne karşı potansiyel direnişin açığa çıkabileceği zeminleri de oluşturabilir. Felaketin nedenleri kadar sonuçları da siyasal bir mücadele alanı. Felaketin "normallik"i kısa devreye uğratması, kısa bir süre için, daha önce bastırılmış ütopyik enerjilerin açığa çıktığı, daha önce düşünülemez olanın düşünülebilir hale geldiği koşullara yol açar. Bu kısa aralığın değerlendirilmesi, inisiyatifin muktedirlere bırakılmaması hayati önemde. Çünkü hâkim sınıf için felaketi fırsata çevirecek "şok doktrini" (kitlese işten çıkarmalara

eşlik edecek olağanüstü baskı önlemleri) şimdiden hazır, ilk bocalamanın hemen ardından devreye sokulacağına şüphe yok.

“Şok doktrini”, yani felaketin travmatik etkisinin “normal”de gerçekleştirilmesi mümkün olmayacak değişiklikleri gündeme getirmek için bir fırsata dönüştürülmesi, sağın oldukça mahir olduğu bir alan. Ancak bu tekel pekâlâ kırılabilir, felaket toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri ya da devletin gücünü artırmak için değil, dayanışma, eşitlik ve özerkliği güçlendirmek için bir fırsata dönüştürülebilir. Felaketin yarattığı şok daha önce düşünülemez olanı düşünmeyi mümkün kılıyorsa bunun ille sağa doğru bir radikalleşme anlamını taşıması gerekmiyor. Solun da tıpkı neoliberal sağ gibi kendine has bir “şok doktrini” olması gerektiğini savunan Graham Jones, tepkisel seferberliklerin ötesine geçmek için, “Solu şoklara hazırlık etrafında hizalayabilir ve böyle anlarda hızlı, geri döndürülemez değişimler gerçekleştirebiliriz,” diye yazıyor.⁴⁶

Kapitalizmin normal felaketse, felaket komünizminin temeli de kadın hareketinden mücadeleciler sendika ve göçmen dayanışma örgütüllüğüne, mahalle meclisinden ekolojik mücadele inisiyatiflerine, halihazırdaki mücadeleler. Bu çoğul “temel”, felaket ânında demoralize olmadığı, dağılmadığı ve cılız da olsa güçlerini derlediği takdirde, kolektif bir bilinç sıçramasının kaldırıcı işlevi görebilir pekâlâ. Egemenlerin şok doktrini üzerindeki tekeli ancak böyle kırılabilir ve olağan-olağanüstü felaketler fasit dairesine çomak sorularak onun daha da cinai bir evreye girmesi önlenabilir.

“Felaket komünizmi” aslında bir bakıma hiç de yeni değildir. Yirminci yüzyılın komünizmi de felaket içerisinde, savaşın, salgının ve kıtlığın ortasında doğmuştu. Rosa Luxemburg, birinci topyekûn savaşın ortasında sosyalizmin alternatifinin ancak barbarlık olabileceğini yazarken bu felakete dikkat çekiyordu.

Aslına bakılırsa barbarlık ihtimali çoktan gerçekleşmiştir. Kapitalist barbarlık geçtiğimiz yüzyılda dünyayı defalarca yıkımın eşiğine getirmiştir. Anarşist Buenaventura Durruti’nin, 1936 yılında

Aragon'un Franco güçlerinden kurtarılmasının hemen akabinde, *Toronto Star* gazetesi muhabirine verdiği kapsamlı mülakatta hatırlattığı üzere, kurtuluş zaten ancak barbarlığın, felaketin yarattığı harabeler arasında gerçekleşebilir. Gazeteci Pierre van Paasen'in, zafer kazansalar da bunun ancak bir harabeler yığını arasında gerçekleşeceği yorumuna şöyle cevap verir Durruti: "Yıkıntılardan en ufak bir korkumuz yok. Dünyayı bizler miras alacağız. Bunda en ufak bir şüphe yok. Burjuvazi tarih sahnesini terk etmeden önce kendi dünyasını yakıp yıkabilir."⁴⁷

47 "Buenaventura Durruti interview", <https://libcom.org/history/buenaventura-durruti-interview-pierre-van-paasen>

SALGIN GÜNLERİNİN GÖZETLEME VE TECRİT TOPLUMUNDA KATILIM, MUHALEFET VE KOLEKTİF EYLEM

Ayşen Uysal

İki aydan fazla süren “kısıtlı” günleri geride bıraktığımız, “yeni bir normal” ile “kontrollü sosyal hayat”tan söz edilen şu günlerde hem tecrit dönemi hem de izleyen günler açısından siyasal katılım, daha doğru bir ifadeyle siyasete ve siyasal katılım süreçlerine müdahil olma biçimleri üzerine düşünmemiz hiç olmadığı kadar elzem görünüyor. Zira bu mesele, nasıl bir siyasal sistem içinde yaşamaya devam edeceğimizi de çok yakından ilgilendiriyor.

Bu “yeni normal”, başımızın üzerinde dronların uçtuğu, akıllı telefonlarımızdan alenen izlendiğimiz, kişisel verilerimizin depolandığı, bu verilerin nerede, ne zaman ve nasıl kullanılacağını bilmediğimiz, meydanlarda, sokaklarda protesto hakkımızı kullanamadığımız, sesimizin kısıldığı, buna karşılık üzerimizdeki denetimin arttı-

- 1 Recep Tayyip Erdoğan’ın 4 Mayıs 2020 tarihindeki kabine toplantısı sonrasında yaptığı “normalleşme” adımlarına dair bilgilendirme açıklaması, <https://www.dw.com/tr/erdogan-yeni-bir-normale-döncegiz/a-53329893>
- 2 Sağlık Bakanı Fahrettin Koca’nın 6 Mayıs 2020 tarihindeki açıklaması, <https://www.youtube.com/watch?v=YVn0C716eUQ>

ğ1, üstelik de bu denetimin toplumsal meşruiyetinin bir tür “gönüllü kulluk” ile sağlandığı, denetlenme ve yasaklama taleplerinin arttığı bir “normal”.

Daha salgının ilk günlerinde şöyle bir soru aklıma takılmıştı: Şayet salgın ve tecrit (izolasyon) politikaları aylarca sürerse, parlamento kapatılırsa hem siyasal partiler hem de toplumsal muhalefet sesini nasıl duyuracak, siyasal kararlara nasıl etkide bulunacak? İzleyen birkaç gün içinde bu soruya yeni bir soru daha eklendi: Denetleme ve gözetlemenin bu denli aleni ve aşikâr olduğu bir ortamda muhalefetin muhalefet etme olanağı olabilir mi? Aslında bu soru olağan dönemlerde de göz önünde bulundurduğumuz “Devlet toplumsal hareketlere ne yapıyor, onları nasıl etkiliyor?” sorusunun salgın dönemine uyarlanmış hali: “Devletin salgın dönemindeki denetim politikaları muhalefeti nasıl etkiliyor?”

Bu sorulardan hareketle aşağıdaki satırlarda öncelikle salgın döneminde nasıl bir siyasal ve toplumsal ortam içinde olduğumuzu tasvir edeceğim. Denetim ve baskı meselesini de bu vesileyle tartışmış olacağım. Ardından, bu durumda dahi, muhalefetin sınırlı araçlarla da olsa muhalefet etmeyi sonlandırmadığını, salgının üstesinden gelmek ve sesini duyurmak için elindeki araçları duruma uyarladığını ya da yeni eylem biçimleri arayışına girdiğini göstereceğim.

Gözetleniyorum, O Halde Varım!

Salgın Günlerinde Denetleme ve Gözetleme

Bugünlerde pek çok ülkede büyük biraderler iş başında, belki de hiç olmadığı kadar gözleri üzerimizde. Şüphesiz, bireylerin, toplulukların ve mekânların gözetlenmesi Covid-19 salgınıyla karşımıza çıkan yeni bir olgu değil, çok uzun bir tarihi var. Bununla birlikte, gözetleme biçimleri ve bu konudaki tartışmalar son on yıllarda arttı

3 İçinden geçtiğimiz bu dönem belki de hiç olmadığı kadar Étienne de la Boétie’nin *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev* (çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, BFS Yayınları, İstanbul, 1987), kitabını okumanın ya da yeniden okumanın zamanı diye düşünüyorum.

ve yeni bir boyut kazandı. Bunun özellikle iki nedeni var. İlk neden, insan bedeninin bizzat bu gözetlemenin önemli bir aracı haline gelmesi. Diğer bir deyimle, bedenin siyasi stratejisinin, burada denetleme ve baskının, önemli bir nesnesi olması.⁴ Yüz ve göz tarama sistemleri, parmak izi, kamera kayıtları gibi teknolojiler insan bedenini gözetlemenin merkezine yerleştirdi. Öyle ki, Türkiye dahil çok sayıda ülkede parmak izi vermeden sağlık hizmetlerinden yararlanmanız mümkün değil. Parmak izi, yüz ve göz tarama sistemlerinin yanında, Corona virüsü salgınıyla birlikte bireylerin vücut ısılarını ölçen termal kameralar da bu tür denetimlerde ön plana çıkan araçlar haline geldi. Güney Kore’de her yere termal kameralar yerleştirildi. Çok sayıda ülke de onun izinden gitti. Türkiye’de havaalanlarına, alışveriş merkezlerine termal kameralar yerleştirildi.

Gözetleme tartışmalarının yeni bir boyut kazanmasının ikinci nedeni, tekno-totaliter denetleme sisteminden’ söz etmemizi de mümkün kılan ve destekleyen bir biçimde teknolojinin adeta gözetimin merkezi konumuna gelmesi. GPS verileri ve kamera kayıtları örneklerinde görüldüğü gibi. İçinden geçtiğimiz salgın döneminde bu araçlardan bazıları da ayrıcalıklı bir yere sahip oldu. Arayüz denetimi, yani mevcut ağlar üzerinden profil oluşturarak denetim⁵, bu araçların başında geliyor.

Çin, Singapur, Güney Kore, İsrail gibi ülkeler Covid-19’la mücadelelerinde gözetleme toplumunun bu araçlarını etkin bir biçimde kullandı. Güney Kore’de uygulanan gözetleme teknikleri daha Covid-19 salgını başlamadan, MERS-CoV salgını ertesinde, mevzuattaki yerini almıştı, yani kalıcılaştı. Benzer bir durum İsrail’de de söz

4 Bu konuda bkz. Foucault, M., *Biyopolitikanın Doğuşu: Collège de France Dersleri 1978-1979*, çev. Alican Tayla, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015; Lyon, D., *Gözetlenen Toplum: Günlük Hayatı Kontrol Etmek*, çev. Gözde Soykan, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2006; Özmalas, U., *Biyopolitika: İktidar ve Direniş. Foucault, Agamben, Hardt-Negri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

5 Berardi, F.B., “Muhtemele Hapsolmak ya da Mümkünü Keşfetmek”, *1+1 Forum*, <https://www.birartibir.org/siyaset/654-muhtemele-hapsolmak-ya-da-mumkun-kesfetmek>

6 Lyon, D., *Gözetim Çalışmaları*, çev. Ali Toprak, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2013.

konusu. Bu örnekleri göz önünde bulundurduğumuzda, Corona virüs salgını sonrasında çok sayıda ülkede gözetleme uygulamalarının özel hayatın gizliliğinin ihlali pahasına mevzuatlara girmesi muhtemel.

Çin salgınıla mücadele politikalarını çok sert tecrit ve sistematik gözetleme üzerine inşa etti. Hoparlör donanımlı dronlar, ki Fransa'da da yaygın olarak kullanıldı, yüz tanıma sistemine sahip kameralar, coğrafi bilgi sistemleri, robotlar ve kişisel verilerin dijital denetimi (sağlık uygulamaları) Çin sisteminin ön plana çıkan araçları oldu. Ülkede, hastaları ve mekânları belirlemeye yönelik konum belirleme uygulamaları (GNSS, Küresel Navigasyon Uydu Sistemi, BeiDou⁷) kullanıldı. Bu uygulamaların dronlarla teknik bağlantısı kuruldu ve mekân gözetimi toplanan bilgiler ışığında yapıldı. Ayrıca, her gün ateş ölçümü verilerinin girilmesi sayesinde renk kodlaması yapan [kırmızı (karantina), sarı (kısıtlı hareket) ve yeşil (serbest)], beyan esaslı bir sağlık uygulamasıyla milyonları takibe aldı. Kodu yeşil olup QR kodunu okutabilenler kamusal alanda (örn. metro istasyonlarına girmeden önce) bulunma hakkına sahip olabildi. Çin'de 200 kentte bu uygulama kullanıldı⁸. Dakikada 200 kişiyi izleyebilen ve ateşini ölçüp Covid-19 belirtilerini saptayabilen başka cihazlar da büyük metro istasyonlarına yerleştirildi. Kısacası, teknolojik takip sistemi Çin'de özel alan da dahil her yeri kuşatmış durumda.

Sıkı karantina tedbirleri uygulayan Çin'e karşılık Singapur'da sokağa çıkma yasağı uygulanmadı, fiziksel mesafeye dayalı gündelik yaşam devam etti. Güney Kore de karantina uygulamadı, sosyalleşmeye telkininde bulundu ve salgınla mücadelede hastalığın “dedektif gibi izini sürmek” ilkesini benimsedi⁹ ve akıllı telefonların “dedektiflik”ine başvurdu. Bu sisteme göre, bir yandan hastaların telefonları üzerinden takibi yapılıyor, diğer yandan da eğer yakınlarda

7 Çin'in kullandığı bölgesel navigasyon sistemi.

8 Chaturvedi, A., “The China Way: Use of The Technology to Combat Covid-19”, *Geospatial World*, <https://www.geospatialworld.net/article/the-sino-approach-use-of-technology-to-combat-covid-19/>, 11 Mayıs 2020.

9 “Işın Eliçin ile Dünyanın Gidişi: Covid-19 ile Küresel Savaş – Güney Kore Örneği”, <https://medyascope.tv/2020/03/16/dunyanin-gidisi-53-covid-19-ile-kuresel-savas-guney-kore-ornegi/>

virüs bulaşmış birisi varsa akıllı telefona bir uyarı mesajı geliyor. Mesaj, son 14 günde söz konusu kişinin izlediği güzergâhların bilgisini de içeriyor: şu kişilerle temas kurdu, şu mağazaya uğradı, şu restoranda yemek yedi minvalinde. Bu sisteme hücresele coğrafi konumlanma sistemi¹⁰ adı veriliyor. Mesajda her ne kadar isim verilmese de konum ve güzergâh bilgisinden hareketle, diğer mukimler hastanın kim olduğunu tespit edilebiliyor ve hedef haline getirebiliyor, öyle ki, kişinin özel hayatıyla ilgili bilgiler ortaya dökülüp saçılabilir. Böylelikle “normal olmayan”ın (virüs taşıyanın) bir tür damgalanması söz konusu.¹¹ Hastanın takibi esasına dayanan sistem böylece özel hayatı ifşa edip bireyleri hedef haline getiriyor. Hindistan gibi bazı ülkelerde ise Covid-19’a yakalanan kimselerin ellerine açıkça damga vuruluyor.¹² Bu damgada kişinin karantina süresinin başlangıç ve bitiş tarihleri bilgisi de yer alıyor. Bu durumda, kişi karantina süresi içinde dışarı çıkarsa tepkilerin ve hatta şiddetin hedefi haline gelme riskiyle karşı karşıya kalıyor.¹³ Hindistan’ın tersi sayılabilecek örnekler de var. Örneğin Singapur’da “normal olan”ın, yani hasta olmayanın etiketlenmesi söz konusu. Binalara girişte görevliler ateş ölçüyor, eğer kişinin ateşi 38 derecenin altında ise bir etiketle binaya giriş yapabiliyor.¹⁴ Bireyler ateş derecesine göre etiketleniyor ya da etiketlenmiyor. Son olarak, İsrail’de de polis virüse yakalananları tespit etmek ve toplumdan yalıtmak için insanların izini sürüyor, gözetliyor ve yer tespiti yapıyor.¹⁵ Covid-19 tüm uygulamalara gerekçe

- 10 Bilgileri belirli amaca yönelik olarak toplamaya, dijital ortamda depolamaya, güncellemeye, analiz etmeye ve görüntülemeye olanak sağlayan bir sistem.
- 11 Goffman, E., *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, çev. Ünsaldı L.; Geniş, Ş.; Ağmaslı, S.N., Heretik Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- 12 <https://www.dunyabulteni.net/asya/hindistan-yurtdisindan-gelenlerin-ellerine-damga-vurmaya-hazirlaniliyor-h462456.html>, 19 Mart 2020.
- 13 Güney Kore örneğini *Birikim Güncel*’de 1 Nisan 2020 tarihinde yayımlanan “Salgın Günlerinde Dikizleme Günlüğü” yazımda tartışmıştım, <https://www.birikimdergisi.com/guncel/10005/salgin-gunlerinde-dikizlenme-gunlugu>
- 14 <https://www.mlsaturkey.com/tr/coronavirus-singapur-ornegi-basariyi-neye-borclu/>, 19 Mart 2020.
- 15 Netanyahu, terörle mücadelede kullanılan araçların Covid-19 ile mücadelede kullanılabileceğini duyurdu, <https://t24.com.tr/haber/israil-koronavirus-e-larsi-terorle-mucadele-uygulamasindan-faydalanacak-vatandaslarin-adimlari-takip-edilecek,866501>

sundu, üstelik de halk sağlığı gibi son derece meşru kabul edilen bir gerekçe.

Peki Türkiye’de salgınla mücadelede hangi gözetleme ve denetleme teknikleri ve politikaları seferber ediliyor? İzlenen politikaların şeffaf olmadığını ve denetimden muaf olduğunu söylemekle işe başlayalım. Karantina/tecrit politikası birçok yönüyle keyfiliğe dayanıyor. Tecridin zamanı, kimleri kapsayacağı gibi esaslar bilimsel ve rasyonel kriterlere göre değil, keyfi, tesadüfi, çıkara göre biçimlenen kriterlere dayalı. Yasal zemini de yok. Zira Türkiye’de sokağa çıkma yasağı ilan edebilmenin yegâne yolu olağanüstü hal (OHAL) ilan edilmesi iken, salgın döneminde OHAL ilan etme yoluna gidilmeksizin sokağa çıkma yasağı uygulandı.¹⁶ Umum Hıfzıssıhha Kanunu genel, kentin tümünü ve herkesi kapsayan bir sokağa çıkma yasasına izin vermiyor.¹⁷ İl İdaresi Kanunu’nun bu yetkiyi tanıdığı yönündeki yorumlar ise hukuken çok tartışmalı.¹⁸ Adına “sokağa çıkma yasağı” yerine “sokağa çıkma kısıtlaması” demek de uygulamayı yasal zemine oturtmak için yeterli değil.

Türkiye’de sözünü ettiğimiz dijital denetleme ve gözetleme yöntemlerinden hangileri kullanılıyor, henüz bu konuda yeterince

16 Bkz. Venedik Komisyonu, “Sokağa Çıkma Yasaklarının Yasal Çerçevesi Hakkında Görüş Raporu”, 10-11 Haziran 2016. <http://www.ankarabarosus.org.tr/siteler/ankarabarosus/tekinakale/2017-3/13.pdf>

17 1930 tarihli ve 1593 Sayılı Umum Hıfzıssıhha Kanunu’nun 72. maddesi mahalle karantinasına olanak sağlıyor, 55.maddesi il sınırlarını kapatmaya olanak tanıyor, ancak il genelinde ya da ülkenin tamamında ya da belli sayıda ilde sokağa çıkma yasağı ilan etme yetkisi vermiyor.

18 7145 Sayılı İl idaresi Kanunu’nun 11/c (valiler) ile 32/ç (meryemler) maddelerinin düzenlediği genel ibareden sokağa çıkma yasağı ilan etme yetkisine sahip olduğu çıkarılabilir, temel haklar ancak olağanüstü hal dönemlerinde sınırlandırılabilir, mümkün görünmüyor. Kaldı ki, ilgili madde ilin tamamını kapsayan bir sokağa çıkma yasasını düzenlemiyor. İl İdaresi Kanunu’nun 11/c maddesi, “Vali, kamu düzeni veya güvenliğinin olağan hayatı durduracak veya kesintiye uğratabilecek şekilde bozulduğu ya da bozulacağına ilişkin ciddi belirtilerin bulunduğu hallerde 15 günü geçmemek üzere ildeki belirli yerlere girişi ve çıkışı kamu düzeni ya da kamu güvenliğini bozabileceği şüphesi bulunan kişiler için sınırlandırabilir; belli yerlerde veya saatlerde kişilerin dolaşmalarını, toplanmalarını, araçların seyirlerini düzenleyebilir veya kısıtlayabilir ve ruhsatlı da olsa her çeşit silah ve mermimin taşınmasını ve naklini yasaklayabilir” demektedir.

bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte, çeşitli yerlere yerleştirilen termal kameralar olduğunu biliyoruz. Denetimin görünür biçimleri şimdilik daha fazla uygulanıyor. Devriye gezen araçlardan ve camilerin minarelerinden “evde kal” çağrıları yapılıyor. Diğer yandan, bekçilerin ve polislerin caddelerde devriye gezmeleri sıklaştı, polislerin araç denetimleri de giderek arttı. Seyahat kısıtlamaları getirildi, her kente giriş çıkışlarda kontrol noktaları oluşturuldu. Seyahat bazı kentler için izne bağlandı. Temmuz 2016’da ilan edilen OHAL süresince sadece devlet memurlarının yurtdışı seyahatlerinde, yurtdışına çıkışlarında sakınca bulunmadığını gösteren ve kurumlarınca düzenlenen bir belge ibraz etmeleri zorunluydu. Buna karşılık salgın döneminde ise, valilikler ve kaymakamlıklar bu tür bir belgeyi belirli kentlerde yaşayanlar için, mücbir sebeple ve yurtiçi seyahatle sınırlı olmak kaydıyla düzenleme yetkisine sahipti. Salgın döneminde sadece bu belgeyi elinde bulunduranlar seyahat edebildi.

Peki, “her şey gözlemlenmeli, görülmeli ve aktarılmalı” şiarıyla hareket edilen ve hastaların adeta suçlu muamelesi gördüğü böyle bir salgın ortamında iktidarlar sınırsız mı? İktidarları denetleme ve sınırlama şansımız yok mu? Bir yandan baskı, denetim ve otoriterleşme artarken, diğer yandan da bildiğimiz, deneyimlediğimiz, alıştığımız muhalefet yöntemleri elimizden bir bir kayarken karşıtlığımızı göstermek ve siyasal iktidarları sınırlamak için bir şeyler yapılabilir mi?

Salgın Geleneksel Siyasete Ne Yaptı?

Seçimler, Parlamentolar, Siyasal Partiler ve Karar Alma Süreçleri

Salgın bize bu süreçte hem ülkeler hem de siyasal partiler (hem de demokratik kitle örgütleri) düzeyinde kararların merkezî düzeyde alınmaya başlandığını gösterdi. Hatta merkezin ölçeği de çok küçüldü, kararlar bir ya da birkaç kişi tarafından alınıyor. Salgının başından itibaren, özellikle de tecritle birlikte, demokratik mekanizmaların bir bir devre dışı kaldığı bir süreç yaşandı ve yaşanmaya devam ediyor.

Salgın en başta seçimleri etkiledi. Seçimler ya iptal edildi ya da

ertelendi. Fransa'da 22 Mart 2020 tarihinde yapılması gereken yerel seçimlerin ikinci turu yapılamadı. Seçimlerin ikinci turu ancak 28 Haziran 2020'de yapılabildi. Corona virüsüyle mücadele kapsamında bazı ülkelerde parlamentolar da tatil edildi. Parlamentolar kapatılınca da bu ülkeler kararnamelerle (Macaristan) ve yönetmeliklerle (Türkiye) yönetilmeye başlandı. Macaristan, İsrail ve Türkiye bu ülkeler arasında. Örneğin Macaristan'da 11 Mart'ta, 15 gün süreyle ilan edilen "tehlike durumu" daha sonra çıkarılan bir yasayla sınırsız bir süre için (belirsiz bir zamana kadar) uzatıldı. "Tehlike durumu" rejimi, kararname ile yönetme ve mevcut düzenlemeleri yürürlükten kaldırma gibi olağanüstü yetkiler sunuyor ("parlamentonun intiharı"¹⁹). Türkiye'de ise durum demokrasi açısından daha da vahim, zira salgın döneminde iktidar ülkeyi kararnamelerle değil, genelgelerle yönetti. Hem Macaristan'daki ve Türkiye'deki durum hem de diğer birtakım örnekler tüm dünyada "otoriter ateşin yükselişi"nden²⁰ söz edilmesine neden oldu. Böylece salgın, siyasal düşünceler tarihinin en kadim meselelerinden olan siyasal iktidarın sınırlandırılmasında önemli bir delik açtı, sınırsız iktidarlara daha bir mümkün kıldı.

Kaldı ki, salgın döneminde meclislerin tatil edilmesi ulusal parlamentolarla da sınırlı değil, belediye meclisleri de aynı akıbetten mustarip. Türkiye'de belediye meclis toplantıları haziran ayının sonuna kadar iptal edildi.²¹ Böylece belediye meclisleri üç ay süreyle toplanamadı.

Siyasal partilerde parti içi demokrasi zaten pek işletilmezken, salgınla birlikte şekilsel pratikler, göstermelik seçimler bile yapılamadı. Parti kongreleri (ve diğer örgütlerin genel kurulları) iptal edil-

19 Fabiani, J.L., "G.M. Tamas : En Hongrie, la seule source de la loi est désormais Orban lui-même", *AOC*, 18 Nisan 2020, <https://aoc.media/entretien/2020/04/17/g-m-tamas-en-hongrie-la-seule-source-de-la-loi-est-desormais-orban-lui-meme/>

20 *Médiapart*, 30 Mart 2020.

21 2019/5 Sayılı Cumhurbaşkanlığı genelgesi ile vali ve kaymakamlara, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu hükümleri gereği, büyükşehir, il, ilçe, belde belediyeleri ve mahalli idare birlikleri meclisleri ile il genel meclislerinin nisan, mayıs ve haziran ayı toplantılarının ertelenmesi yönünde karar alması gereği bildirilmektedir.

di. Cumhuriyet Halk Partisi Şubat ayındaki kurultayını önce belirsiz bir tarihe erteledi, daha sonra da 25-26 Temmuz 2020 tarihlerinde gerçekleştirdi. Tıpkı ülke yönetimlerinde olduğu gibi, parti yönetimlerine güç ve yetki bakımından gün doğdu. Salgın parti yönetimlerine uzun ömürler bahsetti, üstelik de bizzat kendilerinin almadıkları kararlarla, yani çıkarılan genelgelerle.

Sözün özü, salgın geleneksel siyaseti sekteye uğrattı ve antideokratik uygulamaları besledi. Yeni durumlara uyum sağlama konusunda görece esnekliğe sahip toplumsal muhalefete kıyasla siyasal partiler salgın karşısında daha kötü bir sınav verdi. Partiler repertuvarlarını yeni duruma uyarlamada hızlı ve etkili hareket edemedi, adeta paralize oldu.

Toplumsal Bir Mesele Olarak Salgının Üstesinden Gelme Yolları ve Kolektif Eylemler

İnsan, toplumsal meseleler ve zorluklar karşısında sorunların üstesinden gelmenin yollarını arayan bir varlık. Bu düşünceden hareketle Albert O. Hirschman bize toplumsal sorunların inşası ve onarılması yollarından, yani başımıza geleni anlamlandırma ve üstesinden gelme biçimlerinden bahseder.²² Hirschman bu yolları üç kategoride toplar: sadakat (*loyalty*), beyan/ifade etme (*voice*) ve çıkış (*exit*). Yakın dönemlerde bazı yazarlar ise teoriyi geliştirerek mevcut kategorilere iki yeni kategori daha ekledi: ihmal, mesafe koyma (*neglect*) ve yerme (*cynicism*).²³ Bir toplumsal mesele olarak salgını ele aldığımızda, biz de bireylerin (pekâlâ örgütlerin de) önünde, salgın ve salgınla mücadelede uygulanan yöntemler karşısında bu seçeneklerin bulunduğu ön kabulünden hareket edebiliriz. Bireyler, iktidarın uygulamalarına harfiyen uyup “geçecek bunlar” diyebilirler (*loyalty*, kalmak ve sessizce acı çekmek, pasif-yapıcı), hükümetin uygu-

22 Hirschman, A.O., *Défection et prise de parole*, Fayard, Paris, 1995.

23 Grima F.; Glaymann, D., “Une analyse renouvelée du model exit, voice, loyalty, neglect: apport d’une approche longitudinale et conceptuellement élargie”, *Revue Management*, 2012, Cilt 15, Sayı 1, s. 1-41.

ladığı “sürü bağışıklığı” sistemine karşı kampanya başlatabilirler, salgın ve tecridin üstesinden gelmek için mizaha, sanata başvurabilirler, gürültü/ses çıkarma eylemleri düzenleyebilirler, bu politikalara ayak direyebilirler (*voice*, aktif-yapıcı), tecridin uygulandığı kentleri ve bölgeleri terk edebilirler, intihar edebilirler (*exit*, bırakmak, gitmek, aktif-yıkıcı), kamusal alanda maskeleri çenelerine takılı dolaşabilirler, sosyal mesafe kurallarına uymayabilirler (*neglect*, pasif-yıkıcı), açık eleştiri yapmanın bedelinden çekinip karnından konuşarak iktidar politikaları hakkında söylenip durabilirler (*cynicism*, pasif-yıkıcı). Bu satırlar, salgın ve salgınla mücadeleyi anlamlandırmak ve üstesinden gelmek için bireylerin (ve aslında örgütlerin de) geliştirebileceği bu yolların tümünü tartışmak yerine, aktif-yapıcı ve somut tutum/davranış olarak kabul edilen *voice*’a yer veriyor. Özelde de salgın dönemindeki protestocu ve dayanışmacı nitelikteki bireysel ve kolektif eylemleri, yani salgın döneminin eylem repertuvarını ele alıyor.

Salgın koşullarına uyarlanan repertuar

Eylem repertuvarı bir grubun taleplerini dış dünyaya anlatmak için kullandığı anlamlar ve araçlar setidir. Repertuar durağan ve aynı eylem biçimlerinin tekrar edildiği kapalı bir liste değildir, aksine, karşıtlar arasındaki karşılıklı değişimlerin ve doğaçlamanın ikili etkisiyle *sürekli yeniden üretilen ve yeniden tanımlanan* performanslar olarak düşünülmelidir.²⁴ Bu çerçeveden hareketle ve salgın döneminde dış dünyayla kurduğumuz bağlantı olarak düşünülebilecek eylem repertuvarını inceleyebilmek için, mevcut araştırmaların ortaya koyduğu iki temel tespiti hatırlamamız gerek. Bunlardan ilki, en ağır koşullarda, baskı/kısıtlama dönemlerinde ve otoriter sistemlerde dahi toplumsal muhalefetin sıfırlanmadığı²⁵, buna karşılık biçim de-

24 Jasper, J., *Protesto*, çev. Aslı Önal, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.

25 Bayat, A., *Siyaset Olarak Hayat. Sıradan İnsanlar Ortadoğu’yu Nasıl Değiştiriyor?*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2015; M.L. Geoffray, *Comester à Cuba*, Dalloz, 2012; Scott, J., *Tabakkim ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar*, çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

ğıştirdiği²⁶; ikincisi de, eylem repertuvarının sadece eylemcilerin seçimlerine göre biçimlenmediği, dış faktörlere (salgın, karantina, sosyal mesafe, devlet, medya, vs.) göre de belirlendiği, tüm bu etmenlerin kesişme noktasında yer aldığı tespittir. Eylemler hiçbir zaman sonlanmadığına göre, o halde salgın koşulları ve bu koşullarda artan otoriterlik eylem repertuvarını nasıl biçimlendirdi?

Salgının ilk günlerinde sorduğumuz en temel sorulardan biri, salgının protestoyu sanal aleme mi hapsettiği idi.²⁷ Zira, bu günlerde kolektif eylemlerin ve protestonun tecrit ve karantina uygulamaları nedeniyle tamamen sanal dünyaya hapsolacağı düşünülüyordu.²⁸ Fiziken bir araya gelmeden kolektif olmanın²⁹ yollarını aramak elzem hale gelmişti, ki sanal birliktelikler bunun en fazla deneyimlenen biçimlerinden biriydi. Oysa daha salgın başlamadan önce, muhalefeti sanal âlemle sınırlayanlara yönelik ciddi eleştiriler söz konusuydu ve kamusal alandaki kolektif eylemlere katılmayıp sosyal medya üzerinden muhalifliklerini gösterenlere yönelik “klavye silahşörlüğü yapmak” sözü bu eleştirilerin somutlaşmış ifadesiydi. Yeni koşullarda bu eleştiriler –şimdilik– bir kenara bırakıldı ve sanal dünyada yeni kolektifler inşa edilme arayışı başladı. Sanal ortamdaki eylem repertuvarının bazı araçlarına toplumlar çok aşinaydı. İnternet üzerinden örgütlenen imza kampanyaları gibi. Bu süreçte örneğin Macaristan’da, “tehlike durumunun” süresiz uzatılmasına olanak tanıyan

26 Uysal, A., “Otoriter Sistemlerde Protesto ve Eylem Repertuarı”, ESHİD, “Toplantı ve Gösteri Hakkı İzleme Raporu”, 2017, s. 58-64; M. Arrigoni, “Se mobiliser en situation autoritaire. Une comparaison des contestations théâtrales argentine et chilienne (1973-1990)”, M.O. Dabene danışmanlığında yapılan tez, Institut d’études politiques de Paris, 8 Kasım 2013.

27 Uysal, A., “Bildığımız Toplumsal Muhalefetin Sonu mu?”, *Gazete Duvar*, 16 Mart 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2020/03/16/bildigimiz-toplumsal-muhalefetin-sonu-mu/>

28 <https://medyascope.tv/2020/04/17/salgindan-sonra-2-aysen-uyasal-herkes-evine-kapandi-ama-dunya-tarihi-bize-insanlarin-en-baskici-donemlerde-bile-seslerini-duyura-bildigini-ogretti/>, 17 Nisan 2020.

29 Ayşen Uysal ile söyleşi (Alphan Telek’in sorularıyla), *Medyascope özel yayını*, 19 Mart 2020, <https://medyascope.tv/2020/03/19/salgın-toplumsal-muhalefetin-sonu-mu-ay-sen-uyasal-normalde-iktidarların-topluma-kabul-ettiremeyeceği-onlemlerin-toplum-tarafından-istendiği-bir-donemden-geciyoruz/>.

yasaya karşı imza kampanyası düzenlendi, yüz bin imza toplandı. İmza kampanyasının yanı sıra, kamusal alandaki toplantılar salgınla birlikte yasaklandığından, ülke çapında birkaç bin kişi de internet eylemi yaptı.³⁰ Sanal ortamdaki eylemlerin bir kısmı ise, tarih sahnesinde ilk yer alışları olmasa da daha az aşına olunan, gerçek dünyadaki eylemlerin sanal dünyaya uyarlanmış biçimleriydi. Hologram protestoları gibi. Hologram gösterileri salgın döneminde icat edilmedi. Madrid’de 2015 yılının Nisan ayında ifade özgürlüğünü sınırlayan yasaya karşı da düzenlenmişti.³¹ Salgın döneminde ise bu “protesto sanatı” yeniden gündeme geldi. Örneğin nisan ayında çevre örgütleri iklim krizine dikkat çekmek için Brüksel’de “hologram yürüyüşü” düzenledi.

Kolektif eylemin tamamıyla sanala hapsolmadığını anlamak için çok fazla zaman geçmesi gerekmedi. Aslında salgının ve karantina/tecrit önlemlerinin zirve yaptığı dönemlerde bile “gerçek/bildiğimiz” kolektif eylemler sonlanmamıştı. Daha salgın dönemi devam ederken meydanlarda mesafeli eylemler düzenlenmeye başlandı. Balkon (özel alandan kamusal alana açılan mekân olarak) eylemleri ve fiziksel mesafe tesis edilerek yapılan meydan eylemleri (İsrail, Yunanistan), hastane bahçelerinde yapılan eylemler³², araç konvoyları (ABD), genel grevler protestonun kolaylıkla sanal âleme sıkıştırılamayacağını gösterdi. Bu dönemde bazı eylemler de fiziksel mesafe koşulu hiçe sayılarak yapıldı. Örneğin Bangladeş’te yaklaşık 25 bin kişinin Corona virüsüne karşı *şifa duası eylemi* bu türdendi.³³

Buna karşılık Türkiye’de ise kurumsal örgütlerin düzenlediği “mesafeli” eylemler polis şiddetine maruz kaldı. 1 Mayıs’ta DİSK’in Taksim’e çelenk koyma eylemi³⁴, Dev-Sağlık-İş ve SES (Sağlık Emek-

30 “G.M. Tamas: En Hongrie, la seule source de la loi est désormais Orban lui-même”.

31 <https://www.youtube.com/watch?v=dvoutHP1tAQ>

32 <https://ses.org.tr/2020/04/covid-19-salgin-surecinde-saglik-emekcilerinin-farkli-ulkelerdeki-mucadele-ve-eylemleri/>

33 <https://yesilgazete.org/blog/2020/03/19/bangladeste-binlerce-kisi-virus-duasi-icin-toplandi/>

34 <http://bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/223674-taksim-e-cikmak-isteyen-disk-e-polis-mudabalesi>

çileri Sendikası)'in hastane eylemleri³⁵, vs. bazı ülkelerde “mesafeli” eylemler düzenlemenin o kadar da kolay olmadığını ortaya koydu.

Bu dönemin özgün eylemlerinden biri de, ABD’de, Almanya’da, vs. Corona virüsü kısıtlamalarının kaldırılmasını talep edenlerin nisan ayının ortalarından itibaren düzenlediği ve halen devam eden protesto gösterileriydi. ABD’de başkan D. Trump da eylemlere destek verince, Cumhuriyetçi eyaletlerde başlayan eylemler Demokratların yönetimindeki eyaletlere genişledi. Bu eyaletlerdeki “evde kal” çağrılarına tepki gösteren protestocuların temel talebi işlerine geri dönmek.³⁶ Böylece, Trump normale dönüş politikalarına sokaktan destek bulmuş oldu. Brezilya devlet başkanı J. Bolsonaro ise karantinanın kaldırılması talebiyle düzenlenen eylemlere bizzat katıldı³⁷. Türkiye’de de oldukça aşına olduğumuz, iktidarların destek verdiği (ya da Almanya örneğinde olduğu gibi, iktidar desteği olmaksızın) ya da bizzat çağrıda bulunduğu bu tür eylemler³⁸, salgın döneminde sağ siyasetin gösterileri olarak karşımıza çıktı.

Bir Arayış Olarak Eylem

Protesto, direniş ve eylem bir arayışa tanıklık eder, bu nedenle yaratıcıdır. Mevcut koşullar bu arayışı biçimlendirir. Salgın ve tecrit koşulları eylem repertuarının yaratıcı ve koşullara uyarlamacı yönünü bir kez daha apaçık ortaya koydu. Bu arayış sırasında kendini ifade etmek isteyen insanlar balkonu eylem mekânı olarak yeniden keşfetti. Yeniden, zira balkonun da siyasal bir tarihi var.” Salgın sürecinde İtal-

35 <https://medyascope.tv/2020/03/31/ankarada-saglik-calisanlarinin-eylemine-polis-muhalelesi-bes-saglik-calisan-gozaltinda/>

36 <https://www.haberturk.com/trump-destek-verdi-abd-de-koronavirus-karantinasina-karsi-eylemler-suruyor-haberler-2651583>

37 <https://t24.com.tr/haber/brezilya-devlet-baskani-bolsonaro-koronavirus-onlemlerine-tepli-protestosuna-katildi,873786>

38 Uysal, A., *Sokakta Siyaset: Türkiye’de Protesto Eylemleri, Protestocular ve Polis*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

39 Lamant, L., “Balkonun Siyasal Tarihi”, *Medyascope*, çev. Uysal, A., Malak Uysal, İ., 1 Nisan 2020, <https://medyascope.tv/2020/04/01/ludovic-lamant-balkonun-siyasal-tarihi/>

ya ve İspanya'da başlayan ve Türkiye dahil pek çok ülkeye yayılan, balkondan, pencereden, çatıdan alkış tutma, müzik yayını, film gösterimi, tencere tava çalma ve ışık söndürme eylemleri sağlık çalışanları ile dayanışma sergilemek kadar, karantina ve tecridin üstesinden gelme anlamına da geliyordu. "Buradayım, sen de burada mısın?" diyerek hem yalnızlığın üstesinden gelme hem de komşusunun sağ salım yanı başında olduğunu bilme ve gerektiğinde dayanışma sergileme amacını taşıyordu. Fransa'da "balkon festivali" de çifte amaç güdüyordu: bir yandan birkaç dakika boyunca sağlık emekçilerine teşekkür etme (alkış eylemi), diğer yandan da, önceleyen yarım saatte balkonlarda buluşup sesler çıkararak yalnızlığın/tecridin üstesinden gelme.⁴⁰

Bu dönemde sadece itirazcı eylemler görülmedi, dayanışmacı repertuvar da ön plana çıktı. Sözünü ettiğimiz alkış eylemlerinin yanında, dayanışma ağlarının inşasının, bireysel (yaşlı ve hastaların ihtiyaçlarını karşılama, bireysel yardımlar, vs.) ve kolektif (askıda market, askıda fatura uygulamaları, yardım paketleri, hasat dayanışması, vs.) dayanışma biçimlerinin bu dönemin eylem repertuarı içinde önemli bir payı var. Örneğin, Çin'de halk dayanışma ağları kuruldu. Wuhan kentinde, öteden beri güçlü olan çevre aktivizmi ağları dayanışma ağlarına dönüştü. Böylece çıkma kısıtı olmayanlar, gençler, özel aracı olanlar, vs. yemek götürüp getirme, sağlık çalışanlarını hastanelere taşıma gibi hizmetleri yerine getirmek için ağlar üzerinden örgütlendiler.⁴¹ Türkiye'de gönüllü kolektifler yardım kolilerinin alım ve dağıtımını örgütledi⁴², askıda market, askıda fatura uygulamaları mali olanakları olanları seferber etti. İspanya'da sokaklara ihtiyaç sepetleri yerleştirildi. Tüm bu örnekler, itirazcı eylemler (direnişler, protestolar) kadar itirazcı olmayan, dayanışma sergileyen

40 https://www.francetvinfo.fr/culture/musique/confinement-la-fete-aux-balconshommage-en-musique-aux-soignants-donne-rendez-vous-a-tous-vendredi-a-20h_3874785.html

41 Ceren Ergenç ile söyleşi, *BBC*, 26 Mart 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52052919>

42 İzmir Dayanışma Gönüllüleri bu konudaki en etkili örgütlenmelerden biri olarak bu dönemde kuruldu. http://www.egedesonsoz.com/haber/izmir-dayanisma-gonulluleri-nden-koronavirus-cagrisi/1031554?fbclid=IwAR0rk1hFH5BH9vuznR4sPmVZpz_MtzHjEdow2B8BZwb0Ej6OD8BmPVCWew

eylemler üzerine daha fazla düşünmemiz gerektiğini bize hatırlattı.

Bitirirken...

Birçok ülkede eylemcileri hazırlıksız, hatta meydanlarda yakalayan Covid-19 salgını, protestonun geleceğini, kolektifin ne olduğunu ve eylem repertuvarını, ama aynı zamanda olağanüstü dönemleri, baskıyı, denetimi ve sınırlılıkları yeniden düşünmemizi sağladı. İnsanlık tarihinin çok kereler gösterdiği üzere, baskının, denetimin ve sınırlı koşulların ne kolektif eylemi ne de protestoyu ortadan kaldırmadığını bir kez daha gösterdi. Protestonun yaratıcılığını, eylem repertuvarının mevcut durumlara uyarlanma kapasitesini ortaya koydu. Sesini duyurmak, kendini ifade etmek, itiraz etmek ya da dayanışma sergilemek isteyen insanlar kadar, devletlerin de denetim politikalarını yeni durumlara uyarladığını apaçık gözler önüne serdi. Türkiye örneğinde olduğu gibi, bir taraftan balkonlar eylem alanına dönerken, diğer yandan bazı iktidarlar da “gasp, anlamsızlaştırma ve içini boşaltma” politikalarıyla balkon siyasetinin içini boşalttı. En nihayetinde, balkonun muhaliflere sunduğu siyasal imkân iktidarın ve karşıt eylemcilerin balkonu gasbına kaddı!⁴³ Eylemlerin bir ölçü-

Fotoğraf: Hélène Combes. İspanya'nın Sevilla kentinde ağaca yerleştirilen bir ihtiyaç sepeti.

43 Uysal, A., “Salgın Döneminin Eylem Repertuvarına Dair Yanılsamalar”, *Birikim Güncel*, 7 Mayıs 2020, <https://www.birikimdergisi.com/guncel/10083/salgin-donemin-eylem-repertuvarina-dair-yanilsamalar>

de sanal ortama taşındığı bir ortamda, kontrolü elden bırakmak istemeyen iktidarlar “sosyal medya gözüaltıları”nı artırdı.⁴⁴ Ancak yine de bu esnek örgütlenmeler, kurumsallaşmış örgütlenmeler kadar devlet baskısından payını almadı. Türkiye’de kurumsal örgütler (sendikalar, meslek odaları, vs.) her adımlarında devlet şiddetine maruz kaldılar. Bu dönem adeta, otoriter sistemlere dair bir bulguyu, olağanüstü dönemler/kriz dönemleri için de teyit etti: Hareket marjlarının daraldığı dönemlerde protesto daha az örgütlü ve örtük bir biçim alır. Her zaman örtük eylemler söz konusu olmasa da, salgın dönemi Türkiye’si ancak daha az örgütlü ya da örgütsüz olana kısmi bir alan tanıdı, örgütlü olanın hareket marjlarını ise neredeyse sıfırladı.

Tüm bu veriler bize ayrıca kolektif eylemin ve protestonun, zaman, mekân ve siyasal iktidarlara girdiği kesintisiz etkileşiminin boyutlarını, yoğunluğunu, ama aynı zamanda bu etkileşimin biçimlendirdiği eylem repertuarını resmediyor. Salgın koşullarında ortaya çıkan bu resim ise, zorlu koşullarda dahi umutsuzluğa kapılmak için henüz erken olduğunu söylüyor.

44 Türkiye’de İçişleri Bakanı S. Soylu, gözetim altındaki 1.748 hesabın kullanıcısının yüzde 65’inin terör örgütleriyle bağlantılı olduğunu açıklarken, Macaristan’da çıkan bir yasayla, salgınla mücadeleyi etkisizleştirecek yalan haberleri yayanlara beş yıla kadar hapis cezası getirildi.

MAKİNELER DURDU, YAŞAM DEVAM EDİYOR

Pandemi Günlerinde Kadınlar
Yaşamı Yeniden Üretiyor

Melda Yaman

Giriş

Vashti diğer tüm kadınlarla erkekler gibi yerin altında, tek kişilik, “arı peteğini andıran altıgen biçimli küçük odasında” yaşıyordu. Az önce epeydir haber almadığı oğlu Kuno’yla konuştu. Kuno’yu doğurduğu, sonra umumi kreşe bıraktığı günü anımsadı. Herkes gibi Kuno’yu da kreş büyötmüştü, zira annelerin görevi doğumla son bulurdu. Sonra ekrana döndü tekrar, “Avustralya dönemi müziği” üzerine on dakikalık bir konferans verdi. Ardından Vashti ile dinleyicilerin birçoğu denizle ilgili bir başka konferans dinlediler. “Hantal toplantı sisteminden çoktan vazgeçilmişti”. Daha sonra Vashti yemek yedi, birçok arkadaşıyla konuştu, banyo yaptı, tekrar arkadaşlarıyla konuştu, sonra yatağını istedi ve uyudu. Aylardır odasından hiç çıkmamış, hiç kimseyle yüz yüze görüşmemişti.

E.M. Forster, 1909’da yayımlanan “Makine Duruyor” adlı dystopyasında Vashti’nin, yukarıda sıradan bir gününü özetlediğim dünyasını anlatıyor.¹ Bu dünyada insanlar doğadan kopuk, birbirle-

1 Forster, E.M., “Makine Duruyor”, *Cennet Dolmuşu: Toplu Öyküler I*, çev. Roza Hakmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 123-163.

rinden yalıtık bir yaşam sürüyorlar. Tüm gereksinimleri “Makine” karşılıyor. “Makine”ye bağlı bir düğmeye basınca yemek geliyor, bir başka düğmeye basınca giysiler hazırlanıyor, bir diğerine basınca yatak açılıyor, bir düğme müzik açıyor, bir başkası küveti hazırlıyor. Makine sadece beslenme barınma gibi temel ihtiyaçları karşılamakla kalmıyor, ihtiyaç olduğunda sağlık muayenesi bile yapıyor. İnsanlar mecbur kalmadıkça yüz yüze görüşmüyorlar; birbirleriyle makine aracılığıyla sesli ve görüntülü iletişim kuruyorlar. Edebiyat, bilim gibi düğmeler var. Tüm hayat tek bir odada, bütün buluşmalar bir tür *online* ortamda gerçekleşiyor. Her şey insanlara geliyor, insanlar o şeylere gitmiyor.

Bütün kadınlarla erkekler tüm bu olanaklara sahip; ne sınıfsal ne de cinsiyete dayalı bir eşitsizlik bulunuyor.

Evde Kalmak

Biz de şu günlerde Vashti’ninkine benzer yalıtık hayatlar sürüyoruz. Pek çoğumuz evdeyiz; diğer insanlarla aramıza koyduğumuz fiziksel mesafeyi² muhafaza etmeye çalışarak yaşamımızı sürdürüyoruz. Arkadaşlarımızla bir araya gelemiyor, sevdiklerimizle kucaklaşıyoruz.

Biz de bu dönemde Vashti gibi tüm etkinliklerimizi evde yürütüyoruz. Sinema salonları kapatıldı; film festivalleri, spor müsabakaları iptal edildi; kongreler ertelendi. Salon etkinlikleri gibi sokaklar da yasaklandı. Bu sene 1 Mayıs’ı da meydanlara çıkamadan, pencere-lerde, balkonlarda kutladık.

Evde bir başımızayız ama bir yanıyla da kalabalık bir yaşam sürüyoruz. Teknolojinin geldiği aşama, bizlere daha önceki salgınlarda

2 “Aramıza koymamız gereken mesafe mekânsaldır, fizikseldir, asla toplumsal değildir, tam tersine toplumsal olarak ... yaklaşmak, kolektif bir zihniyet, tutum ve davranış değişikliği için birbirimizi güçlendirmek zorundayız”, Göregenli, M., “Salgından Önce de Eşit Değildik, Salgında da Eşit Değiliz”, *Evransel*, 26.03.2020, <https://tinyurl.com/y7atmfpk>.

tahayyül bile edilemeyecek denli ileri bir toplumsallığın kapılarını aralıyor; teknoloji, tıpkı Vashti'nin dünyasındaki gibi, "insan ilişkilerini bazı bakımlardan çok gelişt[iriyor]" (s. 124). Küçük ekranlarımızda koskoca dünyanın farklı coğrafyalarında geziniyor, farklı halkların farklı deneyimlerine tanıklık edebiliyoruz. Zaman zaman ekranda müzik eşliğinde çilingir sofraları kuruyor, dostlarımızla online sohbetlere dalıyoruz. Yüzlerce dinleyicinin katılımıyla online eğitimler, konferanslar, söyleşiler, seminerler, atölye çalışmaları düzenliyoruz. Benzer eğilimlerin pandemi sonrasında da süreceğini tahmin etmek güç değil.

Teknolojinin sağladığı olanaklar, dünyanın sanatsal ve kültürel birikiminin önemli bir kısmının kamusal erişime açılmasıyla bizi dünya zenginlikleriyle buluşturuyor. Böylece pek çok yapıt, çok sayıda etkinlik belki de ilk defa bu denli geniş bir kitleye bedelsizce ulaştırılmış oluyor. Yüzlerce kitaba, dergiye kolaylıkla erişebiliyoruz; online konserlere katılıyor, online sergiler, müzeler geziyoruz. Pek çoğumuz belki de hayatımızda ilk defa Berlin Filarmoni'yi dinleyebildik, Kuğu Gölü'nü Bolşoy Balesi'nden izleyebildik. Velhasıl dünyamız Vashti'nin dünyasına giderek daha fazla benziyor; biz bu hizmetlere gidemesek de onlar bize geliyor.

Yaşam Eve Ne Kadar Sığıyor?

Ne var ki yaşamımız Vashti'nin yaşamından esaslı bir biçimde farklılaşıyor. Kimimiz günlerdir işe, ofise, fabrikaya, okula gidemiyor. Ama kimimiz çalışmaya devam etmek, ücretli işini sürdürmek zorunda; her sabah mesai saatinde işyerinde olmak için evden çıkıyor, toplu taşımaya biniyor, muhtemelen sağlıksız koşullarda çalışmak zorunda kalıyor. Kimimiz daha şanslı; işini ev içinde sürdürebiliyor, koşullar elverdiğince evden çalışıyor. Kimimizse evde tüm gün mesai yapıyor; yemek, bulaşık, temizlik, çocuklar derken gün bitiyor. Bir kısmımız ücretli izin alabildik. Pek çoğumuz içinse ücretli izin almak olanaklı değil; tezgâhı, dükkânı kapadık; evdeyiz. Kimimizse işten atıldık; pandeminin yanı sıra bir de işsizlikle, yoksullukla mücadele ediyoruz; koşullar öyle ağır

ki her şeye rağmen bir iş bulur bulmaz dışarıda çalışmaya hazırız, bekliyoruz.

Diğer bir deyişle, hepimiz evde kalamıyoruz; gelgelelim “evde kalmak” evde kalanlarımız için de farklı farklı anlamlar taşıyor. Evde kalmak kimimiz için işsizlik, yoksulluk demek; kimimiz içinse artan iş yükü. Evde kalmak, pek çok kadın içinse ciddi bir şiddet tehdidi anlamına geliyor. Pandemi günlerinde kadınlara yönelik erkek şiddetinin arttığı, gerek güvenlik gerek sağlık gerekse de ekonomiyle ilgili kaygıların şiddeti daha da körüklediği görülüyor.³ Eve kapanıp kalmak, kadınların şiddetten korunmasını, dışarıdan destek almasını da güçleştiriyor.

* * *

Bu farklılaşmanın maddi temeli, bir yandan sınıfsal (kapitalist) bir yandan da cinsiyete dayalı (ataerkil) eşitsizliklere dayanıyor. Dünyamızın bu eşitsizliklerle kuşatılmış olması, hangi emek ilişkisinde yer alacağımızı, toplumsal görevlerin hangilerini “üstleneceğimizi”, dışarıda mı içeride mi olacağımızı belirliyor. Bu nedenle, tıpkı pandemi öncesi dönem gibi, pandemi sürecini de eşitsiz bir biçimde yaşıyoruz; haliyle pandemiden de eşitsizce etkileniyoruz.

Eşitlikçi eğilimler bile, toplumsal eşitliksizliklerden dolayım-lararak hayat buluyor; zira online etkinliklere katılmak hem internet erişimini hem de serbest zamanı gerektiriyor. Dolayısıyla bir yandan sınıfsal/sınıf içi farklılaşmalarla, bir yandan da cinsiyete bağlı eşitsiz-

3 BM raporuna göre son 12 ay içinde dünya genelinde 15-49 yaş arası 243 milyon kadın ve kız çocuğu hem cinsel hem de fiziksel şiddete maruz kalmış. BM Kadın Komisyonu, “Covid-19 and Ending Violence Against Women and Girls”, 06.04.2020, <https://tinyurl.com/vmancdf>. Türkiye’de 28 kentten 1873 kadınla gerçekleştirilen bir araştırma bu gerçeği çarpıcı bir biçimde yansıtıyor. Pandemi öncesinde şiddete maruz kaldığını söyleyenler katılımcıların yüzde 15,2’si iken, pandemi sürecinde şiddet görenlerin oranı yüzde 43’e varıyor. Diğer bir deyişle, pandemi döneminde şiddet gören kadın sayısı yaklaşık üç katına çıkıyor. Sosyo Politik Saha Araştırma Merkezi, “Kadının Etkilenimi ile Kadın ve Çocuğa Yönelik Şiddete İlişkin Türkiye Araştırma Raporu”, Nisan 2020, <https://tinyurl.com/yaqz3ty9>.

liklerle sarmalanmış durumda. Bugün gelişkin bir mobil ve internet ağına sahibiz ama tüm dünya genelinde yüz binlerce kadın ne internet ne de mobil telefon kullanıyor.⁴ Hindistan'da, örneğin, kadınların yarıdan fazlası mobil telefonların varlığından bile habersiz yaşıyor. Bu teknolojileri kullananların epeyce bir bölümüyse bu etkinliklerin çoğuna zaman ayıramayacak denli meşgul. Covid koğuşunda çalışan bir hemşire online bir konferansı dinlemeye vakit bulabiliyor mudur dersiniz? Yahut her gün, gün boyu market kasasında ödemeleri alan bir genç kadın online gösterileri izleyebiliyor mudur? Ya kalabalıklaştıran yoksullaşan hanelerde iş yükü katmerlenen kadınlar; kaçtı bu online etkinliklerden haberdardır acaba?⁵ Demek ki Vashti zamanını okumayla, konferans vermekle, konferans dinlemekle, binlerce arkadaşıyla sohbet etmekle geçirirken, yaşam mücadelesi çoğumuza böylesi bir serbest zaman bırakmıyor.

* * *

Zira Vashti'nin dünyasında bütün işleri Makine yapıyor; Makine, beslenmeden giyeceklere, iletişimden sağlığa tüm ihtiyaçları karşılıyor. Ne o dünyanın çarkını döndürmek ne de yaşamsal ihtiyaçları karşılamak için bizimkisi gibi gelişmiş bir işbölümüne gerek duyulmadığı anlaşıyor.

Lakin Makine durduğunda bu “muhteşem” dünya yerle bir oluyor; insanlar beslenemiyor, yataklar hazırlanamıyor, müzik susuyor, karanlık çöküyor; herkes yeryüzüne çıkabilmek için solunum cihazlarına sarılıyor ama ne yazık ki Makine durunca bu cihazlar da çalışmaz oluyor – gezegende hayat sönüyor.

4 İnternet kullanıcıları dünya nüfusunun yüzde 59'unu, sosyal medya kullanıcıları yüzde 49'unu, mobil kullanıcıları yüzde 67'sini oluşturuyor. Datareportal, “Digital 2020: Global Digital Overview”, 30.01.2020, <https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview>.

5 TÜİK'in araştırmasına göre, erkeklerin yüzde 82,8'i kadınların ise yüzde 68,9'u internet kullanıyor. TÜİK, “Hane Halkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması”, 27 Ağustos 2019, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30574>.

Bizim dünyamızda ise her ne kadar pek çok fabrikada makineler durmuşsa da hayat devam ediyor. Temel ihtiyaç maddeleri karşılanıyor, sağlık hizmeti veriliyor. Bir yandan hane içindeki kadınlar öbür yandan dışarıdaki emekçiler yaşamı yeniden üretmeye devam ediyor.

Hayat Devam Ediyor

Makineden Emeğe, Emekten Kadın Emeğine

Makine tüm ihtiyaçlarını karşıladığı için Vashti yaşamını bir başına sürdürebiliyor. Odanın içinde hiçbir şey yok aslında; ama Vashti “tek bir dokunuşla tüm isteklerine kavuşuyor”.

Bizim de yaşamamız için, yaşamımızı sürdürülebilmemiz için, evden çıkamasak da, bütün temel ihtiyaçlarımızın karşılanması gerekiyor. Bu ihtiyaçların başında da beslenme ile sağlık hizmeti geliyor. Bunların yanı sıra barınmayla ilgili hizmetlere, temizlik ürünlerine, altyapı hizmetlerine duyulan gereksinim büyüyor. Çocuklar, yaşlılar ve hastalar da özel bakım bekliyor.

Gelgelelim bizim dünyamızda Vashti’ninki gibi bir “Makine” bulunmuyor.

Etrafımızda çeşit çeşit makineler var elbette; ama o makineleri işletmek için de kanlı canlı insanlara ihtiyaç duyuluyor. Ne var ki bugünlerde yaygınlaşan online etkinlikler, tüm işi makineler yapıyormuş gibi bir izlenim yaratabiliyor. Örneğin, online market siparişi veren biri, Vashti gibi, bir dokunuşuyla tüm isteklerine kavuştuğunu zannedebilir. Oysaki internet ağının sürekli ve sorunsuz işlemesi için destek veren teknik ekipler, online alışveriş programının yazılımcıları, market stoklarını takip edenler, satın alınan ürünlerin tedarikçileri, bu ürünleri paketleyenler, ürünleri eve getirenler, ödeme yapılan kredi kartının bağlı olduğu bankadaki uzmanlar... Onlarca kişi bu alışveriş için emek harcıyor. Pek tabii ki evdeki eksikleri de “biri”nin tespit etmesi gerekiyor. Yani, makineler de olsa, tüm ihtiyaçlarımızı biz insanlar üreterek, emeğimizle karşılamak zorunda kalıyoruz.

Pandemi süreci yaşamı üretenin emek olduğunu çıplak bir biçimde ortaya koyuyor – sermayenin de hayatın da çarkını döndüren şey emek. Emek olmayınca makineler duruyor; zira makineleri işe koşturmak için de emekçiler gerekiyor; ama makineler dursa da yaşam devam edebiliyor.

Vashti'nin Makinesi

Bütün ihtiyaçların tek bir makine sistemi tarafından karşılanması, Vashti'nin dünyasında, üretim, tedarik ve dağıtım süreçlerini birleştiren, tüm toplumu kuşatan, bütünleşik bir makine sistemi olduğuna işaret ediyor. Aristoteles'in *Politika*'da betimlediği otomattan bu yana süregiden otomasyon rüyası, Stanley Kubrick'in HAL'inden, Philip K. Dick'in replikantlarına çok sayıda bilimkurgu “kahramanı”nda hayat bulmuş görünüyor.⁶ Nasıl ki Aristoteles'in otomati efendilerin kölelere gereksinimini ortadan kaldırıyorsa, Vashti'nin Makinesi de emekçilere iş bırakmıyor.

Emeğe ihtiyaç duyulmayan bu sistem, yaşamımızın emekçilere bağlı olduğunun apaçık görüldüğü şu günlerle tam bir karşıtlık oluşturuyor. Peki, bizim dünyamızda da Vashti'ninki gibi bir sistem neden kurulamıyor?⁷ Böylesi bir sistemde, yukarıda bahsi geçen market alışverişinde örneğin, siparişi bizzat eve bağlı bu sistemin vermesi öngörülüyor: alıcılar buzdolabında sebzelerin bittiğini algı-

6 Bkz. Stanley Kubrick'in 2001: *A Space Odyssey* (2001: Bir Uzay Destanı) adlı filmi (1968); Philip K. Dick'in *Do Androids Dream of Electric Sheep?* (Androidler Elektrikli Koyun Düşler mi?) adlı romanı (1968). Daha sonra Ridley Scott bu öyküden hareketle *Blade Runner* (Bıçak Sırtı) adlı filmi çekti (1982).

7 Bu karşıtlık, tam otomasyonla (sanayi 4.0) ilgili tartışmaları akla getiriyor. Bu devasa konu bu yazının sınırlarını fersah fersah aşılıyor kuşkusuz; Vashti'nin dünyasıyla bizimkini karşılaştırırken bu tartışmalardan süzülen bilgiler zihnimizi aydınlatılabilir. Sanayi 4.0, yapay zeka, bulut bilişim, siber fizik gibi yöntemler kullanarak, tüm üretim sistemini, farklı tüm üretim birimlerini, tasarımdan dolaysız üretime, dağıtımdan müşteri ilişkilerine dek dijital ağlarla birbirine bağlayacak bütüncül bir otomasyona geçişi ifade ediyor. Ayrıntılı bir analiz ve tartışma için bkz. Narin, Ö., “Sanayi 4.0'ın İma Ettikleri ve Sınırlarına Dair Bir Tartışma: Çevrimiçi Kapitalizm Olabilir mi?”, *Toplum ve Bilim*, 2018, Sayı 144, s. 233-252.

layacak, bütçe analizi yapacak, marketten online sipariş verecek, böylece ilgili tüm üretim ve dağıtım birimlerini harekete geçirecek. Bugün gerek teknoloji gerekse teknik altyapı bakımından bu bütünlüğün koşulları oluşmuş görünüyor.⁸

Gelgelelim rekabet üzerine kurulu kapitalist sistemde şirketler arası ilişkilerin, üretimin birleştirilip, şirketlerin hammadde ve girdilere ilişkin verilerden piyasa verilerine tüm bilgiyi birbirleriyle paylaşmasına müsaade etmesi olanaklı görünmüyor. Öte yandan kapitalist üretim tarzından söz ettiğimiz sürece, bütüncül bir otomasyonun, sistemin temel dinamiğinin ortadan kaldırılmasına sebep olacağından, hayata geçirilmesi neredeyse olanaksız. Böylesi bir sistemin şimdiye kadar hayata geçmemiş olması da bunu gösteriyor. Kapitalist üretim değer yaratımına dayalı bir sistem; değer yegâne kaynağı da canlı emek. Marx'ın "ölü emek" olarak adlandırdığı makine değer yaratamaz; görelî artı değeri yükseltmek için sadece bir araç işlevi görür.⁹ Kuno da bir seferinde Makine'yi ilahlaştıran anesine, Makine'nin de bir emek ürünü olduğunu, Makine'yi de insanların yarattığını hatırlatıyor (s. 125). Emeğin ortadan kaldırıldığı bir birikim süreci ise, değer yaratımını, dolayısıyla da emeğin yarattığı artı değere el koymayı olanaksız kılacağından bizzat kapitalizmle çelişiyor. Bu nedenle, emek maliyetlerini azaltmaya veya ortadan kaldırmaya yönelik kapitalist çaba, kapitalist sistemin kendisine yönelen bir tehdide dönüşür.¹⁰ Kapitalist toplumda otomasyon eğilimi elbette olacaktır, ama otomasyon derecesi yükseldikçe, sermayenin kendi sınırlarına yaklaşması kaçınılmaz görünüyor.

Böylesi bütüncül bir otomasyonun hayata geçebilmesi, artı değer sömürsünün bulunmadığı, kâr amacıyla rekabetin olmadığı bir toplumsal ilişkide olanaklıdır. Bu nedenle, ancak Vashti'ninki gibi sınıfsal ayrışmaların ortadan kalktığı, sömürüye dayanmayan, "eşit-

8 FinansHaberler, "Artık Market Alışverişleri Buzdolabından Yapılacak", 25.10.2018, <https://tinyurl.com/y8wjafg>.

9 Öztürk, Ö.; Yaman, M.; Narin, Ö., *Grundrisse'den Kapital'e Patikalar*, SAV, İstanbul, 2017.

10 Wurst, L., "The Ghost in the Machine: A Response to Roller", *Society for Historical Archaeology*, 2019, Cilt 53: 29-34, s. 32.

likçi” bir toplumda Vashti’nin Makinesi gibi tam bir otomasyonun kurulabileceğinin altını çizmek gerekiyor.

Değer Yaratımından İhtiyaç Üretimine

Teknolojiye ilişkin bu değiniler, dünya üzerindeki tüm zenginliğin emeğin ürünü olduğunu ifade ediyor. Pandemi, sadece, bu gerçeği daha bir görünür kılan koşulları yaratıyor. Bugün yaşantımızı sürdürebiliyorsak, karnımızı doyuruyor ellerimizi bol sabunlu suyla yıkayabiliyorsak, sevdiklerimizle telefonda konuşuyor online konferanslara katılabiliyorsak, çocuklar aç kalmıyor yaşlılar bakım görüyorsa, bunları tek başına makineler sağlamıyor; bütün bunlar, sağlık çalışanları, çiftçiler, market çalışanları, altyapı hizmetleri emekçileri, fırıncılar, işçiler, bakım emekçileri, kadınlar, makineleri işleten emekçiler sayesinde gerçekleşiyor.

Dışarıda ter döken emekçilerin önemli bir bölümü kadınlardan oluşuyor. Gece gündüz demeden, kendi yaşamı pahasına virüs bulaşmış hastaları yaşama bağlamak için çırpınan sağlık çalışanlarının da büyük çoğunluğu kadın. Dünya Sağlık Örgütü’nün 2019 raporuna göre tüm dünyada kadınlar, sağlık ve sosyal hizmetler çalışanlarının yüzde 70’ini oluşturuyor.¹¹ Üstelik sağlık personeli hastalarla yakın temas içinde olduğundan, kadın sağlık çalışanlarının en yüksek risk grubunda olduğu biliniyor. Örneğin İspanya’da enfekte olmuş sağlık çalışanlarının yaklaşık yüzde 72’sinin kadın olduğu söyleniyor.¹² Sağlık ve bakım hizmetlerinin yanı sıra marketlerde, çağrı merkezlerinde, kargo şirketlerinde, tarlalarda, atölyelerde milyonlarca kadın çalışıyor.

* * *

11 Dünya Sağlık Örgütü, “Gender Equity in the Health Workforce: Analysis of 104 Countries”, 2019. Türkiye’de, 2020 yılı başında, “insan sağlığı ve sosyal hizmetler faaliyetleri”nde istihdam edilenlerin yüzde 67,5’i kadındır. TÜİK, “İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İktisadi Faaliyet Kolları”, 2020 Ocak verileri.

12 Grown, C.; Sánchez-Páramo, C., “The coronavirus is not gender-blind, nor should we be”, Dünya Bankası, 20.04.2020, <https://tinyurl.com/yd2tfkwh>.

Gelgelelim emekçiler evden çıkamayınca “devasa” kapitalizm en büyük krizlerinden birini yaşıyor; örneğin IMF küresel ekonomik faaliyetin Büyük Buhran’dan bu yana görmediğimiz bir ölçekte azalmasını öngörüyor.¹³ İçinden geçtiğimiz kriz, akıl almaz boyutlarda işsizlik de yaratıyor.¹⁴ Kadın örgütleri gerek risk altındaki sektörlerde çalışanların gerekse işsiz kalanların çoğunun kadınlardan oluştuğuna dikkat çekiyor.¹⁵ Araştırmalar, Türkiye’de de pandemi nedeniyle yaklaşık 700 bin kadının işini kaybedeceğini öngörüyor.¹⁶ Türkiye’de ve dünya genelinde işini kaybeden kadın emekçiler arasında ücretli bakım işçileri önemli bir grubu oluşturuyor.¹⁷

Bu şiddetli kriz koşullarında tüm ülkelerde pek çok işletme ka-

- 13 Georgieva, K., “A Global Crisis Like No Other Needs a Global Response Like No Other”, IMF, 20.04.2020, <https://tinyurl.com/y96m98bv>. IMF, dünya ekonomisinin yüzde 3 daralmasını bekliyor.
- 14 ILO 2020 yılının ikinci çeyreği için küresel çalışma saatlerinde yüzde 10,5 düşüş bekliyor; bu da yaklaşık 305 milyon tam zamanlı işe karşılık geliyor.
- 15 Örneğin IWPR’ye (Institution for Women’s Policy Research - Kadın Politika Araştırmaları Enstitüsü) göre, nisana kadar dünya genelinde pandemi nedeniyle işini kaybeden işçilerin yüzde 60’ından fazlasını kadınlar oluşturuyor. IWPR, “Women Lost More Jobs than Men in almost all Sectors of the Economy”, Nisan 2020, <https://tinyurl.com/y94vavvc>.
- 16 Türkiye’nin durumu daha parlak değil. Erol Taymaz’ın araştırması, pandemiden en çok konaklama ve yiyecek, perakende ticaret, tekstil ve giyim eşyası sektörlerinin etkilenmesini öngörüyor. Taymaz, E., “Covid-19 Tedbirlerinin Türkiye Ekonomisine Etkisi ve Çözüm Önerileri”, <https://tinyurl.com/y8qby7jo>. E. Memiş, M. Koyuncu ve Ş. Özar, Taymaz’ın krizden en çok etkileneceğini söylediği sektörlerin tarım dışı kadının istihdamının neredeyse dörtte birini oluşturan sektörler olduğuna dikkat çekiyorlar. Bu üç sektörde kadın istihdam oranının yüzde 25 ila 45 aralığında seyrettiğini; buna göre, 190 bini kayıtlı dışı olmak üzere 700 bin civarında kadının işini kaybedeceğini tahmin ediyorlar. Memiş, E.; Koyuncu M.; Özar, Ş., “İşçi/İşsiz Kadınlar Salgında Tam Kapasite Evin Hizmetinde”, *Bianet*, 03.04.2020, <https://tinyurl.com/ybcqjjsd>. Ayrıca bkz. KEİG, “Corona Salgınının Yaratdığı Kriz Kadın Emeği Açısından Ne İfade Ediyor?”, <https://tinyurl.com/y8mkreen>.
- 17 Dünyanın hemen her bölgesinde ücretli bakım emekçilerinin büyük çoğunluğu kadın; kayda değer bir bölümü de kadın göçmenler. Salgınla birlikte bakım işçilerinin önemli bir bölümü işini kaybetti. İstanbul’da yaşayan, ev içlerinde gündelik ve yatılı çalışan 30 kadının ev işçisiyle yapılan araştırmada, araştırmaya katılan gündelik çalışanlar işsiz olduklarını; ciddi ekonomik sorunlar yaşadıklarını; kiralılarını ödeyemediklerini, faturalarını yatıramadıklarını, gündelik ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını anlatıyorlar. Ev İşçileri Dayanışma Sendikası (Evid-Sen), “Covid-19 Raporu: Peki Ya En Alttakiler...”, yay. haz. Ceyhan Güler, Gülhan Benli.

patılmış olsa da, başta sağlık hizmetleri ve gıda üretimi olmak üzere, hijyen ve temizlik ürünleri üretimi ve dağıtımını, altyapı hizmetleri, bakım hizmetleri üretilmeye devam ediyor.

Peki, bu ne anlama geliyor? Biraz açalım. Genelleşmiş meta üretimi olarak kapitalist üretim, mübadele değerinin kullanım değerine, kabaca söylersek kâr hırsının ihtiyaçlara egemen olduğu bir üretim tarzı. Üretimin ereği daha fazla üretim; sermaye birikimi, üretim için üretim anlamına geliyor. Ama pandemi bizi yaşamla ölüm sınırına yaklaştırırken, aslolanın yaşamı sürdürmek olduğunu, esas önemli üretimin yaşamsal ihtiyaçları karşılamak için yapılan üretim olduğunu ortaya koyuyor. Öyle ki, dünyanın dev ekonomileri sıradan bir bez parçası olan, birim fiyatı 1 dolar bile etmeyen maskeler için birbirine giriyor. Yine bugün solunum cihazlarının her çeşit silahtan çok daha “değerli” olduğu görülüyor. Türkiye’de savunma sanayi firmalarının solunum cihazı ve medikal ürünler üretimine geçmiş olması ne kadar da manidar. Kapitalizmin kan emici karakterini yahut meta fetişizmini deşifre etmek için bundan daha çarpıcı bir örnek bulmak zor. Sermaye gruplarının fırsatçılığını bir tarafa bırakırsak, bu sembolik örnek yaşamımızın esasının ne olduğunu açık bir biçimde gözler önüne seriyor.

Kapitalizmin başka bir yöne evrileceğini düşünmek naif bir yaklaşım olur; pandemi günlerinde temel ihtiyacımız hayatın kurtarılması, sürdürülmesi, kapitalistler sadece ve sadece kârlılığı sürdürmekle meşgul görünüyor. Bir an önce üretime dönmek, her şeye rağmen sermayenin çarklarını döndürmek istiyorlar.¹⁸

Özetle, kapitalist değer ve artı değer kaynağı canlı emek, emek gücü. Emek gücü, bir kapasiteyi; duygusal, fiziksel, zihinsel emek harcama kapasitesini; “insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve

18 Örneğin, Türkiye Ford Otosan Genel Müdürü Haydar Yenigün, “Üretime yeniden başlamak çok sancılı, çok zor, çok maliyetli ama çarkların dönmesi için gerekli,” diyor. Blkz. “Üretime Başlamanın Faturası Ağır Olacak”, *Sözcü*, <https://tinyurl.com/ydcelucq>, 27.04.2020.

zihinsel yeteneklerin bütünü”nü anlatıyor.¹⁹ Ölü emek olarak makine, sadece, görelî artı değeri artırmanın bir aracı olarak işlev görüyor. Vashti’nin Makinesi gibi bütüncül bir otomasyona geçmek ise kapitalist koşullarda olanaklı durmuyor; lakin böylesi bir dönüşüm için teknolojik koşullar hazır görünüyor.

Ne var ki emeğin de cinsiyete göre ayrıştığını görüyoruz; temel ihtiyaçlarımızı üreten emekçilerin önemli bir kısmını kadınlar oluşturuyor. Kadınlar daha düşük ücretlerle, kırılgan ve güvencesiz işlerde yoğunlaştıklarından, hem ekonomik krizin hem de pandeminin etkilerine çok daha açık durumdadılar.

Emek Gücünün Yeniden Üretiminden İnsanın Üretimine Kadınlar Yaşamı Üretiyor

Vashti’yi acaba kim büyüttü? Vashti Makine tarafından mı bakılıp büyütüldü, yoksa Vashti’ye “annelik” eden kadınlarla erkekler oldu mu? Öykü bizi bu konuda aydınlatmıyor.

Makineler değer yaratamadığı gibi, yaşamımızı yeniden üretme yeteneğini de haiz değiller; yaşamsal birçok ihtiyacı tam olarak karşılayamazlar. Bizlerin birer insan olarak, bu toplumun birer üyesi olarak, bugünün ve yarın emekçileri olarak üretilmemiz ve yeniden üretilmemiz de diğer insanları, canlı emeği, emekçileri gerektiriyor.

Tüm bu emekçilerin emek gücünün her gün yeniden üretimi de, kadınların karşılıksız emeğiyle gerçekleşiyor.

Emek Gücünün Yeniden Üretiminden İnsanın Üretimine

Kapitalist sistemin yeniden üretimi için canlı emeğin, emek gücünün sürekli olarak mevcut tutulup, her gün yeniden üretilmesi gerekiyor. Sistemin devamlılığı değer yaratımının sürekliliğini, de-

19 Marx, K., *Kapital*, Cilt I, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, İstanbul, 2011, s. 181.

ğer yaratımı da işçinin her gün yeniden üretilmesini gerektiriyor. Makineler ne denli gelişkin olurlarsa olsunlar, işçileri –yeniden– üretemezler. Bu durum esas olarak, kapitalist üretim tarzının temel koşullarından birinin “özgür” işçi olmasından kaynaklanıyor. Burada özgürlük iki anlama geliyor: “birincisi, bu kimse meta olarak kendi emek gücü üzerinde özgür bir kişi olarak tasarrufta bulunabilmeli; ikincisi, satabileceği başka metalar bulunmamalı, kendi emek gücünü gerçekleştirme için gerekli olan her şeyden yoksun, özgür olmalı.”²⁰ Eğer bir sermaye kesimi, bir makine, emek gücünün üretimi ile yeniden üretimini üstlenirse işçi, bir kapitalistin diğer üretim araçları benzeri alınıp satılan bir metasına dönüşür. Bir nevi, “özgür bir kişi olmak”tan çıkıp köle haline gelmiş, “bir meta sahibi olmaktan çıkıp bir meta hali”ne gelmiş olur.²¹ Bu durumda artı değer yaratımı gerçekleşmiyor.

Bu nedenle emek gücünün yeniden üretimi kapitalist olmayan üretim koşullarını gerektiriyor. Marx, “İşçi sınıfının sürekli olarak mevcut tutulması ve yeniden üretilmesi[ni], ... kapitalist iç rahatlığıyla işçinin kendini ve neslini devam ettirme içgüdüsüne bırakabilir,” diye yazmıştır.²² Emek gücünün yeniden üretimi büyük ölçüde hane içinde kadınların karşılıksız emeğiyle gerçekleşiyor. Yani kapitalizm ataerki eşitsizlikler zemininde, cinsiyetçi işbölümünün sağladığı olanaklarla, emek gücünün yeniden üretimini kadınların sırtına yükler.

Kadınların hane içindeki üretimi ve yeniden üretimi de ihtiyaçları karşılamayı amaçlar; kadınların karşılıksız emek gücü ne değer ne de artı değer yaratıyor; meta değil kullanım değerleri üretiyor. Kuşkusuz sermaye emek gücünün yeniden üretimine giren mal ve hizmetleri sürekli metalaştırma eğilimindedir. Tüketim malları ka-

20 Agy. s. 170.

21 Agy.

22 *Kapital*, s. 553. Marx emek gücünün yeniden üretimi teorisini tam olarak geliştirmemiştir. Kadınların yeniden üretim sürecindeki ücretsiz emek etkinliğini de dikkate almaz. Feministlerin bu hususta Marx’a yönelttikleri eleştiriler için bkz. Vogel, L., *Marxizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru*, çev. Çiğdem Çıdamlı, Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2015.

dar eğitim ve sağlık hizmetleri de giderek daha fazla meta ilişkilerine çekilir. Lakin pandemi sürecinde olduğu gibi krizlerde de emek gücünün yeniden üretimi daha çok hanelere kayıyor; tam da bu nedenle kadın emeği kriz dönemlerinde önemli bir işlev taşıyor.

* * *

Sadece emek gücü değil, insanın kendisi de bir makinenin ürünü olamaz. İnsan ancak insani ilişkiler içerisinde bir insan, toplumun bir üyesi haline gelir. İnsanı üreten ve yeniden üreten de canlı emektir, emek gücüdür; insanlar insanlar tarafından üretilir. İnsanların makineler tarafından üretilmesi, distopik bir kurgudan öteye geçmez. Bu nedenle, gerçek hayatta, *Matrix* filmindekine benzer, insan tarlaları yahut insan fabrikaları gibi toplumsal ilişkilerden yalıtık biçimde insan üretimi olanaklı görünmüyor. İnsan, insani ilişkiler içerisinde, toplumsal bağlar kurarak insan haline geliyor.

Vashti'nin "Makine"si yaşamsal türlü ihtiyaçları karşılıyorsa da yaşamı bütünüyle yeniden üretme yetisi taşıyamaz. Örneğin, o dünyada çocukların umumi kreşlerde büyütüldüğü anlatılıyor; peki, kreşlerde çocuklara yine Makine mi bakıyor? Çocuğun beslenme, sevgi, güven, dayanışma ihtiyacını makineler mi karşılıyor? Empati kurmayı, diğerkâm olmayı çocuklara kim öğretiyor? Çocuğun bir insan olarak yetişmesi, konuşmayı öğrenmesi, insani duygular edinmesi, belirli ideolojileri benimsemesi toplumsal ilişkiler evrenini gerektirir. Bu ilişkilerin yokluğunda insan yavrusu nasıl bir insan haline gelebiliyor? Ya yaşlılar, hastalar, engelliler; onlara kim bakıyor?

Bırakın insanı üretmeyi ve yeniden üretmeyi makine, insan ilişkilerinin candanlığının bile yerini tutamaz. Bizi dostlarımızla buluşturan, daha geniş toplumsallıklara kapı aralayan online toplantılar ne olursa olsun yüz yüze görüşmelerin yerini elbette alamıyor. Hepimiz sevdiklerimizle yan yana geleceğimiz, kucaklaşacağımız, gerçek sofraların etrafında söyleyeceğimiz günleri dört gözle bekliyoruz. Kuno annesine, "Seni makine aracılığıyla görmek istemiyorum,"; "Bu sıkıcı makine aracılığıyla konuşmak istemiyorum senle," (s. 125) diye seslenirken muhtemelen benzer bir duyguyu dile getiri-

yor. Zira ne denli iyi çözünürlüklü olursa olsun ekranlar, Vashti'nin Makinesi gibi, yüzlerimizdeki "incelikli ifadeleri tam aksettiremiyor"; "gözlerdeki belli belirsiz buğu"yu aktaramayabiliyor (s. 126).

Bu nedenle, Vashti'nin dünyasına benzer eşitlikçi bir dünya inşa etsek, böylesi bir makine sistemi kursak bile, insanın üretimi ile yeniden üretiminin bütünüyle makinelere bırakılması olanaklı görünmüyor. Kapitalizmin ortadan kalktığı, tam otomasyona geçilebildiği bir toplumda, diyelim ki buzdolabı sebze ihtiyacını saptamış, talebi gerekli birimlere iletmış, sonra ihtiyaç duyulan sebze bir biçimde elde edilmiş olsun. Makine sebze püresini de hazırlamış olsun. Lakin şu sorular yanıtlanmayı bekliyor: Bu makine sistemi bebeği sebze püresiyle besleyebilecek mi; karnı doyan bebeğin altını alıp temizleyebilecek mi; bebekle oynayıp, onu eyleyebilecek mi? Bütün bu işlerin yerine getirilmesi teknik bir meseleden çok toplumsal ilişkileri işaret ediyor. Bebeğin bakımı, bütün teknik desteklerle birlikte, insani ilişkileri, insani "değerleri" gerektiriyor. Çocuğun büyütülmesi, yaşlılarla hastaların bakımı, birbirimize göstereceğimiz sevgi ve itina büyük oranda insan eliyle yürümeye devam edecek gibi görünüyor.

Her Gün İşe Uyanmak: Kadınlar Yaşamı Üretiyor

Biz de Vashti gibi evdeyiz ama yaşamımızı sürdürebilmeyi Makine'ye değil, kadınların tekdüze, sonsuz kere yinelenen, bıkırtıcı emek sürecine borçluyuz. Kadınlar karşılıksız emekleriyle bizi bir insan olarak, toplumun bir üyesi olarak, bugünün –ve yarının– emekçileri olarak yeniden yeniden üretiyor. Tithi Bhattacharya bu emek sürecini "yaşamı üreten" (*life making*)²³ faaliyetler olarak tanımlıyor. Kadınlar, yaşamı üreten faaliyetleriyle, ilkin türün biyolojik yeniden üretimini sağlıyorlar; insan yavrusunu üreterek, hem insanı hem de toplumu yeniden üretiyorlar. İkinci olarak emek gücünün yeniden üretimini gerçekleştiriyorlar; böylece kadınların yeni-

23 Bhattacharya, T., "Social Reproduction and the Pandemic", *Dissent*, 02.04.2020, <https://tinyurl.com/y77v15oy>

den üretim emeği, kapitalizmin varlık koşulunu sağlayan başlıca unsurlardan biri halini alıyor. Üçüncüsü, kadınlar hane üyelerinin ihtiyaçlarını karşılıyorlar, yaşlı ve hastalara bakıyorlar.

Kadınların bu işleri sanki kendi doğalarının bir özelliğiymiş gibi, doğallığında ve ücretsiz bir biçimde yapması bekleniyor. Bu emek süreci aynı zamanda, kadınların ezilmesinin kaynaklarına da ışık tutuyor. Bu iş yükü kadınları hanelere kapatıyor, erkeklerin tahakkümüne ve denetimine açık hale getiriyor. Üstelik kadınların bu emek sürecinden erkekler de faydalanıyor. Öte yandan, kapitalist toplumlar Nancy Fraser'ın sözleriyle,²⁴ “yeniden üretim işlerini ‘aşk’ ve ‘erdem’ sikkeleriyle ödüllendiriyor”; böylece, kadınların “yeni, modern boyunduruk altına alınma biçimleri için” kurumsal bir temel oluştuyorlar.

* * *

Pandemi sürecinde hane üyelerinin çoğu evde, evlerimiz sürekli kalabalık.²⁵ Evler daha hızlı kirlenirken, pandemiyle mücadele daha fazla hijyen daha fazla temizlik ihtiyacı yaratıyor. Bunlar da tabii ki kadınların hane içindeki iş yükünü artırıyor. Bu durum, kadınların daha fazla yemek yapması, daha fazla bulaşık yıkaması, daha fazla tuvalet fırçalaması, daha fazla alışveriş yapması anlamına geliyor. Evde küçük çocuk varsa işler katmerleniyor. Bunca yükte boğuşurken mesaisini de hane içinde sürdüren kadınların iş yükü kat be kat artıyor. Kadınların bu, kaytarmaya veya ara vermeye müsaade etmeyen, gecesi gündüzü olmayan emek sürecini Sheila Rowbotham ne güzel tarif etmişti:²⁶ Ev işi bir kadının hayatının tüm alanıdır; “bir kadın işe gitmez, işe uyanır”.

24 Fraser, N., “Crisis of Care? On the Social-Reproductive Contradictions of Contemporary Capitalism”, *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*, yay. haz. Tithi Bhattacharya, Pluto Press, Londra, 2017, s. 21-37.

25 Kuşkusuz yalnız yaşayanlar, tek ebeveynli haneler, geniş aileler, çekirdek aileler, heteroseksüel olmayan çiftler, mülteciler, evsizler var. Tüm bu çeşitliliği dikkate alacak çalışmalara ihtiyaç olduğu muhakkak.

26 Rowbotham, S., *Woman's Consciousness, Man's World*, Verso, Londra, 2015 [1973].

İşsizlik ve yoksulluk kadınların hane içindeki iş yükünü ağırlaştırıyor elbette. Bu süreçte pek çok çalışan işini kaybettiği için haneler ciddi gelir kaybı da yaşıyor. Tıpkı ekonomik kriz süreçlerinde olduğu gibi, bugün de milyonlarca hane, geliri düştüğü için, tüketim mallarına talebini kısıyor. Pandemi tedbirlerine bir de hanenin yoksullaşması eklenince, haneler daha önce satın aldıkları kimi bakım hizmetlerini de sonlandırmak zorunda kalıyor. Kadınlar bu zor koşullarda haneyi ayakta tutmak için, ihtiyaçları en düşük maliyetle karşılamak üzere market market gezmekten tutun da hastaların tedavisini yapmaya uzanan türlü türlü stratejiler geliştirmek zorunda kalıyor.

Pandemi günleri toplumsal yeniden üretimin, Bhattacharya'nın sözleriyle kadınların yaşamı üreten bu emek etkinliklerinin, yaşamın, toplumun ve dünyanın devindirici gücü olduğunu ortaya koyuyor. Sermayenin çarkları durmuşsa da, hane içindeki çarklar kadınların eliyle emeğiyle dönüyor, hayat devam ediyor – ama anlaşılan o ki kadınlar durursa hayat da duruyor.

Sonsöz

Sonuç olarak pandemi bize kadınların yeniden üretim emeğinin yaşamsal önem taşıdığını, vazgeçilmez olduğunu; kapitalist “değer” yaratımı kesintiye uğrasa da hem insani hem de yaşamsal değerlerin kadınların emeğiyle nasıl yeniden yeniden üretilebildiğini gösteriyor.

Bugün, diyelim ki Vashti'nin dünyasına benzer eşitlikçi bir dünya inşa etsek, hatta Vashti'nin Makinesi'ne benzer bir makine sistemi kursak bile, insanın üretimi ile yeniden üretiminin bütünüyle makinelere bırakılması olanaklı görünmüyor. Teknolojik gelişmeler kimi işleri kolaylaştırırsa da, çocukların, yaşlıların, hastaların, engellilerin bakımı her koşulda yüz yüze ilişkileri içerecek. Ne var ki, eşitlikçi bir dünya, bakım işinin kadının işi olmaktan çıkmasını; gerek bütün çocukların büyütülmesinde gerekse bütün hastaların, yaşlıların, engellilerin bakımında, bütün kadınlarla erkeklerin, biyolojik bağ gerekmeden, beraberce, eşitlikçi biçimde görev almasını gerektiriyor.

Gelgelelim pandemi böylesi daha eşitlikçi, daha özgür bir dünyanın olanaklılığına ilişkin ipuçları da veriyor. Zira Pandemi günleri, teknolojinin sağladığı olanaklarla, tüm dünya “zenginlikleri”nin paylaşılabilirliğini; bütün bu zenginliklerin herkes tarafından kolayca erişilebilir kılınabileceğini de gösteriyor. Bu deneyim, tüm kadınların –ve erkeklerin– özgürleşeceği, dünyanın tüm zenginlikleriyle donanacağı dünyaya özlemimizi de, inancımızı da tazeliyor. Zira unutmamak gerekiyor ki zenginlik, “Bireysel ihtiyaçların, yeteneklerin, üretken güçlerin vb. evrenselliğinden başka nedir ki? ... İnsanın bütünsel gelişiminden; yani, insanın yaratıcı potansiyellerinin mutlak gelişiminden başka nedir ki? ... Bu zenginlik, insanın ne ise o olarak kalma çabası değil de mutlak oluş hareketi değil midir?”²⁷

27 Marx, K., *Grundrisse, Foundations of the Critique of Political Economy*, İngilizceye çev. Martin Nicolaus, Penguin, Londra, 1993, s. 425.

COVID-19 ÖNCESİ VE SONRASI AVRUPA

Emre Gönen

İnsanlık tarihinde genellikle iki türlü uluslararası birlik oluşturulmuştur. Bunlardan en bilineni, tarihte en fazla rastlanana “imparatorluk” sistemidir. İmparatorluk, merkezî bir gücün çok geniş, çok çeşitli ve değişik kültürlerden oluşan toplulukları ve coğrafyayı yönetebilmesidir. Bu yönetim, genellikle esneklik içerir ancak temel kararların (savaş, altyapı, vergi) tek merkezden alınması gibi bir zorunluluk da getireceği için, yerel yönetimin ve yerel halkın özgürlüklerini değişik ölçülerde kısıtlar. Çağdaş yaşamda “imparatorluk”, karşı mücadele verilmesi gereken otorite için kullanılan bir deyimdir. Kendi yaşam biçimini, hukukunu ve nihayetinde çıkarlarını başka coğrafyalarda başka topluluklara çok çeşitli biçimlerde dayatabilecek güce “imparatorluk” yaftası yapıştırılır.

Bunun karşısında ise, Fransızca deyiimiyle *Balkanisation* anlayışı kullanılır. Bu yaklaşımı, çok mikrokozmetik, kendi içinde tutarlı, yeknesak bir paydaya ulaşmak için küçülmeyi seçen ünitelere ayrılan yönetimler olarak açıklayabiliriz. Merkezî yönetim olmadığı gibi, ahenk içinde birlikte yaşama olgusunun nadiren sürekli kılınabildiği

bu tür bir sistemin de, zihinlerde çok olumlu yansımalar yarattığı söylenemez.

“İdeal”, imparatorlukla Balkanlaşma arasında bulunacak bir “üçüncü yol”, yeni bir sürdürülebilir uluslararası, hatta uluslararası bir bütünleşme, dayanışma sistemi hep konuşulan, ancak bir türlü vücuda getirilemeyen bir yaklaşım olmuştur. Ne Avrupa’da ne de dünyanın diğer bölgelerinde, bu tür askerî, ekonomik, siyasi bir gönüllü bütünleşme kalıcı biçimde oluşturulabilmiştir.

Avrupa Birliği’nin bugünkü halinin, daima düşlenen bir üçüncü yol, bir ideal sistem olduğunu iddia etmek her ne kadar zor olsa da, üye devletlerin hür iradeleriyle bir araya getirdikleri, her şeye rağmen yaşayan ve gelişen bir sistem olduğu da ortadadır.

* * *

Avrupa Birliği kurulması fikri, aslında pek de yeni sayılmaz. 15. yüzyılda Bohemya Kralı Jiri Podiebrad, bir “Avrupa Birliği” kurulmasını ilk kez istedi. Onun hedefi Osmanlı İmparatorluğu’nun genişlemesine engel olabilecek önemli bir ittifak kurulması ve Bohemya, Polonya, Macaristan, Bavyera, Fransa ve İtalya Krallıkları’nın aralarındaki anlaşmazlıkları barışçı yollardan çözecekleri bir sistem oluşturmaktı. Ortak bir parlamento kurulması, zaman içinde İspanya ve Portekiz krallıklarının bu ittifaka katılması bu sistemin öngördüğü gelişmelerdi. Doğal olarak, “Hristiyan” bir Avrupa kurulması konusunda başlıca teşvik edici unsur, Konstantinopolis’i fethetmeyi başaran “korkunç” Türk Fatih Sultan Mehmet’ten duyulan korkuydu. Podiebrad kayınbiraderi Kont Jaroslav Rozmital’i Avrupa başkentlerine göndererek destek aradı. Aradığı desteği bulamamış olsa da Bohemya’nın katolik prensler ve krallar nezdindeki kötü imgesi bir ölçüde ortadan kalktı. Burgonya Dükü Philippe Le Bon, Kont Rozmital’i Burgonya’nın en yüksek nişanıyla onurlandırdı, bu da Bohemya prenslerinin Katolik Burgonya Dükü’ünden aldığı ilk önemli paye oldu.

Bohemya’nın neden Katolik prensler nezdinde imgesi kötüydü

diye sorulacak olursa, meselenin esası ortaya çıkar. Büyük din bilgini ve filozof Bohemyalı Jan Hus (1372-1415), Protestanlık öncesi bu dönemde Katolik Kilisesi'ni çok ciddi eleştirerek yeni bir akım yaratmış, "Hus Kilisesi" ya da "Son Çanağın Müritleri" olarak adlandırılan bu mezhep, hem Bohemya'yı bölmüş hem de Vatikan ile Bohemya Krallığı'nın arasını kalıcı biçimde bozmuştu. Jan Hus, kendinden önce yaşamış olan John Wycliff (1320-1384) ile birlikte büyük Protestan reformunun hazırlayıcılarından biri olacak, bir asır sonra Martin Luther'in düşüncelerini biçimleyen din bilgini olarak tarihe geçecek, ancak bu onun sapkınlık suçlamasıyla idama mahkûm edilmesini ve yakılarak öldürülmesini engellemeyecektir. Hristiyanlık temeli üzerinde kurulmaya çalışılan tüm ittifaklar, Avrupa tarihinde neredeyse istisnasız biçimde büyük çatışmalara ve felaketlere yol açacaktır.

"Avrupa" medeniyeti, Fernand Braudel'in deyimiyle büyük ölçüde Hristiyan ve Musevi gelenekleri üzerine kuruludur. Ne var ki, Avrupa bütünleşmesinde bu tür bir temel aramanın, ortak payda olarak her ülke ve bölgenin değişik biçimlerde yaşadığı, biçimlendirdiği inanç sistemlerinin yattığını savunmanın inandırıcılığı fevkalade şüphelidir.

O halde Avrupa bütünleşmesini, bugünkü Avrupa Birliği'ni mümkün kılan ne olmuştur? Bu sorunun yanıtını "korku ve rekabet" olarak veren önemli sayıda düşünür bulunur. Neden korku ve nasıl rekabet sorularına cevap, belki çok geniş bir perspektiften bakıldığında cevaplanabilir.

Modern çağlarda, yani büyük Fransız İhtilali ile başlayan dönemde Avrupa'nın çeşitli krallık ve devletlerinin ortak korkusu, ihtilalci fikirler ve monarşilerin büyük tehdit altında olmasıydı. 1814 Viyana Kongreleri sonrasında, ilk "uluslararası" denebilecek bir sistem kuruldu. Buna göre Avrupa monarşileri, herhangi bir yerde patlak verecek ayaklanmalara karşı, amiyane tabiriyle birbirlerinin kuyusunu kazmayacak, ihtilalci hareketlere aman vermeyerek eski rejimin sürmesini sağlayacaklardı. 1832 ve 1848 ayaklanmaları bu sistemin sınırlarını gösterse de, 19. yüzyıl Avrupa kıtasında, Napoléon Bonaparte savaşlarından sonra, neredeyse savaşızsız bir yüzyıl oldu.

Fransız İhtilali, büyük ölçüde milli orduların kurulması ve milliyetçiliğin yayılmasını tetikleyen büyük dönüşüm oldu. İhtilalin cihanşümul ilkeleri ise, büyük ölçüde yeni oluşan bir sosyal sınıfın siyasi perspektifini biçimleyecek nitelikteydi. Bu sosyalizm olacaktı. Sosyalizm, sanayi devriminden çok önceleri fikir olarak var olduysa da, modern proletaryanın ortaya çıkmasıyla bir sistem ve bir ideoloji olarak bu yeni işçi sınıfıyla bütünleşti, Avrupa toplumlarında önemli bir yer kazandı. Gene de, 1870 öncesinde çok ciddi bir “işçi hareketi” korkusundan bahsetmek doğru değildir¹. Bismarck ve Alman Birliği döneminin sonlarına doğru, Demir Şansölye işçi sendikaları ve başgösteren sosyalist örgütlenmelerle mücadele edebilmek için, Katolik kilisesi ile olan çatışmasını askıya alarak, “sosyalist tehlike”ye karşı bir siyaset güdecektir. Ancak işçi sendikalarının güçlenmeleri ve yavaş da olsa siyasi hareketleri desteklemeleri için büyük ölçüde 19. yüzyılın son çeyreğini beklemek gereklidir.

Avrupa’da bütünleşme dinamiği; önce Fransız İhtilali’nden esinlenen “Cumhuriyetçi” hareketlere, daha sonra da “enternasyonal” bir karakter taşıyan işçi hareketlerine duyulan korkudan destek buldu. 1917 sonrası ise, SSCB’nin kurulması bütün uluslararası dengeleri bozdu, bütün denklemlerin dışında bırakılan Sovyetler Birliği, yine “anti rol model” olarak Avrupa bütünleşmesini biçimlendirecek unsurlardan biri haline geldi.

Ne var ki, Avrupa kıtasının bütün dünyaya hâkim olmasını sağlayacak olan gelişme, muhafazakâr monarşilerin ya da iktidarların korkularından kaynaklanmadı. Bu konuda en önemli unsuru “reket” olarak niteleyebiliriz. Batı Roma İmparatorluğu zayıflayıp çöktükten sonra Avrupa kıtası çok sayıda derebeylik, krallık veya prensliklere bölündü. Kuzeyde az sayıda da olsa müstakil kentler kaldı. İtalya’da esnaf ve tacirlerin oluşturduğu deniz ticaretini elinde tutan

1 Karl Marx ve Friedrich Engels 1848 yılında kaleme aldıkları *Komünist Manifesto*’da “Avrupa’yı titreten hayalet” olarak komünizmden bahsederler. Ancak Karl Marx, bu yazıları kaleme aldığı anda, Avrupa’da çok az kişinin tanıdığı egzantrik bir Alman filozoftu, sosyalist hareketler ise daha emekleme aşamasındaydı. Marx’ın haklılığı daha sonra, 20. yüzyılda iyice belirginleşecektir. Tanınması ve uluslararası bir kişilik haline gelmesi, düşüncesinin dünyayı sarsması ise ölümünden sonra gerçekleşmiştir.

cumhuriyetler (Venedik ve Ceneviz) ortaya çıktı. Bütün bu siyasi bölünme, bir yandan çatışma, bir diğer yandan işbirliği zorunluluğu getirdi. Bu “rekabet” ortamının, Avrupa tarihinde iki önemli ve son derece derin izler bırakan gelişmeye yol açtığı söylenebilir.

Bunlardan ilki, Çin İmparatorluğu ya da İslam İmparatorluğu gibi merkezî iktidarın güçlü olduğu ve göreceli yeknesak idari sistemlerin ayakta kaldığı toplumların aksine, Avrupa’da tümüyle ademimerkeziyetçi bir yapı oluşması, siyasi gelenekleri değiştirmiştir. Macar tarihçi Jenő Szűcs’ün görüşlerinde belirttiği gibi², derebeylik sistemi ve merkezî otorite/çevre derebeyler ilişkileri daimi bir istişare ve pazarlık mecburiyeti getirmiştir. Bu daimi pazarlık ve meşveret geleneği, Avrupa’da oluşacak demokratik rejimler için önemli bir altyapı oluşturacaktır. Hiçbir merkezî otorite, hiçbir krallık, kendi dar bölgesi dışında hâkimiyet sağlayamamaktadır. İlk Fransa Kralı olarak addedilen Hugues Capet, MS 986 yılında tahta çıktığında, krallığı bugünün Fransa’sının Kuzey Doğu’sunun önemli bir bölümünü kapsıyordu. Ancak Hugues Capet Paris yakınlarındaki Senlis Şatosu’ndan 40 kilometreden fazla uzaklaşırsa, gideceği yerdeki yerel senyörün onu tutsak alacağı ve ciddi bir fidye almadan da serbest bırakmayacağı bir gerçektir. Geç Ortaçağ’ın başladığı bu dönemlerde, merkezî otoritenin örgütlenmesi daha da zayıflayacak, ancak ateşli silahların bulunmasıyla krallar ve diğer hükümdarlar tüm hükümlerlik coğrafyalarında kendilerine bağlı idari kurumlar oluşturabileceklerdir.

Erken Ortaçağ’da tüm Avrupa kıtasında örgütlü yegâne kurum kilisedir. Kilise, Roma İmparatorluğu’nun resmî dili olan Latinceyi benimseyecek ve merkezî bir siyasi güç bulunmamasından yararlanarak “Césaro-Papisme”, yani “Sezar’a ait olanı Sezar’a, Tanrıya ait olanı kiliseye” biçiminde özetlenebilecek bir sistem oluşturacaktır. Doğu Roma’da imparatorluk ayakta olduğu için MS 550 yılından itibaren Batı Kilisesi (Roma) ile Doğu Kilisesi (Konstantinopolis, An-

2 Zsinka, L., “The roots of Western societal evolution: A concept of Europe by Jenő Szűcs”, *Society & Economy*, 2014, Cilt 36, Sayı 2, s. 185-197, http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1163/1/SE_2014n2_Zsinka.pdf

takya ve Kudüs) arasında derin anlaşmazlıklar doğacak, Grekçe konuşan bu kiliseler 1054 yılında Batı Avrupa Katolik Kilisesi'nden tümüyle kopacaklardır. Katolik Kilisesi, bağımsız, güçlü ve "uluslarötesi" bir kurum olarak, merkezî yapısını güçlendirerek Avrupa'nın siyasi, sosyal ve ekonomik tarihinde çok önemli bir rol oynayacaktır. Avrupa'nın doğusu ve Asya'da bu tür siyasi otoriteden tümüyle bağımsız dinî kurumların varlığından söz edilemez. Dinî otorite, siyasi otoritenin yönetimi altındadır.

İkincisi, siyaseten bu denli ayrılmış bir ortamda, yeniliklerin kendilerine "koruyucu, hamî" bulması bir o kadar daha kolaylaşacaktır. Yeni ve devrimci bir icat keşfeden kişi, onu tabi olduğu hükümdara beğendiremezse, coğrafi açıdan birbirine çok yakın olan çeşitli Avrupa hükümdarlıklarına, kraliyet, prenslik, başpiskoposluk, dükalık veya kontluk gibi değişik bir bölgeye sığınarak baskıdan ve sansürden kurtulabilmektedir. Üstad Johannes Gutenberg modern matbaa makinesinin mucidi olarak bilinir ve saygıyla anılır. Gutenberg'in aslında yaptığı, harflerin teker teker kalıba yerleştirildiği bir sistem bulmuş olmasıdır. Böylelikle her sayfa için tahtadan oyulmuş tek bir kalıp yerine, harflerin hızla dizilebileceği ve çok kez kullanılabilceği bir teknik geliştirilir. Gutenberg'in katkısı yalnız bununla sınırlı değildir, baskı makinesinin tasarımı değişir, düşük sıcaklıkta eriyen madenî bileşimler tasarlar ve gerçek anlamda yığinsal kitap baskısı sağlayacak bir teknolojik altyapı kurgular. Bu altyapı sayesinde Avrupa toplumlarının yapısı neredeyse altüst olur. Okuma/yazma oranı hızla artar, kitap fiyatları beşte bir oranında düşer, Latince yazılmış ve kilisenin kontrolündeki neşriyattan, kimsenin pek kontrol edemediği ve yerel dillerde yazılmış neşriyata geçilir. Bunun sonucu olarak Protestan görüşler ve diğer "ihtilalci" addedilen görüşler inanılmaz biçimde yayılır. Yerel dillerde yeknesaklaşma başlar. En önemlisi, kitap fiyatları çok ucuzladığından çok geniş kitleler kitap sahibi olabilir, okuma yazma oranı yüzde üçlerden çok kısa bir sürede yüzde onlara varır ve geçer. İlginç olan, herkesin bilgisi dahilinde bulunan bu gelişmeyi aktarmak değil, neden Gutenberg'den yaklaşık bin yıl kadar önce bu sistemi keşfeden Çinlilerin, benzer bir değişim geçirmedikleri olgusudur. Çin imparatoru, nüfu-

sun yalnızca çok ufak bir kesimini oluşturan Mandarinlerin okuma ve yazma bilmesine ya da onların yanında çalışan kâtiplerin bu tür bir niteliğe sahip olmasına karar ve izin verir. Çin’de yüzde üç olan okuma yazma oranı, matbaa çok geliştikten sonra da artmayacak, aynı kalacaktır. Bunun yegâne izahı, hiçbir rekabetçi ortamın bulunmaması, merkezî gücün toplumu ve elitleri ciddi biçimde hükümranlığı altında bulundurmasıdır³. Matbaayı keşfeden Çinli teknisyen, o keşfini gidip başka bir krallığa satacak ya da anlatacak olanaklara sahip değildir. Çok benzer bir karşılaştırmayı Fareed Zacharia, *Post Amerikan Dünya* kitabında⁴ 12. yüzyıl Çin gemi inşa teknolojisi ile Avrupa’yı karşılaştırarak yapar. O dönemde Çin donanmasında, dokuz direkli gemiler bile bulunmaktadır.⁵ Kristof Kolomb’un Atlantik’i aşarak Küba’ya ulaşan ana gemisi *Santa Maria*, 150 yıl sonra Çin donanmasının gemileriyle mukayese edildiğinde, ancak tahlisiye kayığı kadar kalabilecek olan, üç direkli bir kalyondur. Çinlilerin Hint Okyanusu’nu geçerek Afrika kıyılarına ulaştıklarını, orada avladıkları zürafaları imparatorluk sarayına getirerek bahçesinde serbest bıraktıklarını dönemin estamplarından anlamak mümkündür. Ancak Çin donanması iki kez Japonya’yı işgal etmeye kalkıp ikisinde de başarısız olmasının dışında, sadece bazı Endonezya korsanlarını yok ederek limanlara geri dönünce, bu çapta bir donanmanın çok büyük mali külfet olduğunu düşünen bürokrasi, İmparator Cheng-Ho’nun ölümünden sonra⁶, sadece tek direkli gemi yapımına izin verince, belki Çin ormanları kurtuldu ancak gemi inşa teknolojisi yüzyıllar içinde tamamen kayboldu. Avrupa’da ise benzer bir teknoloji, keşfedildiği ülkede hükümdar bunu yasaklasa bile mutlaka kimi ustalar bilgilerini gidip komşu krallığa satacakları için, böylesi yasaklamalar katiyen gündemde değildi. Tüm kıtada inanılmaz bir rekabet ortamı vardı.

3 Çin’in, Hindistan gibi bir “kast” toplumu olması, sosyal geçirgenliğin düşük olması da bunda önemli rol oynar.

4 Zacharia, F., *Post Amerikan Dünya*, çev. Meral Öztoprak Sağır, Eren Sağır, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2013. (Y.N.)

5 Maddison, A., “The World Economy, a millennial perspective”, *OECD*, 2001, s. 68.

6 Agy. s. 67.

Rekabet ve yeniliklerle mücadele için işbirliği; zorunlu meşveret ya da Avrupa toplumları ve ülkeleri için Ortaçağ'da ayaktaki pranga gibi görünse de, sonrasında öne çıkmalarında en önemli iki etkeni oluşturmuştur.

* * *

Avrupa toplumlarının temel niteliklerini anlamadan, modern dönemlerde Avrupa fikrinin nasıl oluştuğunu anlamamanın imkânsız olduğunu düşünüyorum. Avrupa'nın geleceği konusunda fikir yürütmek, 1770-1870 yılları arasındaki dönemde Sanayi Devrimi'nin neden Avrupa'nın batısında gerçekleştiğini ve dünyanın diğer bölgelerine benzemediğini anlamadan mümkün değildir.

Sanayi Devrimi'nin neden Batı Avrupa'da başladığı konusunda çok sayıda argüman oluşturulmuştur, bu gelişmenin tartışması hâlâ sürmektedir. Bu yazının sınırlarını çok aşan bir tartışmaya girmek gerektiği tabiidir. Ne var ki, bir dizi gelişmenin ortak etkileşimi sayesinde, dünyanın çeşitli yerlerinde keşfedilmiş tekniklerin ve maddelerin, Avrupa'da gelişmek ve kullanılmak için ideal bir ortam buldukları açıktır. Çinlilerin keşfi olan barut, keşfedildiği ülkede bin yıl boyunca sadece havai fişek ve çok basit birkaç silah dışında kullanılmamış, oysa Avrupa'ya geldiğinde var olan sosyal, siyasal ve iktisadi yapıyı değiştirecek kadar önemli bir rol oynamıştır. 11. yüzyılda başlayan ticaret devrimi, merkantilizm, sömürgecilik, tarım devrimi, nüfus artışı, Rönesans, her biri çeşitli dönemlerde değişik ağırlıkta etki ederek Sanayi Devrimi'nin altyapısını hazırlamıştır.

"Birleşik Avrupa" fikri, ütöpik sosyalistler bir yana bırakılırsa, ciddi olarak ortaya atılmış ve tartışılmış bir düşünce olmamıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başları, Avrupa'nın dünyaya egemen olduğu dönemlerdir. Küçük ya da büyük, neredeyse tüm Avrupa ülkeleri dünyayı ele geçiren sömürge imparatorlukları kurmuş, o döneme kadar göreceli az olan nüfus hareketleri, korunmuş yerel kültürler, diller ve toplumsal yapılar kelimenin tam anlamıyla berhava olmuştur.

1889 yılında, Paris'te düzenlenen Exposition Universelle, Avrupa'nın dünya egemenliği konusunda iyi bir fikir verebilir. Paris'te Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılını kutlamak için düzenlenen bu uluslararası fuar, egemen sanayileşmiş ülkelerin gösteri platformuna dönüşmüştür. Meşhur Eiffel Kulesi, bu vesileyle inşa edilmiş, Fransa'nın inşaat ve metalürji teknolojisini sergilemeyi hedeflemiştir. 1890 yılında, dünya dış ticaretinin yüzde 85'i Avrupa ülkeleri ve ABD tarafından gerçekleştirilmektedir⁷. Avrupa ülkelerinin payı yüzde 60 civarındadır. Bu devasa pay Birinci Dünya Savaşı'na dek sürecektir. Askerî anlamda Avrupa ülkeleri silah üretimi, silah altındaki asker sayısı, deniz kuvvetleri gibi alanlarda dünya toplamının neredeyse dörtte üçüne sahiplerdir.

Tarihte ilk “küresel savaş” olarak adlandırılan Birinci Dünya Savaşı, ilk defa, büyük ölçüde sivil halkın da kayıp verdiği, kentlerin ve altyapının tahrip edildiği, Güney Amerika kıtası dışında dünyanın her bölgesinde ya savaş verildiği ya da devletlerin savaşa asker ve silah göndererek katıldığı bir süreç olmuştur. Savaşı bitiren Versailles sistemi, bugün bile incelendikçe yeni ufuklar açan bir yapıya sahiptir. Bir yanda, savaşa son anda katılarak yeni bir dünya düzeni öneren ABD ve Başkanı Woodrow Wilson, diğer yanda muzaffer sömürgeci devletleri temsilen Fransa Başbakanı Georges Clemenceau ve İngiltere Başbakanı David Lloyd-George, savaşı bitiren anlaşma sistemi üzerindeki görüşleriyle geleceğin Avrupa'sını kurgularlar. Wilson'un meşhur 14 ilkesini duyan Clemenceau'nun, bıyık altından gülerek, “Tanrı bile On Emir gönderdi, Bay Wilson 14 emir gönderiyor,” dediği ve ABD önerilerini dikkate almayacağını belli ettiği rivayet edilir. Gerçekten de, iki sömürge imparatorluğu, Fransa ve İngiltere, Versailles sistemi⁸ ile son derece haksız bir intikam tavrı sergilerler.

7 Federico, G.; Antonio, Tena-Jungito, A., “World trade, 1800-1938: a new data-set”, *EHES Working Papers in Economic History*, 2016, Sayı 93, s. 37.

8 Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşmaları, Paris'in güney banliyölerinde imzalanmıştır. Versailles, Trianon, Sèvres, Neuilly-sur-Seine, Saint-Germain-en-Laye gibi antlaşmaların tümüne birden Versailles sistemi denir.

Bunun sonucunda, ABD'nin önerdiği “çok taraflılık” ve “sömürgelerin kendi kaderlerini tayin hakkı” rafa kaldırılır. Wilson prensiplerinden temel olarak yalnızca Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) kurulur ve işlemeye başlar. Bu dönemin önemli gelişmesi, ilk kez “pan-Avrupa” yani Avrupa Birliği fikrinin yeşermesi, bunun için Kont Coudenhove-Khalergi çevresinde bir siyasi hareket kurulması, kimi siyasi liderlerin de bu gelişmelere destek vermesi, sıcaık bakmasıdır. Ayrıca, 1923 yılında yazdığı *Panueuropa* kitabı çok ses getiren ve 1924 yılında kaleme aldığı manifestoyla bütünleşen girişimler olmuştur. İlginç biçimde, pan-Avrupa hareketinin mimarı ve isim babası Coudenhove-Khalergi başta olmak üzere, “Birleşik Avrupa” fikri, ABD, Çin ve Rusya karşısında Avrupa güçlerinin tek bir cephe oluşturmasıdır. Ancak bu fikrin uluslarüstü ve barışçı yönleri, Albert Einstein, Stefan Zweig, Sigmund Freud gibi kişiliklerin de hareketin 1927 kongresine katılmalarını sağlayacaktır. Savaş sonrası şansölye olacak olan Konrad Adenauer de Pan Europa hareketi üyesiydi. Bugün bakıldığında, Coudenhove-Khalergi'nin çözümlemeleri ve üslubu, özellikle de Kafkasya ırkının önemi ve üstünlüğünden dem vurmaı, oryantalist ve ayırımcı gelebilir. Ancak o dönemin koşulları göz önüne alındığında, aşırı milliyetçilik ve anti-bolşevizm furyasında, pan-Avrupa mutlaka bambaşka bir ufuk açıyordu.

Avrupa Birliği fikrinin “babası” olarak kabul edilen Jean Monnet, bu hareketin içinde değildir. Onu ve onunla birlikte “birleşik Avrupa” fikrini benimseyen arkadaşlarını etkileyen, federal bir Avrupa hayalinden ziyade, 1918 sonrası kurulan uluslararası örgütlerde birlikte çalışma, uluslararası örgütlerin kısa vadeli ulusal politikalarında yapılabilecek yanlışları düzeltebilme yeteneğini görmüş olmalarıydı. İlk “Avrupa kurumsal işbirliği” adımı, Fransa ve İngiltere arasında atıldı. Birinci Dünya Savaşı boyunca müttefik olan bu iki ülke, savaş ekonomisine geçtikleri için büyük ölçüde tahıl ve temel ürünleri ABD'den ithal etmekteydiler. Fransa ve İngiltere, ayrı ayrı önemli ticari filolara sahipti ancak savaş dönemi Atlantik aşırı bu

taşımacılıkta önemli kapasite sorunları yaşıyordu. Jean Monnet, genç ve girişimci bir işinsanı olarak, dönemin Fransa Başbakanı René Viviani'den randevu almayı başardı¹⁰. Bu randevuyu 26 yaşında bir gencin alabilmesi her ne kadar olağandışı görünse de toplantıda Jean Monnet'nin başbakanı ikna edici bir tanıtım yapabildiği de şüphe götürmez. Bunun sonucunda, İngiltere'ye Fransa adına genç bir delege olarak giden Monnet, savaştaki iki ulusun büyük mali ve lojistik kayıplarının, sivil gıda ve erzak alımlarını ayrı ayrı yapmak olduğunu giderek daha iyi anlaması ve raporlar yazması oldu. Allied Maritime Transport Council¹¹, ancak 1917'de kurulabilse de, Monnet bu dönemlerdeki işbirliği ısrarıyla prestij kazandı. Ortak satın alma komiteleri kurarak, tarafsız gemileri tek elden kiralamayı başararak çok önemli tasarruf sağlayan Monnet, bu süreçte İngiliz Delegesi Arthur Salter¹² ile sıkı bir dostluk geliştirdi.

Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Cemiyet-i Akvam'da, savaştaki becerisi ve başarıları sayesinde umumi kâtip vekili olan Monnet, bir süre sonra bu görevi bırakarak bankacılığa başladı. Dönemin önde gelen siyasi figürlerinden ve aktörlerinden Monnet'yi ayıran önemli özellikler, bir Fransız olarak fevkalade istisnai biçimde Anglo-sakson dünyasını yakından tanıması ve İngilizce konuşması, siyaseti nadiren doğrudan yapması, iş dünyası ve teknik komiteler aracılığıyla hep siyaset dünyasının perde arkasında durması, son olarak da uluslararası finans konusunda önemli birikimi ve ilişkileri olmasıydı.

Bu profil, Jean Monnet'ye İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransa adına önemli roller üstlenmesini sağlayacaktı. 1914 yılının aksine, 1940 yılında Fransız Ordusu'nun büyük yenilgisi, Fransa'da tüm id-

10 Jean Monnet üzerine son derece kapsamlı bir çalışma için bkz. Roussel, E., *Jean Monnet*, Fayard Paris, 1996; kendisinin hatıratı da önemli bilgiler içerir, Monnet, J., *Mémoires*, Livre de Poche, Paris, 2007.

11 1917'de kurulan İngiltere-Fransa Ortak Deniz Taşımacılığı Komitesi, yalnızca sivil alımlarla ilgiliydi ancak çok önemli tasarruf sağladı.

12 Arthur Salter, Jean Monnet'nin aksine pan-Avrupa hareketine katılacaktı, bu konuda son derece eleştirel bir yaklaşım için bkz. Johnson, D., "Overrated: Jean Monnet", Standpoint, 2016 <https://standpointmag.co.uk/issues/march-2016/overrated-march-2016-jean-monnet-daniel-johnson-european-union/>

ri yapıyı altüst etti. Ülkenin yarısı işgal edildi, silahlı kuvvetler teslim oldu, başkent Paris'ten ufak bir kaplıca kenti olan Vichy'ye taşındı. Fransa Cumhuriyeti lağvedildi, onun yerine “*État français*”, yani Fransa Devleti kuruldu. Başına iyice yaşını başını almış, tutucu savaş kahramanı Mareşal Philippe Pétain getirildi. Büyük yenilgi felaketi ve Nazi işgalini unutturmak için uydurma bir “Millî İnkılâp” söylemi başlatıldı. Buna karşı çıkan önemli sayıda Fransız siyasetçi Kuzey Afrika ya da İngiltere'ye geçip savaşı sürdürmeyi yeğledi. Monnet bunlardan biriydi. Ancak Fransa dışındaki muhalefet zayıftı, adı pek de duyulmamış bir general olan Charles De Gaulle, “Hür Fransa” adına Silahlı Kuvvetler'e ve Fransa halkına çağrı yaparak savaşı sürdürmeye kararlı olduğunu açıklamışsa da, Vichy hükümetinin konumu çok daha güçlüydü. 1943 yılında Jean Monnet, Comité de Libération Nationale (sürgün hükümeti) içinde silahlanmayla ilgili portföyü üstlendi. Franklin Delano Roosevelt'ten başlayarak dört ayrı ABD cumhurbaşkanına danışmanlık yapacak olan Monnet'nin ABD'deki ilişkileri, bu dönem gerek Fransa'ya gerek müttefiklere büyük katkıda bulundu. “Hür dünyanın cepheneliği” terimini Monnet'nin bulduğu söylenirse de bu konuda kaynak yoktur. Ancak John Maynard Keynes'in, “Monnet'nin ABD'deki lobi çalışmaları, savaşı bir sene kısalttı,” dediği de söylenir.¹³

Cumhurbaşkanı Roosevelt ne De Gaulle'e ne de başka seçilmiş yüksek rütbeli subaya güven duyan biriydi. Bu tür liderlerin, savaş sonrası demokrasiye geçişte olumlu davranmayacaklarını düşünüyordu. Bu nedenle Charles De Gaulle ile Amerikalı siyasetçilerin arası daima mesafeli olmuş, De Gaulle “Amerikalıların adamı” olarak gördüğü Monnet'ye hiçbir zaman güven duymamış, onun önemli bir devlet makamına gelmesine onay vermemişti¹⁴.

13 Berend, I., *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from La-
issez-Faire to Globalization*, Cambridge University Press, 2006, s. 203.

14 Bunun istisnası 1946 yılında Monnet'nin Millî Birlik Hükümeti döneminde kurduğu ve başına geçtiği Commissariat Général au Plan (Devlet Planlama Teşkilatı) olacaktır. SSCB'yi iyi bilen ve sıklıkla sosyalist ekonomik yapıyı incelemiş olan Monnet, SSCB'nin Beş Yıllık Kalkınma Planları modelinden esinlenerek, savaş sonrası Fransız ekonomisine yön vermek için bu yöntemi kullanmıştır.

Savaş sonrası Avrupa kıtası ve geleceği tamamen harap olmuştu. Tüm dünyayı yaklaşık 200 yıl egemenliği altında tutmuş Avrupa ülkelerinin topraklarında, ikisi de Avrupalı olmayan büyük gücün hâkimiyeti vardı. Bunlardan biri Atlantik ötesinden gelen ABD, diğeri de topraklarının ve nüfusunun önemli kısmı Asya kıtasında olan SSCB'ydi.

İlginç olan, o dönemde “Birleşik Avrupa” fikrini savunan elitlerin büyük kısmının, Avrupa ülkelerinin bu karmaşada ve felakette nasıl ayağa kalkacaklarını düşünerek hareket etmiş olmalarıdır. Jean Monnet daha 1943 yılında, “Devletler yalnızca ulusal egemenlik temelinde yeniden kurulurlarsa, Avrupa’ya barış gelmez. Avrupa ülkeleri kendi halklarına refah ve sosyal kalkınma sağlamak için fazlasıyla zayıflar. Avrupa ülkeleri bir federasyon haline gelmelidir,” sözüyle çok giriftar bir Avrupa hedefini ortaya koymuştu.¹⁵

Avrupa Birliği’nin nasıl kurulduğu, çok sayıda resmî ya da serbestçe kaleme alınmış yayın, inceleme ve teze konu olmuştur. Hatta bu konuda yazılanların sayısı, neredeyse konuyu insanların algılarında anlamsız hale getirecek kadar fazladır ve yazılanların önemli bölümü klişe tekrarlarla doludur. Yazımın başında da belirttiğim gibi, Avrupa Birliği, “Paneuropa” hareketinin ve federal Avrupa yanlılarının düşündükleri biçimde kurulmamış, çok daha konvansiyonel “ulus/devlet” yanlısı siyasetçilerin ve yüksek bürokratların, pratik çözümler önermesi sayesinde gerçekleşmiştir.

Federal Avrupa anlayışının meydana getirdiği ve bugün de hayatı süren yegâne kurum, Avrupa Konseyi’dir. 1949 yılında aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 10 ülke tarafından kurulan bu uluslararası platform, uluslarüstü bir dizi yetkiye de sahiptir. Özellikle demokrasi ve hukukun üstünlüğü konularında standartlar, bugün de Avrupa Konseyi tarafından belirlenmektedir. Devletlerin

15 “There will be no peace in Europe if the states are reconstituted on the basis of national sovereignty ... The countries of Europe are too small to guarantee their peoples the necessary prosperity and social development. The European states must constitute themselves into a federation.” Bu cümleyi Cezayir’deki sürgün hükümeti toplantısında söylediği bilgisi, Strobe Talbott’un 7 Şubat 2014 tarihinde *The New York Times*’a yazdığı makalede geçmektedir.

gönüllü olarak üye oldukları Avrupa İnsan Hakları Divanı, Avrupa Konseyi'nin bir kurumudur.

Avrupa Birliği ise, genelde bilindiği gibi 1952 yılında Paris'te imzalanan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulmasıyla başlar. Genellikle AB historiografyası, bu kuruluşu Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın 9 Mayıs 1950 yılında yaptığı radyo konuşmasına ve önerdiği plana bağlar. Adolf Hitler'in Berlin *bunker*'inde¹⁶ intihar etmesinden sadece beş yıl sonra, Almanya, Fransa ve Benelüks ülkelerinin bir barış ve işbirliği anlayışı çerçevesinde çelik ve kömür üretimlerini tek bir havuzda toplamaları ve ortak biçimde işletmeyi hedeflemeleri, dönem için gerçekten cesur ve devrimci bir adımdır. Robert Schuman, bu konuşmasında, "Birleşik Avrupa'yı yapmayı beceremedik, onun yerini savaş aldı," diyecektir. Schuman, kurulacak birliğin bir "kartel" olmayacağını¹⁷ özellikle vurgular. Böylelikle Fransa ve Almanya'dan gelebilecek sol eleştirileri de göğüslemek istemektedir.

Ne var ki Schuman planına gelene kadar, Fransa 1947'de, kendisine 1940 yılında savaş açan İtalya'yı cezalandırmak için zoraki bir gümrük birliği projesi dayatır. Bu gerçekleşmese de, yaklaşık iki yıl boyunca görüşmeler yapılır. Asıl ilginç olan Jean Monnet'nin hazırladığı plandır. 1946-1950 yıllarını kapsayan bu plan, Saarland ve Ruhr havzalarının altyapısının ve yeraltı zenginliklerinin Fransa sanayi üretimini savaş öncesine göre yüzde 150 artırmaya yönelik olarak kullanılmasını hedeflemektedir. Bu plan çerçevesinde Almanya'nın ekonomik gücü de kısıtlanmış olacaktır. Doğal olarak, bu yaklaşımları dönemine göre değerlendirmek gerekir. Nazizmin yıkılalı daha bir yıl bile olmadığı, müttefiklerin Almanya'nın sınai altyapısını tamamen yok edip onu bir tarım ülkesi haline getirmek kara-

16 Hava saldırısı sığınağı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Adolf Hitler tarafından kullanılan Führer Karargâhı'nın (*Führerhauptquartiere*) sonuncusuydu.

17 "A l'opposé d'un cartel international tendant à la répartition et à l'exploitation des marchés nationaux par des pratiques restrictives et le maintien de profits élevés, l'organisation projetée assurera la fusion des marchés et l'expansion de la production." Bir uluslararası kartelin yapacağı gibi, kısıtlayıcı önlemlerle ve yüksek kazanç hedefleyerek ulusal pazarların bölüşülmesi ve sömürülmesinin yerine, önerilen teşkilat pazarların bütünleşmesini ve üretimin artmasını sağlayacaktır, <https://www.tesadernegi.org/schuman-bildirgesi-9-mayis-1950.html?d6c7c7&d6c7c7>

rında ısrarlı oldukları bir dönemden söz ettiğimiz açıktır. SSCB ve ABD arasında Soğuk Savaş başlayınca bu tür “Almanya’yı cezalandırma” projeleri büyük ölçüde rafa kaldırılmış, 1950 yılında ABD, Almanya’dan savaş tazminatı istemekten vazgeçmiştir. Fransa ise, Saarbrücken ve çevresini bir anlamda dominyon gibi 1946-1957 yılları arasında yönetmeyi sürdürmüştür.

AB kuruluşu, ulus devletlerin çıkarlarının son derece ağırlıklı olduğu, federal ve barışçı bir Avrupa isteyenlerin azınlıkta olduğu bir döneme rast gelmiştir. Ne var ki, o dönemde Batı Avrupa ülkelerinde iktidarda olan politikacılar ve ülkelerini yeniden inşa etmeye çalışan yüksek bürokratlar, birbirlerini çok zor savaş koşullarında tanımış ve pragmatik çözümler bulmaya yönelik insanlardı.

Hepsinden önemlisi, Avrupa kıtasının Doğu kesimi, bir daha kendi topraklarında savaş görmek istemeyen Stalin yönetimindeki SSCB tarafından ayrı bir “tampon bölge” haline getirilmişti. Birinci Dünya Savaşı’nı bitiren nasıl çeşitli ordularda askerlerin ölmek istemedikleri için çıkarttıkları isyanlar olduysa, İkinci Dünya Savaşı sonrası AB oluşumu da, benzer biçimde SSCB yanlısı güçlenmiş komünist partilerin varlığı yüzünden hızlanmış ve gerçekleşmiştir.¹⁸

Schuman, Jean Monnet’nin elden geçirdiği planıyla Avrupa’da kurumsal ilk birliğin adımlarını attıysa da, “uluslarüstü” yapıya sahip bu Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT), tahmin edildiği kadar iyi çalışmaz. “Yüksek Otorite” adıyla atanan komisyon¹⁹, üye devlet hükümetlerinin üstünde karar alma yetkisine sahipti. Yüksek Otorite’nin başı olarak Jean Monnet seçildi ve işlerin pek istediği gibi yürümediğini görünce, 1955 yılında istifa etti. Bu istifası hazırlanan

18 Doğal olarak sadece komünizmden korkuyla bu dinamikler açıklanamaz. Ancak Fransa’da savaş sonrası yapılan ilk seçimlerde Fransız Komünist Partisi yüzde 26 oyla başat siyasi güç haline gelmiş, İtalya’da ise 1946 kurucu meclis seçimlerinde Pietro Nenni’nin Proleter Birlik için Sosyalist Partisi ile Palmiro Togliatti’nin komünist partisi toplam oyların yüzde 40’ını almıştır. Savaş öncesi oy oranı olarak görece marjinal kalan komünist partiler, Nazizmin yıkılmasıyla özellikle Akdeniz ülkelerinde çok ciddi güç ve seçmen tabanı kazanacaklardır.

19 Daha sonraki dönemlerde “Avrupa Komisyonu” adını alacak ve yetkileri çok daha kısıtlı olacaktır.

Ortak Pazar kuruluşunda görev almak istemesi kadar, AKÇT işleyişinden duyduğu hayal kırıklığıyla da açıklanabilir.

1956 yılında, eski sömürgeci ülkeler, ABD ve SSCB'nin bilgisi dışında son askerî harekâtlarını düzenlediler. Süveyş Kanalı'nı millileştiren Cemal Abdel Nasır rejimine karşı İngiltere Başbakanı Anthony Eden, İsrail ve Fransa ile görüşerek kanal bölgesini ele geçirmek için bir harekât düzenledi. Askerî gelişmelerden son dakikada haberi olan ABD Cumhurbaşkanı Dwight Eisenhower'ın, Başbakan Eden'i arayıp son derece sert sözlerle uyarması ve Sovyetlerin alarmı geçmesi sonucu, Fransız, İngiliz ve İsrail birlikleri işgal ettikleri kanal bölgesini derhal boşaltarak geri çekildiler. Bu eski sömürge imparatorluklarının tek başlarına kalkıştıkları son macera olacaktı.²⁰

* * *

Avrupa Birliği, çok müstesna dönemlerde, çok istisnai koşulların bir araya gelmesiyle kuruldu. Büyük toplumbilimci ve filozof Edgar Morin, Avrupalı olduğunu 1973 petrol kriziyle hissettiğini söyler²¹. Nedeni sorulduğunda, "Avrupa'nın ne kadar çaresiz ve bağımlı olduğunu o zaman hissettim. Artık, Avrupa dünyada küçük bir vilayetti," der. Benzer bir saptamayı, Paul-Henri Spaak'ın yaptığı söylenir: "Avrupa'da sadece iki tür ülke vardır. Birincisi küçük ülkeler, ikincisi küçük olan fakat küçük olduğunu henüz anlayamamış ülkeler"²².

- 20 Süveyş operasyonunu durdurma kararı alan Anthony Eden'in, bu kararı bildirmek için Fransa Başbakanı Guy Mollet'yi acilen telefonda aradığı, o sırada Alman Şansölyesi Adenauer ile baş başa görüşen Guy Mollet'nin telefonu kapatıktan sonra Adenauer'e, "Askerî operasyonu durdurmak zorunda kaldık," dediği, Adenauer'in de cevaben, "O zaman Avrupa'yı kurma zamanınız geldi," dediği söylenir. Bu anekdot konusunda fazla kaynak olmasa da, Avrupa Ekonomik Topluluğu görüşmelerinin 1956 yılından sonra bir anda hızlandığı ve Roma'da kurucu antlaşmaların 1957'de akdedildiği bir gerçektir.
- 21 *Ouest-France* gazetesine 13 Mayıs 2014 tarihinde verdiği uzun söyleşi. <http://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2014/05/13/ue2014-europeennes-elections-edgar-morin-11777.html>
- 22 AB'nin "kurucu baba"larından biri olduğu kabul edilen Paul-Henri Spaak, AET'nin altyapısını hazırlayan Spaak Komitesi'nin başındaydı. Hollanda Dışişleri Bakanı Jan-Willem Beyen ile anlaşarak, Benelüks metodunu AET için önerdikleri ve başarılı oldukları gerçektir.

Avrupa Birliği'nin, büyük bir "master plan" çerçevesinde atılan, öngörülmüş adımlarla gerçekleştirilmediği de başka bir gerçektir. Temel prensipler çerçevesinde, pragmatik yaklaşımlarla, uzun süren durgunluk dönemlerini takip eden kısa süreli sıçrama ve reform süreçlerinden oluşmuştur.

AB oluşumu, çok büyük ölçüde dış faktörlerin etkilemesiyle şekillenmiştir. Büyük değişimler, ciddi krizler karşısında Avrupa Birliği ülkeleri, zamana yayılmış, fakat her seferinde birliği derinleştiren, güçlendiren ve çeşitli değişik alanlara yayılmasını sağlayan tepkiler verirler. 1973-1979 petrol krizleri ve enflasyonla işsizliğin 25 yıl sonra geri gelmesi, o dönem "Avrupa şüpheliği" denilen ve AB'nin pek bir işe yaramayacağı anafikrini benimseyen akımın doğmasına neden olmuştu. Sonrasında ilk büyük kurucu andlaşma tadilatı yapılmıştır; Lord Cockfield tarafından hazırlanan, Jacques Delors'un adını taşıyan plan uygulamaya konmuş, 1992 yılının sonuna kadar Tek Pazar tamamlanacak ve Ekonomik ve Parasal Birlik için ikinci safhaya geçilecektir. O dönemlerde pek kimsenin inanmadığı bu proje gerçekleştirilmiştir. AB genişlemiş, önce Birleşik Krallık, İrlanda ve Danimarka, sonra beklenmedik biçimde Yunanistan, sonrasında da İber Yarımadası ülkeleri İspanya ve Portekiz üye olmuşlardır. Bu ülkelerin oluşturacağı bir ana çekirdek etrafında, Avrupa'nın diğer demokrasiyle yönetilen ülkelerinin tamamlayacağı bir hare mimarisi öngörülmüştür. 1989 yılında Berlin Duvarı, 1991 yılında da SSCB yıkıldığında, Maastricht Antlaşması ile hedeflenen bu kurumsal mimari değiştirilmeden, çok geniş bir "yeni üyeliklere AB'nin kapılarını açma" politikası uygulanabilmiştir.²³ Bu genişleme politikasının, derinleşme hedefleri terk edilerek yapılmadığını önemle belirtmek gerekir. Kısacası, Avrupa Birliği hem derinleşmeyi (tek Para ve ekonomik yakınlaşma kıstasları), genişlemeyle (yeni üye ülkelerin katılımı) birlikte yapmayı hedeflemiştir. Bugünkü zorlukları da büyük ölçüde sadece altı kurucu ülke

23 1993 Bosna katliamı ve Yugoslavya içsavaşı, AB'ye eski sosyalist ülkelere sağlam bir perspektif önerilmezse Avrupa'da savaşların yeniden patlak verebileceğini gösterdi. 1993 yılında Kopenhag Zirvesi meşhur üyelik kıstaslarını oluşturarak Avrupa kıtasında toprağı olan her ülkenin AB üyesi olmak için başvurma hakkı olduğunu teslim etti.

için oluşturulmuş bir sistemi, 27 birbirine hiç benzemeyen ülkeye tatbik etmesinden kaynaklanmaktadır.²⁴

Avrupa Birliği, kısa vadede anlamlı ve uzun soluklu plan ve program hazırlama yeteneğine sahiptir.²⁵ Bunu son zamanlarda sıklıkla gösterdi. Covid-19 salgını, AB içinde kamunun yeri, ağırlığı ve rolü konusunda da yepyeni soruların ortaya atılmasına neden oldu. İnsanlığın 19. yüzyıldan itibaren hızlı biçimde salgın hastalıkları yok etmesi, böylesi bir tehlikenin çok da ciddiye alınmadığını gözler önüne serdi. AB ülkeleri, gelişkin bir sağlık hizmetleri altyapısına sahip olmalarına rağmen, çok yüksek sayıda hasta ölümüyle yüzleştiler. Ortak Sağlık Politikası, AB içinde büyük ölçüde yalnızca bilgi paylaşımı, ortak araştırma vb. gibi alanları kapsadığı için, ortalama bir gözlemci yeterince birbirine destek olmayan AB ülkeleri izlenimi aldı. Oysa büyük ölçüde, var olmayan bir ortak sisteme rağmen, sınırötesi sağlık desteği komşu ülkelerce birbirlerine verilmeye çalışıldı.

En önemli gelişme, kimi ülkelerin karşı çıkmasına rağmen, ortak bir Avrupa Fonu oluşturulmasıyla gerçekleşti. İlk kez Avrupa Birliği, tek para biriminden sonra, gayet federatif bir enstrüman olan “ortak borçlanma fonu” kurma kararı aldı. Bu kararı AB, her dönüm noktasında olduğu gibi, uzun ve zorlu müzakereler sonucu aldı. Ortak bir payda bulunabilmesi için ilk projeye nazaran kabul edilen metinde çok ciddi esneklikler yapıldı. Yine de, günün sonunda AB; karşılaştığı bu sorunun sosyal ve ekonomik etkilerini aşabilmek için, borçlu ülkelerin yükünü hafifletecek bir hibe sistemi oluşturmayı başardı.

24 Brexit, yani Birleşik Krallık'ın üyelikten vazgeçmesi bir ilk olduğu için çoğu gözlemci bunu AB'nin sonunun başlangıcı olarak ele aldı. Birleşik Krallık, 1950'li yıllarda Avrupa bütünleşmesini hor görerek ilk hatasını yapmış ve birliğin bir Fransa/Almanya ortaklığı biçiminde kurulmasını seyretmişti. İkinci hatasını Birlik'e geç girerek ve daima “istisnai” kuralların işletilmesini isteyerek gerçekleştirdi. Üçüncü büyük yanılgısı da, tarih bambaşka gelişmeler göstermezse, AB'den ayrılması olacaktır.

25 AB'nin son gelişmeleri ve hedefleri hakkında son derece iyi kurgulanmış bir analiz Nilgün Arısan-Eralp, Sanem Baykal ve Sinem Akgül Açıkmeşe kaleme aldılar. Merak edenler için ufuk açıcı ve son derece berrak bir yaklaşım içeriyor. “Biz bu filmi daha önce görmüştük: AB'nin Geleceği Yine Yeniden Tanışılıyor”, *DPK Notları*, 2020/12. http://wfp14.org/wp-content/uploads/2020/07/DPK_Notlar%C4%B1_12yeni.pdf

Covid-19 salgını, öldürücü bir savaş değil, bir yıkım değil, ancak mutasyon geçiren bir grip virüsünün dahi, çok sağlam olduğuna inandığımız uluslararası sistemi nasıl dondurabileceğini gösterdi. Edgar Morin'in sözlerine dönmek gerekirse, çeşitli kimlikleri aynı anda benimsemek, aynı anda hem ülkesine, hem AB'ye hem Akdeniz kültürüne hem yakın bölgesinin geleneklerine hem de AB'nin demokrasi, katılımcılık, ifade özgürlüğü, hukukun üstünlüğü gibi temel varoluş ilkelerine aidiyet hissetmenin mümkün olacağı bir dünya perspektifi, önümüze Covid-19 felaketi yüzünden kondu. Bu perspektifte AB'nin (ve illebet AB adayı Türkiye'nin) neler yapabileceğini gelecek gösterecek.

STANISLAV'IN KURLARI

Paul Auster

Bir olayın gerçek olarak kabul edilmesi için gerçek olması mı gerekir, yoksa varsayılan olayın gerçekliğine duyulan inanç mı onu gerçek yapar? Ve o olayın gerçekten olup olmadığını araştırmak için gösterdiğiniz çabalara karşın, bir belirsizlik çıkmazına girer de, Batı Ukrayna'da, Ivano-Frankivsk kentindeki bir kafenin terasında anlatılan bir hikâyenin az bilinen ama kanıtlanabilir bir tarihsel olaya mı dayandığından, yoksa bir efsane ya da bir palavra veya babadan oğla aktarılan asılsız bir söylenti mi olduğundan kuşkuya düşerseniz ne olur? Daha da önemlisi, anlatılanlar kk dilinizi yutturacak kadar şaşırtıcı ve arpıcıysa ve de dünya görüşünüzü dĞiştirdiğini, geliştirdiğini, derinleştirdiğini hissediyorsanız, hikâyenin gerçek olup olmamasının ne önemi olur?

Birtakım koşullar 2017 Eylül'nde Ukrayna'ya gitmemi gerektirdi. Halletmem gereken iř Lviv'deydi, ama bir boş günümde iki saatlik yol yaparak güneye inip babamın babasının 1880'lerin başında doğduğu Ivano-Frankivsk'te yarım gün geçirdim. Oraya gitmemin merak dışında bir nedeni yoktu, buna yapay bir sıla özle-

minin çekiciliği de diyebiliriz, çünkü büyükbabamı ömrümde hiç görmediğim gibi hakkında bildiklerim de yok denecek kadar az. Ben doğmadan 28 yıl önce ölmüş, yazıya dökülmeyen, anımsanmayan geçmişten kalma bir gölge adamdı; onun 19. yüzyılın sonlarında ya da 20. yüzyılın başlarında terk ettiği kente giderken bile çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği yerin, benim yarım günümü geçireceğim yer olmadığını biliyordum. Yine de gitmek istedim, şimdi geçmişe bakıp gitmek istejişimin nedenlerini düşününce ortaya belki de kanıtlanabilir tek bir gerçek çıkıyor: O yolculuk beni Doğu Avrupa'nın kanlı topraklarından, 20. yüzyıl soykırımının dehşet bölgesinden geçirecekti, bana soyadımı veren o gölge adam dünyanın o bölgesini terk etmemiş olsaydı ben de dünyaya gelmeyecektim.

Oraya gitmeden önce kente 1962'de (Ukraynalı şair Ivan Franko anısına) Ivano-Frankivsk adının verildiğini, 400 yıllık geçmiş olan kentin Polonya, Almanya, Ukrayna ya da Sovyet yönetiminde olmasına bağlı olarak Stanisławów, Stanislau, Stanislaviv ve Stanislav adlarını taşıdığını biliyordum. Önce bir Polonya kentiyken Habsburg kentine dönüşmüş, Habsburg kenti Avusturya-Macaristan kenti olmuş, Avusturya-Macaristan kenti Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında Rus, daha sonra yine Avusturya-Macaristan kenti, savaştan sonra kısa bir süre Ukrayna, sonra Polonya, daha sonra (1939 Eylül'ünden 1941 Temmuz'una kadar) Sovyet kenti olmuş, sonra (1944 Temmuz'una kadar) Almanya kontrolünde kalmış, ardından Sovyet kenti ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da Ukrayna kenti olmuş. Büyükbabam doğduğu sırada kentin nüfusu 18 binmiş, (dedemin oradan ayrıldığı yaklaşık tarih olan) 1900'de kentte yarısı Yahudi olmak üzere 26 bin kişi yaşıyormuş. Ben gittiğim zaman şehirde yaşayanların sayısı 230 bine yükselmişti, ama Nazi işgalindeki yıllarda yarısı Yahudi yarısı Yahudi olmayan kişilerden oluşan nüfus 80 binle 95 bin arasındaymış; kente gitmemden 30-40 yıl önce öğrendiğime göre 1941 yazındaki Alman işgalini izleyen sonbaharda on bin Yahudi yakalanıp Yahudi mezarlığında öldürülmüş, geri kalan Yahudiler Aralık ayında bir gettoya kapatılmış, onların içinden on bin kişi daha Polonya'daki Bełżec ölüm kampına

gönderilmiş, 1942 yılı boyunca ve 1943 başlarında Almanlar Stanislau'da sağ kalan Yahudileri birer birer, beşer beşer, yirmişer yirmişer olmak üzere kentin çevresindeki ormanlara götürüp öldürmüşler, geride tek bir Yahudi kalmayınca kadar öldürmüşler, öldürmüşler, öldürmüşler – enselerine atılan tek kurşunla katledilen on binlerce insan, öldürülmeden önce kendilerine kazdırılan ortak çukurlara gömülmüş.

Lviv'de tanıştığım kibar bir hanımefendi yolculuğumu ayarladı, Ivano-Frankivsk'te doğup büyüdüğü ve hâlâ da orada yaşadığı için nereye gitmem, neleri görmem gerektiğini biliyordu, hatta bizi oraya götürecek bir şoför bulmak zahmetine bile girdi. Ölüm korkusu nedir bilmeyen o çılgın genç şoför, iki şeritli yolda otomobil yarışı filmi için yapılan oyuncu seçmelerine katılıyormuş gibi gaza bastıkça basıyor, karşıdan bize doğru arabalar gelirken bile önümüzdeki her otomobili sollamak için soğukkanlılıkla direksiyonu kırıp ilerliyordu, yol boyunca birkaç kez 2017 sonbaharının bu kasvetli ilk gününün dünyadaki son günüm olacağını sandım ve büyükbabamın yüz yılı aşkın bir süre önce terk ettiği şehri görmek için bunca yol teptiğim halde oraya varmadan ölmemin ne kadar yerinde bir rastlantı olacağını düşündüm.

Neyse ki trafik çok yoğun değildi, yolda az sayıda hızlı giden arabalar ve daha ağır ilerleyen kamyonlar vardı, bir yerde de koca saman balyalarıyla yüklü, ağır ilerleyen kamyonlardan on kat daha yavaş yürüyen bir at arabası gördük. Babuşka denilen başörtüsü bağlamış, kalın bacaklı, şişman kadınlar ellerinde yiyecek dolu naylon torbalarla yolun kenarında yürüyorlardı. O naylon torbalar olmasa pekâlâ 200 yıl öncenin figürleri, 21. yüzyıla uzanacak kadar eski bir geçmişe saplanıp kalmış Doğu Avrupalı köylü kadınları sanılabilirlerdi. 10-12 ufak kasabanın eteklerinden geçtik, iki yanımızda yeni hasat edilmiş büyük tarlalar vardı; ama yolun yaklaşık üçte ikisini geçtikten sonra kırsal manzara birden ürkütücü bir ağır endüstri bölgesine dönüşüverdi, çevrenin en çarpıcı simgesi de solumuzda yükselen devasa bir enerji santraliydi. Yanımdaki o kibar hanımefendinin anlattıklarını yanlış anlamadıysam, o büyük santral, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin bütün elektrik tüketimini karşılı-

yormuş. Doğu ile Batı arasındaki o soykırım topraklarında yer alan 800 mil genişliğindeki tampon devletin işte böyle çelişkili gerçekleri var; çünkü Ukrayna bir yandan ışıkları yakan, hayatı ve üretimi sürdüren elektrik enerjisini akıtırken, öte yandan da küçülen ve savaşla sıkıştırılan topraklarını savunmak için kan akıtmaya devam ediyor.

Ivano-Frankivsk çok hoş bir yerdi, kafamda canlandırdığım dağılmaya yüz tutmuş bir kent enkazıyla yakından uzaktan ilgisi yoktu. Biz varmadan birkaç dakika önce bulutlar açılıp güneş parlamaya başlayınca sokaklarda ve meydanlarda dolaşanlar çoğalmıştı; kentin temizliği ve düzeni beni şaşırttı, geçmişe saplanıp kalmış bir taşra kasabası değil, kitabevleri, tiyatroları, lokantaları, yeni ve eski mimariyi zevkli bir biçimde kaynaştıran yapılarıyla modern bir ufak şehirdi; geçmiş ise, şehrin Polonyalı kurucuları ve Habsburg’lu fatihleri tarafından 17. ve 18. yüzyıllarda yaptırılan binalarda ve kiliselerde yaşıyordu. Ben şehri iki-üç saat gezdikten sonra dönmeye niyetliydim, ama geziyi ayarlayan kibar hanımefendi, oraya gidiş nedenimin büyükbabamla ilgili olduğunu anladı ve büyükbabam Yahudi olduğu için kentteki bir hahamla, Ivano-Frankivsk’in geriye kalmış son sinagogunun ruhani lideriyle görüşmemin yararlı olacağını düşündü – sinagog 20. yüzyılın başlarında zevkle tasarlanmış, İkinci Dünya Savaşı’nı birkaç önemsiz hasarla atlatabilmiş ve o hasarların çoktan onarıldığı kunt bir yapıydı. Ne düşündüğümü bilmiyorum, ama hahamla konuşmaya hiç itirazım yoktu; çünkü o, ailem hakkında, dört yana dağılmış, ölüp gitmiş ve doğum kayıtları son yüz yıl içinde bir bomba ya da bir yangın veya kraldan çok kralcı bir bürokratin imzası yüzünden bilinenlerin dünyasından yok olmuş adsız ve görünmez atalar topluluğu hakkında bir şeyler anlatabilecek, anlatma olasılığı olan yeryüzündeki tek kişi olabilirdi. Hahamla görüşmenin yararsız bir iş ve en başta beni o kente götüren sahte sıra özleminin bir parçası olduğunun farkındaydım; ama oraya gittiğime ve bir daha hiç dönmeyeceğim o kentteki tek günüm olduğuna göre hahama birtakım sorular sormanın ve cevap alıp alamayacağımı görmenin bir sakıncası yoktu.

Hiçbir cevap alamadım. Sakallı, Ortodoks haham bizi ofisine buyur etti, ama zaten bildiğim bir şeyi –Auster adının Stanislav Yahu-

dileri arasında yaygın bir ad olduğunu ve başka hiçbir yerde görülmediğini- söylemekten öte hiçbir şey anlatmadı; bir de Almanların eline geçmemek için üç yıl bir delikte saklanıp oradan aklını yitirmiş olarak çıkan ve ölünceye kadar iyileşmeyen Auster soyadlı bir kadınla ilgili kısa bir savaş hikâyesi aktardı. Haham, görüşme boyunca masasının üstündeki naylon torbadan peş peşe çıkardığı çok ince sigaralardan birkaç nefes çektikten sonra söndüren ve peşinden hemen yenisini yakan, gergin, telaşlı, davranışları dostça da düşmanca da olmayan, kafası karışık, akli başka yerde ve anladığım kadarıyla Amerikalı bir turist ve görüşmeyi ayarlayan kadınla ilgilenemeyecek kadar kendi meseleleriyle meşgul biriydi. En iyimser hesapla bugün Ivano-Frankivsk'te yaşayan Yahudilerin sayısı 200-300'ü geçmiyor. İçlerinden kaçının dinî görevlerini yerine getirip getirmediği ya da sinagoga gidip gitmediği bilinmiyor, ama hahamla buluşmadan bir saat önce tanık olduğum kadarıyla sayıları çok azalmış olan Yahudilerin de ancak çok küçük bir azınlığı sinagoga gitmeye devam ediyor. Benim oraya gidişim dinî takvimin en önemli günlerinden biri olan Roş Aşana (Yılbaşı) bayramına rastladı; yeni yılı karşılamak için sinagogda çalışan şofar borusunun tınlarını dinlemeye 13'ü erkek ikisi kadın olmak üzere yalnızca 15 kişi gelmişti. Batı Avrupa ve Amerika'daki Yahudilerin bayram kıyafetlerinin aksine, erkekler koyu renk takım elbise giyip kravat takmak yerine naylon rüzgârlıklar giymiş, başlarına da kırmızı ve sarı beyzbol kasketleri geçirmişlerdi.

Sinagogdan çıktıktan sonra bir-bir buçuk saat kadar, belki biraz daha uzun süre dolaştık. O kibar hanımefendi saat dörtte bir başkasıyla, yıllarca kentin tarihini araştırmış olan Ivano-Frankivsk'li bir şairle randevu ayarlamıştı; o saate kadar daha önce görmediğimiz yerleri görmek için vaktimiz vardı, biz de hızlıca dolaşarak kentin büyük bölümünü gezdik. O sırada güneş parlayıp hava iyice ısındı, o güzelim eylül aydınlığında büyük bir meydana geldik ve kendimizi Ivano-Frankivsk'in Stanislau adını taşıdığı dönemden kalma en güzel Habsburg yapısı sayılan, 18. yüzyıl barok tarzındaki Kutsal Diriliş Katedrali'nin karşısında bulduk. Batı Avrupa'daki kent ve kasabalarda ziyaret ettiğim başka güzel kiliseler ve katedrallerde gördüğüm gibi burada da ellerinde kameralarıyla dolanan birkaç turist dışında

kimse olmayacağını tahmin ettim. Yanılmışım. Ne de olsa burası Batı Avrupa değil, bir zamanlar Sovyetler Birliği olan toprakların en batı, eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da en doğu ucundaki Galiçya eyaletinin bir kentiydi ve Roma Katolik ya da Rus Ortodoks değil de Rum Katolik olan kilise neredeyse yarı yarıya doluydu, oradaki insanların hiçbiri de turist ya da barok mimarisi uzmanları değil, vitraylı pencerelerden süzülen eylül ışığıyla aydınlanmış o kocaman taş mekânda dua etmeye, vecde gelmeye ya da Tanrı ile hasbıhale gelmiş yerli halktan insanlardı. 100, belki de 200 kişi vardı ve o büyük, sessiz kalabalığın bana en çarpıcı gelen yanı gençlerin çoğunlukta olmasıydı, oradakilerin yarıdan fazlasını başlarını öne eğerek sıralarda oturan ya da dizlerinin üzerine çökerek ellerini kavuşturup başlarını yukarıya kaldıran ve gözlerini vitraylardan süzülen ışığa diken 20'li yaşlarında kadın ve erkekler oluşturuyordu. Havanın olağanüstü güzel olması dışında diğer günlerden hiç farkı olmayan sıradan bir hafta içi gündü ve o güneşli, sıcak öğle sonrasında işe gitmek, açık hava kafelerinde oturmak yerine ellerini kavuşturup başlarını yukarıya kaldırarak dua eder pozda taş zemine diz çökmüş gençler Kutsal Diriliş Kilisesi'ni dolduruyordu. Önce sigaranın birini söndürürken diğerini yakan haham, sonra kırmızı ve sarı beyzbol kasketleri, şimdi de bu.

Haham ve beyzbol kasketlerinin ardından katedralde gördüklerimizden sonra şairin de Budist çıkması, bana son derece akla yakın geldi. Üstelik şair, 1970'lerde başlamış New Age akımındakiler gibi Zen hakkında birkaç kitap okuyup Budist olan biri değil, bu inancı yıllardır kabullenmiş, Nepal'deki bir manastırda geçirdiği üç aylık süreçten yeni dönmüş, ciddi bir adamdı. Dahası bir şairdi, dahası büyükbabamın doğduğu kenti inceleyen bir öğrenciydi. Avrupalılar gibi giyinmiş, iriyarı, dolgun elli, cana yakın tavırlı, keskin bakışlı, anlayışlı biriydi, Budizme olan bağlılığını sadece bir geçiş süreci olarak nitelemesini olumlu bir işaret olarak yorumladım, o yüzden ona güvendim ve anlatacaklarının doğruluğuna inanacağımı hissettim. O görüşmeyi iki buçuk yıl önce yaptık; işin tuhafı aradan çok kısa bir zaman geçtiği ve konuştuklarımızı o zamandan beri hemen her gün düşündüğüm halde, şairin kurtlardan söz açmadan önce şehir hak-

kında anlattıklarının hiçbirini anımsamıyorum. Şair o hikâyeyi anlatmaya başlayınca geri kalan her şey belleğimden silinip gitti.

Stanislau-Stanislav-Ivano-Frankivsk'in merkezinde, kentin en büyük meydanına, hiçbir arabanın girmediği, insanların hiç ses çıkarmadan farklı yönlere gidip geldikleri, güneş ışığıyla yıkanmış o büyük alana bakan bir kafenin terasında oturuyorduk, insanlar sessiz bir kitle halinde önümden geçerken ben de şairin anlattığı hikâyeyi dinliyordum. 1941 ile 1943 yılları arasında Yahudi nüfusun yarısının başına gelenleri bildiğimi belirtmiştim; ama şair, Müttefiklerin Normandiya'yı işgalinden sadece sekiz hafta sonra, 1944 Temmuz'unda Sovyet ordusu kenti ele geçirince sadece Almanların değil, Yahudilerin geri kalan yarısının da kenti terk ettiğini söyledi. İnsanlar oraya buraya, doğuya ya da batıya, kuzeye ya da güneye kaçışmışlar ve Sovyetler bomboş bir kenti, bir hiçlik yöresini fethetmiş. İnsanlar dört rüzgâra kapılıp savrulmuş ve kentte kentin halkı yerine sadece kurtlar yaşıyormuş, yüzlerce, belki binlerce kurt.

Bunun korkunç olduğunu, en korkunç karabasanın dehşetiyle boy ölçüşecek kadar ürkütücü olduğunu düşündüm ve birden sanki kendi karabasanımdan ortaya çıkıyormuş gibi Georg Trakl'ın şiiri aklıma geliverdi – "Doğu Cephesi", ilk kez 50 yıl önce okuduğum, sonra ezberime yerleşinceye kadar defalarca yineleyip kendi adıma yeniden çevirdiğim, 1914'te yazılmış bir Birinci Dünya Savaşı şiiri, Stanislau'dan pek de uzak olmayan Galiçya kenti Gródec'le ilgili şiir şu kıtayla sona erer:

Dikenli yaban otları çevreler kenti.
Kanlı basamaklardan inen ay
Dehşete kapılmış kadınları kovalar.
Vahşi kurtlar dalar içeri kentin kapılarından.
Bu hikâyeyi nereden bildiğini sordum şaire.

Babasından duyduğunu, babasının bunu defalarca anlattığını söyledi ve 1944'te Sovyetler Stanislau'yu ele geçirip kentin adı Stanislav'a döndükten sonra, o sırada 20'li yaşlarında olan babasının askere alındığını ve kurtları öldürmekle görevli birliğin emrine ve-

rildiğini anlattı. Şimdi tam olarak anımsamıyorum ama, o görevin birkaç hafta ya da birkaç ay sürdüğünü ve Stanislav yeniden insanlaların yaşayabileceği bir yer haline gelince Sovyetlerin kente askerî personeli ve ailelerini yerleştirdiğini söyledi.

Önümdeki meydana baktım, 1944 yazında nasıl olabileceğini, dört bir yana yürüyen onca insanın birden bire ortadan kayboluşunu gözümün önüne getirmeye çalıştım ve kurtları, terk edilmiş kentte yiyecek aramak için ufak gruplar halinde meydanda dolaşan düzinelerle kurdı görmeye başladım. Kurtlar, karabasanın son noktası, savaşın yıkıcılığına yol açan aymazlığın en aşırı ucuydu; anlatılan olayın geçtiği o kanlı topraklarda üç milyon Yahudi'nin yanı sıra başka dinlerden ya da dinsiz olan sayısız sivil ve asker öldürülmüştü ve o kıyım sona erdiğinde vahşi kurtlar kentin kapılarından içeri dalmıştı. Kurtlar sadece savaşın simgeleri değildir. Onlar savaşın döller, savaşın tohumunu attığı varlıklardır.

Şairin bana anlattıklarının gerçekliğine inandığından eminim. O, kurtların gerçek olduğuna inanıyordu ve bunu bana anlatırken sesindeki o abartısız inanç yüzünden ben de hikâyeyi gerçek olarak kabul ettim. Şair kurtları kendi gözleriyle görmediğini itiraf etti, ama babası görmüştü ve bir baba doğru olmasa böyle bir hikâyeyi oğluna anlatır mıydı? Anlatmazdı, dedim içimden ve o gün akşamüstü Ivano-Frankivsk'ten ayrılıken, Ruslar Stanislav'ı Almanlar'ın elinden aldıktan sonra kısa bir süre kente kurtların egemen olduğuna ben de inanıyordum.

O günü izleyen haftalar ve aylar boyunca konuyu daha ayrıntılı araştırmak için elimden geleni yaptım. Lviv (geçmişteki adlarıyla Lvov, Lwów ve Lemberg) üniversitesindeki tarihçileri, özellikle de o bölgenin tarihi hakkında uzman bir kadını tanıyan bir arkadaşım ile görüştüm; o kadın geçmişteki araştırmalarında Stanislav'daki kurtlarla ilgili hiçbir veriye rastlamadığını, şairin bana anlattıklarıyla ilgili tek bir kanıt bulamadığını söylemişti. Ancak, 27 Temmuz 1944 günü Sovyet askerleri kente girerken çekilmiş kısa bir film bulmuş, o filmin video kopyasını bana gönderdiler, ben de onu şu anda oturduğum koltukta oturup izledim.

Filmde elli ya da yüz asker düzgün sıralar halinde Stanislav'a giriyor, kent halkından iyi giyimli, iyi besili ufak bir kalabalık da coşkuyla alkışlayarak onları karşılıyor. Sonra film aynı elli ya da yüz asker ile aynı iyi giyimli, iyi besili kalabalığı başka bir açıdan gösteriyor. Sonra yakın plan bir çekimle yıkılmış bir köprü yansıtılıyor ve film yine baştaki askerler ve onları alkışlayanlarla sona eriyor. O askerler gerçek asker olabilir; ama Sovyetler Birliği'nin kahramanlığını ve şefkatini yüceltmek niyetiyle planlanmış ama tamamlanamamış bu propaganda filminde tıpkı coşkuyla tezahürat yapan insanları aktörlerin canlandığı gibi, belli ki o gerçek askerlerden de asker rolü yapmaları istenmiş.

Filmde tek bir kurdun görünmediğini söylemeye bile gerek yok.

Bu da beni yine başladığım noktaya ve cevabı olmayan soruya götürüyor: Varsayılan bir olayın gerçek olup olmadığından emin değilseniz neye inanmanız gerekir?

Şairin bana anlattığı hikâyeyi doğrulayacak ya da yalanlayacak bir bilgi olmadığı için, ben şaire inanmayı seçtim. Ve gerçek olsalar da olmasalar da, kurlara inanmayı yeğledim.

Brooklyn

27 Mart 2020

(Covid-19 sokağa çıkma yasağında)

Çeviri: Seçkin Selvi

“ÇOK HIZLI YÜRÜDÜK, RUHUMUZ GERİDE KALDI”

Gülcan Özer

Sevgili okur,

Bu satırlar bir psikiyatrist tarafından karantina günlerinde yazılmaktadır. Dünya şaşkınlık ve çaresizlik içinde seyrederken hikâyenin insan canlısına yansıyan tarafı bir yanıyla bildik, diğer yanıyla muamma... Bildik yanı, artan kaygılar ve muhtemel yansımaları; muamma olansa bu mevzunun ne kadar derin okunabileceği. İnsan canlısı, fani olduğu hakikatini yazmayı da okumayı da sevmez; mevzu derindir ve karanlıktır: Öğrenmeye niyeti olana öğretir, dönüşmeye niyeti olanı dönüştürür. Bu süreç psikiyatrinin an itibarıyla yeni tanıştığı, el yordamıyla deneyimleyerek öğrendiği bir meseledir ve bu satırlar temkini elden bırakmadan az iddia, çokça öngörüyle kaleme alınmaktadır, sürçülisan edildi ise şimdiden affola.

Önce kendi hikâyem: An itibarıyla 45 gündür iki çocuğumla aynı evde, tam izolasyonla yaşamaktayız. İlk günlerin kaygıyla demlenmiş, çok soru, az cevap barındıran gürültüsü geçti, şimdilerde temkinli bir sessizlik ve bıkkınlık var. Ne haberler ne sosyal medya

terennümleri aynı coşkuyla paylaşıyor. Kaosa alışıldı, yeni normalin “dışarısı kötü, içerisi iyi” sloganı işliyor. Dokunmak, sarılmak, yakınlaşmak ev içi devam, dışarısı zaten yok. Sessizce bir anlaşma yapıldı: Gün içinde az görüşelim, yormayalım birbirimizi, gündelik özlemi eksik etmeyelim hayatımızdan. İyi de oldu... Pek az çatışıldı, hatta olağan hayatın gidişatından daha dikkatliyiz hepimiz. Ev ahalisi karantinanın ilk günlerinde beni bildiklerinden, yahut öngördüklerinden daha endişeli buldu ve şaşırdı; ki bu durum onların endişesinin artışı için şahane bir zemin oluşturdu. Malum çocukların uzmanlık alanı ebeveynlerdir ve duygunuzu kolayca okurlar. İlk soru, “Sen endişeli biri değilsindir, hatta kimi vakit rahatsız edici düzeyde rahatsındır ve şimdi basbayağı endişelisin, durum ciddi midir?” Durum ciddi midir bilmem, muhtemelen bilen de yok. Ancak durum ciddiye alınmalıdır.

Malum; belirsizliğin ilacı güvenilir bilgi ve ona göre yapılanmış hayattır. Bu hikâye bir taraftan kendi güvenlik hattımızı eve barka kapanmakla mümkün kılarken, öte yandan dahil olduğumuz şehir, memleket, hatta dünyayla olan bağımızın, illaki sistemin bir parçası olduğumuzun altını çiziyordu. Oysa biz, uzun yıllardır gönüllü ve mecburi gettolarda yaşayan ahali, kendimizi memlekettten ayırıştırarak korumayı biliyorduk. İşte tam bu nokta beni dumura uğrattı! Kuralları ihlal etmemek üzere ortaklık yapılacaktı ve fakat memleket bu mevzularda ezel evvel sınıfta kalmıştı. Ezcümle; itimat etmediğin, bana bir şey olmaz kodlamasıyla ayakta ve hayatta kalan ahaliye ve ezel evvel itimat etmediğin, kendini korumakla mükellef olduğun siyasi erke nasıl güvenilir.

Malum bilgi, yok saymak, yahut “bana bir şey olmaz” repliği zorluk ve belirsizlikle baş etme yollarından bir tanesidir ve fena tane-sidir. Dibinde çaresizlik, yetersizlik, hatta narsistik yatırım olan bu fena ve işlevsiz baş etme mekanizması memlekette yaygındır ve öğrenmekten kaçınmayı itinayla sağlar. Yıllar önce HIV’in yeni yeni öğrenildiği vakitlerde genç erkeklerle yapılan röportajlar vardı, kondom kullanımıyla ilgili çeşitli sosyo-kültürden evlad-ı vatanlar, “bize bir şey olmaz”ı ortak bir gururla beyan ettiler. Bir nevi korku filmi tadındaki bu beyanatları da, bu mevzuyu ve tehlikeleri çaresizce an-

latmaya çalışan biliminsanlarını da çeşitli mecralarda dinledik. Sonra elbet bize bir şey oldu: Bu insanların kendi hayatları da, temas ettikleri hayatlar da tarumar oldu; neyse ki hepsi itinayla gizlendi de memleketin bu özlü sözü irtifa kaybetmedi. Elbet bu topraklarda dertleri yok saymadan yaşanamayan hayatlar, “bana bir şey olmaz” demeden alınamayan nefesler vardır ve az değildir ancak bu o değildir. Ortadoğu burası... Her an yeni derde gebe, belirsizlikle yaşamaya şerbetli, kaygılanırken de unutturken de hızlı, çevik, atik... Bunlar elbet beni aşar, sosyologlar anlatır biz dinleriz ve fakat insan ruhu ki benim ilgilendiğim mevzu budur, evvelden çokça ana babayla okunurken şimdilerde kolektif bilinçaltı, memleket ezberleri, toplum mühendisliği, siyaset, illaki ekonomiyle temasını artırdı. “İnsan toplumsal bir varlıktır” özlü sözüyle toplumların yönetimindeki “böl, parçala, yönet” düsturu son yüzyılın deneyimlemekte olduğumuz mühim gerçeklerindendir. Bunlara “sistemi otomasyona geçir”, “benzerliği artır”, “hayal sat”, “kimileri seyirci kimileri oyuncu olur”, “ne olursa olsun herkese illaki hayal sat” sloganları eklenmiştir. Sonuçta her şeyin satılık olduğu, hayatın bir alışveriş olduğu yıllar bunlar, malum, oyunun raconu budur.

İki adım ötemizdeki savaşa, depreme, nükleer felaketlere, artan şiddete, öfkenin sosyal, siyasi mecralarda at koşturmasına alışmıştık. Çekirdek çitleyerek, üzülererek, yeterince uzakta olmanın rahatlığı, daha da uzaklaşamamanın rahatsızlığı, vicdanın sıkıştırması, benliğin “koru kendini” baskısı, bir duygudan diğerine koşarak geçebilme becerisi, sosyal mecralarda utanç ve üzüntü karışımı beyanatlarımızla kendi gönüllü gettolarımızda, korunaklı alanlarımızda bir şekilde yaşayıp gidiyorduk. Bir köy vardı uzakta ve o köy bizim köyümüz değildi. Gün geldi, hakikat damgasını vurdu, dünya bir köy oldu ve “Hepiniz içindesiniz,” dendi. Gün o gündür.

Dünyanın birbirinden haberdar olması ve fakat hasbıhal etmemesine, seyretmesi ama görmemesine alıştık, duyarsızlaşmanın romanını yazdık. Kaynar suya yavaş yavaş atılan kurbağalar gibiydik; suyun ısındığını, kaynar hale geldiğini fark etmez, duymaz, görmez olduk, acıya şerbetli kendine uzak yaşadık. Hayat bir nevi mücadeleliydi: durmak yasak, yürümek yetmez, koşmak şart, ne kadar hızlı

koşarsan o kadar iyi! Sonra bir gün bu satırların yazılmasına vesile olan fırtına geldi, “Durun,” dedi, durmadık; biz ne fırtınalar ne hortumlar görmüş, evelallah hepsinin hakkından gelmiştik, oyun devam eder sandık. Fırtına sertleşti, durun dedi, durduk. Nasıl koşula-cağını bilen nasıl durulacağını bilmeyen biz faniler, mola vermek zorunda kaldık, ezberimiz bozuldu, hayat gailemizi kaybettik. Bir nevi kendinle mecburi muhabbet vakti geldi, meşguliyetler belirsiz bir tarihe kadar ertelendi; sen, ben, bizim oğlan baş başa kaldık.

İşin garip yanı, hayat gailesi diye öğrendiğimiz, kapitalizmin bize itinaıyla naksettiği “tüket, daha çok tüket, illaki ihtiyacından fazlasını tüket” oyunu tık diye durdu. Oysa kimimiz üretmenin ah-lakına sığınarak, kimimiz tüketmenin şehvetine kapılarak usulünce oynuyorduk bu oyunu. Acayip bir oyundur bu; oynayan da seyreden de bilir, kolay gözüktür, eğlencelidir, haz vaat eder, bırakamazsınız, hücrelerinize işler ve hep bir sonrası vardır: daha güzel ev, daha ha-valı araba, daha güzel kadın, daha zengin adam, daha şehvetli seks, daha mutlu hayat... Hepsi mümkün; yeter ki oyunu iyi oyna, derece-ye gir, başarılı ol. Sonra daha başarılı ol, sonra daha da başarılı, son-ra daha da...

O vakit başarının tarifi güncellendi, başarılı olmak para kazan-makla eşleşti, çocuklar, gençler sınavlarla sınıflandı, arabanın mar-kasını, tek taşın büyüklüğünü mutluluk zannettik, canımız dişimiz-de para kazanmak için çalıştık, koştuk, nefesimiz yetmedi, yine koştuk sonra da öldük. Golün fena yendiği yer tam da burasıdır; sunulan paket fani olmayı es geçmiş, ölümü mevzubahis etmememiş, garan-tili mutlu son vaat etmişti. Hayat gailesi içinde çile çekilerek vaat edilmiş topraklara ulaşılacaktı, bilgimiz buydu.

Günün sonunda, hayat gailesi denen ve TDK’nın “dert, sıkıntı, üzüntü, uğraştırıcı iş, çekilmesi zor yük” olarak tarif ettiği bu şahane buluş, anlamına yakışır şekilde, hepimizi aynı heveslere iten, hakika-te yabancılaştıran, yalnızlaştıran, kalabalıklaştıran, seyri ıstıraplı, mutlu sonla biteceği vaat edilen film hayatlarımıza misafir oldu. Çocukluğumuzun unutulmaz repliklerindendir; “Nasılsın, ne vâd ne yok?” , “Ne yapalım, koşturuyoruz işte, hayat gailesi...” Kim bilir belki oyunun şartı budur: kendine uzak hayata yakın olmak, günde-

lik hayatın içinde kaybolmak, ezberi bozmamak, tek taşı, arabayı, evi barkı olmazsa olmaz yapmak, oyunu usulünce oynamak, mağdur olanın vakti gelince mağdur edene dönüşmesini izlemek, güçlenmek daha da güçlenmek, yenilmez olmak ve nihai hedef, mutlu olmak. Hoyratlığın şahikasını yaşadığımız bu günlerde bile mutlu olmak "Naif bir şekilde halen insanlığın mühim ideallerindendir" umudunu kaybetmeden, vaat edilmiş topraklarda, illaki uzakta bizi beklemektedir efsanesi varlığını sürdürmektedir.. Hepimiz kendi küçük dünyalarımızın "en"i olma yarışında iyi kötü giderken, şükür bir müessese olarak bize omuz atarken arazi giderek genişledi, dünya seyirlik hale geldi, küçük dünyalarımız yetmez oldu, sahip olunanlar irtifa kaybetti. *Heidi, Küçük Ev, Dallas* ile büyümüş, kötülüğü elle tutulabilir zanneden bu naif ahali için mutluluk tarifi elden geçirildi. Nihayetinde oyun büyümüştü, rakipler dişli, hayat zorluydu.

O vakit ezberimiz dedi ki: "Çok çalışın, sınıf atlayın, yetmedi bir tane daha atlayın, başarılı olun, o vakit mutlu olacaksınız." Lakin o da olmadı. Okullar okundu, sınavlar geçildi, çok çalışıldı, iş güç, ev bark tamamlandı, fena halde yorulundu, göz görmez, gönül duymaz oldu; ne çocukların büyüdüğü fark edildi ne ömürün geçip gittiği... Sınıflar ikişer ikişer atlandı, ezberler itinayla oluşturuldu ve fakat yine olmadı. Neyse ki hep acelemiz vardı; hayat önden akıp gidiyor biz faniler ise durup düşünmeksizin peşinden koşuyorduk. Durmak demek, hayat oyunundan düşmek, bir nevi ölmek demektir. Bu sınıf atlama meselesi önemlidir. İyi adamla evlenilir sınıf atlanır, zengin olunur sınıf atlanır, meslek sahibi olunur kimi vakit sınıf atlanır, tek taşın büyür, evin araban afillenir yine sınıf atlanır, oğlan doğurmanın da sınıf atlattığı çokçadır. Kastedilen hevesleri olmak, tutkulu olmak, kendini var etmek değildir, mevzu; bunları kaybetmek ve ezberlerin içinde kaybolmaktır. İnsan canlısının kaderi ve kederi tastamam burada karşı karşıya gelir. Belirlenmiş hayatları münasip şekliyle yaşayan, kaderine razı, kederi bol Homo sapiens'in macerası böylece başlar.

Gençlik yıllarımda gittiğim evlerde farklı bir şey bulma oyunu oynardım. Yorgun olmayan anne, ajans dinlemeyen baba, kadife olmayan koltuk takımı, mutfğa tıktıştırılmamış yemek masası, misafi-

re ayrılmayan çakma kristal avizesiz salon, çekyatsız oturma odası, kitaplığında *Meydan Larousse* dışında da kitap olan, zigon sehpaların olmadığı evler arar dururdum. Elbette evler insanların yansımasydı ve sınıfsal değişiklik hemen fark edilirdi. Misal kristaller artar, kül tablaları ve sigaralıklar eklenir, çekyatlar tarihe karışır, üçlü, ikili, iki tekli olma durumu sabitlenir, salon takımı değiştirilir, oyma kakma artar, bildiğimiz orta sınıf evler kendi sınıfları içinde yükselirler. Yahut çekyatlar, sıkıştırılmış mutfak masaları, zigon sehpalar kalır; sınıf içinde sınıf atlanmaz. O vakitler, orta sınıf olarak tariflenen ve toplumun çoğunluğunu oluşturan ahali üst başta da, yeme içmede de sanki ellerine verilmiş bir liste varmışçasına yaşırdı. Sonradan anladık ki gerçekten böyle bir liste var: “Böl, parçala, benzet” listesi haftada bir gün ailece dışarıda yemek yemeyi, akşamları televizyonun karşısında haftalık dizi seyretmeyi, senede bir hafta tatili yapmayı öğretti hepimize. Ama yetmedi... Önümüzdeki 20 yılı ev kredileriyle bloke ettik... Sistemin yılmaz neferleri olan bizler, mutluluğun iki adım ötede, hayat galesinin finalinde bizi beklediğini, eninde sonunda mutlu ve mesut yaşayacağımız hayalini satın aldık. Bu; o dönemin orta sınıf, okur yazar, şimdinin ise beyaz yakalı ahalisinin hayal paketidir. Elbette her sınıf için bu dünyada yahut ahirette servis edilen münasip paketler vardır.

Nihayetinde biz şanslı nesillerdik; gaz lambasıyla yaşayan, çocuk gelin, çocuk işçi ana babalarımız çok çalışmış, dişini tırnağına takmış, bizi okutup eli ekmek tutan meslek sahibi şahsiyetler yapmıştı. Hepimizin iyi bildiği üzere, bu dişini tırnağına takma, saçını süpürge etme, yememe yedirme durumları yaşanmıştır. Onlar ertelenmiş nesillerdir, hayatın esas oyuncusu değildirler, figüran tadında yaşarlar ve esas oyuncuların “çocukları, namıdiger biz” oyununu seyreder, muhakkak dahil, müdahil olmak isterler ki bu durum fazlasıyla hak edilmiştir. Bugün itibarıyla “bağımsızlaşamama”, “bireyselleşememe”, “köken aile sıkıntısı” gibi afili isimler verdiğimiz; özgüven eksikliğimizin yahut evliliğin olmazsa olmazı kayınvalide –hatta kaynana– meselesinin tohumları işte buralarda yeşerdi. Nesilden nesle aktarılan da, bahtımıza düşen de budur. Yoğun mahalle

baskısı, ana baba desteği çok, bağımsızlığı az olan ahali ne git parayı kazan diye evden postalandı ne elbet bu senin hayatın, senin evin evladım nasıl münasip görürsen öyle yap dendi. Ölene kadar yanındayım, düğünü yapar evi barkı kurar, çoluğuna çocuğuna bakarım oyunu karşılığında bağımlılığı bol, yalnızlığı pek az hayatlar istedi. Onlar kayınvalideyle aynı evde yaşamış kadınlar, çocuğunu babasının yanında sevmemiş adamlardır ; üstelik kendilerini bu mevzular-da çokça modern bulurlar, "Biz karışmayız nasıl isterlerse öyle yap-sınlar," derler, hatta buna inanırlar. İşte biz, bu ana babaların çocuk-larımız; özgüvensizliğinden çok çekmiş neslim, özgüvenli çocuklar yetiştirmeye yeminlidir ve sıklıkla "ezik ebeveynlik" sularında do-laşmaktadır. Aynı anda ebeveynlerine ve çocuklarına amade olan, ebeveynlerinden tahsil edemediklerini çocuklarına vermeye yeminli olan bu müstesna neslin çocukları ise kendini beğenmek ile kendinin fanatiği olmanın arasında dolaşmaktadır. Bilgisi çok, becerisi az, ruhu pek çabuk hasarlanan bu çocuklar iyidir, hoştur ve fakat hakiki hayat mevzusunda pek bilgisizdir. Elbette her neslin ihmal edilen, ezilen, istismar edilen çocukları vardır ve oradan çıkabilenler hayat oyunununa takla attırır. Çokça dinlemişliğimiz vardır, travmalar, -ki bu da son vaktin damga vuran kelimelerinden olup her türlü aksaklık travma zannedilme yanılığında dolaşabiliyor- ya dağıtır ya-hut güçlendirir. İşte o güçlenenler çok güçlüdürler.

İşte bizim ahvalimiz budur. Bu vakte kadar düşe kalka böyle geldik, böyle de gidiyorduk, iki kapılı handa nadiren Âşık Veysel dinleyip, çokça fabrika ayarlarına dönüp yaşayıp gidiyorduk. Memle-kette de dünyada da hadise çok elbet ve fakat biz çok çalışmış, sınıfı-mızı atlamış, görmeme, duymama, illaki yaşama biletini kazanmış-tık. Üzülerek ve çekirdek çitleyerek bizden çok uzaklardaki insanla-rın başına gelenleri seyrettik, seyrettikçe kapandık, kapandıkça ra-hatladık. Kırılgan iç güvenliğimiz kalın site duvarlarıyla örüldü, ruhumuz dar alanlarda kısa paslaşmalarla seyrüsefer etti. Psikiyatri-nin ve psikolojinin şaha kalktığı, herkesin bir psikiyatri ya da psiko-loğu olmalı repliğinin coştığı vakitlerdir bunlar. Yalnızlaştıkça, kendimizden ve hakikatten uzaklaştıkça zora düştük. Hele ki tariffin-ce başarılı oldu isek ve fakat vaat edilen topraklar, yaşarken huzuru

bulmak, mutlu, doygun hissetmek; ezcümle, şu ahir ömürde bir şey olmak gelmedi ise fena. Peki bir şey olmak, bildiğimiz tarifiyle kendini gerçekleştirmek nedir? Yahut soruyu damardan soralım: Hayatın bir anlamı var mıdır?

*Ömrümden Uzun İdeallerim Var!*¹ Suna Kıraç'ın hayatının, hayallerinin hikâyesini anlattığı kitap. Bir kadının hayatı, hayalleri, yılgınlıkları, ayağa kalkışları, anneliği, hastalığı ve hastalığı kabul buyurması, mücadelesi hepsi çok etkileyiciydi... Ve fakat kitabın ismi ilk gördüğüm andan itibaren zihnime ve gönlüme nakşoldu. İnsan canlısının ömürlük macerası, varoluşunu anlamlandırma hevesi –hatta mecburiyeti– ve çaresizliği hepsi bir cümlede vuku bulmuştu: “Ömrümden Uzun İdeallerim Vardı!”

Hayatın anlamı meselesini anlamak da anlatmak da zor elbet. Sorusu cevabından çok olan bu mevzuda anlam, mana, ideal kavramlarıyla desteklenmiş çeşit çeşit görüş var. Bildiğim ilk ve en sert soru şudur: Ölüm kaçınılmazsa eğer, yaşamımızın anlamı nedir? Sonunu bildiğimiz film seyretmeye değer mi, aslolan filmin sonu mudur, yoksa senaryosunu bilmediğimiz film seyredilmeyi hak eder mi? Kendi senaryomuzun yazılma sürecine ne kadar hâkimiz? Yoksa kader midir senaryonun asıl yazarı? Yahut Şems-i Tebrizi'nin söylediğini mi duyalım: “Kader; yolun tamamını değil, sadece yol ayrımlarını verir. Güzergâh bellidir. Ancak tüm dönemeç ve sapaklar yolcuya aittir. Öyleyse, ne hayatın hâkimisin ne de hayat karşısında çaresiz.” Yaşama hevesimizi sürdürmek için her gün yeniden yazılan senaryomuz mühim midir? Misal Kuzey Avrupa'nın refahı yüksek toplumlarının önlerindeki muhtemel hayatı biliyor olmaları, senaryonuz hazır haydi rahat rahat oynayın durumu mudur heveslerini kaçıran, depresyonu yaygınlaştıran, hayat yaşamaya değmezi söyleten? Belirsizlik bünyeye iyi gelmiyor, kabul ve fakat birkaç tutam şart mıdır? Acayip denge, üç tutam güvenlik, iki tutam belirsizlik...

İnsanın varoluşuna fena halde damga vuran hayatın anlamı

1 *Suna Kıraç – Ömrümden Uzun İdeallerim Var!*, yay. haz. Rıdvan Akar, Suna ve İnan Kıraç Vakfı, İstanbul, 2007. (Y.N.)

mevzusu bir yandan felsefenin sularında uzun uzun dolaşırken, diğer yandan inancın yarattığı konfor alanında hafiflerken, ahalinin külli-yatlı kısmı ise bu topa hiç girmemeyi başarır. Peki hayatın anlamını aramaya mecbur muyuz? Değiliz elbet ve fakat insan canlısının yerin üstünde gördüğümüz kadar yerin altında da illaki bir arazisi vardır. Bizim meslek oraya bilinçaltı der; karanlıktır, karışıktır, kötüsü iyisinden boldur ve insanın lezzetini de dehşetini de umarsızca sunar. Ehlileştirilecek malzemesi çoktur; şehveti, kıskançlığı, hırsıyla ruhun parmak izidir burası ve elden geçirilmeden hayatın anlamı mevzusuyla helalleşmek neredeyse kabil değildir. Hani, "Bir ben vardır bende, benden içerü," der ya Yunus Emre; işte orası içerisi, buzdağının altıdır.

Buzdağının üstü benliğimiz ise; irademiz, yaptıklarımız, mesul olduklarımız, farkında olduğumuz, tanıdığımız, bildiğimiz kendimizin seçimlerinden oluşur. İnsan canlısının başının belada olduğu, kanırtıcı, huzur kaçırıcı, çocukluğunun kara günlerini barındıran bilincimizin alt arazisi ise kendini hatırlatmak için illaki bir fırsat bulur. En çok da buzdağının üstünde işler yolunda gitmeyince, ezber bozulunca, güvenlik tehdit edilince, fiziksel, yaşamsal, duygusal dengede sarsıntı yaşanınca karanlıkla aydınlık arasındaki mücadele başlar. O vakit insanın benliği, varoluşu, kendini eğrisiyle doğrusuyla kabul buyurması, derin güvenlik duygusu, yakın ilişkileri, sevebilme ve sevilebilme kapasitesi "Ben buradayım!" der, "Buradayım ve göreve hazırım." Bu hikâye, aydınlık ile karanlık arasında var olmaya çalışan insan canlısının, hayatın anlamı ya da anlamsızlığıyla baş ederken, sonunu bildiği filmi oynarken, sonunu unutmaya çalıştığı hikâyesidir.

Hikâyenin karanlık kahramanı ölüm bilgisi ile kendi ölebilirliğimiz arasındaki şaşırtıcı mesafe, insan canlısının bu bilgiyle olan derdi, bu mevzudaki bilgisizlik ve ilgisizliğinin yarattığı derin ve ıstıraplı varoluşsal kaygısını dilimiz döndüğünce konuşacağız.

Ölüm hakikati ile kendi ölebilirliğimiz arasındaki mesafe, yaşamsal enerjimizin mühim kısmını bu bilgiyi yok saymaya harca-yışımız, insan canlısının varoluşsal kaygısının fani, ölümlü oluşu ile yakın teması elbet göz ardı edilemez. Neredeyse her gün ölümlere

tanık oluruz, seyrederiz, bir daha seyrederiz ve unuturuz. Peki insan bu bilgiyle yaşayabilir mi? Somut ölüm gerçeği bizi yok ederken, ölüm fikri ve ölüm bilgisi zihnimizi ve ruhumuzu olgunlaştırıp bizi zenginleştirebilir mi? Yahut insan canlısına biçilen ömür uzasa, çok uzasa, her birimize 200 yıl bonus verilse ve fakat her birimiz ölüm anımızı seyretsek, günün birinde, uzaklarda bir vakit, yaşamla illaki vedalaşacağımızı yok saymasak, yok sayamasak ne olur? Varoluşun en mühim kaygısı saklandığı yerden çıksa, hayatla ilişkisi hakikate evrilir mi? “Ne yaparsak yapalım, ölümlü dünya işte...” der, ertelenmiş hayatlarımızı ertelemeye devam eder miyiz? Yahut hayat kıymetlenir, hovardaca kullanılamayacak kadar mühimsenir, aslolanın yaşam olduğunu, sonu belli olsa bile filmin senaryosunun henüz yazılmadığını düşünüp heveslenir miyiz? Merakım budur.

Bu mevzuda konuşurken raydan çıkmak, gerçekliği kaybetmek, hayatı romantik bir filme dönüştürmek, mevzuyu yumuşatmaya gayret ile mevzunun sertiği arasında sıkışmak elbette mümkündür. Ancak adına ister virüsle savaşmak ister göğüs göğüse savaşmak diyelim; dip bilgisi kayıp olan ve yaşamsal güvenliği tehdit eden her kaos fani olma hakikatini kendi karanlığından çıkarır, görünür kılar. Bu karanlık bilgi ya yok sayılır ya elbise değiştirir adına “vesveseli olmak” deriz yahut hayatımızı kendimizce anlamlandırmak için o henüz yazılmamış senaryoyu fark ederiz. Filmı seyredilir kılan senaryonun kendisidir. Her film biter elbet ve fakat “Bu benim filmim; benim parmak izim, benim hayatım, iyi günlerim de oldu, kötü günlerim de... Hata yaptım, öğrendim, kimi vakit öğrenemedim, güldüm, ağladım, ayrı düştüm, hayat senaryomun yazılışında ben de vardım, yaşadım,” der miyiz?

İnsan canlısının o meşhur ve meşum varoluşsal kaygısı; öleceği, hayatını anlamlı kılamayacağı yahut moda tabiriyle kendini gerçekleştiremeyeceği kaygısı, nihai yalnızlığı, kendisinden insan yaratırken bağımsız olma hevesi ve bağımsız olamayışı derin hikâyedir. Biz bu hikâyenin gündelik hayatta kılık değiştirmiş halleriyle tanışız. Biliyoruz, depresyon yaşıyoruz; öleceğim kaygısı ile panik atak, ölecekler kaygısı ile kaygı bozukluğu yaşıyoruz; travma sonrası stres bozukluğu, uyum bozukluğu, hayatı işgal ve tarumar eden takıntılar

yaşıyoruz... Bunların hepsi tanıdık ve hepsinin ortak paydası insan canlısının muhtemel kayıpla baş etmedeki çaresizliği. Kayıp baki; illaki ölecek, illaki yakınlarımızın ölümüne eşlik edeceğiz. O vakit bu karanlık kahramanla tokalaşıp yola devam edebilir miyiz? Hatta karanlık kahramanımız bizi olgunlaştırıp zenginleştirebilir mi? Ne dersiniz?

Gelelim bugünlere... Gözle görülmeyen, elle tutulmayan bir virüsün gündelik hayatımızı, fiziksel güvenliğimizi tehdit ettiği karantina günlerine... Belirsizlik, hastalık, ölüm ve aslında bunların kapı komşusu olan hayatımızı anlamlı kılma hevesimiz el ele tutuşarak bizlere yol aldırır mı ne dersiniz sevgili okur? Bu hayatlarımız için bir fırtına ise eğer, ki öyle olduğunu düşünürüm, Haruki Murakami'nin *Sabilde Kafka*'sından bahsedilmeden geçilmez. Murakami kitabında "Fırtına geçtikten sonra nasıl atlattığınızı hatırlamayacaksınız. Nasıl hayatta kaldığınızı da. Hatta fırtınanın dinip dinmediğinden bile emin olamayacaksınız ancak bir şey kesindir; fırtınadan çıktıktan sonra fırtınaya girenle aynı insan olmayacaksınız," der. Haydi bakalım, bundan sonrası öngörü, bildiklerimize bilmediklerimizi ekleyip yanına üç tutam hayal serpip servis etme vakti.

Var saydık fırtına öncesinde kocaman, yuvarlak bir gemideyiz. Geminin adı Dünya. Elbet masal tadında bir anlatıdır bu ve tesadüfler fazlasıyla mümkündür. Tesadüflere devam... Hepimiz aynı gemideyiz; kimimiz birinci, kimimiz ikinci mevkiye yerleşmiş; çoğumuz makine dairesinde kömür atarak gemiyi yürütmeye çalışıyoruz. Gemimizin her bölümü farklı diller konuşup, farklı âdetlere sahip; bu birbirinden farklı ahaliye de ülke demişiz. Masal bu ya sual olmaz... Dünya'nın bir de kaptanı var –muhtemel hiç dostu yok, olsaydı önce bir saçlarını düzelt kaptan derdi– astığı astık, kestiği kestik, ne fırtına tanır ne tabiat ana; işte öyle kızgın bir adam... Dünya'da böyle başka kızgın adamlar da var, hatta Dünya ezel evvel bu yaşlıca kızgın adamlar tarafından yönetilegelmiş. Kızgın adamlar gemiyi/Dünya'yı bölmüş, parçalamış yönetmiş.

Kimi kendi bölgesinin etrafına geçiş yasağı koymuş, "Hepiniz makine dairesinde eşit ve ezik yaşayacaksınız, sınıf atlamak yok, yö-

netenler ve yönetilenler var,” demiş. Eşitlik hayal, eziklik baki; öylece devam ederken adına “vatandaş” denen şifresi çözülemedi, ne yapacağı kestirelemeyen, muhalif olarak tariflenen bir grup ahali itiraz etmiş, isyan etmiş, söylenmiş. Adına muhalif denen vatandaşların ya sesi kısılmış ya da kendisi kısıtılmış, azıcık kalmışlar. Kimi buharlaşıp uçmuş, kiminin izi bulunamamış, kimiyse yolunu yönünü değiştirmiş. Bu masal da böylece bitmiş, adına da sosyalizm masalı denmiş.

Kaptanın fırsatlar ülkesi ise diğer ülkeciklere, “Vatandaşın şifresini çözün, onlara hayal satın, kendilerini özgürmüş gibi hissetsinler, eşitlik bu canlıların naturasında yok, gelin satacağınız hayalleri de size ben satayım,” demiş. Bu da kapitalizm ve neoliberalizm masalıymış; çok sevilmiş, anneler çocuklarını bu masalla uyuturmuş, öyle sevilmiş. Ülkeciklerin çoğu, “Tamam,” demiş, özlü söz yapmış, “Ya-hu Amerika’yı yeniden keşfetmeye ne gerek var, adamlar yapmış bize de takip etmek düşer,” deyip yola koyulmuşlar. Bunlara hiç bulaşmayan, samimiyeti az, kendine demokrat, dünyaya hoyrat ülkecekler ile hem kendine hem de dünyaya hoyrat çeşit çeşit ülkecek varmış. Masal bu ya, şifre çözen toplum mühendisleri, erken kalkan yol alır, şifre çocukluk vaktinde çözülür, sonrası zor olur, denedik biliyoruz demiş ve yola koyulmuş. Az gitmiş uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, önce hayalleri bulaşıcı yapmış sonra yeni fabrika ayarlarını girmiş ve macera başlamış.

Hepimizin eline birbirimizle konuştuğumuz ancak birbirimizi duymadığımız, cebimize sığan, elimize yakışan aletler vermişler. Gün boyu ekrana bakıp, gözetlemeyi ve gözetlenmeyi sever, “nbr”, “tşk” şeklinde yan yana anlamsız gözüken ancak şifre çözücülerin anladığı harflerle yazışır olmuşuz. Bu aletlerin değişen şifrelerine, “Bu benim özelim”, “Kiminle konuştuğuma ne yazdığımıza bakamazsın” replikleri eşlik etmiş ve nice yuvaların yıkılmasına vesile olmuş. Bağımlılığın şifresi çözülmüş, herkesin bağımlı hale gelmesi için adımlar atılmış, paçayı kurtaran yaşlılar dışında kimse sınıfı geçememiş, çocuklar ve gençler telefonları olmayınca kriz yaşarken, adına erişkin denen ahali de önce bu meseleyi garipserken sonra eliinden bırakamaz olmuş.

Hatta Andy Warhol'un kehaneti gerçek olmuş! Hepimiz 15 dakikalığına ünlü olmuşuz, hayatlar hayatlarla, mutluluklar mutluluklarla yarışır olmuş. Masal bu ya, kimlik kartları yerine profiller var, "tweet" atıyoruz, Instagram denen illaki mutluluk dünyasında bizi gözetleyenler, *like* edenler var.

Dünya avucumuzun içinde, kendi değerimizi *like* sayısıyla ölçer olduk Teknoloji o kadar gelişti ki duygular "emoji" denen garip şekillerle aktarılıyor. Hepimiz günün birinde, sanal âlemin esas oyuncusu olmaya adayız.

Bir de bu yeni dili bilmeyen, oyun dışı kalmış, geleceği az, geçmiş çok olan uzak seyirciler var. Yeni dünyaya alışamayan, hatta ona yetişemeyen bu ahali evlerinin salon denen görece büyük kısmına yerleştirilmiş kocaman ekranlara bakıyor; beyinleri yanana, düşünme düğmesi kapanana kadar ekran seyrediyor.

Herkes birbirinden şikâyetçi. Gençler yaşlıları ezik, yaşlılar gençleri aklı beş karış havada buluyor Çocuklara gelince... malum onlar yeni düzenin en mühim yatırım kaynağı, hepsi zehir gibi, yüksek zekâ ve yüksek kabiliyete sahip olmayan çocuk yok, çizdikleri çizgilerle en şahane ressam geliyor, "Çocuğum diye söylemiyorum..." diyen ana babalarından sürekli alkış alıyor, illaki gazla çalışıyorlar. Adına "erişkin" denen köleler ise rüzgâr nereye savurursa o yöne gidiyor, ne düşünmeler hayatlarının ne ıskartaya çıkmışlar... Laf aramızda en fena durumdaki ahali budur; ve her canlı illaki bu durumu tatmıştır yahut tadacaktır. İşte fırtına öncesi gemimizin durumu budur.

Varsaydık fırtına başladı, ilk günlerin umursamazlığı geçti, kızgın adamlar şaşkın... İlk iş "Ben nerede yanlış yaptım?" şarkısının sesi kısılıyor, sonra kamaralar itibarınca korumaya alınıyor, makine dairesi elbette koruma dışı, dünya seyrine illaki devam edecek; adına ekonomi denen organizmanın beslenmesi lazımdır, kömür atılacak, gemi yol alacak. Nihayetinde, "Hayattır," denecek, "hepimiz aynı gemideyiz," denecek ve elbet kalan sağlar da bizim olacak. Seyrüseferimizi nerede gerçekleştirdiğimiz elbet fırtınayı nasıl yaşadığımızı belirliyor ve fakat talihsizlik bu ya, bu fırtına havayla bulaşıyor ve

hiçbirimiz itibarımız, paramız pulumuz ölçüsünde korunaklı değiliz. O havadan bulaşan, parayla terbiye edilemeyen terbiyesiz şahsiyet, ki adına “COVID 19” diyorlar, kızgın adamları da dünyayı da alt ediyor. Gemi duruyor, sesi kısılmış yolcular ses vermeye başlıyor, hesap soruyor, korkuyor, fabrika ayarları bozuluyor.

Bu ülkelerden bir tanesinde ahali, “Bana bir şey olmaz, benim iman dolu serhaddim var,” sularında dolaşırken virüsle tanış olma seyrine girmiş. Kaosla yakın temas halinde yaşamaya alışkın bu memlekette “böl, parçala, yönet” sisteminin şahikası yaşanmaktaymış. Birinci mevkide yolculuk eden vatandaşlar ile makine dairesindeki vatandaşların arasında refah, aidiyet duygusu, güvende hissetme, hak, hukuk, adalet mevzularında eşitsizlik çok, umut az imiş. Kaygıya, belirsizliğe şerbetli bu memleketin ahali si kural koymayı sever, uymayı sevmez; her mevzunun kuralını da, ihlalini de iyi bilir-miş. Siyaset denen devlet işlerini yürütme ve düzenleme sanatı ise memleketin birinci meşguliyeti olup, bu sanatın oyuncularının öfkesi ahaliye buram buram bulaşmış. Her günün yeni bir gündem maddesiyle doğduğu bu memleket, fırtınada Dünya ile beraber durmuş, ahali gözünü kulağını ekrana çevirmiş. Neyse ki büyük ekranların hepsi aynıymış, memleketin ne kadar şahane durumda olduğu ve dünyanın diğer ülkeleri tarafından kıskanıldığı, aman ha nazar değmesin durumu itina ile anlatılmış. Ekran sever, her duyduğuna inanır ahali önce rahatlamış, sonra, “Acaba?” diye sormuş, sonra hemen, “Yok canım... Bizde şehir şehir hastane var,” demiş, demiş, demiş. Tam da bu vakitler memlekette beyaz önlük giyen, adına sağlık personeli denen, sık sık darp edilmeleriyle haber olanlar kolları sıvamış, Atalarının “Beni Türk hekimlerine emanet edin” sözü gözyaşlarıyla hatırlanmış.

“Bana bir şey olmaz”cılar halay çekmeye devam ederken, memleketin daim fırtınası işsizlik ve açlık tehdidi şiddetini artırmış, adına “para” denen ne idüğü belirsiz kâğıt parçası bulunamaz olmuş. Fırtınayı umursayanlar üçe ayrılmışlar: kâğıt parçasını evden kazanan okuryazarlar, makine dairesine kömür atmaya bizzat giden az okuryazarlar, bir de bu kâğıt parçasını bulmak için çaresizce “İmdat!” diyen işsizler ordusu. Önce bir, sonra üç, sonra çok insan ölmüş, insan-

lar sayıya dönüşmüş, herkes o günün sayısını kaygı ve merakla bekler olmuş. Birlik, beraberlik hevesinin arttığı o günlerde bile memleket o meşhur öfkesini itinayla korumuş. Okullar kapanmış, çocuklar, gençler, yaşlılar evlerde korumaya alınmış; evlerde ne olacak bizim halimiz, meğer ne mutluymuşuz, her şeyi kafaya takmamak lazım, o günlerin değerini bilemedik muhabbetleri yapılırken kaygı, “her an kötü bir şey olabilir duygusu” sinsice yayılmış. Bugünün kaygısı ile geleceğin kaygısı kol kola girmiş, umutlar azalmış, evlerin içi daralmış... masal bu ya o beyaz önlüklüler alkışlanır, umut bağlanır olmuş. Yasaklarla tanış, yasakları ihlal etme mevzusunda uzman olan bu memleketin bir kısmı ihlal bilmez, bilse de yapamaz haldeymiş ki masalımızın en acıklı halde olanları onlardır ve bu satırların muhtemel okuyucusu bu ahalidir.

Varsaydık fırtına sertleşti, gemi aylarca sallandı, göz göze, söz söze dokunamadı, hayatlar küçüldü, dışarısı tehlike içerisi güvenlik kodlaması yazıldı, hayatta kalmak birinci öncelik hatta kimi vakit tek öncelik oldu. “Pandemi”, “sosyal mesafe”, “karantina”, “maske”, “eline gözüne mukayyet ol”, “ajans takip et, bilim kuruluyla tanış” derken umutla geçen günler yavaş yavaş yavaşladı. Günler günlere, haftalar haftalara benzedi, mevsimler dokunmadan geçti, şafak sayıp günleri günlere ekleyen, illaki kural ihlal eden, “Evvelden ne kadar mutluymuşum,” diyen, “Karantina bana iyi geldi,” diyen, “Açım,” diyen, “Para biriktirdim,” diyen, “Hayat asla eskisi gibi olmayacak,” diyen, “Bu millet bir şey anlamaz, üç gün sonra her şey eski haline döner” diyen, “Bir yarasa dünyayı ne hale getirdi,” diyen, “Bu virüs laboratuvarında üretildi, bunlar hep komplo,” diyen... Sesler, sözler karıştı...

Sorular başladı, misal; günler, haftalar boyu ölünebilir bilgisiyle karşı karşıya kalan insan canlısı için hayatın anlamı tekrar ve nasıl eski haline gelecek yahut gelecek mi?

Misal; hayat kısa ve mühim deyip, içini dışını fark eden, baktığını gören, işittiğini duyan canlılara mı evrileceğiz? Yoksa o efsanevi unutmama kasımız güncellenecek ve bildiğimiz gibi yaşamaya, hayatımızın tüm kontrolünün bizde olduğu yanılışıyla yaşamaya devam mı edeceğiz?

İnsanlık asırlar boyu savaşlar, salgınlar, doğal afetler gördü, büyük kayıplar yaşadı ve elbet hepsi insan canlısını öyle böyle etkiledi diye varsayıyoruz ya, soru şudur; nasıl etkiledi? Misal son dönemin meşhuru İspanyol gribi ne kadar derine nüfuz etti? Salgın boyunca gürül gürül yayılan ölüm kaygısı insanlığı neye dönüştürdü ki ardından çıkan dünya savaşları, açlık tehditleri, ayrışmalar, kapanmayan sınıf ayrımları, büyüklü küçüklü aidiyet oyunları ile kendisinden uzaklaşan insancıklar haline geldik? İyiden iyiye hâkimi olduğumuzu düşündüğümüz hayatlarımız, beklemediğimiz yerden gelen yeni soruları nasıl cevaplandıracağız? İç dünyamızla dış dünyayı birbirinden ayırt edebilecek miyiz? Duyarsızlaşmadan, nasır tutmadan insan kalmanın yolunu bulabilecek miyiz? Yaratılanı yaratan da ötürü sevme trenine binen de, treni kaçıran yahut o trene hiç binmeyen de kendi tekamül süreçlerinde sınıfta kalmaya devam edecek mi? Sorular el ele tutuşur, gider de gider...

21. yüzyılın muzaffer şahsiyetleri olan bizler doğduğumuz yer, dahil olduğumuz sosyal sınıf ile rotası üç aşağı beş yukarı belirlenmiş hayatlarımızı yaşıyoruz. Psikiyatrinin, psikolojinin şaha kalktığı ve yüzeyselleşme tehdidi yaşadığı bu yüzyıl, bilinçaltının karanlığının fark edildiği, ana babaların falakaya yatırıldığı, yeni ana babalığın kutsal kitaplarının yazıldığı, “az emek, çok kazanç” hevesiyle yeni alanlar üretti. Kimi, “Evrenden iyiyi iste, verir,” dedi, “olmadıysa bir daha iste, eğer yine olmazsa gel, doğru istemeyi öğreteyim,” dedi. Kimi, “Hayat nefestir,” dedi, kimiyse “Olumlama yapın,” dedi ki bu sonuncusunun ne olduğunu hiç anlayamadım. Tüm bu “dedi”ler el ele tutuşarak üç seansta yeniden yaratılacak insanı vaat etti. Kimimiz, “Bunlar son yüzyılın tarikatları,” diye düşündük, kimimizse “Serbest piyasa ekonomisi ihtiyaca göre şekillenir, piyasa talep ediyorsa karşılanmalıdır, ekonominin kuralı budur,” dedik. Hepsi kabul... Fakat insanın ruhsal iklimi, ihtiyaca göre dönüşmez; akan hayatla uzlaşamayacak kadar yavaş hareket eder. İnadına öylece durur, piyasaların sevmeyeceği kadar hareketsiz bir yatırımdır. İnsanın kendisine, hayatı “usulünce” yaşayıp bir türlü iyi hissedemeyişine, kaygı tarafından işgal edilmesine, refahıyla hiç bağdaşmayan depresyona, mutsuzluğuna, yalnızlığına, ilişkilerine, kayıplarına yönelik

merakına çare arayışında; terapi odaları hayatın hızıyla uyumsuz, neredeyse uyuşmuş arazilerdir. Hani bir hikâyeye vardır... Yerli adamlar beyaz adama ormanda mihmandarlık yapmaktadır, yerli adamlar önde beyaz adam arkada ormanda giderlerken yerli adamlar birdenbire durur, hareket etmeyi reddeder. Beyaz adam sorar: “Ne oldu?” Yerliler cevap verir: “Çok hızlı yürüdük, ruhumuz geride kaldı. Onu bekliyoruz...” Soru şudur; fırtına nedeniyle mecbur durduğumuz bu günlerde, biz neyi beklemekteyiz ve ne bulacağız?

Hadi sadeleşelim, bir tarafta oyunun oynandığı gündelik hayat: sabah kalkılan, işe, okula gidilen, evlenilen, boşanılan, âşık olunan, aşk acısı çekilen, sevilenin sevmeyene itinayla dönüştüğü, bedeninin bedene heves ettiği ve illaki bıktığı, kendimizi ve başkasını aldattığımız, aldatıldığımız, hakkımızın yendiği, hak yediğimiz, doğduğumuz yerle başlayan, “biri bizi gözetliyor” tadında, ruhsal şifresi iptal edilmiş, yaşamsal şifresi üç aşağı beş yukarı çözülmüş kabul edilen hayat maceramız. Diğer taraftaysa bugünün hakikati; ne hâkimisin dünyanın ne sahibi, enikonu yolcusun, yolculuğunun kıymetini bil, her sabah doğan ve her gece uykuya çekilen güneşi fark et; mevsimlerin dönüşümünü, yaprağın rengini fark et; aydınlıkla karanlığın ahengini fark et; şiirleri, şarkıları, notaların ruhunla oynaşmasını, renkleri fark et; ananı babanı, karını kocanı, eşini dostunu ahababını, çoluğunu çocuğunu fark et. Önce bir dur, sonra fark et; iyiyi kötüyü, var sandıklarını, yok sandıklarını... hepsini fark et.

Neredeyse 25 yıldır hayat hikâyelerine eşlik ediyorum. Kaybedişler, kazanışlar, âşık oluşlar, mutsuzluklar, “onsuz yaşayamam”lar, yolda birbirini kaybedenler, karşısındakini değiştirme hayaline kapılanlar, oyundan çıkanlar, aldatanlar, aldatılanlar, hata ölçerle gezenler, “Kocamın annesine tahammül edemiyorum”lar, “Değersizim”ler, “Zihnimden atamıyorum”lar, “İnsan olarak seviyorum”lar, “Dokunmasına dayanamıyorum”lar, “Çocuk olmasa bir dakika durmam”lar, “Ben yoruldum hayat”lar, kendini heder edenler, görülemeyen hesaplar, yalnızlar, kalabalıkların içinde yalnızlar, kendine torpil geçenler, hiçbir türlü kendine torpil geçemeyenler, küsenler, tepeden bakanlar, takıntılarla işgal olanlar, kaygıdan yorgun düşenler, ölmekten korkanlar, çok korkanlar, ölümsüz olduğunu sananlar,

yaşlanamayanlar, gençliğin hovardalığına kapılamayanlar, gençliğin hovardalığına kapılıp heder olanlar, ayarsızlar, çok verenler, çok bekleyenler... öylece akıp gider hayat; kimi vakit fark ederek kimi vakit akıntıya kapılıp fark etmeyerek...

Ruhsal âlemin sihirli sözcüğüdür fark etmek; kolay değil, zahmetlidir... Ne kendine ne başkasına torpil sever. Hakikat arar. Acıması yoktur ve mümkündür. Buraya kadar ağır aksak yol alınır, hadi diyelim coştuk taşıtık fark etmenin dibine vurduk, kabul, ancak maceranın başladığı yer tam da burasıdır çünkü tam da burada insan, bir elinde kendisi, kendi tarihi; diğer elinde yetersizlikleri ve korkularıyla öylece kalakalır. Fark eden mecbur yol alacak; yol almayacak yahut alamayacak olan için durum fena. Ölümlü olduğunu fark et, kendini fark et, hayatın illaki mana istediğini, en şahane portakal reçeli yapmanın ve sonraki yılın portakalını beklemenin hevesinin, iyilik yapmanın, şifre çözmenin, öğretmeninin, öğrenmenin.... hepsinin mühim olduğunu ve mananın illaki buralarda bir yerlerde olduğunu fark et...

Daha da sadeleşelim. Malumunuz memleket tanıdık... içinde çeşit çeşit kültür barındırır; sükûneti az, rengi boldur. Geleneği arafta, inancı samimiyetsiz, ötekileştirmesi çok, insanı kurnaz, insanı hoyrat, insanı muhabbetli, insanı korkak; havası suyu güzel, toprağı bereketlidir... Lakin bu kara gözlü memleket insanı yer bitirir; görmeyi, duymamayı öğrenemezsen ya acıdan ölürsün ya zaten ölürsün. Kural tanımaz, tanısa da sevmez, evi mis, sokağı leş, aidiyeti zayıf bu memleketin vatandaşları ise birbirinin haklarına saygı göstermek, bir arada yaşamak, toplum olmak meselesinde zaten sınıfta kalmıştır. İki yüzü vardır bu memlekette insanın: bir iç yüzü, bir dış yüzü. Söyledikleri vardır, alt yazı geçtikleri vardır, şifre çözemeyen okuyamaz. Dili bilmek yetmez, toprakları bilmek gerekir. Baskısı çok, yazgısı belirsiz, ayakta ve hayatta kalma becerisi yüksek bu topraklar, ezel evvel kedere de ölüme de şerbetlidir. Bu topraklarda unutmayan iflah olmaz, acıdan ölür. Tarihe tanıklık etmiş, topraklarında insan kokusu barındıran, içinden buram buram kültür akan bu zorlu memleket unutma hastalığından kurtulmuş, fırtınayla hemhal olmuş, fırtınaya tutulmuş illaki masal devam etmiş.

Adına masal dedik, mecbur devam edeceğiz; varsaydık ya mem-

leket yaşadıklarını unutmadı, evine barkına kapandı, sen ben bizim oğlan günlerce, haftalarca birbiriyle yaşadı; kadınlar adamları, adamlar kadınları fark etti, analar özlendi, ahbablar gözümüzde tüt-tü, çocuklar babalarıyla tanıştı (Sevgili okur, lütfen şaşırmayınız; masal bu, hayale sınır konmaz, hayal bu, coşar da taşar da, kabul buyurunuz lütfen). Memleket günlerce korku ve endişeyle dolup taş-tı, zarar vermekten, zarar görmekten kortu, sokağa çıkmadı, market-leri yağmalamadı, "Durma vakti," dedi, Gezi'deki duran adamı ha-tırladı gülümsedi. "Yahu kocam," dedi kadın, "sen iyi adammışsın, ne vakit böyle oldun?" Adam gülümsedi. "Ceylan gözlü karım," dedi adam, "ne çok yorulmuşsun sen, ben neden bilemedim bunu, af-fet..." kadın gülümsedi. Analar babalar merakla, muhabbetle arandı, "Özledik," dendi, "çok özledik." Analar gülümsedi. "Ders çalış," "adam ol" pankartları kaldırıldı, "Evladım, nasılsın?" dendi, çok din-leyip az konuşuldu, çocuk gülümsedi. Bayram vakti geldi, tüm eş dost itinayla arandı, toplu mesajlar unutuldu, hal hatır soruldu, "Yar-dıma ihtiyacın var mı?" dendi "Hakikaten..." dendi, "Varsa söyle," dendi, dost gülümsedi. Yakınlar ile yakınlaştı, illaki kendi ile yakın-laştı. "Dışarıya baktım, şaşırdım; bir de dönüp içime bakayım," dedi. Az gitti uz gitti, dere tepe düz gitti, içine bakmazdan önce adına "mahalle baskısı" dedikleri ak sakallı, kötü bakışlı dedeyle karşılaştı, dede kızgın, dinlenmez olmuş. Bizim masalın esas oyuncusu, diler-seniz *adını gönlünüzce siz koyun*, uzaktan seyretmeye başladı ak sakal-lı dedeyi. Dede tanıdık, dede öfkeli; bir elinde pankartlar, diğerinde kırbaç; dolanıp duruyor. Dedeyi gören evladı vatan yolunu değiştiri-yor, ne pankartlar ne kırbaç işler olmuş, dede bitap, pankartlar etrafa saçılmış, bizim kahramanımız "adı sizde saklı" pankartları okuyor, okudukça şaşıyor, okudukça korkuyor... "Evet, bu benim," diyor, "Hayır, bu ben değilim," diyor, "ben kimim?" diyor. Bir elinde ken-disi, bir elinde hayati; öylece duruyor.

Hadi gelin, daha da sadeleşelim... Adam; Homo sapiens'in er-kek cinsi, kadın dişi cinsi. Ana baba doğurmuş, döllemiş dişi ile erkek. Çocuk; üreme içgüdüsünün mamulatı, neslin devamı. Eş, dost, ahbab Homo sapiens'in sosyal bir varlık olma ihtiyacını karşı-layan ahali. Ak sakallı, kötü bakışlı dede; mahalle baskısı/süperego

–ki önemlidir– içerisinde toplumsal kurallarını, çatışmayı, vicdanı, ahlaki değerleri, suçluluk duygusunu barındırır. Bu alanın kendi içindeki dengesi, bir yandan Homo sapiens’in kimliği için belirleyici olurken diğer yandan bir arada yaşamak, toplum olmak, ortak ideallere sahip olmak için kıymetlidir. Buradaki denge önemlidir. Şayet dengeyi bozar, toplumsal kaosu artırır, kural koyar ve ihlal eder, ahlaki değerleri ve dini kötüye kullanır, vicdanı sessizleştirir, üstüne de üç tutam suçluluk eklerseniz o güzelim ak sakallı dede kötü bakışlı dedeye dönüşür.. Oysa dede sever de kızar da; ödüllendirir de uyarır da... O, yüzyılların geleneğiyle harmanlanmıştır; esnekliği kararınca, sevecenliği ayarındadır. Ne vakit ayar bozulur güzelim ak sakallı bilge dede, kötü bakışlı, hoyrat dedeye dönüşür o vakit bu hikâyenin adı da mahalle baskısı olur. Bu kadim bilginin mahalle baskısına dönüş hikâyesidir ve tarafımızdan yaşanmaktadır. İnsan canlısı toplum kuralları ve vicdanıyla kendinden insan yaratma macerasında şekil alırken, toplum ve kuralları da insan canlısının aldığı muhtemel şekille yapılır. Bu yapılanma sürecinde birbirini dönüştürmek, yukarı itmek, aşağıya çekmek; hepsi mümkündür. Ve fakat altını illaki çizelim buradaki hayal, bir fabrikanın (toplumun) aynı ürünü (insanı) üretme performansı değil; farklı ürünü kabul etme, bozuk ürünü düzeltme hikâyesidir. Dedenin vazifesi budur; hak, hukuk, adalet, gelenek, ne varsa hepsini harmanlar, sonra “Alın,” der, “kendinizden insan yaratma maceranızda benden size bir hediyedir bu. Münasip olanı alın, olmayanı bırakın. Yol uzun... Bir vakit ‘yok’ dediğinize başka bir vakit ‘var’ diyebilirsiniz, dikkat edin. Yaşanmış hayatlara kulak verin, öğrenin. Hadi yolunuz açık olsun...”

Sevgili okur, mevzu iyice karıştı. Muamma, hayaller, masallar, hakikatler ortaya karışık ve fakat malum, mevzunun kendisi ziyadesiyle çetrefilli. Sürçülisan olduysa tekrar affola. Gelelim bildik kısma, şimdi bir psikiyatri hekiminin bildik kısmı anlatma vakti. Vira Bismillah.

İnsan canlısı ne vakit yaşamsal güvenliğini tehdit eden bir belirsizlikle karşı karşıya kalsa iç dünyası alarm verir. Bunu fiziksel tehlikeyle karşılaşan bedenin, misal üzerine taş atılan bir şahsiyetin hare-

ket etmeden beklememesi, refleks olarak kaçınmasıyla pekâlâ benzetmek mümkündür. Atılan taşla baş etmenin yolları ruhsal âlemde çeşit çeşittir ve fiziksel olanları yaya bırakır. Stresle baş etme mekanizmaları denilen bu durum kimi vakit yüzleşme, uzlaşma, gerekirse geri çekilme gibi işlevsel olurken kimi vakit yok sayma, bastırma, yansıma gibi savunmacı ve işlevsel olmayan şekillerde kendini gösterir. Misal Covid 19 ile yüzleşen, tehlikeyi kabul eder, elbette kaygılanır, koruma tedbirlerini ciddiye alır, yok sayan ise "Bana bir şey olmaz," der, yansıtan ise "Sana bir şey olur, bana değil," der.

İnsan canlısı kendi yahut yakınlarının fiziksel ve ruhsal bütünlüğünü tehdit eden bir durumla karşılaştığında ve bu tehlikeyi yok saymadığında, psikolojik travmaya maruz kalır ve sıklıkla stres artışıyla tepki verir. Epey yakından tanıdığımız ve gündelik hayatımızın esas oyuncularından olan namıdiğer stres, dışsal uyaranlara ilk ve en sık verilen ruhsal yanıtıdır.

Latince kökenli bir kelime olan stresin çok sayıda tarifi vardır. 17. yüzyılda felaket, dert, keder, bela anlamında kullanılırken 18. ve 19. yüzyıllarda anlam değişikliğine uğramış ve kişinin baskı, zorluk nedeniyle ruhsal, fiziksel ve sosyal dengesinin bozulmasına karşı gösterdiği tepki olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüz literatüründe stresin tanımına yönelik çeşitlilik devam ediyor. Sıklıkla, "organizmada zorlanma sonucu çıkan ruhsal ve bedensel tepki", "bütünlüğü koruma, var olan duruma dönmek için harcanan çaba" şeklinde tarifleri mevcuttur.

Çok sayıda multidisipliner çalışmaya konu olan stres, kişinin yaşantısal dengesinde bir değişiklik, zorlanti olduğunda ortaya çıkar. Bu kimi vakit iş güvenliğini tehdit eden patron, yetersizlik duygusunu tetikleyen yönetici, duygusal güvenlik duygusunu tehdit eden evlilik yahut ilişkidir. "Çok stresliyim"le başlayan nice hikâyemiz vardır; gün gelir hayatımızı işgal eder, gün gelir önemini kaybeder. Patron önemsizleşir, ilişki irtifa kaybeder; stres yeni adresini bekler.

Gündelik hayatın barındırdığı irili ufaklı *stresör* yaşam olaylarına şerbetli olduğumuz, kimini yok sayıp, kimiyle göğüs göğüse çarpıştığımız, illaki duyarsızlaştığımız hikâyeler memleketimizde çok-

tur ve tanıdıktır. Bunun bedelini ödediğimiz de olur, ekmeğini yediğimiz de... bize yol da aldırır, yoldan da çevirir. Bu mevzuda, stresle baş etme becerilerimiz esastır ve ne şekilde, ne kadar etkileneceğimiz, yol alıp alamayacağımıza stresör olayın şiddeti, süregelen oluşu, yaşantımızı ne kadar etkilediği, kişilik özelliklerimiz ve stresin toplumsal olarak ne kadar paylaşıldığı ile yakından ilişkilidir. Süregelen olmayan, yaşantıya etkisi az, toplumsal olarak paylaşılan stresle baş etmek hemen daima daha mümkün ve kolaydır.

Şimdi bunca tarif sonrası bizim ahvalımız; önce belirsizlik, gündelik hayatın alışıldık dengesinde farklılaşma, artan stres, hastalanma yahut hastalık bulaştırma kaygısıyla bozulan gündelik hayatlarımız, kaygının rutine yayılışı, dışarıya hasret oluşumuz, hayatımızı planlayamayışımız, başlangıçta artan kaygının tükenmişlik ve isteksizlikle yer değiştirmesi ve günü geldiğinde bu defa nasıl dışarı çıkacağız kaygısının güncellenmesiyle hasbıhal halindedir.

Belirsizlik önce hepimizin üç aşağı beş yukarı tanıdık olduğu stresi artırdı. Artan ve devam eden stres düğmeye bastı, kaygıyı artırdı. Her an kötü bir şey olabilir duygusu iklimi ele geçirdi. İnsan canlısının az çok tanıdık olduğu bu duygu durumu, korunmayı sağladı ve evlere kapanıldı. Kimimiz ise bu belirsizlikle yok sayarak baş etmeye çalıştı (“bana bir şey olmaz”cılar). Bu ahali hayatla baş ederken ürkektir; yüzleşmeyi sevmez, dertlerin yanından geçip gidesi vardır ve onlara söyleyecek iki çift kelamı yoktur. Elbette zarar görmek kişisel bir tercihtir fakat zarar vermek başka meseledir. Korunaklı olabilenlerimiz ise kaygıyı öyle böyle yönetirken, mesleki sebeplerle korunaklı hayatlara geçemeyenler artan kaygıyla yaşamaya devam etmek durumunda kaldılar; sağlık çalışanları, güvenlik güçleri, kargo elemanları, market çalışanları... Bu grup muhtemeldir ki önümüzdeki süreçte psikiyatrik desteğe daha çok ihtiyaç duyacaktır.

Pandemi; “dünyada eşzamanlı olarak, çok yaygın bir şekilde çok fazla sayıda insanı tehdit eden, insandan insana kolayca geçebilen bulaşıcı hastalık” ile tanışıklığımız var ve fakat, bu kadar kolay bulaşabilen ve belirti vermeden seyredebilen Covid-19 dünya için tanıdık bir durum değil. Bugün itibarıyla hava yoluyla bulaştığını bildiğimiz

bu virüs, fiziksel mesafenin ayarlanmasıyla ve tercihen izolasyonla kontrol edilmeye çalışılıyor.

Bunun gündelik hayatlarımızdaki karşılığı ise evlerinizde oturun, ellerinizi temiz tutun, birbirinize yaklaşmayın, dışarıda olmaya mecbursanız mutlaka maske takın ve bekleyin. Alt yazı ile yaşamsal güvenliğiniz tehlikede, kendinize yahut başkalarına zarar verebilirsiniz ve farkında olmayabilirsiniz, ezcümle taşıyıcı olabilirsiniz yahut hastalanabilirsiniz. Alt yazıyla, üst yazıyla anlatılmaya çalışılan bu mühim bilgiyi yaygın ve iddialı bir *stresör* olarak kabul edeceksek ki öyledir; bedenlerimiz evlerin içinde, uyumlanılan güvenlik tedbirleriyle rahatlarırken ruhlarımızın çeşit çeşit duygusal iklimde dolması beklenmektedir.

İnsan canlısının devam edegelen stresle baş ederken verdiği en yaygın ruhsal tepki, kaygı artışıdır. Kaygı artışı kaygı bozukluğuna dönüşebilir; panik atak, travma sonrası stres bozukluğu, obsesif kompulsif bozukluk yaşayabiliriz. Yahut artan kaygı koruyucu bir malzeme olarak işlevselliğimizi artırır, müdahale gerektirmez. Kimimiz bu mevzuda öncelikli risk grubundadır. Misal, kontrol dışı her durumda, mükemmelliyetçiler, panik atak mağdurları, öfke kontrolüyle sıkıntısı olanlar öncelikli risk grubundadır. Bu süreçte depresyon, yas, alkol ve madde kullanımında da artış görülebilir. Tüm bu psikiyatrik tabloların süregelen travmatik olayların sonrasında artması muhtemeldir. Burada geçmişte psikiyatrik sıkıntısı olanların riskinin daha yüksek olduğunu, ancak hepimizin bu yeni ve devam eden durumla baş ederken aday aday olduğumuzu bilmekte fayda var.

Kaygı ya da anksiyete; kişi için tehlike içeren, tanımlanabilir yahut tanımlanamaz bir durum karşısında kişinin yaşadığı endişe duygusudur. İçimizin pır etmesinden dehşet duygusunun hissedilişine kadar giden bir yelpazede yaşanan kaygıya sıklıkla bedensel ve ruhsal belirtiler eşlik edebilir. Çarpıntı, terleme, ateş basması, kas gerginliği, bulantı, nefes darlığı, baş dönmesi gibi bedensel belirtilerin yanı sıra sinirlilik, dikkati toplayamama, unutkanlık, aşırı uyanıklık hali, başa çıkamama, kontrol yitirme korkusu gibi ruhsal belirtiler var olabilir.

Kaygının ruhsal bir hastalık belirtisi olması için kişinin tehlike yahut tehlike olarak algıladığı duruma karşı ayarsız ve sık tepki vermesi, mesleki ve/veya sosyal işlevselliğinin bozulması gerekmektedir. Buradaki kilit nokta işlevselliğin bozulmasıdır ve gözden kaçırılmamalıdır. Ayarı kaçırmayan, hayatı işgal etmeyen, gündelik hayatta işimizi gücümüzü yapmamızı engellemeyen ancak bizi uyanık tutan, dikkat, konsantrasyon sıkıntısı yaratmayan kaygı iyidir, hatta faydalıdır.

Kaygı kişiyi içeriden ve dışarıdan gelen tehlikelere karşı uyarır ve bu açıdan bakıldığında hayat kurtarıcıdır, kişiyi gereken adımları atması için hazırlar. Tahmin edilmeyen, kesin olmayan ve kontrol edilemeyen durumlar ise hemen daima otomatik olarak kaygıyı tetikler. Kaygı asırlardır insanların tehlikeden kaçınmasını sağlar ve bir nevi baş etme mekanizması olarak güvenliğin sağlanmasına katkıda bulunur. Dolayısıyla tehlike karşısında kaygılanmak sağlıklı ve koruyucudur, tehlikeyi fark etmemizi sağlar ve kendimizi korumamıza yardım eder.

*The Science Of Fear*² [Korku Bilimi] isimli kitabında Daniel Gardner, “Tarihin en zengin, en sağlıklı ve en uzun ömürlü insanlarıyız. Fakat gittikçe artan bir korku içerisindeyiz,” der. Burada korku ve kaygı eşdeğerde kullanılmıştır ve bunun çağın en büyük paradoksu olduğu vurgulanmaktadır. “Ölümsüzleşme hevesinin arttığı, kontrol bende denen bu yüzyılın en mühim baskısı kontrolü kaybetmek ve ölümlü olmaktır,” diyen Irvin Yalom ise varoluşsal kaygının fark edilmesinin insanın kaygı dolu hayat yolculuğunun en mühim kısmı hatta mecburiyeti olduğunu söyler. Dünya Sağlık Örgütü ise son yıllarda kaygı bozukluklarını ruhsal sıkıntılar arasında en çok ciddiye alınması gereken grup olarak tariflemektedir. Elbet her kaygı yaratan durum yahut her artan kaygı, kaygı bozukluğuyla sonuçlanmaz. İçinde yaşadığımız coğrafya, dışsal güvenlik duygusu, içsel güvenlik duygusu, kaygıyla olan ilişkimizin belirleyicilerindendir. Ezcümle; nerede yaşadığımız, güvenlik duygumuz, aidiyet duygu-

2 Gardner, D., *The Science of Fear: How the Culture of Fear Manipulates Your Brain*, Plume, New York, 2009.

muz "Memleket mi bizi koruyacak yoksa biz mi kendimizi memleketten koruyacağız?" sorusunun çok mühim cevabı, yalnız doğulan ve yalnız ölünen ömrün eşlikçileriyle kurduğumuz ilişkilerin şekli şemali varoluşumuzun dertli kahramanı ölümle ilişkimiz mühimdir ve kaygı tastamam buralarda adreslenmektedir.

Karantina sürecinin ilk günleri çoğumuz için kaygı artışı ve işlevsellikte düşüşle seyretti. Huzursuz olduk, uykularımız bozuldu, dikkatimizi toparlayamadık, kontrol yitirme korkusu yaşadık. Sonra bilgilendik, bilgiyi işleme soktuk, korunma yöntemlerini öğrendik, öğrendiklerimizi uyguladık ve kaygımız bir miktar azaldı. Sürecin devamında ise bu tablonun yaygınlığı ve hepimizin "öteki"ne zarar verebilme ve "öteki"nden zarar görebilme ihtimali kaygının devamının en önemli tetikleyicisi oldu. Nihayetinde toplumsal güvenlik duygusu, birbirine itimat etmek mevzularıyla güncellenen hakikat kaygısı yine artırdı. Birileri maske takmadı, arttı; halay çekti, arttı; mevzunun bizim kişisel korunmamızla yönetilemez olduğu gerçeğiyle yüzleştik, yine arttı. Buradaki hikâye, dışarıdan gelen tehlikenin devam ettiği ve buna yönelik kişisel tedbirlerin yetmediği ve yetmeyeceği; kaygının yanına bir de çaresizliğin eklendiği bir haldir ve kaygı nihayetinde başa çıkılabileceği bilgisine ihtiyaç duyar. Memleket özelinde ise kaygıyla yakın temas yahut az çok illaki tanışmış olmak gerçeği, yeni ve kaygı verici bir durum karşısında iki şekilde tezahür eder: 1) eski ve fakateskimemiş kaygılarda güncellenir ve daha kaygılı hale geliriz, 2) kaygıyla tanışık yahut şerbetli olma durumunun ekmeğini yeriz ve bir vakit sonra kaygımız kontrol edilir hale gelir. Birincisinde kaygı bozukluğu, işlevsellikte bozulma ve profesyonel destek sıklıkla gereklidir. İkinci grup ise işlevselliği korur, durumu idare eder, hatta yönetir. Karantina günlerinde kaygıyla baş ederken doğru kaynaktan bilgilenme, sosyal mecralardan bilgilenirken ekonomik davranma, gündelik hayat rutinlerine uyumlanma, ruha ve bedene gösterilen itina ve şefkat mühimdir. Misal güzel güzel uyumak, kafeni idareli tüketmek, yürümek, nefesini iyi yönetmek ve muhabbet etmek iyi gelir. Dikkate almakta fayda olduğunu düşünürüm.

Şimdi... Diyelim ki kaygı virajını aldık; endişemiz azaldı, bıkmılık, tükenmişlik, heves kaybı, isteksizlik, yorgunluk, enerjisizlik

kapımızı tıklattı. Öyle birkaç gün keyifsiz olmak gibi değil, uzun da sürdü; günden güne yavaşladık, solduk, yaşam hevesimiz azaldı, o vakit depresyonun ayak sesleri duyulur. Depresyon, değerlendirilmesi gereken bir tablodur ve “Sen güçlüsün, iradenle yenersin,” gibi sözlerle itibar etmemek, destek almak şarttır. Kendimize ve yakınlarımıza alıcı gözle bakmak, destek istemek, destek vermek, insan canlısının tüm dertlerini iradesiyle çözemeyeceğini bilmek depresyonun tanınmasında ve tedavisinde önemlidir. Bu süreçte depresyonu, muhtemel yaşanabilir yas reaksiyonunu yahut muhtelif psikiyatrik tabloyu zayıflık başlığı altında değerlendirmek iddali ve zarar verici bir yanılgıdır. Bu mevzuda az iddali, çok dikkatli olmak önemlidir.

Kendimizi ve yakınlarımızı yakından tanımaya bir şekilde vesile olan bu süreçte elbet muhtelif ilişkimiz masaya yatırılmıştır. Mecbur sen, ben, bizim oğlan kaldık baş başa, ister 60 ister 600 metrekare olsun, duvarların içerisindeyiz. Böyle krizi bol, stresi ayarsız dönemlerin ilişkilere iyi geldiği vakidir ve fakat pek azdır. Böyle dönemlerde çok düşünülüp, az karar alınmasının neredeyse şart olduğunun akılda tutulması mühimdir.. Kararların, hele ki evlilik, ilişkiye dair kararların hemen daima olağan zamanlarda ve kriz dışında alınması münasiptir, bu konuda aceleye katıyen mahal yoktur. Düşünmek, seyretmek, dinlemek, konuşmak, konuştukça yakınlaşmak, konuştukça uzaklaşmak hepsi kabul... Ve fakat lütfen ayağınız frende olsun. Güçlü bağları olan, dinleyebilen, anlatabilen, dertleşebilen ilişkiler her türlü kriz ortamını maharetle yönetir ve kriz sürecinden sıklıkla güçlenerek çıkarlar. Yakınlığı zayıf, çatışması bol, iktidar mücadelesi sularında heder olmuş ilişkilerse karantina günlerinde ahbaplık edebilir ve ilişkilerinin ezberinden çıkabilirlerse ne mutlu... Yoksa durum vahimdir.

Geldik yolun sonuna... Bir taraf masal tadında muamma, diğer taraf bildik...

Bir taraf derin, karanlık, kadim bilgi; diğer taraf psikiyatri tarafından usulünce sınıflandırılmış insan halleri...

Bir taraf kendinden insan yaratma macerası; diğer taraf mahalle baskısıyla şekilden şekile sokulan insan canlısının hikâyesi.

Bir taraf karantina günleri; diğer taraf "Hayat bu... Yedim, yaladım, yuttum, düştüm kalktım, enikonu yaşadım yahu!" günleri...

Bir taraf "Dünya avuçlarımdan içinde"; diğer taraf "Yedin, bitirdin beni dünya" filmi...

Hikâyeyi yaşadık, biliyoruz. Bir yandan biz dünyaya şekil verirken; diğer yandan dünya da bizi şekilden şekile sokar. "Fark et!" der, fark ederiz. "Unut!" der, unuturuz. "Koş!" der koşarız. "Dur!" der, dururuz. Neyin irademiz, neyin dürtülerimiz, neyin mahalle baskısının eseri olduğu elbet karışık mevzudur, ayırt edilmesine bir ömür vermek, kendini buralardan çekip çıkarmak, "Yaşadıklarımın öğrendiğim şeyler var," demek, torpili ayarınca kullanmak, eşe dosta ahababa, anaya babaya, çoluğa çocuğa alıcı gözle bakmak iyidir ve lazımdır. Hepsi kabul ve fakat insan canlısı mecbur kendine bakacak; anlayana, anlatana kadar bakacak... Başka çaresi yok. Kendine bakmaktan kaçan, kendine bakası gelmeyenin hayatı zor, enikonu lezzetsiz, çokça ezberden ibaret, senaryosu bildik, atlanarak seyredilen film tadındadır.

Dilerim kendi hayat senaryonuzda yeriniz bol olsun. Sağlıcakla kalın.

HAKİKAT-SONRASI DÜNYANIN İLK BÜYÜK SINAVI OLARAK PANDEMİ: UYGARLIĞI YENİDEN NASIL KURARIZ?

Yenal Bilgici

100 bin... 2020 Mayıs'ının sonuna doğru Corona virüsü salgınının aldığı can sayısı sadece ABD'de 100 bini aşmıştı. Eşiğin aşıldığı günün az öncesinde, salgının en sert vurduğu şehirden dünyaya seslenen *The New York Times* gazetesinin editörleri, idrak etmekte kendilerinin bile zorlandığı bu amansız gerçeği okurlarına nasıl aktarmaları gerektiğini tartışıyordu. Ne yapmalılardı?

Omuzlarında aylardır durmak bilmeden geçtikleri haberlerin yükü vardı. Sayılar, veriler, terimler, istatistikler, senaryolar, politik oyunlar... Bunları tekrarlayanın bir faydası olmayacağını düşündüler. Hissizlik başlamıştı. Haberleri üretenler de okuyanlar da virüsün giderek kabaran korkunç bilançosu karşısında hissizleşiyordu. Gazetesinin editörleri, sonradan anlatacakları üzere, kendilerini de uyuşturan bu hissizliği sarsacak, silkeleyecek, hatırlatacak bir fikir arıyorlardı.¹

1 Manşetin hikâyesi, o manşetin yer aldığı 24 Mayıs 2020 tarihli *The New York Times*'ta "Reckoning Loss With Names" başlığı altında anlatıldı. İnternet versiyonu için: <https://www.nytimes.com/2020/05/23/reader-center/coronavirus-new-york-times-front-page.html>

Buldular. Virüsten dolayı yitip gitmiş Amerikalıların kayıtları arasında dolaştılar. Sonra onları gazetenin kapağına taşıdılar. Yüzlercesini. Bir isim ve o ismin hayatını özetlemeye çalışan bir cümle...

The New York Times, görünüşte ABD'deki ama aslında tüm gezegendeki kayıplar için çağdaş bir mezar taşı tasarlamıştı. Ölenlerin isimlerinden rol çalmayan sakin puntolarla örülmüş manşet, "hesaba sığmaz bir kayıp" (*an ilcalculable loss*) yaşandığını söylüyordu.

Dünyanın her tarafında, hem de 21. yüzyılın orta yerinde, insanlar sevdiklerinden uzakta ölüp topluca gömülürken ve virüs tüm hızıyla yol almaya devam ederken, gazete, kaybolan insanların birer sayıdan, birer veriden ibaret olmadığını anlatmak için bir yol bulmuştu.

Bu önemli ve belirleyici bir yol. *The New York Times*'ın 24 Mayıs tarihli nüshasının şimdiden gazetecilik efsaneleri arasına girmesi boşuna değil. Bunun iki sebebi var. Birincisi bu manşetin, esas olanın insan olduğunu hatırlatmasıydı. İnsan hayatı. Hayatlarımız. Algoritmalar, veriler, istatistikler içinde giderek önemsizleşen; sayılar içinde bir sayı, hesaplar içinde bir hesap haline gelen hayatlarımız... *The New York Times*, bir gazetenin esasen insan hikâyeleri anlatarak var olduğunu hatırlatıyordu. Gazetecilik eğitimi alan ve kariyerine okul gazetesinde başlayan oyun yazarı Arthur Miller'ın da "İyi bir gazete kanatımca kendi içinde konuşan bir ulustur," derken kastettiği idi buydu.

Manşetin ikinci önemli özelliği çıplak gerçeğin önünü açmasıydı. Bu örnekte ölümün ta kendisi olan çıplak gerçeğin... Gazetenin bir mezar taşı gibi çıkması, hayata ilişkin hatırlatmayla çelişir gibi görünse de bir bakıma onu tamamlıyordu. Manşet, tarihin o anında yüz bin insanın kaybedildiğine dolaysız şekilde tanıklık ediyordu. Yüz bin insan... Çalışan, üreten, anne baba eş kardeş, daha düne kadar yaşayan yüz bin insan... Bundan daha gerçek bir şey yok.

Bunca basit bir hatırlatmaya neden ihtiyaç duyuluyor? Kritik bir soru bu. İhtiyaç duyuluyor; hatta daha da fazlasına ihtiyaç var çünkü dünyanın dört yanında insanların, kitlelerin gerçeğe olan ilişkilerinde ciddi bir erozyon yaşanıyor. Gerçek değersizleşti. Adına tüm dünyada neredeyse ortak bir kabul "hakikat-sonrası" denilen ve gittikçe de içine gömüldüğümüz bir dönemi yaşıyoruz.

Corona virüsü krizi tam da bu dönemin egemenliğini yaygınlaştırdığı sırada çıkageldi.

* * *

Önce çıkan kısmın özetini verelim. Nedir bu hakikat-sonrası?² Bu bir atmosfer evvela. Çok fazla bileşeni olan bir atmosfer. Yalan haberlerin yaygınlaşması, doğrunun önemsizleşmesi, uzmanlığın yok sayılması, toplumda kutuplaşmanın artması bu bileşenlerin en belirleyicileri arasında.

Söz konusu atmosfer, siyasetten medyaya her yanı sarmış durumda ve bugün en çok Trump'ın Amerika'sıyla özdeşleştiriliyor ama dünyanın çok ülkesinde yansıması var. Türkiye de örneğin, onu iliklerine kadar hissediyor. Bu ülkeyi en çok bilen insanlardan Konda Araştırma Genel Müdürü Bekir Ağırdır'ın çeşitli vesilelerle tekrarladığı, keskin bir ifadesi var: "Post-Truth Türkiye'dir." Ağırdır haklı.

Hakikat-sonrası gündeme geldiğinde hep bir kaş havaya kalkar. Neden şimdi? Neticede yalanlar eskiden de bolca üretiliyor ve yayılıyordu. Kandırma ve kandırılma siyasetin tarihi kadar eski. Üstelik bu yalanların etkisi zaman içinde artmıştı. Gücünü inceltilmiş propaganda teknikleriyle tesis etmiş olan Naziler, Almanya'da iktidara gelip dünyayı savaşa sürükleyebildi. O kadar uzağa gitmeye de gerek yok; bu yüzyıldan bir örnek verelim: George W. Bush'un başkanı olduğu ABD'nin 2003'te Irak'a müdahalesi, çoğu kişi için inandırıcı bile olmayan bir kurgu üzerinden yapılmıştı. Yalan gecikmeden ortaya çıktı ama Ortadoğu'da "kartlar yeniden dağıtılmıştı" bile. Tüm bu sebeplerden ötürü, soranlar haksız değil: Neden şimdi?

2 Hakikat-sonrası terimi (İngilizcede *post-truth*) 2016'da, hayattaki yenilikleri hızla söz dağarcığına katmasıyla meşhur *Oxford Sözlüğü* tarafından "yılın sözcüğü" olarak başta cı edilince popülerleşti. Sonrası da zaten çorap söküğü gibi geldi. Bu yeni ifadenin gücü, kendine bir alan açtı. İlk kullanan, 1992 gibi erken bir tarihte Sırp asıllı Amerikan oyun yazarı Steve Tesich'ti. Amerikan yazar Ralph Keyes'in 2004'te kaleme aldığı *Hakikat Sonrası Çağ* isimli kitap [Türkçe'de 2017'de Delidolu Yayınları tarafından yayımlandı] kavramın literatüre yerleşmesine yol açmıştı.

Çünkü değişen bir şey var. Bütün hesapları değiştiren bir şey: Artık internet çağında yaşıyoruz. Üstelik akıllı telefonlarla her an, her yerde dahil olabildiğimiz bir akıstayız. Öte yandan kendimiz de sürekli hareket halindeyiz. “Dünya küçük” demek sadece birine tesadüfen rastlayınca söylenen bir söz değil artık; dünya gerçekten küçüldü, o kişiye dünyanın bir ucunda da tesadüf edebiliriz. Gezegeni dolaşıyoruz. Görüyoruz. Yayıyoruz. Fikirleri, becerileri ve çoğu kez de yalanları... Yalan üretme ve yayma becerisine sadece iktidarlar, güç sahipleri değil; kitleler de sahip.

Bir başka gelişme: Mevcut iktidarların arasına daha 20 sene önce esamisi okunmayan insanlar, kurumlar da yerleşti. Örneğin Facebook’un kurucusu ve en büyük hissedarı Mark Zuckerberg’ün bugün birçok devlet başkanından daha fazla etki sahibi olduğunu söyleyebiliriz; hem de o devlet başkanlarının ülkesinde, onların toplumları üzerinde. Eski yalanların da, evet, gerçekliği dümdüz etme gücü vardı ama artık o dünyada değiliz. Şartlar değişti. Günümüzde “hakikat-sonrası” diye adlandırılan atmosferin bileşenleri birbirlerini etkileyerek çağa yeni bir ivme veriyor.

Yüz binlerce insanın canına mal olan ve yoluna devam eden, bildiğimiz sosyal yaşamı ve toplum yapısını unutturana, dünyanın en bilinen gazetesini bir mezar taşı tasarlamaya zorlayan Covid-19’un nasıl bir dünyaya doğduğunu görmek için önce bu bileşenlere bakalım.

Türkiye’de çok sert bir örneğini gördüğümüz üzere, konvansiyonel medya çözülme sürecinde; gazetelere ve televizyon haberciliğine duyulan güven gitgide azalıyor. Gazete satışları sektörde her gün yeni bir hayal kırıklığı yaratıyor. Yeni kuşaklarda haberleri matbu basından okuma, televizyondan izleme eğilimi eskilere oranlara çok daha düşük. Gençleşme çabaları genellikle yüzeysel kalıyor; açıkçası iyi de durmuyor.

Geleneksel medyaya alternatif olarak ortaya çıkan internet haberciliğinde güvenilir platformların sayısı az ve eleğin üstünde kalanların ulaşılabilirliği şu an için düşük. Sosyal medya özellikle genç kuşaklar için bir numaralı haber alma mecrası haline gelse de Facebook, Twitter, WhatsApp ve (gitgide artan ölçüde) Instagram’da

doğru bilgiyi yanlıştan ayırmak neredeyse imkânsız. Yalan haberler ve komplo teorileri bu platformlarda müthiş bir hızla yayılıyor.

İnternetin yaygınlaşmasıyla, bu hız insanlık tarihinde görülmemiş derecede arttı; ileride de artmaya devam edecek. İnsanlar bu derece akışta tükettikleri, rastladıkları ya da maruz kaldıkları bilgileri kontrol etme kabiliyetinden ve çoğu kez de niyetinden yoksunlar. Yalan haberler hiç olmadığı kadar popüler ve fonksiyonel. Bu haberler, seçimlerin sonuçlarını ve ulusların kaderini belirleyebiliyor; dünyanın gidişatını etkiliyor. Bilgiyi üreten ve dağıtan kurumların; medyanın, üniversitelerin ve genel olarak devletin içi boşalıyor. Bilgi sahibi olmak, uzmanlık, entelektüellik itibarsızlaşıyor. Dünyanın birçok ülkesinde diktatörce eğilimlerini saklamayan otoriter liderler, sosyal medyanın da yarattığı rüzgâr ve illüzyonla, demokrasinin çoğulcu unsurlarını budamaya uğraşıyor; çoğu kez de başarılı oluyorlar.

Geleneksel medyanın çözülmesine paralel yükselen sosyal medyada, kullanıcılar çoğunlukla farkında bile olmadıkları filtreler yüzünden sıklıkla (bazı durumlarda sadece) kendi görüşlerine benzer görüşlerle karşılaşılıyorlar ve dünya görüşlerini, seçmen davranışlarını hatta sosyal ilişkilerini buradaki reaksiyonlara göre şekillendiriyorlar.

Kutuplaşma, yine internet çağından önce görülmemiş ölçüde toplumun her katmanına siniyor, topluma ilişkin her tartışmada belirleyici hale geliyor. İnsanlar her konuda iki kutba ayrılıp safları sıklaştırma eğiliminde; kurumlara duyulan güven giderek azalıyor. Tartışmalar çeşitlilik üzerinden değil ortalamanın, vasatın altını çizerek kazanılıyor.

Bu ortamda, argümanlar “doğru” üzerinden değil “işe yarayan” üzerinden savunuluyor. Yalan haber, safsata ve komplo teorilerinin altın çağına işte bu yüzden girdik. “Hakikat-sonrası” konjonktürü herkesin hayatını aynı şekilde etkiliyor. Safsata düşkünlerinin de gerçeğin mevzisini savunanların da. Herkesin. Tıpkı bir virüs gibi kimseyi ayırmıyor. Tek bir kişiye bulaşınca bile, sonuçlarını tüm toplum hissediyor.

Covid-19 krizi, hakikat-sonrası dünyanın en büyük sınavı.

Toplumsal yaşamın her alanında müthiş bir dönüşüm yaşayan, gerçekte ilişkisi değişen kitlelerin bu kadar kritik, her bir insan için hayati tehlikenin böylesine söz konusu olduğu bir konuda nasıl refleks göstereceği, bu krizi aşip aşamayacağı bir örnek teşkil edecek. Ne için bir örnek peki? Öncelikle haber ve habercilik için. Buradan çıkacak sonuç geleceğin medyasının nasıl kurulacağında; yeni haber üretme, iletme ve tüketme yollarının nasıl şekilleneceğinde belirleyici rol oynayacak.

Şu an, çıplak gerçeği hatırlatmak için insanların neredeyse tek tek omuzlarından sarsılması gereken bir dünyadayız. *The New York Times*'ın "hesaba sığmaz bir kayıp" manşetinin hatırlattığı bu. Bu krizle beraber hakikat-sonrası bataklığına daha da gömülebiliriz. Düşünür Hannah Arendt'in ısrarla dikkat çektiği, "doğru ile yanlış arasında ayırım göremeyen insan"ın tüm dünyada hüküm sürmesine bir adım daha yaklaşabiliriz.

Ama öte yandan sarsılıp kendimize de gelebiliriz. Cevabı halen bilmiyoruz.

* * *

Kötü haber.

Cevabı bilmesek de gidiş yolunu biliyoruz. Sınav iyi başlamadı, iyi gitmiyor. Pandeminin hızını düşürmek ve ölümleri azaltmak adına etkili tedbirler alınamadığı gibi, tahrip gücü çok yüksek bir başka pandeminin dünyayı kavurmasına da engel olunamıyor.

Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) başkanı Tedros Adhanom Ghebreyesus, Münih'te düzenlenen güvenlik konferansında şunları söylüyordu: "Biz sadece bir salgın hastalıkla (*epidemic*) uğraşmıyoruz; bir yandan bir enformasyon salgınıyla (*infodemic*) da uğraşıyoruz³. Ya-

3 İlk defa 2003'te, gazeteci ve siyaset bilimci David Rohtkopf tarafından bir *The Washington Post* makalesinde SARS pandemisinde yaşanan bilgi krizi nedeniyle kullanılan "infodemic" de "hakikat-sonrası" gibi zamanın ruhuna uygun ifadelerden.

lan haberler bu virüsten daha hızlı ve kolay yayılıyor ve en az bu virüs kadar tehlikeliler.”⁴

Bu konuşmanın yapıldığı sırada Çin’de 66 bin vakaya rastlanmıştı. Dünyanın geri kalanındaki vaka sayısı ise henüz 505’ti. Bugünlerle karşılaştırıldığında devede kulak görünüyor. Sonrasında tarih çok hızlı aktı, çok fazla gelişme yaşandı, her toplum çok kayıp verdi. Ama o günlerde, içlerinde devlet başkanlarının da bulunduğu birçok insan meseleyi Çin’le, en fazla Uzakdoğu’yla sınırlıymış gibi yorumluyordu.

Bazı anlar insana milattan önce yaşanmış kadar uzak geliyor; çoğu insan günlük gelişmelere odaklanmaktan, yakın geçmişteki detayları yeterince hatırlamıyor. O ilk günlere gidelim... Ghebreyesus’un yalan haber uyarısını yapmasının geçerli bir sebebi vardı. O dönemde dedikodu kazanları çoktan kaynamaya başlamış, komplo teorileri ortaya saçılmıştı.

Halen bir ölçüde alıcı bulan ilk yorum, virüsün tahmin edildiği gibi bir hayvan pazarından yayılmadığı, Çin’deki (tam olarak virüsün ilk görüldüğü Wuhan’daki) bir laboratuvarda üretildiği idi. Batı’daki komplo teorileri, bunun bir biyolojik silah olduğunu ve işlerin çığırından çıktığını işlemeye başlamıştı.

Ghebreyesus’un demecine gelene dek özellikle Amerikan medyasında ciddi bir cenkleşme yaşanmıştı. Daha ocak sonunda, muhafazakâr *The Washington Times* gazetesi bu laboratuvar senaryosunu dillendirmiş; sonrasında önemli Cumhuriyetçi isimlerin de devreye girmesiyle ABD’de bu konuda hararetli bir tartışma başlamıştı. Alanında uzman biliminsanlarının defalarca, “Bu konuda ne bulgu ne de belirti var; Covid-19, tıpkı kendinden önce gelen benzerleri gibi hayvandan insana sıçrayan bir virüstür,” demesine rağmen, tartışma daha da büyüdü. Çünkü çoktan kutuplaşmış bu tartışmanın bir tarafına Amerikan Başkanı Trump geçmişti. Başkan, birçok defa “bana öyle geliyor” veya “bundan neredeyse eminim” gibi ifadeler kullana-

rak ama hiçbir defa kanıt ya da belge sunmayarak laboratuvar kartını oynadı. İlerleyen günlerde, ABD'nin güvenlik birimlerinin dahi bu konuda herhangi bir bulguya ulaşmadığı ve başkanın görüşünü paylaşmadığı ortaya çıksa da başta Trump, Amerikan Cumhuriyetçileri bu iddiadan geri adım atmadı.

Dünya Sağlık Örgütü başkanının, “Bir de bunlarla uğraşıyoruz,” diye yakındığı yanlış bilgi salgınının temel unsurları işte tam da bu iddialardı. Bizzat devlet yöneticileri tarafından yayılan iddialar...

Sadece ABD’de değil, dünyanın dört köşesinde pandemi boyunca, birçok lider ve yönetici benzer yaklaşımlarda bulundu. Çinli yetkililer örneğin, ABD’deki meslektaşlarına benzer şekilde, virüsün ülkelerine Amerikan ajanları tarafından sokulduğunu iddia ediyordu. Venezuela lideri Nicolás Maduro da aynı iddiayı tekrarladı: Ona göre ABD, Çin’i vurmak için böyle bir biyolojik silah tasarlamıştı. İran’da, Rusya’da, Batı Avrupa’da benzer iddialar dillendirildi. Örneğin İtalya’nın göçmen karşıtlığıyla öne çıkan siyasi figürü, eski İçişleri Bakanı Matteo Salvini, ülkesini derinden etkileyen virüs için “Çin’in fareler ve yarasalardan türettiği süpervirüs,” diye bir ifade kullandı. Covid-19 konusunda en “aymaz” davranan liderlerden Brezilya Devlet Başkanı Jair Bolsonaro ise her fırsatta, virüsü önemsizleştirmeye, bilindiğinden daha tehlikesiz göstermeye çalışıyordu. Neticede Brezilya, Corona virüsünün en korkunç tahribatı yaptığı ülkelerden biri haline geldi.

Daha medyanın ve sokaktaki insanın ne yaptığına, ne düşündüğüne, nasıl reaksiyon verdiğine gelmedik. Bunlar hep bizzat devlet başkanlarının, toplumlarında ve dünyada önemli ölçüde kabul gören liderlerin yaydığı yanlış bilgiler. Üstelik bunlar, söz konusu liderlerin sadece virüsün kaynağıyla ilgili varsayımları. Aynı kişiler uygulanan tedaviler, alınan toplumsal tedbirler ve gelecek projeksiyonları açısından da birçok noktada kendi ekiplerindeki biliminsanlarıyla ters düştü ve bilimsel veriler yerine kendi fikirlerini topluma empoze etmeye çalışmaktan kaçınmadılar.

Neticede bu liderler, yaydıkları bu yanlış ya da en hafif terimle “tartışmalı” bilgilerle geçtiğimiz aylar boyunca Covid-19’a karşı

müthiş bir mücadele verilirken, görülmemiş ölçüde can kaybı yaşanırken, insanlar işsiz kalırken, ekonomiler uçurumun kenarına sürüklenirken toplumlarını kutuplaştırdılar. Birçok ülkede önlemler gecikti. İnsanlar kurumlara ve önlemlere şüpheyle yaklaştı; kimi örneklerde kendilerine liderleri tarafından önerilen safsatalara kulak asıp canlarından oldular. Tüm dünyada hayata geçirilmeye çalışılan sosyal mesafe gibi önlemler, yine bu liderlerin tavsiyeleri üzerine hafife alındı. Virüs salgınının hızı bir türlü kesilmedi. Yanlış bilgi salgınıysa, Dünya Sağlık Örgütü Başkanı'nın da korktuğu gibi, çok daha hızlı çıktı.

The New York Times'ın diktiği mezar taşına işte böyle gelindi.

* * *

Medyaya bakmanın sırasıdır. Geleneksel olanıyla başlayalım.

Soru belli: Bir salgın sırasında medyadan ne bekleriz? İlk beklenen her zaman en basitidir. Ortada herkesi etkilemesi muhtemel bir salgın hastalık varsa, bir gazete ya da bir televizyon kanalı güvenilir bir bilgi kaynağı olarak toplumun ilk ve dolaysız isteğine, “Nasıl hayatta kalırım?” sorusuna yeterli cevabı verebilmelidir.

Yukarıdaki örneklerde medyanın söylemleri ele alış tarzı aslında çitanın çok düştüğünü, birçok medya organının artık “Nasıl hayatta kalırım?” sorusunun cevabını vermek şöyle dursun, aramaktan bile uzak olduğunu gösteriyor. Dünyanın dört yanındaki medya kuruluşları, pozisyonlarına göre, insan hayatını tehlikeye atan bu iddiaların bir parçası olmaktan çekinmiyor. Hakikat-sonrası atmosferinin bileşenlerinden kutuplaşma, toplumun her iki kutbunun tükettikleri haberler arasında da derin bir ayrımı getiriyor. Habere konu olan mesele, Covid-19 pandemisi gibi ölümcül olsa bile...

Kutuplaşmış toplumlarda medya artık hayatta kalma isteğine sağlıklı bir reaksiyon veremiyor.

Türkiye'ye gelirsek... Hemen her konuda kutuplaşma yaşanmasına rağmen, virüsün ciddiyeti ve alınacak tedbirlerin önemi konu-

sunda bir fikir çatışması yoktu.⁵ Tüm dünyada olduğu gibi konuyu sulandırmaya, olduğundan farklı göstermeye çalışanlar ya da işin mahiyetini hiç anlayamayanlar görüldü ama toplum ikiye bölünmedi.

Medyanın eli en azından bu konuda rahattı. Medya kuruluşları, başka birçok ülke medyasının yaşadığı üzere devletin zirvesinden gelen absürd laflarla, önerilerle yüzleşmek zorunda kalmadı. Türkiye'deki yetkililerin pandemi krizinde, birçok konuda benzer düşüncükleri Trump, Bolsonaro gibi isimlere göre daha serinkanlı davrandıkları söylenebilir. İşin esasına dair genel bir mutabakat vardı. Türkiye'deki tartışma, alınan tedbirler, bunların uygulanması, vaka-kayıp sayıları, tedavi yöntemleri, sağlık sisteminin yeterliliği, veri şeffaflığı ve ekonomik yardım konuları üzerineydi. Doğrusu bunların arasında epey ciddi yorum farkları ve problemleri görünen, aydınlatılmaya muhtaç noktalar bulunuyordu; halen de var. Yani iş medyanın kendi performansına kalmıştı.

O halde performansa bakalım. Türkiye'de medyanın bu sınava iyi başladığı söylenemez. Hazır olmadığı, donanımının yetmediği hemen ortaya çıktı. En başta televizyon kanalları, işin ciddiyetini kavramış olsalar bile eski ezberlerden kurtulamamıştı. Salgın hastalık gibi bir konuyu evvela komplo teorileri ve safsatalarla beraber işlediler. Bu Çin'in tezgâhladığı bir virüs müdür? Kelle paça virüsü önler mi? Türk geni sayesinde virüs Türkiye'yi es geçer mi? Pandeminin ilk günlerine dek gelen televizyon tartışmalarını izleyenler bu tür meraklı ama işin esasına teğet geçen sorularla sık karşılaştı. Virüsü hafife alan bu yaklaşım, tehlike ancak çok yaklaştığında bırakıldı. Yine de televizyon oturumlarında, gece yarılarında kadar süren programlarda "Bu aslında ABD'nin Çin'i bitirme planı", "Dünya nüfusunun 500 milyona inmesine karar verildi", "İşin arkasında Kraliçe var", "İnançları gereği dünyanın sonunun gelmesini isteyen

5 Yöntem ve kapsam üzerine elbette çok tartışma çıktı. Özellikle ilk dönemde toplu ibadetin yasaklanmasından futbol maçlarının ertelenmesine, karantina tedbirlerinden bunların uygulanma biçimlerine hükümetin yaklaşımı birçok soru işaretini de beraberinde getirdi. Yine de Türkiye'de örneğin ABD'deki gibi "virüse inanmama" düzeyinde bir tartışma yaşanmadı.

Evangelistlerin işi”, “ABD artık askerî operasyon yapmıyor, virüs sa-
lıyor”, “Hayır hayır, mesele 5G” gibi, o anki vaziyete göre değişen,
ne idüğü belirsiz iddiaların dillendirilmesi bitmedi.⁶ Bitecek gibi de
görünmüyor.

Sıkıntı esasen formattaydı. Halen de öyle. Eski ezbere, Türki-
ye’deki televizyon kanallarının bayıldığı tartışma formatı da dahil.
Bir konu, ekranı altıya-sekize bölmeden, bütün tarafları işin içine
katmadan⁷, sürekli bir tansiyon ortamını korumadan tartışılmıyor.
Covid-19’a da ilk önce böyle yaklaşıldı. Kazın ayağının öyle olmadığı
birçok tuhaf beyandan, safsatadan ve sansasyondan sonra anlaşıldı.
Yerçekiminin varlığını ya da dünyanın yuvarlak olduğunu da tartış-
maya açabilirsiniz. Uyduruk konular üstüne söz söylemeye can atan
insanlar her zaman mevcut. Peki buna gerek var mı?

Retorik bir soru elbette; bu medya düzeni var oldukça bu tür
programlar var olacak. Ama bugün herkes o çok konuşulan “büyük
resmi” yakından gördü. Bir virüs birkaç ayda bildiğimiz dünyanın
sonunu getirebiliyor. Retorik soruyu en azından “İnsan canı söz ko-
nusu olduğunda sabun köpüğü yayınlara gerek var mı?” diye güncel-
lemek gerek. Haber üretenlerin de tüketenlerin de bu tür sorular
üstüne düşünmesi gerekiyor.

Örneğin akademisyen ve felsefeci Profesör İoanna Kuçura-
di’nin bu derlemede yer alan makalesindeki önerisi son derece önem-
li: “Yaygın eğitimde de, en başta medya aracılığıyla [Kuçuradi bura-
da daha çok “televizyon”u kastettiğini ifade ediyor], insanların ‘bak-
tıklarını görebilecek’ duruma gelmelerine yardımcı olacak süreli
programlar geliştirmek uygun olur. (...) Corona virüsü salgını doğru

6 *Birikim* dergisinin Mayıs 2020 tarihli sayısında Aybars Yanık, “Başımıza Kim Sardı Bu Belayı: Komplo ve Koronavirüs” adlı makalesinde bu konuyu –o ana kadarki– detayla-
rıyla inceliyor. Türkiye’de komplo “teorisyenleri”nin ya da komplo teorisi meraklıla-
rının pandemi sürecinin ilk haftalarındaki zihin dünyasını anlamak için de verimli bir
belge.

7 Televizyonlarımızın çeşitli ezberleri arasında bütün tarafları dinlemek var ama o altı-
ya-sekize bölünmüş ekranlara her zaman “bütün” sığmıyor. Mecliste temsil edilen bazı
siyasi partilerin temsilcileri ekranlara davet edilmiyor ya da “kadına şiddet” meselesini
sekiz erkeğin konuştuğu oluyor.

değerlendirme yapabilmenin neleri gerektirdiğine bir örnek olabilir.”⁸

Yazılı basın, performans açısından daha sakindi. Gazeteler, komplo teorilerine öteden beri düşkün bir-iki örnek hariç, safsatalara pek girmediler. Hatta *Hürriyet*, işi ne kadar ciddiye aldığını göstermek için sağlık yazarı Osman Müftüoğlu’nu başyazar yaptı.

Peki bu yaklaşım basın için yeterli midir? Tamam, Türkiye’de basın en azından virüs hakkında yanlış bilgi yaymada, mesela ABD’deki bazı muadilleri gibi ciddi bir rol oynamadı. Ya sonra? Ne kadar soru sordu? İktidarın işlerini ne kadar sorguladı? Televizyon haberciliği için de aynısı geçerli. Türkiye’de büyük kitlelerin geleneksel olarak rağbet gösterdiği ana akım medyada,⁹ gazeteciliğin esas faaliyet alanına ne kadar girildi?

Tekrar sayalım: Alınan tedbirler, bunların uygulanması, vaka-kayıp sayıları, tedavi yöntemleri, sağlık sisteminin yeterliliği, veri şeffaflığı ve ekonomik yardım konuları... “Türkiye’de bir ana akım medya kaldı mı?” sorusunu akılda tutarak soralım: Bu başlıklara ilişkin yaşanan bir dünya tartışmanın ne kadarı ana akım medyada yer aldı? Çok azı.

Sebebi belli. Türkiye’de medya önemli ölçüde iktidarın kontrolünde ve iktidarı öfkelenlendirmeyecek çizgide yayın yapmaya özen gösteriyor. Esas yüzdeyi oluşturan bu kesime yönelik bir gazetecilik

8 Kuçuradi, İ., “COVID-19 Salgını Sırasında Dünyamızın Dününe, Bugününe, Yarına Bir Kuşbakışı”, *Salgın: Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek*, Tellekt, İstanbul, 2020.

9 Burada bir not düşmek isterim: Bu soruyu ana akım medya üzerinden sormayı tercih ediyorum çünkü belirttiğim gibi toplumun büyük bir kısmı öncelikle bu yayınları takip ediyor. Ama ana akımda, sebeplerini tartışacak olursak bu yazının çerçevesinin dışına ciddi biçimde çıkmayı gerektirecek bir erime var. Kısaca çağın koşulları ve Türkiye’de medyaya güvenin yitmesi diyelim. Öte yandan, normal şartlar altında ana akım diye nitelenebilecek *Sözcü*, *Cumhuriyet* gibi gazeteler ve Fox TV gibi televizyon kanalları, iktidara mesafelerinden dolayı, kutuplaşmış bir ortamda hem kendileri hem de okurları ve izleyenleri tarafından (hem de diğer kutbun mensupları tarafından) daha çok “muhalif” olarak tanımlanırlar. Bu durumda *Birgün* ve *Evensel* gazeteleri gibi öteden beri muhalif kimlikli yayınlarla aynı kuldarda mı değerlendirilecekler, kendi başlarına bir kategori mi olacaklar, halen çok net değil.

faaliyeti beklentisi artık hemen hemen kalmadı. Yine de hem Türkiye’de hem dünyada o kadar çok kritik gelişme yaşanıyor ki ister istemez bir beklenti oluşuyor.

İşin bir boyutu daha var. Ana akıma dahil olmasalar da muhalif, en azından iktidara uzak kimlikleriyle tanınan birkaç gazete ve televizyon kanalı bu tür tartışmalara elinden geldiğince yer vermeye çalışıyor. Ama ekonomik sıkıntılar ve iktidar cenahından gelen örtülü/açık engellemelerden ötürü geniş çaplı araştırmacı gazetecilik faaliyetlerine girişemiyorlar. Bazen sadece kanaatleri aktarmak zorunda kalıyorlar. Bu kanaatlerin altı her zaman bilgi ve belgeyle doldurulmuyor. Bu da gazeteciliğin esas etki alanında bir sıkıntı yaratıyor.

Neticede Türkiye’de geleneksel medya, birkaç gazete ve televizyon kanalıyla yine birkaç gazetecinin çoğu kez iyi niyetli çabası dışında çıplak gerçeği aramakta ve açıklamakta yetersiz kalıyor. Her geçen gün de kan kaybediyor. Bahsettiğim bu çaba, gitgide artan oranda, internet üzerinden yayın yapan, yeni ve bağımsız mecralarda kendine yer bulmaya çalışıyor. Son yıllarda deneyimli birçok gazetecinin internet üzerinden nitelikli yayınlar yaptığına şahit olduk. İleride belki çok gelişecek bir potansiyeli işliyorlar ama henüz işin çok başındalar. Bu yeni yeni ivme kazanan internet haberciliği mecrası, pandemi sırasında da doğru ve doyurucu bilgi verme gayreti içindeydi; kanaatimce bunu da isabetle yerine getirdi.

Pandemi sürecine dair cevabını henüz bulamadığımız çok soru var. Basın Türkiye’de bu süreçte en çok öne çıkan figür olan Sağlık Bakanı Fahrettin Koca’nın halka ilettiği verilerin güvenilir olduğundan yüzde yüz emin miydi? Bakanın daha çok “babacan” ve “güven veren” yönleri öne çıktı. Psikolojik portreler çizildi. Peki Koca gerçekten iyi performans gösterdi mi? O ve diğer bakanlar ya da bir bütün olarak iktidar, verileri kısmen de olsa gizledi mi? Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın 10 Nisan Cuma gecesi neredeyse son dakikada ilan edilen sokağa çıkma yasağı sırasında yaşanan kararsız tutumda bir dahli var mıydı? Neredeyse İçişleri Bakanı Süleyman Soylu’nun istifasıyla sonuçlanacak olan o yasak tartışmasının perde arkasında tam olarak neler yaşandı? Yardım toplama konusunda Er-

doğan ile yerel yönetimler arasındaki soğuk savaşta iktidar cenahında bir bölünme gerçekleşti mi? Toplanan yardımlar nasıl tam olarak dağıtıldı? Rakamlar ne kadar şeffaf? Vakalar ne kadar şeffaf? Bakanın iyi niyetli olması ya da öyle görünmesi neden bir kriter? Öyle veya böyle, bugün bu soruların net cevapları elimizde yok. Bir kısım medya hiç girmiyor, bir kısım zaten övmekten başka bir şeyle uğraşmıyor, kalanları da bu soruları sorsalar da cevaplara ulaşmakta sorun yaşıyor. Pandemi, bizdeki geleneksel medyanın genel sıkıntılarının son sahnesi oldu.

Türkiye'deki geleneksel medya bu tür konularda artık her geçen gün daha fazla tekliyor. Sorgulayamadan bilgi vermekle yetiniyor. Pandemi günlerinde de kontrol işlevinde eksik kaldı. Ama bu sadece Türkiye'nin değil tüm dünyanın problemi. Konuya tam da orta yerinden dalan, *Hakikat-Sonrası* isimli ufuk açıcı bir çalışmaya imza atmış Amerikan yazar ve akademisyen Lee McIntyre, kitabında "Geleneksel basın her türlü kaybedecek," diyor örneğin. "Geleneksel gazetecilik değerlerinin koruyucuları, bugünlerde her türlü kaybedecekleri bir durum içindeler. Kanaat temelli, bazen başka bir gözün dahi okumadığı içeriklerin popülerliği karşısında, hakikati muhafaza etmek adına ellerinden geleni yapsalar bile, piyasadaki yerleri yanlı oldukları gerekçesiyle eriyip gidiyor. Eğer başkana yalancı derlerse (yalancı dahi olsa) eleştiriliyorlar. Bilimsel tartışmalara dair 'şüpheliler'in görüşlerine yer vermezlerse, hikâyenin yalnızca tek bir tarafını dile getirdikleri için eleştiriliyorlar. Ana akım basın ve televizyon kanallarındaki kimi isimlerin, gazetecilik değerlerinin müdafaa edildiği, uzmanlığın değer gördüğü o 'eski güzel günler'e dönmeyi istemesi hiç de şaşırtıcı değil."¹⁰

* * *

10 McIntyre, L., *Hakikat-Sonrası*, çev. Mehmet Fahrettin Biçici, Tellekt, İstanbul, 2019. McIntyre'in kitabı, halikâtt-sonrası dünyayı anlamak için iyi bir rehber. Bir diğer rehber de Doğan Kitap'tan yine 2019'da çıkan, Michiko Kakutani imzalı ve *Hakikatın Ölümü - Trump Çağında Yalancılık Sanatı* isimli çalışma. Türkiye'den bu literatüre katkılarda bulunan bir çalışmaysa Yalın Alpay'ın *Yalancının Siyaseti* isimli eseri.

O eski günler hayal.

Yeni hayat yeni mecralarda yaşanıyor. Türkiye’de az önce sıraladığım tüm sorulara birkaç gazete ve televizyon kanalı dışında daha çok internetteki platformlarda cevap arandı. İnternet hakikat açısından zor bir mecra. Özellikle sosyal medyada bir kontrol problemi var. Komplo teorileri ve bin bir çeşit safsata yeni mecralarda kol geziyor. Hakikate ulaşmak güç. Gerçek ile yalanı birbirinden ayırmak çok zor, gri bölge çok fazla, kutuplaşma sert ve herkes ne olduğunu tam olarak kavrayamadığı, filtresiz bir bilgi seline karşı genellikle tek başına. Sosyal medyada her koyun kendi bacağından asılıyor.

Yalan bilgi yaymayacağı varsayılan (en azından umulan) “devletlilerin” kamuoyunu kendi çıkarları çerçevesinde nasıl yanılttığına yukarıda değinmiştim. Hakikat-sonrası piramidinin zirvesinde onlar duruyor ama tahmin edersiniz taban geniş. Hem de epey geniş. Piramidin diğer basamaklarında maddi ve siyasi çıkarlar için, belli konularda kör inançlara sahip oldukları için ya da sadece eğlenmek için yalan haberler, safsatalar, komplo teorileri üretenler var. Daha fenası kontrol mekanizmasından yoksun oldukları, bazen sadece kontrol etmeye üşendikleri, bazen enteresan bir söz söylemenin getirdiği “fav”, “like” ve “retweet”lere kapıldıkları, çoğu kez de sadece inandıkları için bunları yayanlar var. Neyin ne kadar yayılabildiği, bunları uyduranların ve inananların, sosyal medyadaki iletişim kabiliyeti ve etki gücüne bağlı. Covid-19 pandemisinde bu örnekleri çok fazla gördük. Böylesi bir ölüm-kalım meselesinde insanlığa dair umutları kıracak kadar çok gördük. Görmeye devam ediyoruz.

Özellikle sosyal medyanın gündemine oturan şüpheli bilgileri araştıran doğrulama platformu Teyit.org, pandemi günlerinde yayılan haberleri taradı ve bunların bir analizini yaptı." Teyit'in analizine göre, Türkiye’de ve dünyada en çok sahte tedavi yöntemleri, hatalı ilişkilendirilen görüntüler, belgeler, haritalar; komplo teorileri,

ilaçlarla ilgili haberler, vaka tespitleri, ünlü isimlere dair haberler ve hükümet tedbirleri konuşuldu, yayıldı, haberleşti.

Saymakla bitmeyecek kadar çok yalan var. Venedik kanallarında yüzen timsahlardan papanın virüsten korunmak için kapınıza beyaz mendil bırakın demesine; hükümetlerin topluca denize attığı cesetlerden virüse karşı koruyan muskalara; salgının gaz çıkararak yayıldığından kahvenin virüse bire bir olduğuna... Hepsi sosyal medyada dolaştı, tık aldı, yayıldı, kitleselleşti. Bir de “kişiye özel” servisler mevcut. WhatsApp’tan gecenin bir yarısı gelen mesajlar virüsten nasıl korunulacağını garanti eden yöntemler öneriyor ya da esas hangi ilacın işe yaradığını anlatıyordu. Çünkü o mesajı atan arkadaşın tanıdığının tanıdığı hükümete yakındı ya da işlerin merkezindeki bir hastanede çalışıyordu.

Teyit’in listesinde yüzde 43,5 gibi yüksek bir oranla başı çeken kategori, hatalı ilişkilendirilen görüntüler. Bu, yalan haberin en bilinen, en maruz kalınan ve argo tabirle en çok “yutulan” türü... Herkesin elinin altında bir bilgisayar ve o bilgisayarın eriştiği devasa bir fotoğraf arşivi var. Aklına bir tuhaf senaryo gelen, o fikre 30 yıl önceki bir hastane fotoğrafını yapıştırıp geçebiliyor.

Pandemi, bu fikirlerin havada uçuşması için iyi zemindi. Yalan haberler sel gibi çağladı. Alakasız hastanelerde yıllar önce çekilmiş bağlamsız fotoğraflara trajik resim altları yazıldı; konunun çok uzağındaki onlarca yıllık röntgen filmleri tutup Corona’ya bağlandı; Uzakdoğu pazarlarından kanlı hayvan görüntüleri, türlü vahşi masalla servis edildi. Bu yalanlar, yüz binlerce insanın hayatını kaybettiği bir salgında çıplak gerçekten daha vahimi varmış gibi, ahlar vahlar içinde tüketildi, tüketilmeye devam ediyor.

Yüz binlerce insanın hayatını kaybettiğinden bahsetmişken... Buradaki en “can alıcı” örnek, Teyit’e göre yalan yanlış haberlerin yüzde 8,4’ünü oluşturan “tedavi yöntemleri”. Bu tür safsataları ABD Başkanı Trump da yayıyor, sosyal medyadaki anonim tipler de. Karşı durabilmek çok zor. Üstelik yanlış bilgiler çok ciddi sonuçlar doğuruyor. Birçok ülkede virüse karşı çamaşır suyu içtiği için hastanelik olanlara, hayatını kaybedenlere rastlandı. ABD, İran, İngiltere...

Doğu, Batı fark etmedi. Bir noktada Trump, yüzeylerde virüs üzerinde etkili olduğu anlaşılan çamaşır suyunu damardan zerketme ihtimalini dillendirerek bu konuda da ön aldı. Akabinde acil çağrı merkezlerine çamaşır suyu zehirlenmeleri şikâyetleri yağınca, ABD merkezli dergi ve internet sitesi *The Atlantic* “Neden Çamaşır Suyu İçmemek Gerekir?” adlı bir makale yayımladı.¹² Tıp doktoru ve yazar James Hamblin’in kaleme aldığı makale şu satırlarla başlıyordu: “Doktorlar ve hemşireler hayatlarını riske atıyor ve ölüyor. İnsanlar işsiz kalıyor, kiralalarını ödeyebilmek için çabalıyorlar. ABD başkanı ise damardan dezenfektan zerketmeyi öneriyor.”

İnsanlar yalanlarla, eksik ve hatalı bilgilerle ölüyor. Bir yandan da toplumbilimcilerin gelecek yıllarda araştırma üstüne araştırma yapacakları birtakım gelişmeler yaşanıyor. Örneğin hükümetlerin aldığı tedbirlere karşı sivil itaatsizlik eylemleri yapılıyor. Sokağa çıkma yasakları kitlesel şekilde deliniyor; maske takmama protestoları yapılıyor (Türkiye’de bunların hep “münferit” kaldığını not edelim). Bu kişisel bir karar gibi görünebilir ama tüm toplumun sağlığını etkilediği göz önüne alındığında işin boyutu değişiyor. İşte ciddi bir örnek daha: Türkiye’de ve dünyada en çok yayılan sahte haberlerin arasında “maskelerin aslında işe yaramadığı”na ya da bir yutturmaca olduğuna dair haberler bulunuyor.¹³

* * *

Teyit, salgının en gözde yanlış bilgilerinde ikinci sırada komplo teorilerinin geldiğini yazıyor. Dünyayı yöneten ailelerin hain planları. Herkesten gizlenen aşılar. Nüfus kontrolü oyunları. Covid-19

12 <https://www.theatlantic.com/health/archive/2020/04/trump-bleach-coronavirus/610690/>

13 Yine Teyit’ten okuyalım: “Araştırmalar maskelerin Covid-19’un yayılmasını yarı yarıya indirebileceğini ortaya koyuyor ancak maske kullanımının güvenliği ile ilgili yanıltıcı iddialar artmaya devam ediyor. Washington Üniversitesi Sağlık Ölçümleri ve Değerlendirme Enstitüsü’nde yapılan bir modele göre, herkes halle açık alanlarda maske takarsa ekim ayna kadar tahmini olarak 33 bin Amerikalının hayatı kurtulabilir.” (<https://teyit.org/arastirma-sahne-haber-olduruyor-nasil-durdurabiliriz/>)

komple teorileri aslında üzerine kitaplar yazılacak bir kategori ama her çalışma neticede aynı şeyi söyleyecek: İnsanın hayal gücünün bir sınırı yok.¹⁴

Neden? Zaten bunca acı, yıkım varken insanlar neden komple teorilerine kapılıyor? Pandemi özelinde uzmanların buna verdiği cevap, gizli bir bilgiye sahip olma hissinin kişiyi belirsizlikle, yeni bilinmezlerle dolu dünyada görece de olsa “yetkin” hissettirdiği. İnsan bir ölçüde aciziyetten kurtulduğunu düşünüyor, ayrıcalıklı hissediyor; beri yandan elindeki “bilgi”yi paylaşarak “güç” sahibi oluyor.

Uzmanlık alanı komple teorileri olan, İngiltere’deki Kent Üniversitesi’nden sosyal psikolog Karen M. Douglas, “Belli motivasyonları tatmin ettiği için insanlar komplolara kapılıyor,” diyor. Bunların içinde belli başlıları: olgulara hâkimiyet, söz sahibi olma isteği ve kontrol hissi.¹⁵ Gerçeğin kendisi bu motivasyonu tatmin etmiyorsa, insanlar bazen yalanlara inanmayı tercih edebiliyor. Bazı durumlarda inandıklarının yalan olduğunu bilseler de durum değişmiyor.

Pandemi sürecinde bunun sayısız örneği görüldü. Herkes bir ömürlük kotayı dolduracak kadar komple teorisiyle karşılaştı. Corona virüsünün Bill Gates’in başının altından çıktığını işleyen komple

14 Bizde komple teorileri hakkında az sayıda nitelikli çalışma var. Bunların içinde öne çıkan Kerem Karaosmanoğlu’nun eseri *Komple Teorileri - Disiplinlerarası Bir Giriş*’ten okuyalım. Kimler komple teorilerine inanır? “Komple teorileri hakkında doğru zannedtiğimiz birçok şey yanlışır veya en azından tartışmaya açıktır: Komple teorilerine inananların büyük çoğunluğu erkeklerden oluşmaz; ekonomik durum önemli bir kriter değildir; eğitim seviyesi yükseldikçe inanma eğilimi ciddi anlamda azalmaz; inananlar arasında Nobel Ödülü sahipleri, devlet başkanları ve profesörler vardır; demokratik ülkelere özgü bir davranış biçimi değildir ancak sadece otoriter veya totaliter rejimlere özgü olduğu da söylenemez; gelişmiş Batı toplumlarında da vardır, gelişmekte olan coğrafyalarda da; bütünüyle ‘Doğu’ya özgü hiç değildir; zira inanma eğilimi patolojik bir anomaliye indirgenemeyecek kadar yaygın ve sıradandır”, İletişim Yayınları, 2019.

15 Douglas’un görüşleri *The New York Times*’ta 9 Nisan’da yayımlanan “The Infectious Danger of Conspiracy Theories” [Komple Teorilerinin Bulaşıcı Tehlikesi] adlı, Max Fisher imzalı makalede yer alıyor. Makalenin bütünü döneme tanıklık açısından iyi bir belge. İnternet versiyonu “Why Coronavirus Conspiracy Theories Flourish and Why It Matters” [Corona virüsüne Dair Komple Teorileri Neden Büyüyor ve Bu Neden Önemli?] adıyla yayımlandı, <https://www.nytimes.com/2020/04/08/world/europe/coronavirus-conspiracy-theories.html>

teorisi bunların en gözdelelerinden. Dünyayı yöneten aileler, küresel kavga, imparatorluk savaşları gibi konular üstüne Türkiye’de de dünyada da epey yazı çıktı, söz söylendi.

Bazı komplo teorileri doğrudan sonuçlar da üretti. Corona virüsüne telekomünikasyon sektörünün yeni yeni kullanmaya başladığı 5G teknolojisinin sebep olduğu iddiası hem üzerine çok fazla senaryo üretilerek hem de insanları yıkıcı eylemlere sevk ederek diğerlerinin arasından sıyrıldı. İngiltere’de, Hollanda’da, Fransa’da 5G teknolojisi için dikilen anten direkleri ateşe verildi.

Bu eylemler pandemideki komplo teorilerinin önceki dönemlerden farklılık arz ettiğini de gösteriyor. Komplo teorileri de yalan haberler, safsatalar gibi her zaman mevcuttu. Son yıllarda sıklıkla gündeme gelen “Düz Dünyacılar” bile 1956’dan beri bir dernek olarak aktif. Ama hakikat-sonrası atmosferi bu tür komplo teorilerini de etkiliyor. Kültür, medya, toplum üzerine kitaplarıyla tanınan Hollandalı gazeteci yazar Bas Heijne, *NRC Handelsblad* gazetesindeki makalesinde bu teorileri üreten zihin yapısının değiştiğini not etti: “Bugünün komplo düşüncüsü farklı. Yanardöner ve agresif. Klasik komplocular zekiydi; şüphesine dönük kanıt bulmakta yetenekliydi ve en ufak detaya dek araştırırdı. Bugünkü komplo teorisyeninde yüzeyin hemen altında histeri yatıyor. Düşünce, yani ‘teori’ ikinci planda; mesele öncelikle his üzerine. Bu yüzden de senaryolar son derece hızla değişiyor. Modern komplo teorileri gizli bir düzeni açık etmeye uğraşmıyor. Kaostan besleniyor. Her şeyden önce, bunlar birer siyasi enstrüman. ‘Gizli’ gerçeklerin kitlelere yayılması, dijital çağda kurulu düzeninin altını oymak, ayrılıkları kaşımak, hisleri kışkırtmak ve rakipleri dize getirmek için kullanılıyor.”¹⁶

Birazcık teoriden bile kaçan bu yeni “teorisyenler” kim sahidenden? İnananlar, yayanlar değil de bu teorileri kuranlar kim? YouTube’da çok kısa bir aramayla bazı sonuçlara ulaşabilirsiniz. Yüz binlerce,

16 Heijne’nin makalesi, Hollanda gazetesi *NRC Handelsblad*’ın 23 Mayıs tarihli nüshasında “Het Complot, Dat Ben Ik” [Komplo, O Benim İşte] adıyla yayımlandı. İnternet versiyonu ise şu adreste: <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/05/22/het-complot-dat-ben-ik-a4000519>

milyonlarca tıklanan videoların sahiplerinin hiçbir şey değilse, YouTube'un izlenme sayısı arttıkça gelir sağlayan modeli uyarınca mad-di kazanç elde ettiklerini de öngörebilirsiniz. Bir kazançları daha var: Bu teorileri tüketenler tarafından, kimsenin cesaret edemediği şeyleri söylüyor, gizlenenleri haykırıyor diye sırtları sıvazlanıyor, el üstünde tutuluyorlar. “Sessizlerin sesi” gibi hürmet görüyorlar. Yalnız şu da var: Aslında onlar epey ses çıkaran ama içerikte zayıf düşen kitlelerin sesi. Gazetecilerin, düşünürlerin, araştırmacıların, her dönemin iktidarının hoşuna gitmeyecek konuları açık edenlerin ciddi bedel ödediği, ödemeye de devam ettikleri Türkiye’de komplo teorileri üzerinden gerçeğin havarisi kimliğine soyunmak da hayli sarsıcı bir iddia doğrusu.

Heijne komplo teorilerinden bahsederken son yıllarda görmeye başladığımız *zone flooding*” terimine de dikkat çekiyor. Bu terim, hakikat-sonrası atmosferinde, yalan haberin gerçeği boğmasının yöntemlerinden birini ifade etmek için kullanılıyor. Terimi yerleştiren kişi ABD merkezli internet haber sitesi Vox.com’dan Sean Illing. Asker ve akademisyen kökenli internet gazetecisi Illing, *zone flooding*’i şöyle anlatıyor: “Yakın tarihin önemli bir bölümünde, propaganda istikrarlı bir anlatı tutturaktan geçirdi. Ama *zone-flooding* başka bir yaklaşıma sahip: Birbirine rakip birçok hikâyeleri sel gibi boca edip insanların dikkatini dağıtıyor.”¹⁸

Bu dikkat dağıtma gayreti nasıl işliyor peki? Dijital çağın önde gelen muhafazakâr propaganda aktörlerinden, Donald Trump’a da danışmanlık yapmış medya yöneticisi ve işinsanı Steve Bannon’dan duyalım: “Esas muhalefet medya. Onu dize getirmenin en iyi yolu da etrafı b.ka boğmak.”

İnsanların komplo teorileriyle meşgul olup, gerçeğin kendisiyle ilgilenmemesinin yönetici kesim açısından sayısız faydası var. Bunların içinde en dikkat çeken, iktidarın beceriksizliklerini kuru gül-ül-

17 Terim Türkçeye kabaca “belli bir bölgeyi taşlana maruz bırakmak” diye çevrilebilir.

18 <https://www.vox.com/policy-and-politics/2020/1/16/20991816/impeachment-trial-trump-bannon-misinformation>

tüyle örtbas etmek; bunu yaparken de insanların bir şeyleri sorgulama niyetini ve ihtiyacını tatmin etmek. Yan getirisi de şu: Medyanın ve muhalefetin “gerçeklerin aktarıcısı” olarak kredisini bitirmek. Sadece ABD’de değil, Türkiye’de de sık rastlanan bir manevra alanı. Başta Erdoğan, AKP iktidarının (an itibarıyla AKP-MHP iktidar blokunun) birtakım dış güçlerin Türkiye üzerinde oyunlar oynamakta olduğu söylemine sık başvurusu ilk akla gelen örnek.

Bu tür metotlar elbette başka sonuçlar da üretiyor. Pandemi müthiş bir ayna oldu. 5G antenlerinin yakılması bir aşama. Ama esas sorun üretecek kısım siyasi komplo teorileri. Örneğin Trump’ın seçmen tabanının önemli bölümü bugün hem başkanın kendi komplo teorileri hem de sağ, alternatif aşırı sağ medyanın¹⁹ yazdıkları sebebiyle tehlikeli bir yönelim içinde. Bu kesim konuya bir sağlık meselesi olarak değil biyoterörizm meselesi olarak bakıyor ve tepkilerini buna göre veriyor. Zaten pandemi sürecinde de çoğu noktada sağlık otoriteleriyle ters düşen Trump’ın tarafını tuttular.

Hayret verici bir örnek 18 Nisan’da, Beyaz Saray’daki bir basın toplantısında yaşandı. Trump’ın laboratuvar kazası ihtimalini gündeme getirmesinden sonra söz alan Dr. Anthony Fauci, bu iddiayı buruşturup çöpe attı. ABD’deki pandemi krizini yöneten, sağlık meselelerine Trump gibi aykırı ve çoğu zaman cahilce söylemlerle yaklaşan bir başkanla çalışmasına rağmen soğukkanlılığını koruyan ve kendi mesleki doğrularında ısrar eden Dr. Fauci bugün olağanüstü popüler bir isim. Ancak doğru bildiğini söylemenin bir bedeli var. Fauci, fanatik Trump taraftarlarından, devlet içinde Trump’ı zayıflatmaya ve yıkmaya ant etmiş bir derin devlet olduğuna inanan komplo teoristleri tarafından ölüm tehditleri alıyor.

Amerikan örneğine sık başvuruyorum; çünkü ileride tüm dünyada ana akıma dönüşme potansiyeli taşıyan aşırılıklar orada. Vaka sayısında aşırılık, kutuplaşmada aşırılık, yaklaşımda aşırılık, komplo teorilerinde aşırılık. Amerikan halkı, pandemi dönemini tam bir ha-

19 ABD’de özellikle internet üzerinden organize olan aşırı sağ akımlar hakikat-sonrasının ruhuna uygun bir şekilde kendilerini “alternatif” diye tanımlıyorlar.

kikat-sonrası vakası olarak tecrübe etti. Maske kullanımı, sosyal mesafe, karantina, sokağa çıkma yasağı konularında çok ciddi ve sert bir kutuplaşma yaşadı. Trump, bu konunun bir tarafı olmaktan ve tartışmanın üzerine habire benzin dökmekten hiç kaçınmadı. O kadar ki Trump'ın da söylemlerinin etkisiyle eli silahlı gruplar, sokağa çıkma yasağı ilan edilen bazı eyaletlerde parlamento binası basıp valinin makamını işgal edebildiler. Bunun bir adım sonrasını düşünmesi bile korkutucu.

* * *

Hakikat-sonrası işte tam da komplolarla doğruların beraberce harman olduğu bir yer. Pandemi bu ortamı güncelledi. Komplo teorilerini, dezenformasyonu ve yalan haberleri patlattı. Özellikle sağlık alanında pandemiden çok daha sonra da yaşamaya devam edebilecek şüphe tohumları ekti.

Bir yandan gerçeklerle yüzleşme imkânı da yarattı. *The New York Times*'ın kapağında sembolleştirdiği üzere çıplak gerçeğin nihayet öne çıkmasına yol açtı örneğin. En azından çok uzağa savrulmamış, hakikatle ilişkisi büsbütün yok olmamış insanlar için. Bir yandan da haberciler için.

Şimdi bir sağlama yapma imkânı var. İnsanlar medyaya ne kadar güveniyor? Tanıdık bildik “geleneksel” medyaya ne kadar inanıyor; yeni gözde “sosyal” medyaya ne kadar inanıyor? Hayati bilgiler için kimi tercih ediyor?

Oxford Üniversitesi bünyesindeki Reuters Gazetecilik Çalışmaları Enstitüsü'nün 2012'den beri yayımladığı “Digital News Report”un (Dijital Haberler Raporu) bu seneki versiyonu hem geleneksel hem yeni medya açısından ilginç sonuçlar içeriyor.²⁰ Pandemi

20 Raporun tamamına, diğer yılların raporlarıyla beraber Reuters Gazetecilik Çalışmaları Enstitüsü'nün internet sayfasından erişilebiliyor (<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/>). Geçen yılların raporları, Türkiye'de toplumun hem geleneksel hem sosyal medyaya yaklaşımını karşılaştırmalı olarak görmek açısından çok işe yarıyor. Özellikle 2019 raporunda Türkiye epey detaylı incelenmişti.

dönemine de denk gelen bu seneki araştırma, insanların neye ne kadar güvendiğine dair bir model sunuyor.

Raporun bulguları hakkında bir değerlendirme kaleme alan Reuters Enstitüsü'nden Nic Newman, modern zamanlarda benzerine rastlanmamış pandeminin siyasi, ekonomik ve sosyal sonuçlar üretmeye devam ettiğini belirtirken, iyi gazeteciliğe her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğunu ileri sürüyor. "Krizin ciddiyeti, toplumları bilgilendirip eğitecek güvenilir ve doğru gazeteciliğe ihtiyacımızı pekiştirdi. Ama aynı zamanda komplo teorileri ve yanlış bilgiye ne kadar açık olduğumuza da ortaya koydu. Gazetecilerin artık bilgiye erişim üzerinde bir kontrolü yok. Öte yandan sosyal medya ve diğer platformlara duyulan güven, insanlara geniş bir yelpazedeki kaynaklara ve "alternatif olgular"a ulaşma imkânı sağladı. Bunların bir kısmı resmî tavsiyelere aykırı, bir kısmı insanları yanlış yönlendiriyor, bir kısmı ise düpedüz yanlış."²¹

Rapordan ilk çıkan sonuç şu: İnsanlar okudukları, izledikleri haberlere gerçekten güvenmek istiyor. Bu yüzden de pandemi sırasındaki ilk refleksleri bugüne dek alıştıkları ama yavaş yavaş terk etmeye başladıkları eski göz açırlarına bir şans daha vermektir. Rapor, araştırmanın yürütüldüğü 40 ülkenin tamamında, haber için ana akım medyayı kullanma oranının yükseldiğini gösteriyor. Bunun içindeki ana mecra da televizyon. Rapora göre pandemi, küresel planda televizyon haberciliğine dönük güvenin yeniden yükselişine yol açtı. Bu yıla kadar düşüş eğrisi gösteren bu mecra, pandemiyle birlikte yeniden yükselmeye başladı. Gitgide daha çok insan, televizyonu bir numaralı haber mecrası olarak tanımlıyor.

Geleneksel medyaya dönük bu olumlu haber sadece televizyon için geçerli. Matbu basına verecek iyi haber yok çünkü raporun da belirlediği üzere gazeteleri sağlıklı ölçme imkânı yoktu. Birçok ülkede gazeteler bir yandan "virüs bulaşabilir" korkusu, bir yandan sokağa çıkma yasaklarının mecbur kılmasıyla uzun süre basılamadı (ya da bizde olduğu gibi bazı günler piyasaya çıkama-

dı). Öte yandan pandemi günleri internet gazeteciliğinin yükselişe geçmesini, Batı'daki birçok gazetenin de dijital versiyonlarının kuvvetlenmesini beraberinde getirdi. Abonelik duvarları arkasındaki birçok gazete, bir kamu hizmeti olarak, Covid-19'a ilişkin haberlerini tüm okurlara açtı. Okurun "Nasıl hayatta kalırım?" sorusuna cevap verebilmek için etkili, dayanışmacı ve umut verici bir yöntem.

Neticede *Reuters* araştırmasının sonuçları eski medyaya "Hâlâ bir fırsatın var," mesajını veriyor. Covid-19'a ilişkin doğru ve güvenilir bilgi ihtiyacı, tanıdık bildik haber mecralarının dünyanın her tarafındaki gerileyişine bir set çekiyor. Bu nefes molası, küresel ölçekte geleneksel medya açısından bir soluk alıp, her şeyi yeniden değerlendirme vesilesi olacaktır.

Türkiye'de de bu değerlendirmenin kapsamlı bir şekilde yapılması gerekiyor. *Reuters* araştırması, ülkede genel olarak haberlere duyulan güvenin 2019 rakamlarına oranla dokuz puan yükselip yüzde 55'e ulaştığını gösteriyor.²² Üstelik Türkiye bu alanda araştırmanın yürütüldüğü 40 ülke içinde üçüncü sırada. Bir yaşam belirtisi bu. Öte yandan Kadir Has Üniversitesi'nin düzenli olarak yaptığı Türkiye Eğilimleri araştırmalarının sonuncusunda (2019) medya, birkaç senedir olduğu üzere, Türkiye'de en az güvenilen kurum olarak göze çarpıyor.²³

Araştırmadan çıkan bir diğer önemli bulgu, sosyal medyadan alınan haberlerin biraz daha sorgulanmaya başlanmış olması. Rapor, pandemi döneminde, Covid-19 bilgilendirmeleri hakkında geleneksel medyaya duyulan güvenin, sosyal medyaya yönelik güvenin neredeyse iki misli olduğunu belirliyor. Bu küresel bir eği-

22 Raporda, bu dokuz puanlık yükselişin sebebinin tam olarak kavranamadığı belirtiliyor. *Sözcü* ve *Cumhuriyet* gazeteleri ile Fox televizyonunun en güvenilen kurumlar arasında olduğu belirlenirken, iktidara yakın kurumlara güvenin azlığı üzerinde durulmuş (İkinci gruptaki medya kuruluşlarının, onları tercih edenler tarafından yüksek güven puanları aldığı notu da düşülmüş). Raporu hazırlayanlar, bu araştırmanın Türkiye'de daha çok şehirli kesimlerle yürütüldüğünü de belirtmişler.

23 "Türkiye'nin Eğilimleri – 2019" raporuna Kadir Has Üniversitesi internet sitesinden erişilebilir: www.khas.edu.tr

lim ve bu eğilim rapora göre pandemiden önce de belirmeye başlamıştı.²⁴

Reuters araştırmacılarına cevap verenlerin yarısı internetten gelen bilgiye şüpheyile yaklaştıklarını söylüyor. Bu konuda en çok şüphe edilen bilgi kaynağı Facebook. Az da olsa birinci sıraya WhatsApp'ı koyanlar da var (Mesela Brezilya ve Malezya). İnternetteki yanlış bilgiler konusunda en kaygılı olan ülke, çalışmada görüşüne başvurulmaların yüzde 84'üyle Brezilya (Türkiye'de bu oran yüzde 62; raporun internetteki bilgilerden en az şüphe duyulan ülke olarak ölçtüğü Hollanda'daysa yüzde 32). Yanlış bilgi endişesine dair bir ilginç not da, en güvenilmeyen bilginin siyasilerden gelenler olması. Buna göre, her beş insandan üçü siyasilerin ağzından çıkanlara şüpheyile yaklaşıyor.

Makalede yer verdiğim örneklerden görüleceği üzere en azından bazı siyasilerin söylediklerinden şüphe etmek işe yarayabilir ama burada ciddi bir mesele var. Bu rapor, araştırmaya katılanların siyasi ya da ideolojik kimliklerini sorgulamıyor. Bunu da hesaba katsa, nasıl bir sonuç alırdı? Tamam her beş kişiden üçü siyasilere inanmıyor, peki diğer ikisi neden inanıyor? Bunların hepsi aynı insan mı? Aralarında ne tür farklar var ki bazıları inanıyor, bazıları inanmıyor?

Mart ayında yapılan bir CBS/YouGov araştırması fikir verebilir. Buna göre, ABD'de kendini Cumhuriyetçi olarak tanımlayan kişilerin yüzde 90'ı "Covid-19 konusunda doğru bilgi için Trump'a güvendiğini" söylüyor. Bilhassa kutuplaşmış toplumlarda, "medyaya, kişilere, kurumlara ne kadar güveniliyor ya da güvenilmiyor" yönündeki bulgulara bakarken keskin görüş ayrılıklarını hesaba katmak gerekiyor. Kutuplaşmış dünyada, herkes evvela kendi tarafına güveniyor ve inanıyor. Bu yüzden "her beş kişiden üçü" gibi rakamlar yanıltıcı olabilir.

24 Pandemi sürecinde sosyal medyaya dönük güvensizliği saptayan bir başka çalışma da Gallup/Knight Foundation araştırması. Buna göre Amerikalıların yüzde 68'i sosyal medyadaki yanlış bilgileri büyük bir problem olarak görüyor. Aynı araştırma, nüfusun yarısının virüse dair ulaşılabilir bilginin hacminden ötürü yorulduğunu ortaya koymuş. Hangi mecrada yayın yaparlarsa yapsınlar, gazetecilerin bir sınavı da burada. (<https://knightfoundation.org/articles/americans-struggle-to-navigate-covid-19-infodemic/>)

Neticede, hakikat-sonrası dünyanın bu ilk krizine dönük ilk bulgular ciddi bir güven meselesinin yaşandığını gösteriyor.

Geleneksel medya haberciliği çözülüyor. Sosyal medya ve video mecraları yükseliyor ama insanlar her iki tarafa da tereddütle yaklaşıyor. Eski olan kredisini tüketmiş ve sağlam durmuyor, yeni olan ise kaotik ve kontrolsüz. Bir tercih yapmak zor. Üstelik şartlar herkesi zorluyor. Medyada bir liman aranıyor. Hayatta kalmayı kolaylaştıracak, sığınacak bir liman. İnsanlar doğru bilgiyi arıyor. Nerede bulacaklar? Peki ya öyle bir liman kaldı mı?

* * *

İngiliz yazar ve akademisyen Lewis Dartnell, 2014'te *Uygarlığı Yeniden Nasıl Kurarız* isimli bir kitap kaleme aldı.²⁵ Yazar kitapta, başımıza bir şey gelse, yarın uygarlık ortadan kalksa, geriye kalan bir avuç insanın her şeyi sıfırdan nasıl kurması gerekeceğini adım adım tarif ediyordu.

Yeni bir dünyaya uyananların nerede yaşaması gerekecek? Temiz suya nasıl ulaşılacak? Aletler nasıl yapılacak? Toprak nasıl işlenecek? Basit ilaçlar nasıl üretilecek?

Beş yıl önce ilk defa okuduğumda eğlenceli gelmişti. Pandemi sürecinde aklıma düşünce yeniden okudum. Bu defa gerekli geldi. Herkesin elinin altında olması gereken bir "bilgi" bu. Her daim işe yarayan, temiz, saf bilgi. Kitabın adı da "Bilgi" [*Knowledge*] zaten.

İlk yapmamız gereken temiz suyu, yiyeceği garanti altına almak. Barınacak bir yer bulmak. Ya sonra? Hayatta kalmak için ne yapmalı? Kendimizi korumak, uygarlığı yeniden işler hale getirmek için güvenilir bilgi gerekiyor.

Bu hayat bilgisi, bildiğimiz dünyanın yıkılıp gittiği distopyalarda mı lazım sadece? Hep beraber yaşayarak gördük. Pandemi öğretti.

25 Dartnell, L., *Uygarlığı Yeniden Nasıl Kurarız*, çev. Özgür Bircan, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Uygarlığın zirvesinde de hayatta kalmak için temiz bilgiye ihtiyacımız var. Yaşamsal olan bu. Hakikatin bilgisine ulaşmaktan daha önemli bir şey yok.

Kutuplaşan toplumlarıyla, delice hızıyla ve bilgiye kötü muamelesiyle, hakikat-sonrası atmosferi buna müsade etmiyor. Yine de yollar arayıp bulmamız lazım. Arayanlar, uğraşanlar var; çoğalmasa lazım. Doğruyu el üstünde tutmamız, yalanı, safsatayı, komplo teorilerini gerçeklerden ayıklamayı becermemiz lazım .

Yapamazsak gazeteler mezar taşları gibi çıkmaya devam edecek.

TOPLUMUN GELECEĞİ SANATLA KURULACAK

Görgün Taner

“Ne yapalım, ben de biraz evde şimdiye kadar yapamadığım şeyleri yaparım...”

Acaba kaç kişinin tepkisi bu cümledeki gibi oldu? Pandemi yüzünden eve kapandığımız dönemlerde karşı karşıya kaldığımız belirsizliğin ve bizi bekleyen tehlikenin beş evresini hepimiz hem yaşadık hem de üzerine konuşup tartıştık. İnkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme dönemlerini geçirdik veya geçiriyoruz.

Birçok kişi, birçok sektör etkilendi pandemiden. Bazıları az, bazıları çok, bazıları daha çok. Havayolları, turizm gibi sektörler çok ama çok etkilendi, ama en az onlar kadar hatta bence onlardan daha çok etkilenen bir sektör var. O da kültür endüstrileri.

Evlerimize kapandığımız zaman ne yapacağımızı bilemez şekilde filmler, diziler, online konserler, dans gösterileri izledik. Birçok kültür kurumu ücretsiz açtı arşivlerini. Dünyanın ünlü müzelerini sanal bir şekilde gezdik. Birden erişim kelimesinin sihrini ve YouTube’un gücünü keşfettik. Instagram canlı yayınına doyduk. Bir süre sonra da her türlü kültürel ürünün ücretsiz sunulmasının sonucunda

bu ürünleri ortaya çıkaran, bu eserleri besteleyen, bu oyunları oynayan sanatçıların geleceğinin ne olacağını düşünmeye ve umarım ki çözüm üretmek üzere tartışmaya başladık.

Daha Eşitlikçi ve Kapsayıcı Bir Dünya İçin Çalışmalıyız

Bu süreçte bazı kelimelerin değerini daha iyi anladık. Kişiler ve kurumlar, ayakta kalmanın tek başına değil, ancak işbirliği ve dayanışmayla mümkün olacağını kavradılar ve bu değerler rekabetin bir adım önüne geçti. En azından şimdilik... Bilginin paylaştıkça çoğaldığı anlaşıldı. Bilime ve bilimsel veriye önem vermenin, bu verilerin yaşamımızı yönlendirmesine olanak tanımamızın önemini anladık. Paylaşımın ne kadar değerli olduğunu ve gelecekte bizi daha sade bir dünyanın beklediğini düşünmeye başladık.

Peki önümüzdeki dönemde küreselleşme durabilir mi? Cevabım çok net: Hayır. Çokkültürlü ve akışkan bir dünyada yaşıyoruz. Bizi bulduğumuzdan daha vicdanlı ve adil bir yaşama götürecek olan, daha eşitlikçi ve kapsayıcı bir dünya için çalışmalıyız. İklim krizi, göç, ifade özgürlüğü ve gelir dağılımındaki adaletsizlikler, hukukun üstünlüğü gibi kavramları her gün, her an aklımızda tutmalıyız. Bu değerlerle daha çok yüz yüze geleceğimiz uluslararası dünyaya kapılarımızı açmamız ve o kapılardan tüm dünyayla kucaklaşmamız önemli.

Sanat Ne Oranda Dijitalleşecek?

Kültür endüstrilerinin bu dönem ve her dönem tedbir-teşvik mekanizmalarına ve politikalara ihtiyacı vardır. Analog bir dünyadan dijital bir dünyaya geçiyoruz. Bütün sektörlerde olduğu gibi kültür sektöründe de dijital dünyanın gerçekleri, uyum ve inovasyon en önemli konular. Dijital dünya ve kültür sektörünün nasıl bir iş modeli ortaya çıkaracağı da bilinmezler arasında.

Kültür sektörünün finansal ve çevresel sürdürülebilirliği ve dijitalle ilişkisi üzerine yeterince kafa yormuyoruz diye düşünüyorum.

Pandemi sürecinde yaşadıklarımızı veya benzerlerini gelecekte yaşayacağımız aşikâr. Pandeminin devamı gelecek mi? İkinci dalga var mı? Bu soruların cevabı ise belli: Evet. Pandemi ya da başka bir şey veya şimdiye kadar pek umursanmayan iklim değişikliğinin yerküreye getireceği sorunlarla boğuşacağız, muhakkak. Açık Radyo ve Ömer Madra'nın kıymetini daha çok anlayacağız. Sanat disiplinleri de bundan payını alacak. Geleceğimiz, MET Opera Direktörü Peter Gelb'in dediği gibi "Sosyal mesafe kuralı varken opera yapmanın imkânı yok," şeklinde mi gelişecek, yoksa Bükreş Bienali'nin Jarvis adında bir yapay zekâ programını küratör ataması gibi gelişmelerle mi karşılaşmaya devam edeceğiz?

Bence geleceğimiz daha hibrit. Ne her şey eskisi gibi olacak ne de artık önümüzde yepyeni bir dünya var. Daha doğrusu, önümüzde yepyeni bir dünya var ama zaten hızlı adımlarla yaklaşmakta olan değişim, bu kez koşarak gelmeye başladı diye düşünebiliriz. Bilginin anonimleşmesi ve hiyerarşik yapıların yerini ağlara bıraktığı bir dünyada, bu değişimler zaten oluyordu. Sadece hız kazandı.

"Kültür sektöründe fiziki ortamın yerini hiçbir şey tutamaz, online sevdası geçicidir" savını gelişmeler doğrulayacak mı, bekleyeceğiz. Online'a en uygun görünen sektör sinema sektörü. Sinema salonlarının seyirci için daha uzunca bir süre beklemeleri gerekecek. Tiyatro, canlı müzik, dans ve opera, sosyal mesafeli oturma düzenleriyle kolay halledilecek sanatsal disiplinler değil. Berliner Ensemble'nin yüzyıllık salonunda koltukların sosyal mesafe kuralına göre düzenlenmiş halini görünce içimi bir hüznün kapladı doğrusu. İçimden, "Olur mu böyle?!" dedim. İnsanın kendini ifade biçimi, duyguların o an ortaya dökülmesi, alkış, seyirciden beslenme, ne dersiniz deyin... İnsanlar bir araya gelmeden gerçek olamayan disiplinler bunlar.

Müzeler mesela... Toplumsal açıdan merak, keşif, ilham, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek kelimelerinin anlamlarını bir arada düşündürüyorlar. Toplumsal gelişim açısından son derece önemliler, sizce dijital olarak gezdiğiniz müze yeterli tatmin sağlıyor mu?

Öncelik Yaratıcı Endüstrilerde Olmalı

Sonuçta kültür endüstrileri, daha üst şemsiyeye bakarsanız yaratıcı endüstriler; yani katma değer sağlayan ve toplumun geleceğini kuran yapılar. Daha çok kadın ve şehirli emeğinin yoğun olduğu, bu nedenle öncü güç olabilecek yapılar. Eleştirel düşüncenin şekillendirdiği ve toplumun gelişiminin temel dinamikleri.

Artık pandemiden çıkış politikalarını belirleyip hayata geçirmek, ekosistemin tümüne sahip çıkarak sanatçısından çalışanına, müzisyeninden kameramanına bir teşvik politikası gerekiyor. Önümüzdeki dönemde yeni gelir dağılımı modelleri oluşacak ve “yeni normal” dünyanın odak noktası olacak sektörler varsa, önceliği yaratıcı endüstrilere verme gerekliliği su götürmez bir gerçek. Toplumlara adım adım ilerlemesinin, gereğinde sıçrama yapmasının arkasında her zaman merak ve mevcut durumu reddetme duygusu olmuştur. Onların temelinde de eleştirel düşünce yatar. Oruç Aruoba’yı okumak, Yahya Kemal Beyatlı’yı anlamak ve Spinoza’ya kulak kesilmek için de hep bu hasletler gerekir. İnsanlığı bugünlere getiren tekerleği bulduran da bu değil mi?

YAZARLARIN BİYOGRAFİLERİ

Bekir Ağırđır

1956 yılında Denizli’de doğdu. 1979 yılında Ortadoğı Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakóltesi İşletme Bölümü’nden mezun oldu. 1979-2003 yılları arasında çeşitli sanayi şirketlerinde yöneticilik yapan Ağırđır, 2003-2005 yıllarında Tarih Vakfı’nda önce koordinatör, sonra genel müdür olarak çalıştı. 2005 yılından beri KONDA Araştırma ve Danışmanlık Şirketi genel müdürüdür.

Onur Akgöl

Kamu yönetimi mezunu. İklim ve ekoloji aktivisti. İstanbul ve Trakya’da mega altyapı projelerinin parçaladığı Kuzey Ormanları ekosistemini koruma amaçlı yerel örgütlenme ve saha çalışmaları yürütüyor. Nükleer santral projelerine ve kömürlü termik santrallere, taşocaklarına, temiz hava hakkı ihlallerine, iklim değişikliğine karşı ulusal ve uluslararası platformlarda yer alıyor. Şu anda Greenpeace Akdeniz’de iklim ve enerji proje sorumlusu olarak çalışıyor.

Fatih Artvinli

Artvin’de doğdu. Yusufeli Sağlık Meslek Lisesi, Toplum Sağlığı Bölümü’nden mezun oldu. Lisans eğitimini, Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası

İlişkiler Bölümü'nde, yüksek lisansını Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde, doktora çalışmasını ise aynı üniversitenin Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'nde tamamladı. Öğrenim hayatı boyunca aynı zamanda sağlık memuru olarak görev yapan Fatih Artvinli, psikiyatri tarihiyle ilgili doktora tezini yazdığı dönemde Bakırköy Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde çalıştı. Burada, kurumun tarihini aydınlatmaya yönelik projelerde yer aldı. Doktora sonrası araştırmasını Fogarty bursu ile Harvard Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Boston Children's Hospital'da yaptı. Halen Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir. Fatih Artvinli'nin *History of Psychiatry, History of Neurosciences, Osmanlı Bilimi Araştırmaları* gibi dergilerde yayımlanan makalelerinin yanı sıra, yayımlanmış iki kitabı bulunmaktadır: *Seraba Harcanmış Bir Ömür: Osman Bölükbaşı* (Kitap Yayınevi, 2007), *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013).

Paul Auster

1947 yılında ABD'nin New Jersey eyaletinde, Newark'ta doğdu. Daha 12 yaşındayken, önemli bir çevirmen olan eniştesinin kitaplarını okuyarak edebiyata büyük bir ilgi duymaya başladı. Columbia Üniversitesi'nde Fransız, İngiliz ve İtalyan edebiyatı okuduktan sonra dört yıl kadar Fransa'da yaşadı, Fransız yazarlardan çeviriler yaptı. 20. yüzyıl Fransız şiiri üstüne önemli bir antoloji hazırladı. İlk kez 1987'de *New York Üçlemesi* adlı yapıtıyla büyük ilgi gördü. Daha sonra *Ay Sarayı, Kehanet Gecesi, Köşeye Kısırmak, Son Şeyler Ülkesinde, Leviathan, Şans Müziği, Timbaktu, Yanılsamalar Kitabı, Yükseklik Korkusu, Brooklyn Çılgınlıkları, Yazı Odasında Yolculuklar, Karanlıktaki Adam* ve *Sunset Park* adlı romanları, *Yalnızlığın Keşfi* adlı anı-romanı, *Kırmızı Defter* adlı öykü kitabı birbirini izledi. Auster, eşi yazar Siri Hustvedt ve iki çocuğuyla birlikte New York, Brooklyn'de oturuyor.

Evren Balta

Lisans derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden aldı. Yüksek lisansını ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nde tamamladıktan sonra Columbia Üniversitesi School of International and Public Affairs bölümünde ikinci bir yüksek lisans yaptı. Doktorasını 2007 yılında CUNY- The Graduate Center'da (New York, ABD) "Rusya ve Türkiye'de Devlet Kapasitesi ve İç Çatışma" adlı doktora teziyle siyaset bilimi alanında aldı. Çeşitli uluslararası ve ulusal dergilerde yayımlanmış makalelerinin yanı sıra *Türkiye'de Devlet, Ordu ve Güvenlik Siyaseti* (İ. Akça ile birlikte, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), *Küresel Siyasete Gi-*

riş (İletişim Yayınları, 2014) ve *Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler* (G. Özcan ve B. Beşgöl ile birlikte, İletişim Yayınları, 2017) adlı derlemeleri ve *Küresel Güvenlik Kompleksi* (İletişim Yayınları, 2012), *Tedirginlik Çağı* (İletişim Yayınları, 2019) ve *Amerikan Pasaportu: Ulusötesi Dünyada Ulusal Vatanlaşlık* (UPenn Press 2020, O. Altan-Olcay ile birlikte) isimli kitapları mevcuttur. Özyeğin Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Balta, İstanbul Politikalar Merkezi'nde kıdemli araştırmacıdır.

Didem Bayındır (derleyen)

1984 yılında İstanbul'da doğdu. Kadıköy Anadolu Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Siyaset teorisi alanındaki yüksek lisans eğitimini The London School of Economics and Political Science'ta, aynı alandaki doktora eğitimini ise University of Warwick'te tamamladı. Tellekt'in yönetici editörüdür.

Foti Benlisoy

1976 yılında İstanbul'da doğdu. Fener Rum Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Lisansüstü çalışmalarını Boğaziçi Üniversitesi'nde Türk Ortodoks Kilisesi ve Papa Eftim teziyle, doktorasını ise aynı üniversitede Küçük Asya seferinde Yunan askerlerinin ideolojik tutumlarıyla ilgili çalışmasıyla aldı. Uzun zamandan beri çevirmen ve editör olarak birçok yayınevi ve dergiyle çalışmaktadır.

Yenal Bilgici

Gazeteci. 1979 doğumlu. Siyaset bilimi eğitimi aldı. 2000'de gazeteciliğe başladı. *Nokta*, *Aktüel*, *Newsweek*, *GQ Türkiye*, *Habertürk* ve *Hürriyet*'te çalıştı. Siyaset, toplum ve kültür üzerine yazıyor; röportajlar yapıyor. 2019'da İlber Ortaylı ile yaptığı nehir söyleşi kitabı *Bir Ömür Nasıl Yaşanır* yayımlandı. Gelecek yıl Türkiye'de hakikat-sonrası üzerine bir çalışması yayımlanacak.

Selva Demiralp

Boğaziçi Üniversitesi'ndeki lisans eğitiminin ardından, University of California-Davis'te ekonomi alanında lisansüstü ve doktora eğitimini tamamladı. Fed, Avrupa Merkez Bankası, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'ndan iktisatçılarla makro iktisat ve para politikalarıyla ilgili çalışmalara imza atan ve Koç Üniversitesi

Ekonomi Bölümü'nde akademik kariyerini sürdüren Demiralp; aynı zamanda Koç Üniversitesi-TÜSİAD Ekonomik Araştırmalar Forumu direktörüdür.

Önder Ergönül

1965 yılında Gaziantep'te doğdu. 1989 yılında Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. Uzmanlık eğitimini, 1996 yılında Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Anabilim Dalı'nda tamamladı. 2000-2002 yılları arasında University of Utah, School of Medicine, Department of Internal Medicine Division of Infectious Diseases, Utah, ABD'de araştırmalarda bulundu. Yüksek lisans eğitimini, 2003 yılında Harvard School of Public Health, Boston, ABD'de "sayısal yöntemler" alanında tamamladı. 2004 yılında Bayındır Hastanesi Araştırma Ödülü'nü, 2007 yılında ise Türk Tabipleri Birliği Prof. Dr. Nusret Fişek Halk Sağlığı Bilim Ödülü'nü aldı. 2006-2010 yılları arasında Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalıştı. 2010 yılında profesör oldu. Prof. Dr. Ergönül, 2011 yılından bu yana VKV Sağlık Kuruluşları'nda Enfeksiyon Hastalıkları Bölümü'nde bölüm başkanı olarak görev yapmaktadır. Bilim Akademisi üyesidir.

Emre Gönen

Moda İlkokulu, Saint Joseph Lisesi ve Strasbourg Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü'nü bitirdi. Paris 5 Sorbonne René Descartes Üniversitesi'nde doktora çalışmaları yaptı ancak tamamlamadı. Université Libre de Bruxelles'de AB eğitimi aldı. Türkiye'ye döndükten sonra bir süre özel sektörde çalıştı ve 1989 yılında İktisadi Kalkınma Vakfı'na girdi. 2000 yılına dek vakıfta çalıştı, yedi yıl genel sekreterliğini yaptı. 2000 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi'ne intisap etti ve Avrupa Etüdlere Master Programı'nı başlattı, 12 yıl direktörlüğünü yaptı. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Avrupa Birliği ile ilgili dersler vermektedir. Çok sayıda Türkçe, İngilizce ve Fransızca makale, köşe yazısı ve kitap bölümü ve etüt yazdı. Avrupa tarihi, kültürü, AB işleyişi, ekonomisi konularında lisans ve master dersleri vermektedir. 2011 yılından bu yana rektör danışmanıdır.

Melek Göregenli

Ege Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nden mezun olan Melek Göregenli, akademik kariyerini ve çalışmalarını Ege Üniversitesi'nde Sosyal Psikoloji alanında, Çevre Psikolojisi çalışmalarıyla yaptı. "Çevre Psikolojisi", "Şiddet ve İşkencenin Meşrulaştırılması", "Yargıda İfade Özgürlüğüne Yönelik Farkındalığın Artırılması", "Selçuk

Kent Belleği, “Kemeraltı: Bir Envanter Çalışması”, “Türkiye’de Özel Sektör ve Kamuda Çalışan Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İntersekslerin Durumu” vb. alanlarda yazan Göregenli’nin, “Ayrımcılık”, “Nefret Suçları”, “Göç”, “İnsan Hakları” alanlarında kitap bölümleri ve birçok ulusal ve uluslararası sunum ve yayını bulunmaktadır. Özellikle Politik Psikoloji, Çevre Psikolojisi ve Kültürlerarası Psikoloji gibi alanlarda yoğunlaşan çalışmalar yapmaktadır. 2017 yılında, Barış Bildirisi’ne imza attığı gerekçesiyle Ege Üniversitesi Psikoloji Bölümü’ndeki görevine KHK ile son verilen Göregenli, çalışmalarına bağımsız araştırmacı olarak devam etmektedir.

İlker Kayı

2005 yılında İstanbul Tıp Fakültesi’nden mezun oldu. Devlet hizmeti yükümlülüğünü pratisyen hekim olarak Van’ın Gevaş ilçesindeki Güzelkonak Sağlık Ocağı’nda yerine getirdi. 2007-2012 yılları arasında İstanbul Tıp Fakültesi’nde halk sağlığı uzmanlık eğitimini tamamlayarak ikinci devlet hizmeti yükümlülüğü için Adıyaman’a atandı. Adıyaman’da mevsimlik tarım işçileri ve ailelerinin sağlığını geliştirme projesi il koordinatörlüğü, Kahta Toplum Sağlığı Merkezi sorumlu hekimliği, Adıyaman Suriyeli Misafirler Geçici Barınma Merkezi Birinci Basamak Hizmetler sorumlu hekimliği ve GAP Tarım Araştırması Adıyaman il koordinatörlüğü gibi görevleri yerine getirmiştir. 2015-2016 yılları arasında Hubert H. Humphrey bursiyeri olarak Virginia Commonwealth University’de psikoloji bölümünde tütün kontrolü ve araştırmaları alanında çalışmak üzere Fulbright bursu kazanan Kayı, 2015 yılından bu yana Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı’nda görev yapmaktadır. Sağlığın sosyal belirleyicileri, eşitsizlikler, göç ve iş sağlığı alanlarında çalışıyor.

E. Fuat Keyman

Lisans ve yüksek lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nde tamamlayan Keyman doktorasını Kanada’da Carleton University’de, doktora sonrası çalışmalarını Harvard Üniversitesi ve Wellesley College’da yaptı. İstanbul Politikalar Merkezi direktörü ve Sabancı Üniversitesi Uluslararası İlişkiler profesörüdür. Sabancı Üniversitesi’ndeki görevi öncesinde, 2002-2010 yılları arasında Koç Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ve 1994-2002 yılları arasında Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nde ders vermiş, ayrıca 1997 yazında Carleton Üniversitesi’nde misafir öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Keyman, Türkiye’de sosyal ve siyasal eğilimler, Anadolu şehirlerinin kentsel dönüşümü ve birlikte yaşamak üzerine kapsamlı araştırma projesi yürütmüştür. *Türkiye ve Radikal Demokrasi: Geç-Modern Zamanlarda Siyaset ve*

Demokratik Yönetim (1998), *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslâm* (1998), *Oryantalizm Hegemonya ve Kültürel Fark* (1998), *Globalleşme, Devlet, Kimlik/Fark: Uluslararası İlişkiler Kuramını Yeniden-Düşünmek* (2000), *Liberalizm Devlet ve Hegemonya* (2002), *Türkiye'nin İyi Yönetimi* (2008) yayımlanan eserlerinden birkaçıdır.

İoanna Kuçuradi

1936'da İstanbul'da doğdu. 1954'te Zapyon Kız Lisesi'ni, 1959'da İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. 1965'te doktora derecesini aldı. 1970'te doçent, 1978'de profesör oldu. 1968'de atandığı Hacettepe Üniversitesi'nde 1969 yılında Felsefe Bölümü'nün kuruluşundan 2003 yılına kadar başkanlığını yürüttü. 1997'de kurulan İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin Mart 2005'e kadar müdürlüğünü yaptı. 1998'den beri de bir UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü'nün sahibidir. 2006 yılında Maltepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne atanan İoanna Kuçuradi, bu üniversitenin İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin müdürlüğünü ve İnsan Hakları Anabilim Dalı'nın başkanlığını yapmaktadır. Felsefe ve insan hakları alanında birçok ödül alan Kuçuradi, Bilim Akademisi, PEN Türkiye, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti onursal üyeliklerini yürütmektedir.

Gülcan Özer

Dr. Gülcan Özer erişkin psikiyatristi, psikoterapist. 1998 yılında Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastahanesi'nden Psikiyatri uzmanlığını aldı ve çeşitli klinik çalışmalara ve eğitimlere katıldı, yurtiçi ve yurtdışında makaleleri yayımlandı. Halen bireysel psikoterapi ve çift terapisi alanlarında çalışmalarına devam eden Dr. Gülcan Özer, Terapi İstanbul Psikiyatri Merkezi'nin kurucusu ve çalışanıdır. Deneimlerini aktardığı *Herkes Kendi Hayatının Kabramanı* isimli kitabı 2016 yılında ve Terapi İstanbul Merkezi ile beraber hazırladıkları *İnsan Halleri* kitabı 2017 yılında Doğan Kitap tarafından basılmıştır.

Görgün Taner

Kadıköy Anadolu Lisesi ve Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü mezunudur. 2002 yılından bu yana genel müdürlüğünü üstlendiği İKSV'de 1983 yılında Sinema Günleri'nde Kent Sineması Koordinatörü olarak çalışmaya başlamış, İstanbul Festivali'nde direktör yardımcısı ve uluslararası ilişkiler koordinatörü olarak görev almış (1987-1994) ve İstanbul Caz Festivali'nin direktörlüğünü üstlenmiştir (1994-2002). 2013-2018 yılları arasında Amsterdam merkezli Avrupa Kültür Vakfı'nda (European

Cultural Foundation) yönetim kurulu başkanlığı yapan Görgün Taner aynı zamanda İstanbul Modern yönetim kurulu üyesidir. Ayrıca, 2012 yılından bu yana HEC Montréal'de Uluslararası Sanat Yönetimi Yüksek Lisans Programı'nın ve 2014 yılından bu yana Türkiye-Almanya Gençlik Köprüsü'nün danışma kurulu üyeliğini üstlenmektedir. 2011 yılında Fransa Cumhuriyeti tarafından Chevalier dans L'Ordre National de la Legion d'Honneur nişanıyla, 2014 yılında ise Fransız Kültür Bakanlığı Sanat ve Edebiyat Şövalyesi unvanıyla ve Polonya Cumhuriyeti Üstün Hizmet Liyakat Nişanı Subay Haçı ile onurlandırılmıştır.

Ayşen Uysal

1973'te İzmir'de doğdu. 1995 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladıktan sonra, aynı üniversitede Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans derecesini aldı. 1999 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bursuyla Paris'e gitti. Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'nde ikinci yüksek lisansını tamamlamasının ardından, 2005 yılında aynı üniversitede siyaset bilimi doktoru unvanını aldı. 2010'da doçent, 2015'te de profesör oldu. Dokuz Eylül Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde görev yapmaktayken Barış İçin Akademisyenler Bildirisi'ne imza attığı gerekçesiyle 8 Temmuz 2018 tarihli, 701 sayılı KHK ile kamu görevinden çıkarıldı. *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar* (Ferdan Ergut ile birlikte, 2007), *Siyasal İslâm ve Liberalizm* (2009) ile *İsyân, Şiddet, Yas: 90'lar Türkiye'sine Bakmak* (2016) başlıklı kitapları derledi. İletişim Yayınları'ndan 2010 yılında *Particiler. Türkiye'de Partiler ve Sosyal Ağların İnşası* (Oğuz Topak ile birlikte) ve 2017 yılında *Sokakta Siyaset: Türkiye'de Protesto Eylemleri, Protestocular ve Polis* kitaplarını yayımladı. *Sokakta Siyaset* kitabının Fransızca baskısı Éditions du Croquant'dan 2019 yılının Kasım ayında yayımlandı. Toplumsal hareketler, polis ve siyasal partiler alanlarında uluslararası ve ulusal dergi ve kitaplarda farklı dillerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunan Uysal, Fransa ve İsviçre'de dersler verdi. Halen Paris Sosyolojik ve Siyasal Araştırmalar Merkezi'ne (CRESPPA-CSU) bağlı araştırmacı olarak çalışmalarını sürdürmektedir. PoSoC19 (Covid-19 Krizi karşısında iktidarlar ve toplumlar) adlı uluslararası projenin ve ağın bir parçasıdır.

Nükhet Varlık

1997 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Psikoloji bölümlerinden mezun oldu. Aynı üniversitede tarih alanında yüksek lisans derecesini alan Varlık, doktora eğitimini Chicago Üniversitesi'nde tamamladı. Rutgers, Newark ve South Carolina üniversitelerinde Tarih Bölümü'nde ders vermektedir. Araştırma alanları arasında

SALGIN: TÜKENİŞ ÇAĞINDA DÜNYAYI YENİDEN DÜŞÜNMEK

veba tarihi, Osmanlı devletinde salgın hastalıklar ve tedavi yöntemleri bulunmaktadır. *Akdeniz Dünyası'nda ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600* adlı kitabı 2017 yılında Kitap Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Melda Yaman

Lisans eğitimini ODTÜ Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü'nde, yüksek lisans ve doktorasını ise Marmara Üniversitesi Kalkınma İktisadı ve İktisadi Gelişme Kürsüsü'nde tamamladı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi iken, barış imzacısı olduğu için 22 Kasım 2016 tarihli KHK ile görevinden uzaklaştırıldı. Geç kapitalistleşme süreçleri, iktisadi krizler, Türkiye ekonomisi, kadın emeği, tarımsal üretim konularında çalışmaları bulunmaktadır. *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye - 1979 Krizi; Tütün: Rejisi'nden TEKEL'e TEKEL'den Bugüne* (N. Ertürk Keskin ile birlikte); *Ataerkil Kapitalist Tabakküm Altında Kadın Emeği - Kadın Bedeni*, *Grundrisse'den Kapital'e Patikalar* (Ö. Öztürk ve Ö. Narin ile birlikte) ve *Metalların Kerameti* (Özgür Öztürk ile birlikte) başlıklı kitapları; *Emeğin Kitabı* (G. Tuna, G. Yarkin ve F. Ercan ile birlikte), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği (I)* ve *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği (II)* (Saniye Dedeoğlu ile birlikte) başlıklı derleme kitapları bulunmaktadır.

Mine Yıldırım

The New School Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde doktora adayı. "Köpeksizleşen İstanbul" başlıklı doktora tezinde, İstanbul'daki kitlesel hayvan sürgünleri, tecrit ve itlafları, bunlarla şekillenen kamusal alan idaresini, altyapı siyasetini, değişen emek, adalet ve geçim ilişkilerini inceliyor. Tahribat ekolojilerini inceleyen ve hayvan hakları mücadelesi yürüten Dört Ayaklı Şehir topluluğunun koordinatörü. Şu anda, İstanbul Planlama Ajansı'nda iklim krizi ve ekolojik yıkımla mücadele uzmanı olarak çalışıyor.

KAYNAKÇA

Achcar, G., "Self-Extinction of Neoliberalism? Don't Bet on It", <https://newpol.org/self-extinction-of-neoliberalism-dont-bet-on-it/>

Aksakoğlu, G., *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2008.

Almond, I., *İbni Arabi ve Derrida: Tasavvuf ve Yapısöküm*, çev. Kadir Filiz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.

Alpay, Y., *Yalanın Siyaseti*, Destek Yayınları, İstanbul, 2017.

Arendt, H., "The Concept of History: Ancient and Modern", Epilogue, *Between Past and Future*, Penguin Books, 1978.

Armocida, G., "An Old Story Again: The Coronavirus Emergency", *Medicina Historica*, 2020, Cilt 4, Sayı 1.

Arrigoni, M., *Se mobiliser en situation autoritaire. Une comparaison des contestations théâtrales argentine et chilienne (1973-1990)*, M.O. Dabene danışmanlığında yapılan tez, Institut d'études politiques de Paris, 8 Kasım 2013.

Artvinli, F., "Ali Enver'in Toptaşı Bimarhanesi Gözlemleri", *Toplumsal Tarih*, 2010, Sayı 194.

Artvinli, F., "Pinel of İstanbul: Dr Luigi Mongeri (1815-82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire", *History of Psychiatry*, 2018, Cilt 29, Sayı 4.

Artvinli, F., "Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir biyobibliyografi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2012, Cilt 13, Sayı 2.

Artvinli, F., *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2013.

Ayar, M., *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Badrifam, R.; Zandifar, A., "From encephalitis lethargica to COVID-19: Is There Another Epidemic Ahead?", *Clinical Neurology and Neurosurgery*, 9 Temmuz, 2020: 10.1016/j.clineuro.2020.106065

Badur, S., “Küreselleşmeden İklim Krizine: Enfeksiyon Hastalıklarında Geline N Nokta”, 2020, <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200521-19053922.pdf>

Bakar, C., “Kırk Yedi Yıl Sonra Yeniden Bir Salgının Hikâyesi: 1970 Sağmalcılar Kolera Salgınından Günümüze Dersler”, *Turkish Journal of Public Health*, 2017, Cilt 15, Sayı 3.

Balta, E., *Tedirginlik Çağı: Şiddet, Aidiyet ve Siyaset Üzerine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Bashford, A., “Quarantine and the imagining of the Australian nation”, *Health*, 2008, Cilt 2, Sayı 4.

Bashford, A., “Quarantine and the Imagining of the Australian nations”, *Imperial hygiene: a critical history of colonialism, nationalism and public health*, Palgrave Macmillan, 2003.

Bashford, A., “Global biopolitics and the history of world health”, *History of the Human Sciences*, 2006, Cilt 19, Sayı 1.

Bashford, A., *Imperial Hygiene: A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*, Palgrave Macmillan, 2003.

Bauman, Z., *Küreselleşme*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Bauman, Z., *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

Bayat, A., *Siyaset Olarak Hayat. Sıradan İnsanlar Ortadoğu’yu Nasıl Değiştiriyor?*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Beck, U., *Risk Toplumu - Başka Bir Modernliğe Doğru*, çev. Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011.

Benjamin, W., “Tarih Kavramı Üzerine”, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, YKY, İstanbul, 2011.

Berardi, F.B., “Muhtemele Hapsolmak ya da Mümkünü Keşfetmek”, *I+I Forum*, <https://www.birartibir.org/siyaset/654-muhtemele-hapsolmak-ya-da-mumkunu-kesfetmek>

Berend, I., *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*, Cambridge University Press, 2006.

Berman, M., *Katı Olan Her Şey Bubarlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Bernstein, R., *Abuse of Evil*, Polity, 2006.

Bernstein, R., *Radical Evil*, Blackwell, 2002.

Best, M.; Neuhauser, D., "Ignaz Semmelweis and the birth of infection control", *Quality and Safety in Health Care*, 2004, Cilt 13, Sayı 3.

Bhattacharya, T., "Social Reproduction and the Pandemic", *Dissent*, 02.04.2020, <https://tinyurl.com/y77vl5oy>

Boétie, É., *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, BFS Yayınları, İstanbul, 1987.

Bogardus, E.S., "Social Distance in the City", *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*, 1926, Sayı 20.

Brzezinski, Z., *Strategic Vision*, Hachette, 2012.

Bukharin, N.; Preobrazhensky, Y., *The ABC of Communism A Popular Explanation of the Program of the Communist Party of Russia*, The Communist Party of Great Britain, 1922.

Carter, K.C.; Carter, B.R., *Childbed fever. A scientific biography of Ignaz Semmelweis*, Transaction Publishers, 2005.

Castro, Avram(ino) de, *Biographie du Docteur Louis Mongeri*, (Discours prononcé à la Société Impériale de Médecine de Constantinople dans la séance du 29 Décembre 1882), Imprimerie de Castro, Konstantinopolis, 1882.

Chaturvedi, A., "The China Way: Use of The Technology to combat Covid-19", *Geospatial World*, <https://www.geospatialworld.net/article/the-sino-approach-use-of-technology-to-combat-covid-19/>, 11 Mayıs 2020.

Clark, J.; Martin, C., *Anarşi, Coğrafya, Modernite / Élisée Reclus'nün Seçilmiş Yazıları*, çev. Osman Yener, Murat Devres, Can Yayınları, İstanbul, 2016.

Cohn, S., Jr., "Fear and the Corpse: Cholera and Plague Riots Compared," *Histories of Post-Mortem Contagion: Infectious Corpses and Contested Burials*, (yay. haz.) Lynteris, C.; Evans, N.H.A., Palgrave Macmillan, 2019.

Crosby, A.W., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood Press, 1972.

Crosby, *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, Cambridge University Press, 1989.

Cueto, M.; Brown, T.M.; Fee, E., *The World Health Organization: A History*, Cambridge University Press, 2019.

Curtis, D.R.; Besouw, B., "Not Learning from History: Learning from Covid-19", *The Wiley Network*, 14 Nisan 2020, <https://www.wiley.com/network/researchers/covid-19-resources-for-the-research-community/not-learning-from-history-learning-from-covid-19> (son erişim 29 Haziran 2020).

Çoruk, A.Ş., *Osmanlının Son Yılları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.

Dartnell, L., *Uygarlığı Yeniden Nasıl Kurarız*, çev. Özgür Bircan, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Davis, M., *Kuş Gribi Kapımızdaki Canavar*, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007.

Davis, M., *Üzerinde Güneş Batmayan Katliam El Nino Kıtıkları ve Üçüncü Dünyanın Açlıkla İnşası*, çev. Umut Haskan, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

de Oliveira Padilha, M.A.; de Oliveira Melo, J.; Romano, G., "Comparison of malaria incidence rates and socioeconomic-environmental factors between the states of Acre and Rondônia: a spatio-temporal modelling study", *Malar J*, 2019, Cilt 18, <https://doi.org/10.1186/s12936-019-2938-0>

Defoe, D., *Veba Yılı Günlüğü*, çev. İris Kantemir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Deziel, N.C.; Allen, J.G.; Scheepers P. T.J.; Levy, J.I., "The COVID-19 pandemic: a moment for exposure science", *J Expo Sci Environ Epidemiol*, 2020, Cilt 30, Sayı 4, s. 591-593. 10.1038/s41370-020-0225-3, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32350383/>

Derrida, J., *Margins of Philosophy*, University of Chicago Press, 1986.

Dols, M.W., *The black death in the Middle East*, Princeton University Press, 2019.

Doyle, A., "Next UN climate science report to consider lessons from coronavirus", 23 Nisan 2020, <https://www.climatechangenews.com/2020/04/23/next-un-climate-science-report-consider-pandemic-risk/>

DSÖ Başkanı: "Our key message is: test, test, test", BBC News, 16.03.2020, <https://www.bbc.com/news/av/world-51916707/who-head-our-key-message-is-test-test-test>

Dunne, D., "Q&A: Could climate change and biodiversity loss raise the risk of pandemics?", 15 Mayıs 2020, <https://www.carbonbrief.org/q-and-a-could-climate-change-and-biodiversity-loss-raise-the-risk-of-pandemics>

Dünya Sağlık Örgütü, "Alma-Ata Deklarasyonu", 1978.

Dünya Sağlık Örgütü, COVID-19 Strateji Güncellemesi, 14.04.2020 (https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/covid-strategy-update-14april2020.pdf?sfvrsn=29da3ba0_19&download=true)

Dünya Sağlık Örgütü, "Ottawa Sağlığın Geliştirilmesi Ottawa Sözleşmesi", *Health Promotion International*, 1986.

Dünya Sağlık Örgütü, "Surveillance strategies for COVID-19 human infection: interim guidance", 10.05.2020, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/332051>.
License: CC BY-NC-SA 3.0 IGO

Edwards, M., *Civil Society*, Polity, 2004.

Eghigian, G., "The Spanish Flu Pandemic and Mental Health: A Historical Perspective", *Psychiatric Times*, 28 Mayıs 2020, Cilt 16, Sayı 2, <https://www.psychiatristimes.com/view/spanish-flu-pandemic-and-mental-health-historical-perspective> (Erişim tarihi: 6 Temmuz 2020).

Elbe, S., *Pandemics, Pills, and Politics: Governing Global Health Security*, Johns Hopkins University Press, 2018.

Engels, F., *Konut Sorunu*, çev. Güneş Özduvalı, Sol Yayınları, İstanbul, 1992.

Ergönül Ö., "Crimean- Congo Hemorrhagic Fever", *Lancet Infect Dis*, 2006, Sayı 6.

Ergönül Ö.; Can F.; Madoff L.; Akova M., *Emerging Infections: Clinical Case Studies*, Elsevier, Amsterdam, 2014.

Ergönül Ö., "Kentler ve Pandemi", yay. haz. Sema Ergönül, İnci Olgun, Serim Dinç, Kumru Çılgin, Esra Turgut, *Pandemide Kentsel Sistem: Yaşama, Çalışma ve Sosyalleşme Mekânlarında Yeni Standartlara Doğru*, www.tasarimrehberleri.com

Ergönül Ö.; Akyol M.; Tanrıseven C.; Tiemeier H.; Petrosillo N.; Petersen E.; Gönen M., "The Key Epidemiologic Elements of the National Case Fatality Rates of COVID-19 Pandemic", *Clin Microbiol Infect*, 2020, yayım aşamasında.

Fabiani, J.L., "G.M. Tamas : En Hongrie, la seule source de la loi est désormais Orban lui-même", AOC, 18 Nisan 2020, <https://aoc.media/entretien/2020/04/17/g-m-tamas-en-hongrie-la-seule-source-de-la-loi-est-desormais-orban-lui-meme/>

Falk, R., *Predatory Globalization*, Polity, 1996.

Fantini J.; Scala C.D.; Chahinian H.; Yahi N., "Structural and molecular modeling studies reveal a new mechanism of action of chloroquine and hydroxychloroquine against SARS-CoV-2 infection", *Int J Antimicrob Agents*, 2020, 105960.

Federico, G.; Tena-Junguito, A.; "World trade, 1800-1938: a new data-set", *EHES Working Papers in Economic History*, 2016, Sayı 93, s. 37.

Ferriman, A., "BMJ readers choose the 'sanitary revolution' as greatest medical advance since 1840", *British Medical Journal*, 2007, Sayı 333.

Fıstık, F., "Türkiye'de Tüm Hastanelerde Kullanılan Corona Virüs Testinin Doğruluğunun Yüzde 40 Olduğu İddia Edildi, Daire Başkanı Görevden Alındı", 21.07.2020, <https://medyascope.tv/2020/07/21/medyascope-ozel-haber-turkiyede-tum-hastanelerde-kullanilan-koronavirus-testinin-dogrulugunun-yuzde-40-oldugu-iddia-edildi-daire-baskani-gorevden-alindi/>

Fidler, D.P., "Microbialpolitik: Infectious Diseases and International Relations", *American University International Law Review*, 1998, Cilt 14, Sayı 1.

FinansHaberler, "Artık Market Alışverişleri Buzdolabından Yapılacak", 25.10.2018, <https://tinyurl.com/y8wjafsg>.

Fleming, A., "Keep it clean: The surprising 130-year history of handwashing", *The Guardian*, 18 Mart 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/18/keep-it-clean-the-surprising-130-year-history-of-handwashing> (Erişim tarihi: 29 Haziran 2020).

Foley, P.B., "Encephalitis lethargica and the influenza virüs-II, The influenza pandemic of 1918/19 and encephalitis lethargica: epidemiology and symptoms", *Journal of Neural Transmission*, 2009, Cilt 116, Sayı 10.

Foley, P.B., "The most important encephalitis lethargica monographs published during or immediately after the epidemic period", *Encephalitis Lethargica: The Mind and Brain Virus*, Springer-Verlag, 2018.

Forster, E.M., "Makine Duruyor", *Cennet Dolmuşu: Toplu Öyküler I*, çev. Roza Hakmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Foucault M., "The politics of health in the eighteenth century", *Essential Works of Foucault, 1954-1984: Power*, yay. haz. J.D. Faubion, Penguin, 1976 [2001], Cilt 3.

Foucault M., "Governmentality", *Essential Works of Foucault, 1954-1984: Power*, yay. haz. J.D. Faubion, Penguin, 1978 [2001], Cilt 3.

Foucault, M., "The birth of social medicine", *Essential Works of Foucault, 1954-1984: Power*, yay. haz. J.D. Faubion, Penguin, 1974 [2001], Cilt 3.

Foucault, M., *Biyopolitikanın Doğuşu. Collège de France Dersleri 1978-1979*, çev. Alican Tayla, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Fraser, N., "Crisis of Care? On the Social-Reproductive Contradictions of Contemporary Capitalism", yay. haz. Tithi Bhattacharya, *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*, Londra, Pluto Press, 2017.

Furman University Corona Virus News Source, "Why social distancing is so difficult; how research explains our behavior", 18.03.2020, https://www.newswise.com/coronavirus/why-social-distancing-is-so-difficult-how-research-explains-our-behavior/?article_id=728360

Gardner, D., *The Science of Fear: How the Culture of Fear Manipulates Your Brain*, Plume, New York, 2009.

Gautret, P., vd., "Hydroxychloroquine and azithromycin as a treatment of COVID-19: results of an open-label non-randomized clinical trial", *Int J Antimicrob Agent*, 20 Mart 2020.

Geleris J., vd., "Observational Study of Hydroxychloroquine in Hospitalized Patients with Covid-19", *N Engl J Med*, 7 Mayıs 2020.

Geoffray, M.L., *Contester à Cuba*, Dalloz, 2012.

Georgieva, K., "A Global Crisis Like No Other Needs a Global Response Like No Other", IMF, 20.04.2020, <https://tinyurl.com/y96m98bv>.

Georgieva, K., "A Global Crisis Like No Other Needs a Global Response Like No Other", IMF, 20.04.2020, <https://tinyurl.com/y96m98bv>.

Gerber, P.J.; Steinfeld, H.; Henderson, B.; Mottet, A.; Opio, C.; Dijkman, J.; Falcucci, A.; Tempio, G., "Tackling climate change through livestock – A global assessment of emissions and mitigation opportunities", Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Roma, 2013.

Giordano, A.; Schwarz, G.; Cacciaguerra, L.; Esposito, F.; Filippi M., "COVID-19: Can We Learn from Encephalitis Lethargica?", *Lancet Neurology*, Temmuz 2020, 10.1016/S1474-4422(20)30189-7.

Goffman, E., *Damga, Örselemlenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, çev. Ünsaldı L.; Geniş S.; Ağırnaslı, S.N., Heretik Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Göregenli, M., "Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık", *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, yay. haz. Kenan Çayır; Müge Ayan Ceyhan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Göregenli, M., *Çevre Psikolojisi, İnsan Mekân İlişkileri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

Göregenli, M., “Salgından önce de eşit değildik, salgında da eşit değiliz”, *Evrensel*, 26.03.2020, <https://tinyurl.com/y7atmfpk>

Grace, D.; Roesel, K., *Food Safety and Informal Markets: Animal products in sub-Saharan Africa*, Routledge, Londra, 2014.

Graeber, D., “Hope in Common”, <https://theanarchistlibrary.org/library/david-graeber-hope-in-common>

Grandcolas, P.; Justine, J., “Covid-19 or the pandemic of mistreated biodiversity”, 29 Nisan 2020.

Green, H., (yay. haz.) “Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death, The Medieval Globe”, 2014, Sayı 1, https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=medieval_globe

Green, M.H., “Taking ‘Pandemic’ Seriously: Making the Black Death Global”, *Pandemic Disease in the Medieval World*.

Green, M.H., “The Globalisations of Disease”, yay. haz., Boivin, N.; Crassard, R.; Petraglia, M.D., *Human Dispersal and Species Movement: From Prehistory to the Present*, Cambridge University Press, 2017.

Grima, F.; Glaymann, D., “Une analyse renouvelée du model exit, voice, loyalty, neglect: aport d’une approche longitudinale et conceptuellement élargie”, *Revue Management*, 2012, Cilt 15, Sayı 1.

Grown, C.; Sánchez-Páramo, C., “The coronavirus is not gender-blind, nor should we be”, *Dünya Bankası*, 20.04.2020, <https://tinyurl.com/yd2tfkwh>

Grown, C.; Sánchez-Páramo, C., “The coronavirus is not gender-blind, nor should we be”, *Dünya Bankası*, 20.04.2020, <https://tinyurl.com/yd2tfkwh>

Halk Sağlığı Uzmanları Derneği, “Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) Kavramlar ve Tanımlar Rehberi”, erişim tarihi 28 Haziran 2020, <https://korona.hasuder.org.tr/wpcontent/uploads/Terminoloji-28.3.2020.pdf>

Hall, E.T., *Handbook of proxemics research*, Society for the anthropology of visual communication, Washington, 1974.

Hanieh, A., “This Is a Global Pandemic – Let’s Treat It That Way”, <https://www.versobooks.com/blogs/4623-this-is-a-global-pandemic-let-s-treat-it-as-such>

Hirschman, A.O., *Défection et prise de parole*, Fayard, Paris, 1995.

Hoffman, L.A.; Vilensky, J.A., “Encephalitis Lethargica: 100 Years After the Epidemic”, *Brain*, 2017, Cilt 140, Sayı 8.

Holgersen, S., "Against the crisis: The crisis is not an opportunity, it's the enemy", <http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article6506>

Horton R., *The COVID-19 Catastrophe: What's Gone Wrong and How to Stop It Happening Again*, Polity Press, Londra, 2020.

Horton, R., "Offline: The moribund body of medical history," *Lancet*, 26 Temmuz 2014, Sayı 384.

Huan, P.H., "Pandemic Emotions: The Good, the Bad, and the Unconscious", *Implications for Public Health, Financial Economics, Law, and Leadership*, University of Colorado Law Legal Studies Research Paper, No. 20-14, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3653428&download=yes

Hung, H.F., "The politics of SARS: Containing the perils of globalization by more globalization", *Asian Perspective*, 2004, Cilt 28, Sayı 1.

Ikenberry, G.J., *After Victory: Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order After Major Wars, New Edition-New Edition*, Princeton University Press, 2019, Cilt 161.

"Principles of Epidemiology in Public Health Practice: An Introduction to Applied Epidemiology and Biostatistics", Centers for Disease Control and Prevention, 2012, <https://www.cdc.gov/csels/dsepd/ss1978/SS1978.pdf>

IPCC, 2019: "Politika Yapıcılar için Özet: İklim Değişikliği ve Arazi", Karasal ekosistemlerde iklim değişikliği, çölleşme, arazi bozulumu, sürdürülebilir arazi yönetimi, gıda güvenliği ve sera gazı dalgalanmaları üzerine bir IPCC özel raporu, yay. haz. P.R. Shukla, J. Skea, E. Calvo Buendia, V. Masson-Delmotte, H.O. Pörtner, D.C. Roberts, P. Zhai, R. Slade, S. Connors, R. van Diemen, M. Ferrat, vd.

Jäger, A., "It might take a while before history starts again", <https://damagemag.com/2020/03/25/it-might-take-a-while-before-history-starts-again/>

Jasper, J., *Protesto*, çev. Aslı Önal, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.

Jones, G., *The Shock Doctrine of the Left*, Polity Press, Cambridge, 2018.

Johnson, D., "Overrated: Jean Monnet", Standpoint, 2016 <https://standpointmag.co.uk/issues/march-2016/overrated-march-2016-jean-monnet-daniel-johnson-european-union/>

Kakutani, M., *Hakikatin Ölümü - Trump Çağında Yalancılık Sanatı*, çev. Cesi Mizrahi, Doğan Kitap, İstanbul, 2019.

Karakuş, O.S., "Doğu'dan Gelen Ölüm: Antoninus Vebası", *Toplumsal Tarih*, 2018, Sayı 296.

Karaosmanoğlu, K., *Komple Teorileri - Disiplinlerarası Bir Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Kay, İ.; Sakarya, S., "Policy Analysis of Suppression and Mitigation Strategies in the Management of an Outbreak Through the Example of COVID-19 Pandemic", *Infect Dis Clin Microbiol*, 2020, Sayı 1.

Kay, İ., "Sadece Hastane Odaklı Yaklaşımla Salgın Mücadelesi Yürütülemez", *Diken*, 08.04.2020, <http://www.diken.com.tr/sadece-hastane-odakli-yaklasimla-salgin-mucadelesi-yurutulemez/>

KEİG, "Korona Salgınının Yarattığı Kriz Kadın Emeği Açısından Ne İfade Ediyor?", <https://tinyurl.com/y8mkreen>.

Keyes, R., *Hakikat Sonrası Çağ*, çev. Deniz Özçetin, Delidolu Yayınları, İstanbul, 2017.

Khan, S., Huremović, D., "Psychology of the Pandemic", *Psychiatry of Pandemics A Mental Health Response to Infection Outbreak*, yay. haz. D. Huremović, Springer, 2019.

Klein, N., *No Logo*, Yale University, 2000.

Klein, N., *Şok Doktrini - Felaket Kapitalizmin Yükselişi*, çev. Selim Özgül, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

Klimik Derneği, "Klorokin ve Hidroksiklorokin Covid-19 Hastalarında ve Profilakside Kullanımı Konusunda KLİMİK Derneği Görüşü", 21 Mart 2020 (<https://www.klimik.org.tr/2020/03/20/hidroksiklorokin-covid-19-hastalarinda-ve-hastaligin-profilaksisinde-kullanimi-konusunda-klimik-dernegi-gorusu/>)

Korkmaz, B., "Sumak Suyunun Yeni Corona Virüsü Yenmede Etkili Olduğu İddiası", 28.03.2020, <https://teyit.org/sumak-suyunun-yeni-koronavirusu-yenmede-etkili-oldugu-iddiasi/>

Krastev, I., "Seven Early Lessons from the Coronavirus", *European Council on Foreign Relations*, 18 Mart 2020, https://www.ecfr.eu/article/commentary_seven_early_lessons_from_the_coronavirus

Kuçuradi, İ., "Birleşmiş Milletlerin Kuruluşundan Ellibeş Yıl Sonra İnsan Hakları", *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Kuçuradi, İ., "Gelenek ve Devrim ya da Felsefe ve Dünya Politikası", *Çağın Olayları Arasında*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Kuçuradi, İ., *Etik*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Kuçuradi, İ., *İnsan ve Değerleri*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Küresel Karbon Atlası, son erişim tarihi: 13 Temmuz 2020. <http://www.globalcarbonatlas.org/en/CO2-emissions>

Ladurie, E.R., “Un concept: l'unification microbienne du monde (XIVe-XVIIe siècles)”, *Revue suisse d'histoire* 1973, Cilt 23, Sayı 4.

Lamant, L., “Balkonun siyasal tarihi”, *Medyascope*, çev. A. Uysal, İ. Malak Uysal, 1 Nisan 2020, <https://medyascope.tv/2020/04/01/ludovic-lamant-balkonun-siyasal-tarihi/>

Leali, G.; Braun, E.; Wanat, Z.; Moens, B., “Economic patriotism is back amid the coronavirus crisis”, *Politico*, 2020, <https://www.politico.eu/article/economic-patriotism-is-back-amid-the-coronavirus-crisis/>

Lenin, “The Military Programme of the Proletarian Revolution: II”, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/miliprog/ii.htm>

Levinas, E., *Otherwise than Being or Beyond Essence*, University of Pennsylvania Press, 2006.

Levine, D., “Why and How Population Matters”, *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, yay. haz. R.E. Goodin, C. Tilly, Oxford University Publications, 2006.

Little, L.K., “Plague Historians in Lab Coats”, *Past and Present* 2011, Cilt 213, Sayı 1.

Liu, J.; Cao, R.; Xu, M., vd., “Hydroxychloroquine, a less toxic derivative of chloroquine, is effective in inhibiting SARS-CoV-2 infection in vitro”, *Cell Discovery*, 2020, Cilt 6, Sayı 16.

Liu, A., “Chinese Virus, World Market”, *There is No Outside Covid-19 Dispatches* içinde, n+1 books, Londra, 2020.

Löwy, M., *Sabah Yıldızı: Gerçeküstüçülük ve Marksizm*, çev. Aslıhan Aydın, U. Uraz Aydın, Versus Yayınları, İstanbul, 2009.

Lutters, B.; Foley P.; Koehler, P.J., “The centennial lesson of encephalitis lethargica”, *Neurology*, 2018, Cilt 90, Sayı 12.

Lyon, D., *Gözetim Çalışmaları*, çev. Ali Toprak, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2013.

Lyon, D., *Gözetlenen Toplum: Günlük Hayatı Kontrol Etmek*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2006.

MacDonald, A.J.; Mordecai, E.A., "Amazon deforestation drives malaria transmission, and malaria burden reduces forest clearing", 2019, <https://www.pnas.org/content/116/44/22212#F1>

Mahevas, M.; vd., "Clinical efficacy of hydroxychloroquine in patients with covid-19 pneumonia who require oxygen: observational comparative study using routine care data", *BMJ*.

Mamelund, S.E., "Effects of the Spanish Influenza Pandemic of 1918-19 on Later Life Mortality of Norwegian Cohorts Born About 1900", University of Oslo Department of Economics, Working Paper, Memorandum 29-2003.

Mandel, E., *Geç Kapitalizm*, çev. Candan Badem, Versus Kitap, İstanbul 2008.

Mandel, E., *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Marx, K., *Kapital*, Cilt I, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, İstanbul, 2011.

Marx, K.; Engels, F., *Komünist Manifesto*, çev. Celâl Üster, Nur Deriş, Can Yayınları, İstanbul, 2008.

Marx, K., *Kapital*, Cilt I, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, İstanbul, 2011.

Marx, K., *Grundrisse, Foundations of the Critique of Political Economy*, İngilizceye çev. Martin Nicolaus, Penguin, Londra, 1993.

McCue, T.J., "Toilet Paper Crisis And What To Do If You Run Out", *Forbes*, 23.03.2020, <https://www.forbes.com/sites/tjmccue/2020/03/23/2020-toilet-paper-crisis-and-what-to-do-if-you-run-out/#5cb50e74576f>

McIntyre, L., *Hakikat-Somrası*, çev. Mehmet Fahrettin Biçici, Tellekt, İstanbul, 2019.

McNeill, W.H., *Plagues and Peoples*, Anchor Press, 1976.

Memiş, E.; Koyuncu, M.; Özar, Ş., "İşçi/İşsiz Kadınlar Salgında Tam Kapasite Evin Hizmetinde", *Bianet*, 03.04.2020, <https://tinyurl.com/ybcqjjsd>.

Milman, O., "Trump touts hydroxychloroquine as a cure for Covid-19. Don't believe the hype", *The Guardian*, 06.04.2020, <https://www.theguardian.com/science/2020/apr/06/coronavirus-cure-fact-check-hydroxychloroquine-trump>

Mishra, P., *Öfke Çağı*, çev. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.

Mongeri, L., "De La Nature Contagieuse Du Choléra Et Des Devoirs Des Médecins Sanitaires", *Gazette Médicale d'Orient*, 1857, Sayı 8.

Mongeri, L., *Études sur l'épidémie de choléra qui a régné à Constantinople en 1865*, Imprimerie M. De Castro, Konstantinopolis, 1866.

Monnet, J., *Mémoires*, Livre de Poche, Paris, 2007.

Narin, Ö., "Sanayi 4.0'ın İma Ettikleri ve Sınırlarına Dair Bir Tartışma: Çevrimiçi Kapitalizm Olabilir mi?", *Toplum ve Bilim*, 2018, Sayı 144.

National Health Services (2015) - Concern about rise in UK Lyme disease cases, <https://www.nhs.uk/news/medical-practice/concern-about-rise-in-uk-lyme-disease-cases/>

Newman, D.J.; Cragg, G.M., "Natural products as sources of new drugs over the last 25 years", *Journal of Natural Products*, 2007, Cilt 70.

Nietzsche, F., *Der Antichrist*, yay. haz. Karl Schlechta, *Werke in drei Bänden*, Carl Hanser Verlag, 1956.

Nietzsche, F., *Der Wille zur Macht*, Nietzsche's Werke, Alfred Kröner Verlag, 1922.

Nietzsche, F., *Jenseits von Gut und Böse*, yay. haz. Karl Schlechta, *Werke in drei Bänden*, Carl Hanser Verlag, 1956.

Nikiforuk, A., *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Nuland, S.B., *The Doctors' Plague: Germs, Childbed Fever and the Strange Story of Ignac Semmelweis*, W.M. Norton, 2003.

Ogden, N.H.; Radojevic, M.; Wu, X.; Duvvuri, V.R.; Leighton, P.A.; Wu, J., "Estimated effects of projected climate change on the basic reproductive number of the Lyme disease vector *Ixodes scapularis*", *Environmental health perspectives*, 2014, Cilt 122, Sayı 6, <https://doi.org/10.1289/ehp.1307799>

Osman, M., "Ansefalit Letarjik (Uyku Hastalığı)", *Sibhat Almanakı*, Kader Matbaası, İstanbul, 1933.

Osman, M., *Akl Hastalıkları*, Kader Matbaası, İstanbul, 1928.

Osman, M., *Zati'd-dimağ-ı istilâ: Uykü Hastalığı Salgını*, Kader Matbaası, İstanbul, 1925.

Özmkas, U., *Biyopolitika: İktidar ve Direniş. Foucault, Agamben, Hardt-Negri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Öztürk, Ö.; Yaman, M.; Narin, Ö., *Grundrisse'den Kapital'e Patikalar*, SAV, İstanbul, 2017.

Pandey, A., "Will coronavirus spark a wave of food nationalism?", *Deutsche Welle*, 2020, <https://www.dw.com/en/will-coronavirus-spark-a-wave-of-food-nationalism/a-52952081>

Park, Y.H., vd., "Ancient familial Mediterranean fever mutations in human pyrin and resistance to *Yersinia pestis*", *Nature Immunology*, 2020, <https://doi.org/10.1038/s41590-020-0705-6> (son erişim 7 Temmuz 2020).

Patel, R.; Moore, J.W., *Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Taribi: Doğa, Para, Emek, Bakım, Gıda, Enerji, Yaşam*, çev. Serkan Gündüz, Kolektif Kitap, İstanbul, 2019.

Patin, E., "Plague as a cause for familial Mediterranean fever", *Nature Immunology*, 2020, <https://doi.org/10.1038/s41590-020-0724-3> (son erişim 7 Temmuz 2020).

Pecl, G.T.; Araujo, M.B.; Bell, J.; Blanchard, J.; Bonebrake, T.C. vd., "Biodiversity redistribution under climate change: Impacts on ecosystems and human well-being", *Science*, 2017, Cilt 355, Sayı 6332.

Peng, S., "Reductionism and encephalitis lethargica, 1916-1939", *New Jersey Medicine*, 1993, Sayı 6.

Petrosillo, N.; Viceconte, G.; Ergönül, Ö.; Ippolito, G.; Petersen, E., "COVID-19, SARS and MERS: Are They Closely Related?", *Clin Microbiol Infect*, Haziran 2020, Cilt 26, Sayı 6, 10.1016/j.cmi.2020.03.026.

Preston, R., *The Hot Zone: The Terrifying True Story of the Origins of the Ebola Virus*, Anchor Books, 1995.

Quammen, D., "We Made the Coronavirus Epidemic", <https://www.nytimes.com/2020/01/28/opinion/coronavirus-china.html>

Ravenholt, R.T.; Foege, W. H., "1918 influenza, Encephalities Lethargica, Parkinsonism", *The Lancet*, 1982, Cilt 16, Sayı 2.

Redferan, G., "Fear of flying foxes: coronavirus is topping off a bad year for Australia's bats", 8 Mayıs 2020, <https://www.theguardian.com/environment/2020/may/09/fear-of-flying-foxes-coronavirus-is-topping-off-a-bad-year-for-australias-bats>

Reicher, S., Druiry, J., "Dont-personalise-collectivise", 2020, <https://thepsychologist.bps.org.uk/dont-personalise-collectivise>

Restubog, S.L.; Ocampo, A.C.; Wang, L., "Taking control amidst the chaos: Emotion regulation during the COVID-19 pandemic", *Journal of Vocational Behavior*, Haziran 2020, Cilt 119, 103440.

Rodrik, D., *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, Oxford University Press, 2010.

Roosen, J.; Green, M.H., "The Mother of All Pandemics: The State of Black Death Research in the Era of COVID-19–Bibliography," <https://docs.google.com/document/d/1w80dd0iZJs5qQRwyXyfq41BiZBWFrGRQURz9rTyDXM/edit> (son erişim 29 Haziran 2020).

Rosenberg E.S., vd., "Association of Treatment With Hydroxychloroquine or Azithromycin with In-Hospital Mortality in Patients With COVID-19 in New York State", *JAMA*, 11 Mayıs 2020.

Roussel, E., *Jean Monnet*, Fayard Paris, 1996.

Rowbotham, S., *Woman's Consciousness, Man's World*, Verso, Londra, 2015 [1973].

Ryan, M.; Kellner, D., *Politik Kamera*, çev. Elif Örsayar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Sacks, O., *Uyanışlar*, çev. Erhun Yücesoy, YKY, İstanbul, 2003.

"Sayın A. Süleyman Soylu İstifa Etti, Cumhurbaşkanı Erdoğan Kabul Etmedi", *BBC News Türkçe*, 13.04.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52265897>

Schillmeier, M., "Globalizing Risks – The Cosmo Politics of SARS and its Impact on Globalizing Sociology", *Mobilities*, 2008, Cilt 3, Sayı 2.

Schmidt, C.W., "Swine CAFOs & novel H1N1 flu: separating facts from fears," *Environmental health perspectives*, 2009, Cilt 117, Sayı 9, A394-A401, <https://doi.org/10.1289/ehp.117-a394>

Scott, J., *Tabakküm ve Direniş Sanatları. Gizli Senaryolar*, çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Sherman I., *Dünyamızı Değiştiren 12 Hastalık*, çev. Emel Tümbay, Mine Anğ Küçüker, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013.

Smith, N., "There's No Such Thing as a Natural Disaster", <https://items.ssrc.org/understanding-katrina/theres-no-such-thing-as-a-natural-disaster/>

Smith, K.F.; Goldberg, M.; Rosenthal, S.; Carlson, L.; Chen, L.; Chen, C.; Ramachandran, S., "Global rise in human infectious disease outbreaks", <https://royalsocietypublishing.org/doi/full/10.1098/rsif.2014.0950#RSIF20140950F1>

Snowden, F.M., *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*, Yale University Press, 2019.

Sonenshine, D.E., "Range Expansion of Tick Disease Vectors in North America: Implications for Spread of Tick-Borne Disease", *International journal of environmental research and public health*, 2018, Cilt 15, Sayı 3, <https://doi.org/10.3390/ijerph15030478>

Sontag, S., *Metafor Olarak Hastalık – AIDS ve Metaforları*, çev. Osman Akınhay, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

Suna Kıraç – *Ömrümden Uzun İdeallerim Var!*, yay. haz. Rıdvan Akar, Suna ve İnan Kıraç Vakfı, İstanbul, 2007.

Şakir, N., "Bizde Ansefalit Letarjik", *İstanbul Seririyatı*, 1933, Cilt 15, Sayı 9.

Tang, W.; vd., "Hydroxychloroquine in patients with mainly mild to moderate coronavirus disease 2019: open label, randomised controlled trial", *BMJ*, 14 Mayıs 2020.

Taşkıran, N., "Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhânesinin Son Toptaşı'nın İlk Başhekimisi Louis Mongeri", *Haseki Tıp Bülteni*, 1973, Cilt 11, Sayı 1.

Taylor, S., *The Psychology of Pandemics: Preparing for the Next Global Outbreak of Infectious Disease*, Cambridge Scholars Publishing, 2019.

Taymaz, E., "Covid-19 Tedbirlerinin Türkiye Ekonomisine Etkisi ve Çözüm Önerileri", <https://tinyurl.com/y8qby7jo>

TBMM, Meclis Zabıtları, 7.1.1971, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM/d03/c009/b031/mm_030090310612.pdf

T.C. Sağlık Bakanlığı Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı, Ankara, 2019, https://grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf

Temel, M.K., *Gelmiş Geçmiş En Büyük Katil: 1918 "İspanyol" Gribi*, BETİM, İstanbul, 2015.

Thompson, E.P., "Notes on Exterminism, The Last Stage of Civilization", <https://www.versobooks.com/blogs/3024-notes-on-extermism-the-last-stage-of-civilization-part-2>

Tilly, C., *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*, Blackwell, 1992.

Tokay, M., "Belediyelerin Bağış Kampanyasına Engel: Yasalar Ne Diyor, Hukukçular Nasıl Değerlendiriyor?", *Euronews*, 02.04.2020, <https://tr.euronews.com/2020/04/02/chp-li-belediyelerin-bagis-kampanyasina-engel-hukukcular-nasil-degerlendiriyor>

Tooze, A., "Coronavirus has shattered the myth that the economy must come first", <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/20/coronavirus-myth-economy-uk-business-life-death>

Torpey, J.C., *The invention of the passport: Surveillance, citizenship and the state*, Cambridge University Press, 2018.

Traverso, E., *The New Faces of Fascism Populism and Far Right*, Verso Books, Londra, 2019.

TÜİK, "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması", 27 Ağustos 2019, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30574>.

TÜİK, "İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İktisadi Faaliyet Kolları", Ocak 2020 verileri.

Türk Tabipleri Birliği, COVID-19 Pandemisi İki Aylık Değerlendirme Raporu, 2020, https://www.ttb.org.tr/yayin_goster.php?Guid=00cdf548-96a3-11ea-baf3-777c09b98775

Uysal, A., "Otoriter Sistemlerde Protesto ve Eylem Repertuarı", "ESHİD, Toplantı ve Gösteri Hakkı İzleme Raporu", 2017.

Uysal, A., "Bildığımız Toplumsal Muhalefetin Sonu mu?", *Gazete Duvar*, 16 Mart 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2020/03/16/bildigimiz-toplumsal-muhalefetin-sonu-mu/>

Uysal, A., "Salgın Döneminin Eylem Repertuarına Dair Yanılsamalar", *Birikim Güncel*, 7 Mayıs 2020, <https://www.birikimdergisi.com/guncel/10083/salgin-doneminin-eylem-repertuarina-dair-yanilsamalar>

Uysal, A., *Sokakta Siyaset: Türkiye'de Protesto Eylemleri, Protestocular ve Polis*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Uzunköprü, G.; Salıncı, S., "Covid-19 İnfodemi ve Yönetimi: Türkiye ve Dünya Örneklerine Karşılaştırmalı Bir Bakış", *İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü Politika Raporu*, Mayıs 2020, Sayı 9, https://d4b693e1-c592-4336-bc6a-36c134d6fb5e.filesusr.com/ugd/c80586_b962495b3b4b41f68f26ace499fc014a.pdf

Varlık, N., "'Oriental Plague' or Epidemiological Orientalism?: Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean", *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean* içinde, (yay. haz.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press, 2017.

Varlık, N., *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*, Cambridge University Press, 2015.

Varlık, N., "Rethinking the History of Plague in the Time of COVID-19", *Centaurus*, 2020, Sayı 62.

Varlık, N., *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

Varlık, N., *Disease and Empire: A history of plague epidemics in the early modern Ottoman Empire (1453-1600)*, The University of Chicago, 2008.

Viala-Gaudefroy, J.; Lindaman, D., "Donald Trump's 'Chinese virus': the politics of naming", *The Conversation*, 21.04.2020, <https://theconversation.com/donald-trumps-chinese-virus-the-politics-of-naming-136796>

Vidal, J., "Destruction Of Habitat and Loss Of Biodiversity Are Creating The Perfect Conditions For Diseases Like COVID-19 To Emerge - As habitat and biodiversity loss increase globally, the novel coronavirus outbreak may be just the beginning of mass pandemics", 2020, <https://ensia.com/features/covid-19-coronavirus-biodiversity-planetary-health-zoonoses/>

Virchow, R.C., "Report on the typhus epidemic in Upper Silesia" [Yukarı Silesia Tifüs Salgını Raporu], *American journal of public health*, Aralık 2006, Cilt 96, Sayı 12.

Virilio, P., *Hız ve Politika*, çev. Meltem Cansever, Metis Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Vogel, L., *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru*, çev. Çiğdem Çıdamlı, Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2015.

Wald, P., *Contagious: Cultures, Carriers, and the Outbreak Narrative*, Duke University Press, 2008.

Wang, M.; Cao, R.; Zhang, L., vd., "Remdesivir and chloroquine effectively inhibit the recently emerged novel coronavirus (2019-nCoV) in vitro", *Cell Research*, 2020, Sayı 30.

Watson, J.; Whiting, P.F.; Brush, J.E., "Interpreting a covid-19 test result", *Bmj*, 12 Mayıs 2020.

Wheen, F. (aktaran), *Karl Marx Das Kapital Biyografi*, çev. Candan Badem, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Wheen, F., "The poet of dialectics", <https://www.theguardian.com/books/2006/jul/08/politics>

World Health Organization, "Gender Equity in the Health Workforce: Analysis of 104 Countries", 2019.

World Health Organization, "Health in All Policies (HiAP) Framework for Country Action", Ocak 2014, https://www.who.int/cardiovascular_diseases/140120HPRHiAPFramework.pdf

Wurst, L., "The Ghost in the Machine: A Response to Roller", *Society for Historical Archaeology*, 2019, Cilt 53.

WWF, "Yaşayan Gezegen Raporu 2018: Daha İyi Hedeflemek", yay. haz. Grooten, M., Almond, R.E.A., WWF, Gland, İsviçre, 2018.

Ye, M.; Ren, Y.; Lv, T., "Encephalitis as a clinical manifestation of COVID-19", *Brain, Behavior, and Immunity*, 10 Nisan, 2020, 10.1016/j.bbi.2020.04.017

Yıldırım, N., "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: 'Karantina İstemezük!'", *Toplumsal Tarih*, 2006, Sayı 150.

Yıldırım, N., *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Ajansfa, İstanbul, 2010.

Yolun, M.; Kopar, M., "The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire", *Belleten*, 2015, Cilt LXXIX, Sayı 286.

Zacharia, F., *Post Amerikan Dünya*, çev. Meral Öztoprak Sağır, Eren Sağır, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2013.

Zengin, R.; Sarıkaya, Z.T.; Karadağ, N.; Çuhadaroglu, Ç.; Ergönül, Ö.; Kocagöz S., "Adverse Cardiac Events Related to Hydroxychloroquine Prophylaxis and Treatment of COVID-19", *Infect Dis Clin Microbiol*, 2020, Sayı 1.

Zerofsky, E., "How Munich Turned Its Coronavirus Outbreak Into a Scientific Study", *The New Yorker*, 19 Temmuz 2020, <https://www.newyorker.com/news/letter-from-europe/how-munich-turned-its-coronavirus-outbreak-into-a-scientific-study>

Ziblatt, D.; Levitsky, S., *How Democracies Die*, Harvard University Press, 2016.

Zsinka, L., "The roots of Western societal evolution: A concept of Europe by Jenő Szűcs", *Society & Economy*, 2014, Cilt 36 Sayı 2, http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1163/1/SE_2014n2_Zsinka.pdf

Žižek, S., *Kıyametin Versiyonları*, çev. Mehmet Budak, Encore Yayınları, İstanbul, 2012.

Zylberman, P., "Civilizing the state: Borders, weak states and international health in modern Europe", *Medicine at the Border*, Palgrave Macmillan, 2007.

DİZİN

1,5 derece 147, 148

2001 krizi 202

A

ABD Merkez Bankası Fed 197, 200

afet 106, 107, 149

ahlaki benlik 234, 243

Amazon Ormanları 128, 130, 131

Annan, Kofi 155, 165

Anopheles darlingi 155, 165

Arendt, Hannah 172, 374

aşı 25, 26, 36, 41, 82, 84, 91, 93, 103, 106, 113, 151, 183, 203, 207, 213, 217, 385

Avrupa Birliği 82, 147, 162, 214, 216, 312, 313, 320, 323, 324, 326, 327, 328, 405

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) 324, 325

ayrımıcılık 27, 132, 180, 181, 182

B

Balkanisation 311

Bauman, Zygmunt 225, 234

Beck, Ulrich 225

Benjamin, Walter 45, 274

Berman, Marshall 248

biliminsanı, biliminsanları 36, 60, 72, 88, 92, 94, 142, 230, 263, 375, 376

Birinci Dünya Savaşı 26, 69-71, 83, 319, 320, 321, 325

Birleşmiş Milletler (BM) 128, 129, 134, 145, 151, 156, 157, 159, 160, 162, 178, 239, 296, 416

Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü (FAO) 129

biyoçeşitlilik 128, 130, 142, 143, 148

Bogardus, E.S. 173

Bolsonaro, Jair 253, 289, 376, 378

Brzezinski, Zbigniew 225

bulaşıcı hastalıklar 39, 47, 70, 75, 78, 97, 101, 132, 149, 207-210, 212-215, 362

C

Carno-phallo-logo-centrism 139

Césaro-Papisme 315

CITES 134-136

Covid-19 7, 16, 36, 46, 49, 52, 60, 67, 68, 77, 79, 84, 85, 89-91, 98, 102-120, 122, 123-142, 145, 146, 148-150, 155, 183, 186, 187, 189, 190, 194, 195, 197, 199-203, 255, 259, 260, 372, 373-380, 383, 386, 392, 393

Crosby, Alfred 16, 26

D

De Gaulle, Charles 322

depresyon 64, 77, 348, 350, 356, 363, 366, 397

Derrida, Jacques 139, 234

Descartes, René 81, 95

dış piyasa 197

domuz gribi 17, 24, 82, 83, 107, 135, 140, 214, 251
 Durruti, Buenaventura 275, 276
 Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 9, 15, 31, 41, 42, 84, 100, 101, 104, 105, 111, 124, 189, 191, 212, 214, 222, 226, 227, 301, 364, 374, 376, 377

E

Ebola 9, 17, 23, 24, 33, 82, 112, 135, 137, 212, 251, 272, 422
 egzotik hayvan kaçakçılığı 133
 Ekonomik İstikrar Kalkanı 196
 enfeksiyon 15, 16, 17, 22, 23, 28, 32, 41, 42, 66, 76, 81, 82, 87, 88, 93, 101, 102, 103, 105, 106, 113, 120, 128, 193, 194
 enflasyon 156, 194, 198, 200, 201, 270, 327
 epidemi 73, 75, 101, 141, 250, 255
 eşitsizlik 23, 110, 120, 125, 161, 177, 182, 227, 266, 267, 273, 275, 294, 296, 305, 354

F

Floyd, George 156
 Forster, E.M. 293
 Fransız İhtilali 313, 314, 319

G

G20 ülkeleri 196
 Ghebreyesus, Tedros Adhanom 15, 104, 374, 375
 Gillespie, Thomas 137
 Green, Monica 33
 GSYİH 188, 189, 190, 192, 196, 202
 güvensizlik 158, 221, 226, 228, 231

H

hakikat-sonrası ya da post truth 370, 371-374, 377, 382, 383, 387-389, 394, 395, 404
 halk sağlığı 21, 39, 84, 97-100, 101, 107, 108, 119, 122, 149, 151, 211, 212, 213, 217, 282, 406
 Hall, E.T. 174
 hastane 48, 53, 57, 58, 59, 61-64, 66, 76, 78, 86, 108, 109, 110, 113, 288, 289, 354, 384
 helikopter para 197
 hidroksiklorokin 88-90, 114
 hiperenflasyon 198
 hücrel coğrafi konumlanma sistemi 281

I-İ

IMF 202, 302, 416
 IPCC 142, 144, 145, 418
 iç piyasa 197
 İkinci Dünya Savaşı 83, 159, 211, 212, 321, 325
 iklim değişikliği 12, 125, 142, 143, 145, 225, 227, 238, 242, 244, 272, 399, 418
 iklim krizi 32, 123, 131, 141, 143-147, 398
 imparatorluk 311, 315, 318, 326, 387
 infodemi 113, 114

K

kadın emeği 298, 306
 Kant, Immanuel 163, 168
 kaos 118, 342, 350, 354, 360, 387
 kapitalizm 124, 126, 229, 230, 247, 252, 255, 258-261, 264, 266-270, 274, 275, 300, 302, 305, 307, 344, 352

karantina 26, 31, 47, 52, 53-55, 104,
106, 110, 111, 125, 183-194, 203, 206,
208-210, 215, 253, 258, 263, 264, 268,
271, 280, 281, 287-290, 341, 351, 355,
365, 366, 367, 378, 390

Kara Veba 205, 206, 207, 272, 273

karbon bütçesi 147

King, Martin Luther 156, 206, 313

Klein, Naomi 22, 23, 270, 273

korku toplumu 221

kutuplaşma 88, 119, 174, 226, 237-239,
243, 244, 371, 377, 383, 389, 390

kültür endüstrileri 397, 398, 400

Küme Avcıları (*cluster busters*) 112

küreselleşme 12, 13, 146, 149, 156,
165, 218, 219, 221-225, 227, 228, 230,
236, 398

L

Lankester, Ray 255

Levinas, Emmanuel 234

M

maliye politikası 195, 196, 197, 201

Mandel, Ernest 252, 270

medya 7, 11, 18, 30, 33, 52, 60, 68, 92,
94, 125, 165, 170, 177, 244, 263, 287,
292, 297, 341, 372-374, 377, 379, 380-
382, 387, 388, 390-394

Merkez Bankası ya da TCMB 194, 195,
197-201

merkezî yönetim 311

miktarsal genişleme (Quantitative
Easing ya da "QE") 197, 200, 201

monetizasyon 200, 201

Mongeri, Luigi ayrıca bkz., Mongeri,

Louis 46-51, 53-55, 57, 58

Monnet, Jean 320-325

N

Nietzsche, Friedrich 157-159, 421

nihilizm 157-159

O-Ö

okhlokrasi 167

Ortaçağ 168, 206, 207, 213, 265, 272,
315, 318

Osman, Mazhar 58, 68, 71-75

ölü emek 300, 304

P

pandemi 7-9, 11, 15, 17-19, 22, 24,
25-33, 36, 38, 39, 41-43, 49, 60, 68, 69,
76, 77, 81-87, 91, 93, 95, 97, 98, 102-107,
110, 111, 117, 118, 120, 123, 124, 126,
130, 132, 135, 140, 141, 148, 150, 151,
178, 179, 214, 221-223, 226, 228, 229,
231-239, 241, 244, 249, 256, 260, 271,
272, 295, 296, 302, 303, 306, 308, 309,
310, 362, 374, 376-379, 381, 382, 383,
386, 389-392, 394, 397, 399

pangolin 102, 127, 135, 136

para ve maliye politikası 195

Poe, Edgar Allan 264, 265, 267, 269

post-corona dünya 221, 227, 231, 232,
234, 235, 238, 240, 242, 243

Post-Corona Türkiye 243, 245

Pörtner, Hans-Otto 142, 145

R

risk 10, 32, 36, 99, 100, 103, 113, 116,
117, 144, 177, 197, 198, 211, 221, 224,
225-229, 231, 301, 302, 363

risk toplumu 221, 225

Rockefeller Vakfı 211

Rodrik, Dani 231

Rönesans 94, 318

S

Sağlık Bakanlığı 91, 98, 107, 110, 118, 151

salgın 7, 8, 15-19, 21-31, 37-41, 46, 48-60, 67, 68, 70-77, 82, 84, 90, 98, 101, 103, 106, 107, 109, 111, 114-121, 123, 124, 127, 128, 133, 136, 137, 141, 143, 144, 150-152, 155, 169, 172, 175, 176, 179, 183-187, 190-193, 196, 205, 207, 211, 212, 214-218, 226, 227, 254, 257, 258, 260, 263-268, 274, 278-289, 292, 328, 356, 369, 374, 377, 384, 409

sanat 13, 94, 242, 286, 354, 398, 399

sanayi devrimi 268, 314, 318

SARS-CoV-2 77, 79, 84, 88, 89, 102, 103, 119, 135, 136, 254

Semmelweis, Ignaz Philipp 61-67

sivil toplum 10, 12, 13, 107, 118, 221, 223, 228, 232, 235, 237, 239-245

Snowden, Frank 70, 212

sosyal mesafe 25, 52, 53, 68, 93, 173, 174, 175, 184, 203, 232, 286, 287, 355, 377, 390, 399

SSCB 314, 322, 325-327

T

tecrit 133, 138, 140, 141, 271, 277, 278, 280, 282, 283, 287-289, 409

Tomes, Nancy 60

toplumsal uyum 233-235, 237-239, 241, 243, 245

tedirginlik çağı 221

Tek Sağlık (One Health) 149-151

teksağlık yaklaşımı 151

temel sağlık hizmetleri 100

The New York Times 323, 369, 370, 374, 377, 386, 390

travma 26, 43, 347, 350, 361, 363

Trump, Donald 12, 88, 114, 215, 216, 229, 230, 253, 289, 371, 375, 376, 378, 382, 384, 385, 388-390, 393, 418

Türk Tabipler Birliği 150

U

ulus devlet 31, 32, 205, 207-211, 218, 219, 227

V

Virschow, Rudolph 121

W

Wald, Priscilla 207

Wheen, Francis 248

Wilson, Woodrow 319, 328

Wuhan 53, 84, 103, 104, 124, 127, 136, 226, 250, 290, 375

Y

yaban eti ticareti 133, 136

yeni normal 115, 125, 149, 223, 277, 342, 400

yerel/kent yönetimi 243, 245

yeşil iyileşme 148

Z

zenofobi 114

zoonoz 128, 130, 133, 135-137, 140, 141, 150, 151

Zylberman, Patrick 209, 210

Dünya tarihinde salgınların çok büyük etkileri oldu; bugün de bütün dünya yüz binlerce insanın hayatını, işini kaybettiği, sosyo-psikolojik bedellerin inanılmaz boyutlarda olduğu bir salgınla karşı karşıya. Pek çok insan belki de ilk defa geçmiş, bugünü ve geleceği sadece bireysel hayatlar bağlamında değil, küresel bağlamda da ele almaya başladı.

Salgın: Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek salgın olgusunu çok yönlü bir yaklaşımla ele alıyor; okuru bilim, ekonomi, siyaset, tarih, çevre, toplumsal cinsiyet, sosyoloji, psikoloji, halk sağlığı, tıp tarihi, felsefe, edebiyat, medya, kültür ve sanat perspektifinden dünyayı yeniden düşünmeye davet ediyor. Derlemeye katkıda bulunan yazarlar, kendi uzmanlık alanlarının çerçevesinden düne, bugüne ve geleceğe bakıyor.

Bilim

Tellekt

www.tellekt.com

ISBN 978-625-7118-04-0

9 786257 118040

49,5 TL